

ISSN 2307-7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

Частина 1

ТЕРНОПІЛЬ

2014

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 1. – Ч. 1. – 236 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 27 травня 2014 р. (протокол № 9).

Головний редактор

Іван Зуляк

- доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Леся Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Микола Бармак

- доктор історичних наук, професор

Лев Баженов

- доктор історичних наук, професор

Елла Бистрицька

- доктор історичних наук, професор

Владзімеж Бонусяк

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Петро Брицький

- доктор історичних наук, професор

Вацлав Вежбенець

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Олександр Добржанський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Андрій Кліш

- кандидат історичних наук, доцент

Павло Коріненко

- доктор історичних наук, професор

Микола Литвин

- доктор історичних наук, професор

Карел Марек

- доктор історичних наук, професор (Чехія)

Микола Москалюк

- доктор історичних наук, професор

Борис Савчук

- доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий

- доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Ігор Дацків

- доктор історичних наук, професор

Микола Стрішенець

- доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено постановою ВАК України як фахове видання зі спеціальності "Історичні науки" від 10.03.2010 р. № 1-05/2.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РИНЦ (Договір № 106-03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2014

ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УДК 94(477) (092)

Вікторія Карпенко

Т. Г. ШЕВЧЕНКО І МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ СИМИРЕНКІВ

Доброчинна діяльність на теренах України має давнє коріння, нею займалися навіть цілі родини. Родина Симиренків були одними з найбільших меценатів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Розпочали цей вид діяльності вони, надавши фінансову допомогу Тарасу Григоровичу Шевченко. Стаття є розвідкою стосунків представників родини Симиренків з Т. Шевченко. Розповідається про подорож поета Черкащиною, перебування у Млісві, відвідання цукрового заводу. Наводяться цитати з його листів, висвітлюються аспекти їх співпраці та наслідки для родини Симиренків, Кобзаря та суспільства в цілому.

Ключові слова: меценатство, Платон Симиренко, Тарас Григорович Шевченко, підприємці, заслання.

Розвиток суспільства характеризується суттєвими змінами у політичній, соціально-економічній і культурній сферах. На останню уже впродовж багатьох десятиліть виділяється незначне державне фінансування. За таких умов особливого осмислення набувають феномени доброчинності та меценатства.

Доброчинність та меценатство – явища, знайомі в Україні ще з часів Київської Русі, козаччини. Князі та гетьмани сприяли поширенню освіти, будували власним коштом храми, опікувалися талановитими країнами, посилаючи їх на навчання до найкращих європейських університетів. У ХІХ – на початку ХХ століття меценатство, набуло особливого поширення серед шанованих, знаних, заможних і не дуже, українців. До них можемо віднести меценатські родини Тарновських, Ґалаґанів, Чикаленків, батька й сина Рильських, Бродських, кілька поколінь Терещенків та Симиренків.

Метою нашої розвідки є узагальнення наявної інформації про участь представника родини Симиренків – Платона Симиренка, у творчій діяльності Тараса Шевченка та з'ясування раніше невисвітлених сторінок цих відносин.

Серед наявної історіографії зазначеної проблеми значний інтерес викликають дослідження М. Чалого [11], П. Зайцева [4], П. Жура [3], П. Вольвача [6]. Про стосунки Платона Федоровича і Тараса Шевченка розповідають Т. Симиренко і М. Сауляк [9]. Питання взаємовідносин представників родини висвітлені у наукових розвідках Л. Титаренко та В. Чоса [7], П. Жура [3].

Остання поїздка Тараса Шевченка в Україну достатньо вивчена. У наукових фондах Державного архіву Черкаської області зберігається листування П. Симиренка з Кобзарем. Відомо чотири листи Т. Шевченка до П. Симиренка і один лист від нього [1; 5].

Перебуваючи у засланні, Т. Шевченко мріяв повернутися до України, як зазначається в одному з його листів "день і ніч марив своєю батьківщиною" [6].

Отримавши дозвіл на звільнення 1 травня 1857 р., Тарас Григорович відразу вирушив у дорогу. Вже у Москві він зустрівся з друзями – М. Максимовичем, Г. Ґалаґаном, А. Мокрицьким, В. Рєпніною. Під враженням уваги до себе, сповнений творчих сил, він поїхав до Петербурга.

Повернувшись із заслання, Тарас Григорович відразу подає клопотання щодо зняття заборони на видання нової, доповненої версії "Кобзаря", нехай навіть із правками цензури. "Кобзар" редакції 1840 р. був вилучений царською цензурою відразу після арешту Т. Шевченка. Після повернення, автор не мав жодного примірника. Перевидання збірки стає першочерговим завданням Тараса Григоровича. У квітні 1858 р. він надає рукописи цензурному комітету з проханням дозволити видати їх під назвою "Поезії Т.Г. Шевченка" [8].

Не маючи ще дозволу на тиражування поезії, право на її видання куплено видавцем Д. Кожанчиковим. У листопаді 1858 року в листі до М. Максимовича, Т. Шевченко повідомив про те, що продав свої твори за 2000 крб., але грошей не взяв, бо ще не знав рішення цензурного комітету. Після позитивного вирішення питання, лише на початку травня 1859 року, поет подає прохання до президента Академії мистецтв та жандармського управління про дозвіл на поїздку в Україну. Тарас Григорович просив дозволу виїхати на Київщину, Чернігівщину та Полтавщину на п'ять місяців "для поправлення здоров'я і рисування етюдів з натури" [3, с. 427]. Незважаючи на вельми позитивну характеристику і клопотання графа Федора Толстого, з дозволом на поїздку в Україну офіційна

влада зволікала. 26 травня Тарас Григорович виїхав з Петербурга до Москви, а 29 травня в Україну. Після тривалої подорожі дістався Переяслава. Відпочивши з дороги у свого давнього приятеля А. Козачковського, він Дніпром вирушив у Прохорівку, на Михайлову Гору до М. Максимовича. 26 червня 1859 р. Тарас Григорович залишив гостинну садибу Максимовичів, перепливши човном на правий берег Дніпра. Дослідники М. Чалий і П. Жур вважають, що до Млієва він також дістався човном, спочатку до Сокирної, а потім – по річці Вільшанці, на цукровий завод Яхненка і Симиренка [3, с. 438].

На той час справи фірми Яхненка і Симиренка були саме у розквіті – підприємство за обсягом продукції посідало третє місце у Російській імперії [6]. Вона мала великі цукрові крамниці та комори майже в усіх великих містах, навіть у Москві й Петербурзі. Цукор, вироблений на українських підприємствах фірми "Брати Яхненки-Симиренко", успішно конкурував на європейському ринку з продукцією французьких, бельгійських та німецьких виробників. Машинобудівний завод Яхненків-Симиренків налагодив не лише виробництво найскладнішого обладнання для цукрових заводів, а й уперше виготовив вітчизняні парові двигуни для них. Фірма побудувала та успішно експлуатувала на Дніпрі перші в Росії суцільнометалеві пароплави "Українець" і "Святослав". До того ж, заводи українських підприємців славилися не лише гуманізмом і демократизмом адміністрації, високою платнею робітників, а й винятковими соціально-побутовими умовами для усіх працівників та членів їх сімей.

Для запрошених спеціалістів на Платоновому хуторі, неподалік заводів, було збудоване котеджне містечко європейського типу з присадибними земельними ділянками для кожної сім'ї. Сімейним робітникам також надавали пристойне житло, а одинокі та сезонні працівники мешкали у спеціально збудованому гуртожитку. Усіх мешканців і працівників безкоштовно обслуговувала заводська лікарня, аптека, лазня, кілька крамниць, за пільговими цінами діяла їдальня [6].

При заводі фірма створила технічне училище, у якому діти заводчан і селян з Млієва безкоштовно опановували технічні спеціальності. До того ж, у селищі упродовж кількох десятиліть, працювала школа, у якій також безкоштовно навчалися діти не лише працівників фірми, а й школярі з навколишніх сіл. У заводській школі, технічному училищі та лікарні працювали фахівці з вищою освітою. Фірма збудувала на свій кошт також заводську церкву. Селище мало вулиці з твердим покриттям і газовими ліхтарями, водогін, яких на той час не мали навіть у російській столиці. Працівники заводів, що належали фірмі, при каліцтві та втраті працездатності отримували спеціальну пенсію і мали значні соціальні пільги з інвалідності і на випадок втрати працездатності [6].

На заводах працювали кілька тисяч робітників. Вони їхали до Городища з усієї України і навіть з російських губерній. На замовлення фірми тисячі селян на Черкащині вирощували на своїй землі цукровий буряк, заробляючи на цій справі добрі гроші. Забезпечивши значну кількість людей робочими місцями і пристойною платнею, симиренківсько-яхненківська фірма врятувала десятки тисяч українських родин від еміграції до Сибіру й Далекого Сходу, що сприяло збереженню та збагаченню генофонду нації.

Керманічі фірми вирізнялися з-поміж інших підприємців високим патріотизмом, порядністю, величезною щедрістю і благодійництвом. У голодний 1830 рік вони врятували від смерті десятки тисяч черкаських селян, а в Кримську війну надавали фінансову підтримку армії, яку обкрадали російські чиновники та генерали [6]. В усіх сферах на підприємствах фірми нарівні з іноземними та російською функціонувала українська мова. Нею також намагалися навчати дітей у школі й технічному училищі. У заводському театрі українською мовою ставилися вистави.

Фірма "Брати Яхненки-Симиренко" започаткувала у тогочасній Російській імперії зародок цивілізованого народного капіталізму або українського національного капіталізму з "людським обличчям". У краї з переважно кріпосним населенням це явище було утопією. Не дивно, що Тарас Григорович, приїхавши на свою батьківщину, поспішив насамперед побачити городищенський завод братів Яхненків і Симиренка, котрі були, як він і сам, кріпаками.

Слава про діяльність українських підприємців була добре відома не лише в Україні, а й за кордоном. Тож цілком ймовірно, що про городищенське економічне і соціальне диво Тарас Шевченко довідався не лише з преси, а й від Михайла Максимовича. Мабуть, саме за його порадою, поет дорогою до Кирилівки вирішив відвідати садиби Симиренків, Яхненків та Хропаля, розташовані поблизу городищенського села Млієва. Можна припустити, що з Олексієм Хропалем, родичем Симиренків і керуючим городищенськими заводами фірми "Брати Яхненки-Симиренко", Т. Шевченко був знайомий ще до заслання. Про це пишуть й укладачі книги "Листи до Тараса Шевченка" [5]. Цілком ймовірно, що поїхати до О. Хропаля Тарасу Григоровичу міг також порекомендувати і П. Гулак-Артемівський, з яким підприємець давно листувався. До цього висновку наводить той факт, що саме до Хропалевого хутора поет завітав, їдучи по дорозі до рідної Кирилівки [6].

26 червня 1859 р. Т. Шевченко дістався до свого товариша О. Хропалю, і, не заставши його вдома, подався до П. Симиренка. Кобзаря надзвичайно шанували у цій родині, знайомство з яким вважали за честь. Тут його зустріли з гостинністю і пошаною [4, с. 329]. Знайомство тривало лише кілька годин, після яких Тарас Григорович став своїм.

Побачене глибоко вразило поета і через кілька днів він повертається до Млієва з наміром погостювати. Проживав на квартирі О. Хропалю, де вечорами збиралися службовці заводу [3, с. 136]. Поет розповідав веселі анекдоти, читав зі своєї “захалавної книжечки” вірші, написані у засланні. Такого художнього читання нікому з присутніх не доводилося чути ні доти, ні після того.

У родині Симиренків були відомі не лише опубліковані, а й позацензурні твори Т. Шевченка. За свідченням онуки П. Симиренка, біля входу до теплиці, у їх саду, був написаний чотиривірш:

О люди, люди небораки,
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки [9, с. 129].

Однак припущенню мемуаристики, що цей напис зроблено Т. Шевченком, суперечить хронологія: вірш “О люди! люди небораки!” написано у Петербурзі більш як через рік після перебування поета у Симиренків, 3 листопада 1860 р.

Обідав, зазвичай, Тарас Григорович у Платона Федоровича, після чого йшли оглядати завод з усіма його службами. Т. Шевченка багато що дивувало, багато що викликало у нього захоплення, а, оглянувши училище. Він поривчасто обняв К. Яхненка, поцілував його і з почуттям промовив: “Батьку! Що ти тут наробив!” – На очах поета з’явилися сльози [10, с. 306].

На одному з обідів, мова зайшла про те, що в продажу давно немає творів Кобзаря, на що поет зауважив, що видавці скупляться, а сам він для цього не має грошей. Платон Симиренко негайно запропонував фінансову підтримку новому виданню “Кобзаря”, бо вважав це за честь. Шевченко з радістю прийняв пропозицію мецената [10, с. 306].

Гостював Т. Шевченко у Млієві кілька діб. Крім Симиренків відвідував садиби Яхненків і Хропалю. Його зачарував мальовничий Хропалів хутір, з каскадом чарівних ставочків і дивовижної краси будиночком – куренем на греблі. Захоплюючись садом О. Хропалю, поет висловив бажання такий самий садочок розвести в себе, у своїй майбутній садибі на березі Дніпра. Йому і в цьому пообіцяли допомогти: на заводі були свої садівники, багаті шкільки фруктових дерев, різних декоративних рослин і кущів, а маючи свій пароплав на Дніпрі, Яхненко пообіцяв навіть перевезти дерева у Канів. Одним словом, йому обіцяли влаштувати сад на його смак, без жодного з його боку клопоту й витрат [10, с. 307].

Любив Тарас Григорович відпочивати й малювати під старезним дубом, який у народі нарекли “Шевченківським”. Заприятелював Т. Шевченко з дітьми Хропалю. Особливо полюбилася йому старша Катерина, яку Тарас Григорович ніжно називав Титарівною (О. Хропаль на громадських засадах був ще й титарем заводської церкви) [2, арк. 4].

Цього разу Тарас Григорович пробув у Городищі три дні. Проводжало поета велике зібрання, майже усе заводоуправління й мешканці Платонового хутора. Платон Симиренко спорядив для поета найкращий екіпаж, а на випадок непогоди дали гостю ще й плаща.

Як засвідчує П. Жур, з Корсуня Т. Шевченко ще двічі приїжджав до Симиренків. Імовірно, що з Платоном Федоровичем і О. Хропалем поет обговорював питання кредитування будівництва своєї хати у Пекарях та видавничі справи.

П. Симиренко та Яхненко клопоталися перед управителем мошнянських маєтків князя Воронцова про надання допомоги у звільненні Т. Шевченка з-під арешту у Мошнах 13–18 липня 1859 р. [4, с. 335].

Після садиби Симиренків Т. Шевченко відвідав рідну Кирилівку. Прибувши 7 вересня 1859 р. до Петербурга, Тарас Григорович отримав приємну звістку про обрання його академіком гравюри. Тішився поет також і позитивним рішенням цензурного комітету, який до нового видання пропустив не лише “Кобзаря”, “Гамалію”, “Гайдамаків”, а й низку творів ранніх років – “Наймичку”, “Невільника” та ін. [4, с. 341].

Незабаром, у листопаді 1859 р., цензурний комітет переглянув своє попереднє рішення і дозволив видавати лише певний перелік добре рецензованих творів. Як писав Т. Шевченко, “цензура так, проклята, обчистила мої твори, що я ледве пізнав свої діточки” [4, с. 344]. Тарас Григорович насамперед взявся готувати до друку “Кобзар”. Досить негідно повівся і видавець Д. Кожанчиков, який за повне видання “Кобзаря” пообіцяв Т. Шевченку заплатити 2000 крб. Перед поїздкою в Україну поет отримав від нього певну суму, яку тепер він мав повернути видавцеві. Т. Шевченко болісно переживав удари долі, відчуваючи свою фінансову безвихідь, але саме це і дало змогу йому переглянути кабальну угоду з Д. Кожанчиковим. Т. Шевченко пригадав обіцянку П. Симиренка прийти йому на допомогу.

26 листопада 1859 р. поет писав П. Симиренку: "Сегодня получил я мои сочинения из Цензурного Комитета, сильно пострадавшие от долговременной "питки". Пострадавшие так, что издатель соглашается их напечатать на условии, на которое я не могу и не должен согласиться" [3, с. 467]. Того ж дня Т. Шевченко звертається з листом і до О. Хропаля. Йому він пише українською мовою і теж скаржиться на цензурні утиски: "...сьогодні цензура випустила із своїх пазурів мої безталанні думи та так, проклята, обчистила, що я ледве пізнаю свої діточки" [3, с. 467]. К. Яхненку, якого Т. Шевченко вельми цінував і дуже любив, він не писав, бо знав, що той був неписьменним. Але щирі вітання старійшині фірми передавав, опікуючись про його здоров'я.

П. Симиренко відразу ж дав розпорядження надіслати поетові необхідні для видання книжки гроші й при цьому зазначав: "З цієї поштою надсилаю листа до Москви Саві Дмитровичу Пурулевському і прошу його вислати Вам 1100 руб. Коли вийдуть книги, прошу Вас надіслати мені їх на 1100 руб. до Москви, а Сава Дмитрович надішле їх нам сюди, і ми з вами розквітаємося" [2, арк. 8].

Меценат з Т. Шевченка не брав навіть комісійних, про що безпідставно стверджують окремі автори. На позичені гроші П. Симиренко фактично викупив значну частину накладу. Книгу безкоштовно Платон Федорович поширив серед робітників фірми та роздавав селянам в усій Україні. Наклад видання офіційно склав 5800 примірників, проте книг видрукували на 250 більше (загальний наклад 6050). За ініціативою Тараса Шевченка, друкарня П. Куліша, крім офіційних, видрукувала ще й 250 нецензурованих примірників. До них поет власноручно вклеював непропущені цензурою місця, видрукувані на окремих клаптиках паперу. Про існування додаткового накладу видання переконливо засвідчує лист Т. Шевченка до П. Симиренка від 3 січня 1860 р. Він повідомляє, що після виходу книжки з друку частина накладу буде надіслана до Москви агенту фірми С. Пуревському в покриття боргу, а потім додає: "а неподцензурный экземпляр вам доставит брат Варфоломий" [2, арк. 12].

Наприкінці січня 1860 року "Кобзар", профінансований П. Симиренком, побачив світ. Свою нову книгу Т. Шевченко в першу чергу вислав в Україну. Поет радів і тишився з того, що "Кобзар" добре розходить, користується попитом і дає йому чималий дохід. Про це він писав Варфоломію Т. Шевченку 1 лютого 1860 р., знав, що "пани дуже кривляться на сліпого старця" [5, с. 194]. Тому й прохав своїх друзів з України повідомити, як "Кобзар" зустріли в Україні.

До видання "Кобзаря" 1860 року долучили портрет Т. Шевченка, написаний М. Микешиним. Книгу автор присвятив Марко Вовчок. Свою вдячність щедрому кредитору за фінансову підтримку праці Т. Шевченка увічнив на титульній сторінці, зазначивши, що вона видана "Коштом Платона Симиренка" [2, арк. 1].

Коли Платон Федорович одержав від автора з власноручним підписом "Кобзаря" і побачив на обкладинці своє прізвище, то був цим украй незадоволений: "Нікому не може бути ніякого діла до того, як я витрачаю свої гроші" [9, с. 129]. Традиційно фірма "Брати Яхненки та Симиренко" ніколи не виставляла на люди цей бік своєї багатогранної діяльності. До того ж, оприлюднення допомоги визначному діячеві української культури, гнаній царизмом, який перебував у відкритій опозиції до імперії та царського режиму, було вельми небезпечним для діяльності фірми. Подальші події та прискіпливе ставлення царських урядовців і III відділення до першої торгово-промислової фірми українських підприємців засвідчили, що побоювання П. Симиренка не були безпідставними. В анналах III жандармського управління на керманічів фірми заведено відповідне досьє, а Платонів хутір і заводи фірми уже тоді називали "гніздом українофільства" та "малоросійського сепаратизма" [9, с. 129]. Тому царська адміністрація упродовж кількох десятиліть вела активний і цілеспрямований курс на її руйнацію і знищення.

Книга, як сімейна реліквія, після смерті Платона Федоровича (1863 р.) зберігалася у будинку Тетяни Іванівни Симиренко, але під час обшуку і арешту Льва Платоновича у 1878 році за його революційну діяльність вона потрапила до рук поліції як доказ "його злочинної діяльності".

Авторський подарунок "Кобзаря" з написом К. Яхненку зберігається у будинку-музеї Т. Шевченка в Києві.

Вихід у світ "Кобзаря" був радісно зустрінутий не тільки українською громадськістю, але й російською революційною демократією. М. Добролюбов присвятив йому дуже теплу рецензію, у якій назвав появу віршів Т. Шевченка значним явищем в українській і російській літературі [10].

Про тісний зв'язок Кобзаря зі своїм народом свідчать і його намагання підготувати підручники рідною мовою для українських недільних шкіл. Уже будучи важкохворим, поет щоденно працював над укладанням "Букваря". За оцінкою навіть сучасних фахівців цей підручник для української людності, особливо дітей, був вельми цінним, оригінальним і повчальним. Дозвіл на видання "Букваря" Т. Шевченку дався досить важко, на заваді стала не лише цензура, а й ієрархи російського духівництва. Друкував Тарас Григорович книгу на власні кошти. Вона побачила світ 21 листопада 1861 р. Вийшов "Буквар" на той час великим накладом – 10 тис. примірників.

Безперечно, на нього він витратив кошти, зароблені на розповсюдженні "Кобзаря". Тож уже опосередковано щедра симиренківська допомога Т. Шевченку посприяла й виданню такої потрібної для України книги, як "Буквар".

Т. Шевченко мав намір підготувати для шкіл в Україні ще й підручники з арифметики, географії та астрономії. Передчасна смерть поета порушила ці плани. Через два роки помре і меценат П. Симиренко. Немає сумніву в тому, що коли б цим видатним особистостям Бог подарував ще хоча б 5 років життя, то вони створили б матеріальну базу для українського шкільництва. Можливо, тоді б і не настала в Україні зловісна доба "валуєвщини", що знищила перші паростки українського духовного відродження.

Отже, благодійницька діяльність українських підприємців мала позитивний вплив на розвиток вітчизняної культури, а їх матеріальна підтримка діяльності творчих особистостей створювала умови для збагачення світової культурної скарбниці. Узагальнивши наявну інформацію стосовно останніх років життя Тараса Григоровича, можна стверджувати, що знайомство з родиною Симиренків та їх фірмою вплинуло на його подальшу творчу діяльність. А видання останнього прижиттєвого "Кобзаря" 1860 р. взагалі було б неможливе.

Список використаних джерел

1. Державний архів Черкаської області, ф. 5799, оп. 1, спр. 13, 7 арк. 2. Державний архів Черкаської області, ф. 5799, оп. 1, спр. 14, 22 арк. 3. Жур П. Труды и дни Кобзаря / П. Жур. – Люберцы: Люберцкая газета, 1996. – 568 с. 4. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев. – Нью-Йорк-Париж-Мюнхен, 1955. – 400 с. 5. Листи до Тараса Григоровича Шевченка. – К.: Наукова думка 1993. – 384 с. 6. Вольвач П. Остання подорож Тараса Шевченка по Черкащині та його зустріч і листування з Платоном Симиренком, Кіндратом Яхненком та Олексієм Хропалем / П. Вольвач. – Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=886>. 7. Титаренко Л. Видавництво "Кобзаря" коштом Платона Симиренка / Л. Титаренко, В. Чос // Голос України. – Режим доступу: <http://golosukraine.com/publication/suspilstvo/parent/12157-do-simirenkiv-u-kvituchij-mliyiv/>. 8. Кекух О. Друзі великого Кобзаря / О. Кекух // Черкаська правда. – 16 лютого 1958. – Режим доступу: http://shevchenkiv-kraj.com/peoples/about_TGSH/kobzar_semerenko. 9. Симиренко Т., Сауляк М. Спогади про Л. П. Симиренка / Т. Симиренко, М. Сауляк // Дніпро. – 1963. – № 4. – С. 129. 10. Чалий М. Відвідання Т. Г. Шевченка цукрового заводу Яхненків і Симиренка / М. Чалий // Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро 1882. – С. 305–308.

Викторія Карпенко

Т. Г. ШЕВЧЕНКО И МЕЦЕНАТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СЕМЬИ СИМИРЕНКО

Благотворительная деятельность на территории Украины имеет давние корни, ею занимались даже целые семьи. Семья Симиренко были одними из крупнейших меценатов второй пол. XIX – начале XX вв. Начали данный вид деятельности они, оказав финансовую помощь Тарасу Григорьевичу Шевченко. Статья является разведкой отношений представителей семьи Симиренко с Т. Шевченко. Рассказывается о путешествии поэта по Черкасской области, пребывание в Млиеве, посещение сахарного завода, приводятся цитаты из его писем. Освещаются аспекты их сотрудничества и ее последствия для семьи Симиренко, Кобзаря и общества в целом.

Ключевые слова: меценатство, Платон Симиренко, Тарас Григорьевич Шевченко, предприниматели, ссылка.

Viktoriya Karpenko

TARAS SHEVCHENKO AND PATRONAGE FAMILY SIMIRENKO

Charitable activities on the territory of Ukraine has ancient roots, it engaged even entire families. Symyrenko's family were one of the greatest patrons of the second half of the XIX – early XX century. Started the activity by providing financial assistance to Taras Shevchenko. This paper is the exploration of relationships with members of the family Symyrenko and Shevchenko. It was told about the journey of the poet in Cherkasy, stay in Mliyevi, visiting a sugar factory, quoting from his letters. Highlights aspects of their cooperation and its implications for family Symyrenko, poet and society.

Key words: patronage, Platon Symyrenko, Taras Shevchenko, entrepreneurs, exile.

УДК 94(477)

Олег Полянський

**СТОРІНКА З БІОГРАФІЇ КОБЗАРЯ: ТАРАС ШЕВЧЕНКО І ЗАХІДНА УКРАЇНА
(ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

У статті розглядаються маловідомі факти знайомства Т. Шевченка із західноукраїнськими землями, зокрема Волинню та Галичиною та відображення цього процесу у його творчості.

Ключові слова: Тарас Шевченко, "Кобзар", Галичина, Волинь, повстання 1846 р.

Наукову проблему слід досліджувати у різних контекстах, серед яких в першу чергу, варто проаналізувати джерела, з яких Т. Шевченко брав інформацію про історію західноукраїнських земель загалом, Волинь і Галичину зокрема. Адже на Волині, яка входила до Російської імперії, він побував восени 1846 р., а Галичиною, що перебувала у складі Австрійської монархії і куди не міг потрапити через державний кордон, який розділяв українські землі, він цікавився систематично і у різні періоди. Так, відомо, що Т. Шевченко знав про діяльність "Руської трійці" і читав "Русалку Дністрову". Під час своєї першої мандрівки Україною у 1843 р. він познайомився з Платоном Лукашевичем – фольклористом, етнографом і мовознавцем, громадським діячем і поміщиком [1, с. 292], бував у нього в його маєтку Березань. Тут він мав змогу детально дізнатися про "Руську трійцю" та альманах "Русалку Дністрову". Як зазначав І. Дзюба, П. Лукашевич у листі до І. Вагилевича від 21 вересня 1843 р. писав, що "Шевченко знав про альманах й високо його оцінював; також Лукашевич нібито обговорював із Шевченком перспективу збагачення української літературної мови за рахунок також і галицької лексики" [2, с. 214].

Наведемо фрагмент цього листа, оскільки він малознаний навіть дослідникам: "Брате Далиборе (псевдонім І. Вагилевича – О. П.) Николаєвичу! Письмо Ваше від 3-го липня із Львова ледве дотягло послідніх чисел серпня ... Коли Вашу листину получив, той час з паном Шевченком читовали Вашого "Мадея", що есте напечатали в Будимі (Будапешті – О.П.). Дуже жалко, що такову поезію народную оставили. Дарите нас чистою мовою бескидською, бо вона наша прадідівська. Ще не мало би нам услуг оказали, коли би описали весь народ руський, живущий в Карпатах, з їх обичаями, преданіями і наріччями... В битність Шевченка у мене я предложив йому заїмствовати некоторі слова і форми Ваші, на что він согласився. [...] "Літопись Львівская" хорониться у мене яко зіниця ока [...], дасть бог, вийде, і може в лучшу годину а ще до неї найшов другую і сукупно їх іздам. Через Шевченка в ноябрі відправлю в Петербург в цензуру. [...] 1843 года сентября 21. Березань" [3, с. 230–231].

Саме тут, у Березані, 9 жовтня 1843 р. Т. Шевченко написав поезію "Розрита могила", у якій дав гострокритичну історичну оцінку минулому і сучасному Україні: "Ой Богдане, Богданочку, / Якби була знала, / У колісці б задушила, / Під серцем приспала. / Степи мої запродані / Жидові, німоті, / Сини мої на чужині, / На чужій роботі. / Дніпро, брат мій, висихає, / Мене покидає, / І могили мої милі / Москаль розриває... / Нехай рие, розкопує, / Не своє шукає, / А тим часом перевертні / Нехай підростають / Та допоможуть москалеві / Господарювати, / Та з матері полатану / Сорочку знімати" [4, с. 100].

"Розкопування могил, – підкреслює І. Дзюба, – це насправді метафора викорчовування історичної пам'яті та національного самоусвідомлення українського народу з усіма трагічними наслідками, серед яких – найстрашніше: поява орди "перевертнів", які стануть опорою й ударною силою колоніального режиму. [...] Це було сказано восени далекого-предалекого 1843 року, але неізречений трагізм у тому, що всі наступні сто сімдесят років нашої історії що далі, то виразніше ілюстрували цю гіпотетичну модель національного розвитку, в яку самому Шевченкові так не хотілося вірити [...] Цю метафору розритої-недорозритої могили, знищеної, але незнищеної України ще зустрінемо в Шевченка, вона у нього одна з ключових. Ще буде містерія "Великий льох"..." [2, с. 226–227].

Закінчивши Академію мистецтв у Петербурзі, Т. Шевченко весною 1845 р. повернувся в Україну і розпочав роботу в археографічній комісії у Києві, за дорученням якої восени 1846 р. вирушив на Поділля та Волинь. Ця подорож збіглася у часі з бурхливими подіями у Галичині, де у лютому 1846 р. мала місце спроба польського національно-визвольного повстання й одночасно розгорнувся селянський рух, які справили вплив на посилення революційних настроїв, як в Австрійській монархії, так і далеко поза її межами, а також знайшли широкий відгомін у тогочасній європейській суспільно-політичній думці [5].

Національні та соціальні рухи завжди цікавили Т. Шевченка і були однією з провідних тем його творчості. Тому у своїй роботі поставлено за мету дослідити низку важливих питань у життєписі

Кобзаря, зокрема: чи знав він про повстання у Галичині? Яку оцінку він дав цим подіям? Чи вони знайшли відображення у його творчій спадщині? Якою була інтерпретація ним цих подій? Чи випадково або закономірно наукове відрядження Т. Шевченка восени 1846 р. пролягло у прикордонні з повсталою Галичиною, Поділля та Волині? Спроба відповісти на поставлені запитання розкриває одну зі сторінок важливої і, у той же час, неповністю дослідженої теми “Шевченко і Галичина” [6, с. 14–23].

У її висвітленні, на нашу думку, можна виділити декілька етапів. Отже, перше: коли Т. Шевченко міг довідатися про повстання у Галичині? Хоча безпосередніх відомостей про це немає, можна припустити, що це трапилось відразу після його початку. Адже з кінця 1845 року Т. Шевченко став співробітником археографічної комісії у Києві, за дорученням якої в першій половині 1846 року виїжджав у різні місця України [7]. Враховуючи відгомін, який знайшло повстання у Галичині серед селянства Наддніпрянської України, тривогу урядових кіл з приводу цього, важко припустити, щоб у різних середовищах, у яких бував Т. Шевченко, не згадувалися події в Галичині. Підтвердженням цього є той факт, що в 1846 р. спільно із Т. Шевченком у розкопках могили Переп'ятиха, поблизу Фастова, брав участь П. Прушинський – член таємних польських організацій, який за свою підпільну діяльність був заарештований і відбув свого часу заслання в Оренбурзькому краї – там, де роком пізніше буде “каратись, мучитись, але не каятиметься” Т. Шевченко. Повернувшись із заслання, П. Прушинський став співробітником археографічної комісії у Києві. Як відзначав відомий шевченкознавець П. Жур, між Т. Шевченком і П. Прушинським “людьми інтелігентними, освіченими і революційно настроєними не могли не виникнути близькі відносини, особливо в умовах тривожного 1846 року, коли вибухнуло повстання в Кракові, піднялися галицькі селяни. Ці події знайшли відповідний відгомін на Україні серед селянства і передової інтелігенції” [8, с. 44]. Поет мав зв'язки також і з іншими представниками польської суспільності на Україні, від яких теж мав інформацію про повстання у Галичині.

Як відомо, весною 1846 року Т. Шевченко познайомився і зблизився з багатьма членами Кирило-Мефодіївського товариства. Зважаючи на зв'язки товариства з багатьма особами в Україні, Росії, Польщі, Литві й Білорусії [9, с. 294], слід гадати, що вони, певним чином, інформували членів товариства про повстання у Галичині, котрі й обговорювали їх. Доказом цього є зізнання на допиті О. Тулуба, який свідчив, що члени товариства обговорювали повстання у Галичині, зокрема, позицію австрійської влади щодо нього. Про інтерес кирило-мефодіївців до Галичини свідчить і такий факт. У одного з його членів – Г. Андрузького який відбував заслання, у 1850 р. проведено обшук і виявлено “заборонені твори”, а також складений ним проект устрою майбутньої держави. У ньому наводився список державних установ республіки, яка повинна складатися з дев'яти штатів, серед яких, третім названо Галичину з Краковом [6, с. 15].

П. Зайончковський, який досліджував це питання, вважав, що у копії справи Г. Андрузького помилково названо Краків і замість нього повинен бути Крим [10, с.134]. Вважаємо таке твердження невірним. П. Андрузький невідповідно відокремлював в один штат Галичину з Краковом. Крим він, очевидно, відносив до штату “Чорноморія”, що названий серед інших другим.

Цікавими є спогади студента-поляка Ю. Беліни-Кенджицького [11, с. 104–110], який познайомився із Т. Шевченком і через нього – з М. Костомаровим. Під час спільної зустрічі порушено питання про встановлення тісніших контактів з представниками польської суспільності в Україні, залучення їх до Кирило-Мефодіївського товариства. Обговорювалася також можливість створення майбутньої слов'янської федерації. Хоча до порозуміння не дійшло, однак, зв'язки Т. Шевченка з польськими колами наштовхнули свого часу В. Щурата на міркування, що проливають світло на цю проблему. “Не могло бути, – писав він, – щоб і серед київських поляків до 1846 р. не знайшлися такі, що були в тісних зв'язках з польською революційною конспірацією в Галичині. Польські мемуари з того часу вказують дуже виразно на такі зв'язки...” [12, с. 201].

У контексті ймовірності таких зв'язків можна розглядати й інший факт. Г. Яблонський, який брав участь у революційному русі в Росії, прибувши нелегально 1848 року в Галичину, надрукував у “Дневнику руському” вірш “Мученикам вольності з р. 1847”, присвячений Т. Шевченкові та іншим учасникам Кирило-Мефодіївського товариства [6, с. 16].

Ще однією відповіддю на проблему “Т. Шевченко і повстання 1846 року в Галичині” є доповідна записка “розжалуваного” лубенського городничого, підполковника Андрєєва з 1849 р., яку виявлено й опубліковано у 1961 р. У ній ідеться про те, що у той час, коли “мятеж свирепствовав в городе Кракове и Галиции”, у Лубни прибула польська мандрівна трупа. “В самое это время, – пише Андрєєв, – явился в городе Лубнах известный возмутитель академик Т. Шевченко, который своими либеральными возгласами, сочиненными им, и оскорбительными эпиграмами противу особи вашего императорского величества видимо старался бросить пламенный мятежа и кровавых междоусобий и в Малоросии, подобно происходившим в западных губерниях, восстановить народ против законной власти” [13, с. 171]. Андрєєв пропонував вжити поліцейських заходів не лише до мандрівних артистів,

а й до Т. Шевченка, але полтавський губернатор Ознобівшин з ним не погодився і наказав звільнити заарештованих поляків. Тоді, повідомляє Андреев, від вирішив послати донесення просто у Петербург. І, хоча він, знаючи дальшу долю Т. Шевченка, прагнув приписати собі заслуги у його арешті, варта уваги його спроба пов'язати події у Галичині з ім'ям поета.

У такому ж аспекті можна розглядати й записи у щоденнику петрашевця Момбеллі. Згадуючи про арешти членів Кирило-Мефодіївського товариства, він наводив різні чутки, що поширювалися у зв'язку з цим у Петербурзі. Говорилося, нібито Т. Шевченко написав відозву до народу, яку дав одному французові для опублікування за кордоном. На митниці її виявили. Т. Шевченко, рятуючись від переслідувань, утік в Галичину і там його заарештували [6, с. 16].

Отже, у жовтні 1846 р. Т. Шевченко отримав можливість побувати на територіях, що межували з охопленою повстанням Галичиною. 21 вересня 1846 р. археографічна комісія доручила йому виїхати у Київську, Подільську і Волинську губернії для збору народних переказів, легенд та опису історичних пам'яток. На ім'я виконувача обов'язки подільського архієпископа Арсенія і волинського Никанора надіслано листи про сприяння Т. Шевченкові у виконанні завдань археографічної комісії [14, с. 129, 130–131].

Тепер постає запитання. Чи міг Т. Шевченко, знаючи про селянське повстання у Галичині, вплинути на вибір маршруту? Зважаючи на його дружні взаємини з багатьма членами археографічної комісії (М. Іванишевим, М. Костомаровим, М. Максимовичем, П. Прушинським та ін.), можна стверджувати, що міг. Навіть більше того, зробив усе можливе, щоби потрапити туди!

Наприкінці вересня поет виїхав з Києва і 1 жовтня прибув до Кам'янця-Подільського, де зупинився у Петра Чуйкевича – людини прогресивних поглядів, учителя, збирача пісень [15, с. 349]. 3 жовтня Т. Шевченко записав від нього, разом з іншими, пісню про народного месника Устима Кармелюка – "Ой, Кармелюче, по світу ходиш". Нам видається, що не могли Т. Шевченко і П. Чуйкевич, згадуючи про боротьбу селян під проводом У. Кармелюка, не згадати теми селянського повстання, що розгорнулося на цей час у сусідній Галичині. Тим більше, що Т. Шевченко виїжджав з Кам'янця-Подільського у навколишні села, де, безпосередньо, чув розповіді селян, як про повстання у Галичині, так і про заворушення, що розпочалися під його впливом у сусідніх Летичівському, Проскурівському, Ізяславському, Старокостянтинівському та інших повітах.

Очевидно й те, що Т. Шевченко, виконуючи завдання археографічної комісії, вступав у контакти з офіційними особами, які могли, зі свого боку, інформувати його про події в Галичині. Варто зауважити, що влада Кам'янця-Подільського мала тісні контакти, зокрема обмін інформацією з галицькою владою щодо спроби шляхетського національно-визвольного повстання, а також селянських заворушень і заходів для відвернення загрози його поширення на російські володіння [16, с. 16].

Із Кам'янця-Подільського, через Проскурів-Меджибіж-Летичів-Хмільник-Старокостянтинів-Ізяслав, Т. Шевченко виїхав на Волинь. У середині жовтня він прибув до Почаєва, де зупинився у готелі місцевої лаври (будинок зберігся дотепер). Тут, згідно із завданням археографічної комісії, Т. Шевченко намалював чотири акварелі: "Почаївська лавра з півдня", "Почаївська лавра з заходу", "Собор Почаївської лаври (внутрішній вигляд)", "Вид на околиці з тераси Почаївської лаври", а також виконав два ескізи і начерк олівцем. Усі роботи репродукуються у сьомому томі повного зібрання "Кобзаря". На усіх акварелях позначився загальний принцип Т. Шевченка-художника: обов'язкова присутність людських постатей – чи це пейзаж, чи малюнок пам'яток архітектури. Акварель "Вид на околиці з тераси Почаївської лаври" цікава ще й тим, що на ній, удаліні, у синюватому серпанку, видніється галицьке село Підкамінь. У Почаєві Т. Шевченко записав також народні пісні "Гиля, гиля, селезень", "Ой пила, випила" та "Ой у саду, у саду" [6, с. 18].

Із Почаєва Т. Шевченко виїжджав у навколишні села, відвідав, зокрема, і Вишнівець. Тут його увагу привернув ренесансний палац XVIII ст., що зберігся донині, у якому знаходилася велика колекція картин, гобеленів, скульптури, зброї та цінна бібліотека. Палац, до речі, споруджено на місці колишнього замку князів Вишневецьких, рід яких походив із Вишнівця, а сполонізований нащадок яких – магнат Ярема Вишневецький став лютим ворогом українського народу. Про нього Т. Шевченко згадує у повісті "Близнець". Вважається, що Т. Шевченко виконав тут кілька малюнків, які не дійшли до нас. Збереглися спогади місцевого селянина Ф. Кружилка, який розповідав про перебування поета у Вишнівці: "А за Шевченка чували? Або що? Бо тут він був. Кілька днів був. То саля, де він було, як не малює, то щось пише. То тут зараз за границею Підкамінь, знаєте? Отож він раз мені каже: "Якби там у Підкамені побувати часок". А я гадаю, що на відпуст захотілось піти, питаю: чи ви чували, чого то назвали Підкамінь? І кажу йому, як нечистий взяв каменюку та ніс на кляштор, щоб його придушити, але когут запіяв, і не вдалось. А він засміявся і каже: "То не так було... то чортяка нашого брата мав тим каменем там придушити – і придушив. От і Підкамінь!" Так, жартуючи, Т. Шевченко пояснював назву села.

Із Почасва Т. Шевченко поїхав до Кременця, де оглянув пам'ятки; старовини цього мальовничого міста. У повісті "Варнак" він розповідає: "Возвращаясь из Почаева, я зашел у Кременец посмотреть на королеву Бону и на воздвигавшие в то время палаты, или кляштор для Кременецкого лица". Згадується в повісті також один із засновників лицю Т. Чацький, могилу якого в Дубно поет відвідав пізніше. Численні пам'ятки архітектури: Замкова гора, козацький цвинтар – все це, очевидно, зацікавило Т. Шевченка. Як і народні перекази про гайдамацький рух. Сьогодні на будівлі колишнього лицю встановлено меморіальну дошку з написом: "Восени 1846 року Т. Г. Шевченко відвідав Кременець і його лицей. На основі зібраних матеріалів цього краю поет написав відому повість "Варнак". Цікаво, що фольклорні матеріали, зібрані під час подорожі по Поділля і Волині, Т. Шевченко старанно зберігав і вони були виявлені в нього на засланні під час обшуку та арешту 1850 року. На допиті він так пояснив їх наявність: "Стихи и песни на малороссийском наречии... записаны мною во время бытности моей в Киевской, Каменец-Подольской и Волынской губерниях, как песни народные, 1846 года..." [6, с. 19].

Подорож Т. Шевченка 1846 року Поділлям та Волинню, огляд і змалювання там історичних пам'яток, записи народних переказів, легенд і пісень, ознайомлення з історичними документами, знайшли відображення у творчості Кобзаря. Це однойменні поема і повість "Варнак", повісті "Художник", "Прогулянка с удовольствием и не без морали", поема "Марина", "Щоденник" та інші твори. Історичні пам'ятки України, які вивчав Т. Шевченко під час своїх експедицій, викликали у нього глибокі асоціації: "На полях Волыни и Подолии вы часто любуетесь живописными развалинами древних массивных замков и палат... Что же они говорят? О чем свидетельствуют эти угрюмые свидетели прошедшего? О деспотизме и рабстве! О хлопах и магнатах! Могила, или курган, на Волыне и Подолии большая редкость. По берегам же Днепра, в губерниях Киевской, Полтавской, вы не пройдете версты поля, не украшенного высокой могилой, а иногда и десятками могил... Что же говорят пытливому потомку эти темные могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? Они говорят о рабстве и свободе. Бедная, малосильная Волынь и Подолия, она охраняла своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина туго начинала своим вольным и вражьем трупом неизчислимые огромные курганы. Она своей славы на поталу не давала, врага-деспота под ноги топтала и свободная, нерастленная умирала. Вот что значит могилы и руины" [6, с. 19]

Варто звернути увагу читачів на один твір, написаний Т. Шевченком пізніше, на засланні у 1848 році, у якому знайшли відображення галицькі події 1846 року. Це – байка "Сичі". В алегоричних образах твору ("сичі" – шляхетські повстанці, "орел" – австрійський імператор, "ворони" – австрійські чиновники, "бідне птаство" – народ) Т. Шевченко відтворив усю складність подій у Галичині 1846 р. Галицькі селяни використовували тоді невдачу шляхетських повстанців, які зробили спробу підняти національно-визвольне повстання проти Австрійської монархії – як привід до виступу проти ненависного їм ладу. Розпочавшись із роззброєння шляхетських загонів, селянські виступи, незабаром, переросли у могутнє антифеодальне повстання, яке відразу ж привернуло увагу поета. До речі, активну участь у повстанні взяло і селянство Тернопільщини, але це вже окреме питання.

Тому, не випадково маршрут чергового відрядження Т. Шевченка восени 1846 року проліг у прикордонні з Галичиною губернії. Наприкінці жовтня, відвідавши Кременець, Острог, Дубно й Корець, через Новоград-Волинський і Житомир (тут теж мали місце селянські заворушення), Т. Шевченко повернувся до Києва. На жаль, документальних матеріалів, зокрема, його офіційного звіту про відрядження, не збереглося. А вони, можливо, розширили б наші уявлення про його маршрут і результати та допомогли б зрозуміти генезу багатьох творів поета, його ознайомлення із селянським повстанням у Галичині.

Третій етап знайомства Т. Шевченка з галицьким повстанням розпочався на засланні. Так, зокрема, в Орській фортеці у 1847 році він познайомився з Іполитом Завадським та Станіславом Крулікевичем, яких, за спробу приєднатися до краківського повстання 1846 року, покарали шпіцрутенами і віддали у солдати. Очевидно, що саме вони були одними, з перших поляків, з якими поет познайомився на початку оренбурзького заслання [17, с. 244]. У складі загону, що мав обслуговувати Аральську експедицію, С. Крулікевич разом із Т. Шевченком здійснили перехід з Орської фортеці в Раїм і зимували на Кос-Аралі в 1848–1849 рр.

Події у Галичині, цілком імовірно, обговорювалися у польсько-російсько-українському гуртку, що склався в Орській фортеці у 1847–1850 рр., до якого входили Т. Шевченко та І. Завадський. На різних стадіях існування гуртка до нього належали й учасники повстання 1830–1831 рр., члени варшавських конспіративних квартир і товариств 40-х років та репресовані після краківського повстання 1846 року. Як зазначав Л. Большаков, важливе місце у діяльності гуртка займав ідейно-теоретичний розвиток його членів. Гуртківці відчували потребу в осмисленні подій, у яких брали участь самі й інших, що відбувалися у минулому [18, с. 112].

Особливої уваги заслуговує той факт, що разом із Т. Шевченком (у одній роті) відбували заслання у 1847–1848 рр. безпосередні учасники галицьких подій 1846 року – селяни І. Дарчук, П. Маслюк, Я. Михалько та М. Чемерда. Від них поет-засланець міг отримати нові відомості про селянське повстання. Очевидно, що вони дещо відрізнялися, як від трактування цих подій учасниками польського національно-визвольного руху, так і від поширених тоді офіційних версій щодо позицій галицьких селян. Внаслідок такого ознайомлення Т. Шевченка з цією проблемою, у другій половині 1848 року написана єдина у його творчості байка "На ниву в жито у ночі" ("Сичі"). До речі, слід зазначити, що М. Чемерда у той період, коли вона створювалася, був разом із Т. Шевченком на Аральському морі [6, с. 21].

Було декілька спроб трактування цього твору. Але найбільш вірогідне зробив В. Щурат, який пояснював байку, як "рефлекс подій 1846 року в Галичині. Бо, хіба ніщо інше як "галицьку різню", справлену польським революційним мазурам, міг мати Шевченко на думці" [12, с. 334]. Далі В. Щурат так тлумачить алегоричні образи твору: "Тільки полюбуватися можна влучністю порівняння: конспіраторів, що потайки заходять у село, з нальотом нічних птахів-сичів на мужицьку ниву; народу – з дрібним птаством; володаря – з орлом; підготовленої ним контрреволюції – з заставленням мужицького сільця; епілогу "мазурської різні", тобто видачі побитих революціонерів австрійським старостам – з видачею приборканих сичів на іграшку воронам" [12, с. 335]. Таке трактування алегоричних образів байки, на даний час, є найбільш прийнятним. Правда, тут не можна погодитися з нечітким визначенням шляхетських повстанців – як революціонерів і невірним тлумаченням селянського повстання 1846 року – як "контрреволюції". Як відомо, повстання мало яскраво виражений антифеодальний характер. Воно відіграло вирішальну роль у скасуванні панщини, здійснило значний вплив на активізацію селянського руху не лише в Австрійській монархії, а й у багатьох інших країнах.

До такого ж тлумачення байки схиляється і відомий шевченкознавець Ю. Івакін [19]. Відзначивши, що глибокий суспільно-політичний зміст цієї байки сильно зашифрований і її алегорій не можна зрозуміти, не маючи до них історичного ключа, він, все ж, стверджує, що у вірші конкретно йдеться про події 1846 року в Західній Галичині: "Про "мазурську різню", – пише він, – Шевченко міг чути ще 1846 року, коли перебував у прикордонних з Австрією місцевостях Волині. Та найвірогідніше, що безпосередній поштовх до створення байки дали йому розповіді про події в Західній Галичині польських засланців, передусім Т. Вернера, з яким поет зблизився на Аралі, де й написано цей твір... Т. Шевченко написав "Сичі", можливо тому, що соціально-політична обстановка на Україні багато в чому нагадувала обстановку австрійської Галичини і урок подій 1846 року був дуже повчальним для українського національно-визвольного руху" [20].

До сказаного варто додати, що повстання охопило не лише Західну, і й Східну Галичину, на кордонах якої і побував поет восени 1846 року, а у "Сичах" знайшла відображення позиція Т. Шевченка (заперечення революційності шляхти і повне виправдання дій селянства) під час суперечок поета з його польськими товаришами з приводу галицького повстання 1846 року. Іронія, що так яскраво виражена у байці, скерована проти доктрини правого крила польського національно-визвольного руху, яке не вірило в історичну роль народних мас і намагалася усунути від боротьби селянство [6, с. 22].

Отже, ознайомлення Т. Шевченка з повстанням у Галичині відбулося у декілька етапів. Перші відомості про нього він отримав весною-влітку 1846 року ще до відрядження у прикордонні з Галичиною губернії. Вони були не завжди достовірними, далеко неповними, але не могли не, зацікавити Т. Шевченка, демократичний світогляд якого давав можливість укласти в струнку систему погляди на питання боротьби за соціальне і національне визволення й ролі в ньому народних мас. Зрештою, на той час, ця тема знайшла глибоке відображення у його творчості. Згадаймо лише "Гайдамаки", "Сон", "Кавказ".

Очевидно, не випадково маршрут чергового відрядження Т. Шевченка восени 1846 року проліг у прикордонні з Галичиною губернії. Тут він мав нагоду ближче познайомитися з повстанням, пізнати його суть і спрямованість, побачити той відгомін, який знайшло воно серед селянства Правобережної України. А інформація про повстання, яку він отримав на засланні від учасників польського національно-визвольного руху, з одного боку, і селян, з другого, розставили крапки над "і" у оцінці ним подій у Галичині. В результаті чого й була написана байка "Сичі", у якій поет дав оцінку спробі шляхетського національно-визвольного повстання і антифеодальному селянському повстанню 1846 року. Вона кардинально відрізнялася від інсинуацій, вигадок і фальсифікацій, що появилися у той же час на сторінках багатьох видань різних країн Європи.

Список використаних джерел

1. Чисніков В. Лукашевич Платон Якимович / В. Чисніков, Д. Грузін // Енциклопедія історія України: у 10 т. – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6. – С. 292.
2. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. Дзюба. – К., 2008. – 718 с.
3. "Русалка Дністрова": Документи і матеріали. – К: Наукова думка, 1989. – 544 с.
4. Шевченко Т.

Розрита могила / Т. Шевченко // Кобзар. – К.: Просвіта 2006. – 344 с. 5. Полянський О. Селянське повстання 1846 р. у Галичині / О. Полянський // Український історичний журнал. – 1981. – № 11. – С. 67–73; Полянський О. Відгомін селянського повстання 1846–1846 р. у Галичині серед слов'янських народів / О. Полянський // З історії міжслов'янських зв'язків. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 83–96; Стеблій Ф. Галицьке повстання 1846 / Ф. Стеблій // Енциклопедія історії України: В 5 т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 31; Заярнюк А. Ідіоми емансипації. "Визвольні проекти і галицьке село у середині ХІХ століття" / А. Заярнюк. – К.: Критика 2007. – С. 25–75. 6. Полянський О. Сторінка з біографії Кобзаря (з історії написання Т.Шевченком байки "Сич") / О. Полянський // Джерело: науково-краснознавчий часопис. – Тернопіль, 1994. – С. 14–23. 7. Анісов В. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / В. Анісов, Є. Серета. – К.: Дніпро, 1976. – С. 75–79. 8. Жур П. Дума про вогонь / П. Жур // Жовтень. – 1984. – № 4. 9. Шевченківський словник: у 2 т. – К., 1978. – Т. 1. – 416 с. 10. Зайончковский А. Кирилло-Мефодиевское общество / А. Зайончковский. – М., 1959. – 170 с. 11. Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К., 1958. – 440 с. 12. Щурат В. Вибрані праці з історії літератури / В. Щурат. – К., 1963. – 436 с. 13. Кирилук С. Т. Г. Шевченко. Біографія / Т. Кирилук та ін. – К.: Наукова думка, 1964. – 635 с. 14. Т. Г. Шевченко: Документи та матеріали до біографії (1814–1861). – К.: Вища школа 1975. – 432 с. 15. Шевченківський словник: У 2 т. – К., 1978. – Т. 2. – 410 с. 16. Дубина М. Шевченко і Західна Україна / М. Дубина. – К., 1969. – 155 с. 17. Большаков Л. Літа невольничі. Книга пошуків і досліджень про Шевченка періоду заслання / Л. Большаков. – К.: Дніпро, 1971. – 425 с. 18. Большаков Л. Добро найкраще в світі... Пошуки. Роздуми. Підсумки / Л. Большаков. – К.: Дніпро, 1981. – 301 с. 19. Івакін Ю. Коментар до "Кобзаря" Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. / Ю. Івакін. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 118–119. 20. Івакін Ю. Поезії Шевченка періоду заслання / Ю. Івакін. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 76–78.

Олег Полянський

СТРАНИЦА ИЗ БИОГРАФИИ КОБЗАРЯ: ТАРАС ШЕВЧЕНКО И ЗАПАДНАЯ УКРАИНА (К 200-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)

В статье рассматриваются малоизвестные факты знакомства Т. Шевченко с западноукраинскими землями, в частности Волынью и Галичиной и отражение этого ознакомления в его творчестве.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, "Кобзарь", Галичина, Волынь, восстание 1846 г.

Oleh Polianskyi

A PAGE FROM THE BIOGRAPHY OF THE POET: TARAS SHEVCHENKO AND WESTERN UKRAINE (TO 200-ANNIVERSARY FROM BIRTHDAY)

The article examines the little-known facts related to the an acquaintance Shevchenko with the Western Ukrainian lands

Key words: Taras Shevchenko, "Kobzar", Galicia, Volyn, insurrection 1846.

УДК 94(477)

Ірина Скакальська

ІСТОРІЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: СПРОБА ІСТОРІОСОФСЬКОГО ПРОЧИТАННЯ

У статті на основі історико-філософського аналізу концепції історії Тараса Шевченка показано чинники, що впливали на формування національної свідомості, консолідацію українців, збереження ідентичності. Автором відображено погляди Кобзаря на визначальні періоди нашого минулого та важливість запозичення їх уроків в сучасних трансформаційних умовах державотворення.

Ключові слова: історіософія, історія, Тарас Шевченко, творчість, Україна.

Події останніх місяців та днів показали актуальність творів Тараса Шевченка. Ціною життя "Небесної сотні" ми отримали унікальний шанс – змінити країну. Проте у даний час зіштовхнулися із новою загрозою, яка є небезпечною для єдності, суверенітету і державності України. І тому як ніколи повинні згадувати і виконувати "Заповіт" Кобзаря. Не для одного покоління українців його філософські ідеї були заклик до боротьби за вільну Україну та за її єдність.

Історики уже давно висловили думку про те, що художня спадщина поета, виступає історичним джерелом для вивчення минулого та прогнозування майбутнього суспільно-історичного розвитку. У цьому сенсі доробок Т. Шевченка відкриває перед дослідником української історіософії значні

можливості, адже він знав і студював історичні першоджерела, друковані й рукописні праці з історії та використовував їх у творчому процесі.

У спробі історіософського прочитання творів Т. Шевченка не будемо оригінальними. Наприклад, визначний український історик XIX ст. В. Антонович у доповіді "Про відтворення історичних подій у поезії Шевченка", виголошеній 1 березня 1881 р. на засіданні історичного товариства Нестора-літописця, зазначав, що "поет відтворює живий і суцільний образ доби, оживлює і виводить перед очі читача окремі особи, цілі покоління" [1, с.16].

Проблемі історіософії Т. Шевченка присвячено чимало праць, їх автори прагнули досягнути розуміння історії Кобзарем. В. Яременко у статті "До проблеми історіософії Тараса Шевченка: методологічні підходи" зазначав, що доробок Кобзаря відкриває перед дослідником історіософії значні можливості [2]. Також один із центральних аспектів дослідження Ю. Барабаша – поетична історіософія Т. Шевченка [3; 4, с. 15–37]. Останнім часом вийшли друком й окремі монографії, присвячені творчості Кобзаря [5]. Також у пресі з'явилося чимало публікацій з нагоди 200-річчя народження Т. Шевченка [6, с. 10].

Дослідник Ю. Барабаш охарактеризував визначення історіософії Т. Шевченка так: "Це сукупність Шевченкових поетично-філософських інтерпретацій, версій, оцінок подій національної історії, тлумачень її сенсу і тенденцій, характеристик героїв і "антигероїв" [7, с. 50]. Як продовження цієї думки, вважаємо, що під історіософією Т. Шевченка слід розуміти його світоглядні ідеї, переконання, що включають у себе знання розвитку історичного процесу, його сенс, також роздуми поета над долею народу, при цьому історичний матеріал творчо інтерпретується в образах, сюжетах. У творах Кобзаря окреслюються перспективи на майбутнє як української та світової історії, так й історичного процесу в цілому.

Об'єктом дослідження є твори Т. Шевченка, аналізовані крізь призму історіософії.

Мета статті – розглянути історіософське бачення минулого та спроби прогнозування майбутнього у творах Т. Шевченка.

У завданнях, насамперед, спробуємо виокремити суттєві аспекти поглядів поета на історію та з'ясуємо, у чому суть та значення історіософії Т. Шевченка.

Т. Шевченко відчував своє призначення передати українському народові складну й героїчну історію його землі, оживити історичну пам'ять, воскресити національний дух. Шевченкове слово відтворює історичну подію, історичний факт такими естетичними засобами, щоб спочатку зруйнувати стереотипи, їх сприйняття, пов'язані імперською політикою Росії, а потім цю подію чи факт подати у новій інтерпретації, у достовірній формі [8, с. 25].

Актуальність шевченкових слів особлива сьогодні, у час який переживає Україна. Саме антимосковськими ідеями насичена уся творчість поета: він скрізь бачить, що найбільше горя Україні та його народові принесла жорстока, люта, бездумна Москва. Тож не даром Т. Шевченко каже такі гіркі слова: "... Ляхи були, усе взяли, кров повипивали! А москалі і світ Божий в пута закували" [9, с. 63]. Зазначимо, що Кобзар, виражаючи ненависть до царизму й московських урядників, які розглядали українські землі частиною своєї держави, не переносив цієї ненависті на весь російський народ, на широкий загаль.

Творчість Кобзаря належить першій половині й середині XIX ст. – початку українського національно-культурного відродження. Це відкриття університету в Харкові, пізніше у Києві, діяльність масонів, вихід "Історії русів" тощо. Недаремно Т. Шевченко у своїй біографії, написаній за рік до смерті, зазначав: "Історія мого життя складає частину історії моєї батьківщини" [1, с.12].

Переконливим свідченням того, наскільки глибоко Т. Шевченко переймався історією України, можна судити з того факту, що навіть у посмертному описі його скромної бібліотеки, зібраної в останні роки його життя, після повернення із заслання, понад третину назв займають історичні книги. Також одне із джерел шевченкових історичних знань – живе спілкування з учасниками подій. Так, розповіді про Коліївщину Т. Шевченко чув від свого діда і черпав з них непокору, і козацьку вольницю, тому глибину шевченкових історіософських поглядів не виміряти без аналізу його знань про Коліївщину. Слова з "Передмови" до "Гайдамаків" підтверджують це: "...Не одцуравсь того слова, / Що про Україну / Сліпий старець, сумуючи, / Співає під тинном. / Любить її, думу правди, / Козацькою славу..." [10, с.55].

Задовго до того, як М. Костомаров звернувся до українського минулого, В. Антонович ще тільки вчився, а М. Грушевський, ще не народився, Т. Шевченко окреслив усі ключові аспекти нашої історії. Важливо зауважити, що для багатьох українців вітчизняна історична пам'ять постає саме з творів Т. Шевченка. Поет не лише переповідав героїчні сторінки нашої історії, але застерігав від прикрих помилок у майбутньому, давав настанови як здобути волю та побудувати свою державу.

Варто виокремити й те, що у творчості Т. Шевченка важливе місце займає поняття "панівна верства", тобто "еліта". Але він не переймався проблемами її виховання, бо усвідомлював, що вона сама себе створює. Натомість у нього потужно звучить мотив історичної відповідальності верхів

перед "братами незрячими-гречкосіями" [10, с.199]. Узагалі, ця відповідальність еліт за долю народу – наскрізна тема шевченкової історіософії. Це питання переймання елітою чужинецьких впливів до такої межі, що це призводить до часткової або повної втрати самобутності нації. Про це застерігав Т. Шевченко.

Історіософія у творах Т. Шевченка не може не викликати захоплення переліком імен історичних постатей. Це легендарні біблійні царі Іудеї Давид та Ірод, відомий своєю жорстокістю римський імператор Нерон; останній асирійський цар Ашшурбанипал, знаменитий заснуванням бібліотеки клинописних текстів; середньоазійський полководець Тамерлан [1, с. 20]. Цей перелік можна продовжити. Справжніми героями української історії у зображенні Шевченка-історика постають ватажки козацьких виступів кінця XVI – початку XVII ст., – С. Наливайко, Т. Трясило та інші. Герої в історичному дискурсі Т. Шевченка це ті історичні діячі, хто віддав життя за Україну, її волю [1, с.22].

У посланні "І мертвим, і живим ..." Т. Шевченко, засуджуючи козацьку старшину та тих гетьманів, котрі зраджували інтереси України й допомагали ворогам визискувати власний народ, з пошаною ставитися до Гетьманщини, як форми української державності [11, с. 233].

У вірші "Іржавець" Т. Шевченко висловив своє ставлення до гетьмана І. Мазепи та різко осудив політику Петра I щодо України, скеровану на знищення залишків її державності [11, с. 234]. Це відображено у творі "Великий льох", там є такі слова: "У самих палатах / Мазепиних ... Коло мене / І сестра, і мати / Зарізані, обнявшись, / Зо мною лежали ..." [10, с. 145].

Упродовж творчого життя уява геніального поета-патріота неодноразово повертається до Б. Хмельницького – цієї наймогутнішої постаті нової історії України. Проте неоднозначність оцінки Т. Шевченком уславленого українського гетьмана, виходячи з трагічних наслідків його політики на завершальному етапі своєї діяльності, Т. Шевченко усвідомлював до яких наслідків призвела угода 1654 р. Б. Хмельницького з російським царем [1, с.70].

Неможливо оминати участі Т. Шевченка у діяльності Кирило-Мефодіївському товаристві. Зокрема, М. Грушевський, характеризуючи участь Кобзаря у діяльності товариства як значну подію в українському національному житті 40-х рр. XIX ст., наголошував, що у Києві тоді зійшлися "найвизначніші талантом і високими мислями про відродження свого народу" діячі української культури [1, с. 37]. Це інтелектуальне середовище не могло не вплинути на світоглядні переконання Т. Шевченка.

Роль Т. Шевченка у Кирило-Мефодіївському товаристві – це позиція борця, коли він піднявся до державного діяча, задумуючи майбутню конфедерацію слов'янських народів. У поемі "Єретик" Т. Шевченко висловив своє ставлення до одного з найгостріших питань політичного життя Європи того часу – слов'янського питання [11, с. 138]. "А я тихо / Богу помолюся, / Щоб усі слав'яне стали / Добрими братами, / І синами сонця правди, ..." [8, с. 161].

Історія України у візії Т. Шевченка і відтворення її геніальним поетичним словом являє собою досить цілісну картину. Його концепція спиралася на реальну історичну основу нашої минувшини і тодішнього України, на реальні події, факти й історичні персоналії. У творах Кобзаря історичне минуле тісно поєднувалося з роздумами про долю українського народу, його національне відродження, його майбутнє. При цьому він чітко відстоював позиції об'єктивної історії України, і вимагав дотримуватися такого принципу від інших. "Для Шевченка, – пише Іван Дзюба, – в його поезії було ніби дві України: Україна як неминуща основа і Україна як історичний момент ..." [11, с. 100].

Кобзар у своїх історичних творах був на вищому рівні, аніж найвідоміші сучасні йому фахові історики. П. Куліш мав певні підстави у надгробному слові у березні 1861 року не тільки відзначити виняткову роль Т. Шевченка в українській культурі як геніального поета, але й назвати його "нашим першим істориком" [1, с. 7]. Це не просто люб'язність з боку П. Куліша. Він особисто досліджував українську історію, і при цьому визначив гідне місце Т. Шевченка в українській історіографії.

Уся творчість Кобзаря – то поетично-філософський образ України в усій його часопросторовій повноті та характерності. І закономірно: Т. Шевченко, знаючи усю відому на той час історіографію України, першим чітко і ясно зазначив: "Великая туга осіла мою душу. Чую, а іноді і читаю: ляхи друкують, чехи, серби, болгары, черногорки, москалі – всі друкують, а в нас анітелень, неначе всім заціпило". Коли ж і пишуть, то нерідко не глибоко і не патріотично, як байдужі спостерігачі. Т. Шевченко гнівався на українофобські писання, – але вимагав тим більше глибоко сягати в історію й душу свого народу. "А на москалів не вважайте, нехай вони пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово" [12, с. 22]. У "Посланні" ("І мертвим і живим, і ненародженим") Т. Шевченко сприймав Україну з її письмом могил, якими засіяна земля її, книгою історії, яку треба "прочитати", "не дурячи самих себе!" [8, с.167].

Т. Шевченко, створюючи свій гімн волі та свободі народу, звертався не до драматичної й героїчної історії України. Він побачив тему значно ширше – Кавказ! На Кавказі почергово

зароджувалися і згасали могутні держави, ханства, князівства. Кавказькі народи мали свої міста, фортеці, храми, самобутню культуру та історію ...[8, с.124]. Т. Шевченко показав світу оголену, страшну правду. "Кавказ" прославляє не тільки і не стільки горян, а всі народи-правдоборці ...[8, с.126]. Його заклик із поеми "Кавказ" надихав до боротьби український Майдан 2014 р. під час революції Гідності: "Борітеся – поборете, / Вам Бог помагає!"

Подальша доля українського народу, перспективи його державності пов'язані у Т. Шевченка з такими історичними й соціально-політичними проблемами, що відбувалися тоді у Європі й світі. у 1789 р. вперше на планеті у США постала нова владна структура – президентство і демократія.

Слава перших американських та європейських президентів (особливо – їх повага до своїх конституцій та відсутність прагнень, пов'язаних із узурпацією влади) сягнула навіть розчленованої двома імперіями України. Природно, що відгукнулася вона у свій спосіб і у шевченковій поезії. Особливо його приваблювало зародження нових відносин між людьми у колишній англійській колонії. У поетичних рядках Т. Шевченко висловлював своє захоплення одним з них, першим президентом США, головою Конвенту з розробки конституції Д. Вашингтоном, і разом з тим сподівання кращої долі для свого народу зі своїм, українським, "Вашингтоном. / З новим і праведним законом" [1, с.78]. Задумаймося, як ці слова є актуальними нині. Без сильного політичного лідера в Україні нічого не буде зроблено для консолідації та розбудови держави.

Поема "Сон – Гори мої високі" написана у перший рік заслання, один із важких періодів його життя, у другій половині 1847 р., поклала початок історіософській проблематиці у шевченковій творчості цього періоду (раніше поет заторкував її лише у вірші "За байраком байрак" із казематного циклу). Важко – надто на першій порі й надто морально – караючись у неволі, Т. Шевченко, однак, не "замикається" на своєму лихові, думка його сягає обривів далеко ширших, особисту драму він прагне осмислити в контексті драми загальнонаціональної, української "історії-правди", її як славних, так і гірких, інколи ганебних уроків. Звернення до історії розбудує і живить поетову пам'ять про далеку Україну, збагачує, робить повнішим її образ, тішить серце й хоча б трохи гамує ностальгію [13, с. 30].

Зауважимо, що шевченків погляд на історію України у ці роки, зазвичай, виважений, оцінка подій і постатей критична, часом жорстока, та буває, що крізь тверезий історіософський аналіз, пробивається відгомін колишньої ідеалізації національної давнини – те, що можна б назвати історичними ілюзіями. То промайне (щоправда, у міркуваннях ліричного персонажа, не прямо авторових) однозначна характеристика Гетьманщини як "Божого раю" "Сон – Гори мої високі"). У вступі до поеми "Чернець" вчувається давня, ще з часів ранніх поезій, романтична нота жалю за славним минулим: "Було колись", "Не вернеться", "А я, брате", / Таки буду сподіватись", а сцену обрання гетьмана у вірші "У неділеньку святую" витримано в урочисто-піднесеній тональності історичної пісні, із замилюванням козацькими ритуалами та атрибутикою [13, с. 32].

І найголовніше, ми повинні звертатися до твору Т. Шевченка "Розрита могила". У ньому поет волає до національної самоповаги. Нам потрібно перевести енергію протистоянь у русло державності і національного творення. Держави падають не від нападу агресорів. Зазвичай, спершу йде ослаблення через те, що втрачається історична пам'ять, традиція, не підтримується національна ідея, забувається рідна мова, зникає єдність і цілісність народу [14, с.34]. Комплексне вирішення елітою зазначених проблем має стати суттю національної політики держави.

Його ідеї, образи, герої, його ціннісні установки, постать Т. Шевченка – поета-пророка володіють потужним національно-смісловим потенціалом [15, с. 6]. У різні історичні періоди української історії слово Кобзаря відіграло значну роль у формуванні національної свідомості народу. Так, зростання національної свідомості у Галичині, – як обґрунтовано доводить Я. Грицак, – "відбулося під впливом українського руху на Наддніпрянській Україні і поширення поезій Тараса Шевченка" [16, с. 76]. Також, В. Верига зазначає, що твори Т. Шевченка упродовж XIX ст. стали політичною програмою українського національного визвольного руху [17, с. 118].

Підкреслимо й те, що бачення світу у Т. Шевченка при всій загальнолюдській спрямованості глибоко національне, позачасове. Символічним кодом у ньому зосереджуються колективні надії і пам'ять, минуле, сучасне і майбутнє. Проявляючи значну цікавість до історії України, історії українського народу, в минулому, Т. Шевченко бачить насамперед людей живих, які стогнуть у кайданах, так само як і сьогодні. Поет усвідомлює, що неправда є неправдою людською, неправдою царів, панів. Саме тому його цікавили в історичному минулому України передусім події і традиції, пов'язані з визвольною боротьбою українського народу проти своїх поневолювачів, соціального рабства, національного гноблення. Він високо цінував Запорізьку Січ, історичних діячів, які стояли на чолі визвольної боротьби українського народу, цінував їх такими, якими вони були [18, с. 305].

Отже, історіософія Т. Шевченка знаходить своє вираження і втілення не у наукових дефініціях, а у творах, в конкретних художніх сюжетах, мотивах, персонажах. Кобзар, розкриваючи історичний процес поступу українства в умовах бездержавності, закріпачення, робить спробу за допомогою

слова скерувати український народ у демократичне, національне русло з метою підготовки до майбутніх національно-визвольних змагань. Т. Шевченко порушив у своїх творах низку історіософських проблем, зокрема, творення та консолідації української нації, її провладу, історичної перспективи України.

Кожне покоління має право по-новому читати його твори. Поезія Кобзаря – вічна книга кожного свідомого українця. Його твори культивують почуття національної гідності, єдності, дають можливість формувати патріотичні почуття особистості, її відданість Вітчизні.

Список використаних джерел

1. Цвілюк С. А. Історична мудрість Великого Кобзаря. Історизм та соціально-політичний вимір епічних творів Тараса Шевченка / С. А. Цвілюк. – Одеса: Маяк, 2008. – 312 с.
2. Яременко В. “До проблеми історіософії Тараса Шевченка: методологічні підходи” / В. Яременко // Слово і час. – Режим доступу: http://www.slovoichas.in.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=48&Itemid=34
3. Барабаш Ю. Просторінь Шевченкового слова / Ю. Барабаш. – К.: Темпора, 2011. – 510 с.
4. Барабаш Ю. Історіософія Тараса Шевченка / Ю. Барабаш // Слово і час. – 2004. – № 3. – С. 15–37.
5. Сліпушко О. Духовна держава Тараса Шевченка / О. Сліпушко. – К.: Вид-во Київський університет, 2013. – 342 с.
6. Львова І. Про що мріяв Тарас Шевченко / І. Львова // Експрес. – № 25. – 2014. – С. 10.
7. Горський В. С. Історія української філософії / В. С. Горський. – К.: “Наукова думка”, 1997. – 268 с.
8. Шевченко Т. “Я так її, я так люблю ...”: Вибрані вірші та поеми // М. Жулинський “Шевченко: повернення “В нашу Україну”. – К.: Либідь, 2012. – 704 с.
9. Чуб Д. Живий Шевченко / Д. Чуб. – К.: Веселка, 1994. – 141 с.
10. Шевченко Т. Поезії / Тарас Шевченко – У 2-х томах. – Т. 1. – К, 1991. – 263 с.
11. Вічний як народ: Сторінки до біографії Т. Г. Шевченка: Навч. посіб. / [Автори-упорядн. О. Г. Руденко, Н. Б. Петренко]. – К.: Либідь, 1998. – 272 с.
12. Кононенко П. П. Слово про Україну і світове українство в системі наукового українознавства / П. П. Кононенко // Збірник наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXVI. – С. 7–71.
13. Барабаш Ю. Україна / Ю. Барабаш // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К.: Наук. думка, 2008. – 376 с.
14. Огієнко І. Тарас Шевченко / І. Огієнко. – К.: “Наша культура і наука”, 2002. – 440 с.
15. Жулинський М. “За що я Україну люблю” / М. Жулинський // Народознавство. – № 84. – 2014. – С. 2–7.
16. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації / Я. Й. Грицак. – К., 1996. – 278 с.
17. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига. – Львів: Видавництво “Світ”, 1996. – 448 с.
18. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К.: Вища шк.: Т-во “Знання”, 1999. – 543 с.

Ирина Скакальская

ИСТОРИЯ В ТВОРЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО: ПОПЫТКА ИСТОРИОСОФСКОГО ПРОЧТЕНИЯ

В статье на основе историко-философского анализа концепции истории Тараса Шевченко показано факторы, которые влияли на формирование национального сознания, консолидации украинцев, сохранение идентичности. Автором отражены взгляды Кобзаря на определяющие периоды нашего прошлого и важность заимствования их уроков в современных трансформационных условиях создания государства.

Ключевые слова: историософия, история, Тарас Шевченко, творчество, Украина.

Iryna Skakalska

HISTORY IN THE CREATIVE LEGACY OF TARAS SHEVCHENKO: ATTEMPT HISTORIOSOPHICAL READING

On the basis of historical and philosophical analysis of the concept of history Taras Shevchenko shows the factors that affect the formation of national consciousness, Ukrainian consolidation, preservation of identity. The author shows the views of the Poet in determining periods of our past and the importance of drawing lessons in modern conditions of state transformation.

Key words: historiosophy history, Taras Shevchenko, creativity, Ukraine.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477–25)“17”(291.37)

Яна Шульга

СОЦІОПРОФЕСІЙНІ ПАРАМЕТРИ СВІТСЬКОГО ПРОЧАНСТВА ДО КИЇВСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ СВЯТИНЬ У XVIII СТ.

У статті розкривається соціо професійна характеристика світських прочан до київських православних святинь у XVIII ст. Спираючись на малодосліджені дані синодиків київських монастирів, автор розглядає різні соціальні групи, представники яких приходили на богомілля до Києва. Визначено вплив суспільних умов на можливість здійснення паломництва репрезентантами світського населення: міщанами, селянами, козацтвом. Встановлено співвідношення прочан за гендерною ознакою. Проаналізовано зв'язок між професіями прочан та організаційними процесами паломництва.

Ключові слова: паломництво, київські православні святині, прочани, синодики, соціо професійна характеристика.

У православних храмах і монастирях Києва у XVIII ст. перебувало чимале коло святинь та реліквій, які формували сакральну топографію міста. Традиція вшановування київських святинь сформувалася упродовж століть і широко підтримувалася світськими прочанами та духівництвом. Вивчення означеного аспекту є важливим з огляду на масштабність явища паломництва до Києва у XVIII ст. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю заповнення прогалин в історіографії важливих питань соціокультурної історії України.

Наукова новизна статті полягає в тому, що вперше зроблено спробу реконструкції образу київських прочан XVIII ст., виходячи з їх соціальних, професійних, гендерних параметрів.

Метою цієї публікації є визначення соціо професійних параметрів світських прочан до київських святинь у XVIII ст.

Завдання дослідження ґрунтується на аналізі прочан як представників різних соціальних груп, які репрезентували світське населення у XVIII ст. Розкриття зазначеної теми потребує опрацювання комплексу джерел церковного та адміністративного походження. Йдеться про синодики київських монастирів: Києво-Печерської лаври, Пустинно-Миколаївського, Софійського, Михайлівського Золотоверхого, Межигірського монастирів, а також документальні матеріали Київської губернської канцелярії.

Українська історіографія щодо проблеми паломництва є вкрай фрагментарною й представлена здебільшого публікаціями, присвяченими паломництву до святинь Близького Сходу. Приміром, О. Васильєв з'ясував витоки паломництва у християнському світі загалом і на руських землях зокрема [1, с. 72–88]. До питання внутрішнього паломництва звертається Н. Верещагіна, наголошуючи на тому, що чільне місце тут належить Києву, у якому зосереджується значна кількість святинь: голова Св. Климента, мощі священномученика Макарія, київський образ Богоматері, мощі великомучениці Варвари тощо [2, с. 40–44]. Учений А. Макаров охарактеризував перебування прочан у Києві у XIX ст., акцентував увагу на паломницьких місцях, побутових деталях, відносинах з міщанами [3, 46–58]. Однак, питання київського паломництва у XVIII ст. досі не ставало предметом студій українських науковців.

Автор "Топографічного опису Харківського намісництва" 1788 р. описав популярність паломництва до Києва: "Жителі Південної Росії, відокремлені один від одного відстанню, різним чином управлінням, громадянськими звичаями, мовою, а дехто релігією (унією), звертають на себе увагу спостерігача, який зауважує. Коли вони збираються для поклоніння у Київ зі сходу, від Волги та Дону, із заходу – від Галіції та Лодомирії та міст, які знаходяться поблизу Києва, вони сприймають один одного не так, як різномовні, але як єдинокоронні, але багато відчуженого у словах та вчинках, що для обох сторін видається дивним явищем; але взагалі всі ці розсіяні одноземці і донині зберігають синівське пошанування до матері древніх своїх жител, града Києва" [4, с. 18]. Автор наголошує на значних масштабах явища паломництва до Києва у кількісному вираженні. Тобто, вирушали на прощу вихідці з різних населених пунктів як віддалених, так і територіально наближених до Києва.

Досить популярними святині київських обителів були серед осіб, які належали до міщанського стану, зокрема – ремісничого населення. Так, паломництво до Пустинно-Миколаївського, Софійського монастирів та Києво-Печерської лаври здійснювали теслярі, ткачі, шапочники, мельники: "родь Матфея, слюсара з Олишевки" [5, арк. 166 зв.], "родь Івановь ткачовь с Рогачина"

[5, арк. 101 зв.]. У ковальському середовищі користувалися популярністю Межигірський та Софійський монастирі, адже 20 % конкретизованих записів належать представникам цього заняття: "Р. пана Іоанна Полувинского, коваля Переяславского" [6, арк. 101], "Р. Гавриила, коваля изъ Черкас и жени его Анни" [6, арк. 277 зв.]. Ці приклади відносимо до традиційного паломництва, у межах якого прочани прагнули вшанувати якомога більше православних київських святинь.

Своєрідна ситуація спостерігається із паломниками-купцями. Так, відсоток записаних у синодики купців у більшості пам'яток помітно переважає над представниками інших занять. Зокрема, це стосується Пустинно-Миколаївського монастиря (понад 15 % від загальної кількості зафіксованих професій), Софійського монастиря (16 %), Києво-Печерської лаври (20 %). Трохи менше таких записів у Михайлівському синодику (7 %). Привертає увагу географічна строкатість купецтва: "родъ Георгія, купца з Новопавлова" [7, арк. 343 зв.], "родъ Феодора Івановича, купца Курского" [7, арк. 346 зв.], "родъ Петра Вавилова, купца Брянского" [7, арк. 348], "родъ купца Воронежского Макария Борисова" [7, арк. 352], "Родъ купца Санкт Петербурскаго Петра Яковлева" [8, арк. 210], "Родъ Павла. Купца ис Харкова" [8, арк. 240 зв.], "Родъ Алексея Андреевича Орлова. Рижскаго купца. 1772 года, авг. 24 дня" [8, арк. 260 зв.].

Умови для паломництва купців створювалися, виходячи, насамперед, із специфіки їх професійного заняття, що передбачало подорожі з метою прийняття участі в ярмарках, торгах тощо. Автор "Маловідомого опису Києва першої чверті XVIII ст." розповідає про такі важливі компоненти торгівельного життя міста, як ярмарки. Так, "В Киеве на Подоле бывають ярмарки: в неделю первую Великого поста, другая Сеньтября 8, третья у Пустыннаго монастиря мая 9 дня, на которые ярмарки приезжают торговать из Малороссийских городов и из Польской границы" [9, арк. 11]. Власне, паломниками у традиційному розумінні цього слова купців назвати складно. Представників цієї соціо професійної групи відносимо до віруючих, що здійснювали "суміжне паломництво". Професійний шлях купців у більшості випадків лежав через Київ. Навіть, якщо вони не брали участі у київських торгах і ярмарках, а їхали торгувати за кордон, вони мали з'явитися до Київської губернської канцелярії й подати заяву про отримання дозволу на виїзд за кордон. Крім того, урядові особи ревізували, які саме товари вивозив купець, а також фіксували інформацію про фурманів і челядників, які були з купцями [10, с. 13–14]. Зважаючи на те, що купецтво часто межувало із ризиком та перешкодами, у них виникала потреба у духовному заступництві. Відтак, перебуваючи у Києві, купці поєднували побутові питання із вшануванням київських святинь. В основі такої поведінки було не так прагнення до досягнення Царства Божого, як віра у сприятливий перебіг життєвих проблем, що можна інтерпретувати як прояв народної релігійності XVIII ст.

Масово вирушали на прощу до київських православних святинь у XVIII ст. і козаки. Записами козацьких родів наповнені усі синодики київських монастирів. Причому, це стосується як низових козаків, так і представників козацької старшини. Наведемо декілька прикладів із монастирських синодиків: "род запорожца Тихона" [11, арк. 64], "род Тимофея, козака запорожского" [11, арк. 67], "род козаков Дмитра Носенка та Василя Рудого" [11, арк. 75 зв.], родъ Феодора Герасимовича з Сумовь, сотника Лебединского" [12, арк. 149 зв.], "род его милости пана сотника Иченского Стороженка" [12, арк. 186], "Родъ Іакова Барановского обозного полку Киевского" [7, арк. 332], "родъ Тимофея, обозного полку Ахтирского" [7, арк. 333].

Козаки могли здійснювати паломництва лише під час перемир'я з татарами, які тривали переважно з липня до жовтня. Після зруйнування Січі у 1708 р., проти присутності запорожців у Гетьманщині, стали діяти численні заборонні накази (1709, 1715, 1716 рр.). Але, незважаючи на штучні перепони (окрім заборонних наказів – ще й будівництво містечок і застав на кордонах Гетьманщини), запорожці продовжували приїжджати в українські міста у справах і, відповідно, на богомілля у "богоспасаемий град Київ" [13, с. 148–149]. Прямуючи до Києва, запорожці часів Нової Січі проходили рештаменти й застави, про що робилися відповідні відмітки у їх паспортах. Мандрівки ускладнювалися епідеміями чуми, які траплялися майже щороку. До того ж, у багатьох випадках поїхати до Києва могли дозволити собі лише добре забезпечені запорожці – колишні кошові, судді, писарі і т.д. Бідніші низовики вирушали на богомілля до найближчих монастирів, зокрема Самарського Миколаївського та Нехворощанського Успенського [13, с. 150].

Паломництво козаків, як прояв народної релігійності, забезпечувало збереження постійної приналежності козацтва до загальнонаціональної культури Гетьманщини у XVIII ст. Паломництво давало можливість козацтву знаходити опору в національній історії, підтримувало зв'язок із загальнонародним життям незалежно від конкретно історичних умов чи географічного знаходження козацтва як локального соціуму. Не варто залишати поза увагою і той факт, що захист православ'я проти утисків католицької Речі Посполитої був для козаків однією із домінуючих цілей попереднього століття, періоду національно-визвольних змагань. Відтак, молитви перед київськими святинями у XVIII ст. відображали релігійні інтенції козаків, вносячи чималий вклад у формування самоідентичності цієї суспільної верстви. Логічно є показова релігійність козацької еліти, яка ще

декілька десятиліть тому очолювала збройне змагання за вихід зі старої політичної системи та створення самостійної держави. Козацька старшина вбачала у київському православ'ї ту опору, яка стане домінуючою у релігійному житті Гетьманщини. У зв'язку з цим у барокову добу особливої популярності набула й меценатська діяльність з боку козацької старшини у відношенні до православних храмів Києва та інших міст.

Шанування київських святинь було популярним і серед військових різночинців. Це, зокрема, як прості солдати: "родь Івана Лубова, салдата, 1730 годъ" [12, арк. 77 зв.], "род салдата Климентия, полку Новгородского, 8-й роты, 1739 г." [12, арк. 185 зв.], так і ті, що належали до вищих військових чинів. Практично однакова кількість військових записували свої родові імена до усіх монастирських поменників Києва. Крім того, паломництво до київських святинь здійснювали особи, що займали різні адміністративні посади: війти, судді, канцеляристи тощо. Такі випадки були характерними для усіх поминальних книг: "родь пана Симеона Волковича, войта слуцкого" [5, арк. 96], "род Авдія, бурмистра з Козельца" [8, арк. 236 зв.], "род Даниїла Полоцькаго, войта киевскаго" [8, арк. 208], "род Івана Зименка, бурмистра Киевскаго" [14, арк. 31 зв.], "родь Герасима Тимофеевича, войта Глуховского" [15, арк. 4 зв.]. Тобто, йдеться про певну традиційну частку чиновництва серед усіх богомольців до київських монастирів і церков. Відтак, цю тенденцію проектуємо на практику внутрішнього паломництва у Гетьманщині у XVIII ст.

Відповідно до статистичних відомостей синодиків київських монастирів, 25–30 % київських паломників були селянами, які у джерелах зафіксовані під термінами "поспільство", "монастирські селяни", "кріпосні" тощо. Більшість із них приходили із наближених до Києва територій. Здебільшого селяни не вирушали на прощу поодиночі, що також підтверджується матеріалами синодиків: "родь Максима. Села Голювець", "родь Ігнатія Кушта. Села Голювець" [16, арк. 143]. Виходячи з того, що частка селянства у соціальній структурі населення XVIII ст. становила понад 53,7 % [17, с. 98], стає очевидним, що відсоток паломників значно менший та не є пропорційним чисельності поспільства у означений період. Вірогідно, причини такої невідповідності полягають у зростанні феодальної залежності селян упродовж XVIII ст. Якщо за часів І. Мазепи панщина становила два дні на тиждень, то уже на середину XVIII ст. селяни мали відробляти чотири-шість днів на тиждень. До панщини додавалися різні додаткові повинності на пана й старшинську адміністрацію, на військові потреби (ремонт шляхів, гребель, мостів, фортець тощо), а також грошові й натуральні збори (медом, птицею, збіжжям і т.д.) [18, с. 128].

Не кращим було становище і монастирських селян, які також страждали від визискування з боку монастирських війтів, що виконували роль посередників між селянами, монастирською адміністрацією та сотенним урядом [19, с. 188]. Остання чверть XVII – 60-ті рр. XVIII ст. характеризується поступовим перетворенням відносно незалежних з економічного та правового погляду груп сільського населення у кріпаків [18, арк. 115].

Негативно позначалася на можливості вирушити на богомілля необхідність документального підтвердження особи прочанина, що суворо контролювалося у зв'язку із наростанням протестних гайдамацьких рухів. У Києві також діяли спеціальні контролюючі загони, які стежили за тим, чи легально люди прийшли у місто: "при учрежденныхъ сыскныхъ командъ караула чтобы безпашпортные и сомнительные люде проходу свободного не имели, уповательно есть наблюдение" [20, арк. 2 зв.]. Відтак, паломника могли не пропустити до святинь міста у зв'язку з відсутністю у нього посвідчувальних документів. До селян ставилися особливо підозріло, адже питання селян-втікачів було актуальним для усього XVIII ст.

Матеріали фонду Київської губернської канцелярії містять чимало справ про затримання у Києві селян без паспортів, у тому числі й кріпосних селян. Частина із них втікала від своїх поміщиків й приходила до Києва у пошуках кращої долі. Деякі селяни справді приходили на богомілля до київських святинь, інші ж використовували означення богомольця для формулювання правдивої мети своєї подорожі. Так, 24 грудня 1758 р. у поліцейстерську контору був приведений кріпосний селянин Іван Гусов із села Сугрова Рильського повіту, якого затримали із фальшивим паспортом. У цьому паспорті вказувалася причина – "для богомолия в Киев" [21, арк. 3]. Кріпосний селянин Андрій Семенович із села Красного Костромського повіту, у серпні 1759 року "по данному ему от вышеписанного помещика ево письменному свидетельству отпущень в Киевъ для богомолия" [22, арк. 3]. Досифей Мітягін, кріпосний селянин генерала-порутчика Петра Микитовича Григорьєва, зазначав, що у березні 1769 р. йому дозволили йти на прощу: "... з данным ему от оного господина его пашпорту отпущень въ Кевь для богомолия" [23, арк. 3]. Інший приклад розповідає про жительку села Філіпова Білогородської губернії, яка була "отпущена по обещанию на богомолле в Киевъ" [24, арк. 3]. Як бачимо, у залежних селян також була можливість вирушити на прощу, що передбачала попередню домовленість зі своїм державцем. Очевидно, селяни подеколи використовували паломництво як можливість отримати офіційний дозвіл та паспорт.

У XVIII ст. селяни мали обмежену можливість вирушити на тривалий процес паломництва, особливо у період весняно-осінніх польових робіт. А саме у цей час, відповідно до статистичних даних, притік паломників до Києва був найбільшим: у травні чисельність прочан становила 30 тис. осіб, у червні – 25 тисяч, і у серпні – 20 тисяч прочан [25, арк. 1]. Відповідно, для поспільства проща ставала можливою у зимовий та ранній весняний час (у більшості випадків цей період збігався із Великоднім постом). Однак селяни, позбавлені такої можливості, знаходили віраду у межах своїх парафіяльних церков, у яких відбувалися щотижневі літургійні відправи та проповіді.

У відсотковому співвідношенні світських богомольців-чоловіків із жінками чоловіки становлять близько 70 %, жінки – приблизно 30 % від загальної кількості світських прочан до київських православних святинь у XVIII ст. Характерно, що більшість жінок-прочанок були дружинами козацької старшини: "родь Еи милости пане полковникової Изюмскої паниї Константинової Параскеви Захаревскої, 1771 годь" [12, арк. 76], "родь Євдокии Солониhi, дружини обозного з Козельця, 1754 г." [12, арк. 222], "родь паниї полковникової бывшої Сумскої Анни Іванової Миклашевскої" [12, арк. 195 зв.]. У синодиках київських монастирів є записи із вказівкою на соціальне становище жінок, яке було доволі строкатим: "родь Мехедихи, войтихи Киевскої" [8, арк. 226], "родь Агрипины, козачки Донскої" [8, арк. 277 зв.], "родь Іванихи, ковалихи з Василкова" [5, арк. 107], "родь Матрони Гарасимової бурмистрової Киевскої" [5, арк. 180], "Зь Касимова города Катерини Спиридовой, купецкой жени 1797 года, сентября 2 дня" [8, арк. 265].

Характеризуючи сімейний стан паломниць, з'ясовуємо, що майже четверта їх частина були вдовами: "Родь вдови Лисенкової с Перогова" [7, арк. 236 зв.], "з Нежина вдова" [16, арк. 121 зв.], "родь вдови Татьяни, жительки Домонтовскої" [12, арк. 148 зв.], "родь Анастасії Лагошихи, вдови, жительки местечка Печерского, 1744 годь" [12, арк. 216], "родь вдови Феодосії Ситчихи, 1771 годь" [12, арк. 237 зв.], "родь удови Аксинії Манойлової. Станиця Прибилянскої. 1790 года" [7, арк. 403 зв.] і т. д. Вдови ходили на богомілья до київських святинь доволі часто, адже в усіх синодиках знаходиться приблизно однакова кількість їх родів. З огляду на православні уявлення, вдови керувалися прагненням записати ім'я померлого чоловіка у синодик задля вічного поминання та спасіння душі покійного.

Отже, в умовах посиленого втручання з боку імперської адміністрації у внутрішні справи Гетьманщини у XVIII ст. традиція паломництва до київських православних святинь активно підтримувалася світськими особами. Характерно, що вирушали на богомілья до Києва однаковою мірою представники різних соціальних груп: міщани, селяни, козацтво. Це відображало таку рису народної релігійності у XVIII ст., як піклування про спасіння душі, що було важливим елементом у релігійності соціокультурного середовища доби українського бароко. Для формування цілісної картини київського паломництва у XVIII ст. важливо надалі дослідити особливості паломництва духівництва, розглянути географічні, матеріальні, побутові аспекти тощо.

Список використаних джерел

1. Васильєв О. Аскетизм як результат паломницької діяльності в Києво-Печерській лаврі / О. Васильєв // Духовні традиції в українській культурі. Несторівські студії. – К.: Фенікс, 2007. – С. 72–88.
2. Верещагіна Н. Куди бредє пілігрим: нотатки з історії паломництва / Н. Верещагіна // Людина і світ. – 1990. – № 4. – С. 40–44.
3. Макаров А. Київське паломництво / А. Макаров // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 46–58.
4. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / [Упор. В.О. Пірко, О.І. Гуржій]. – К.: Наукова думка, 1991. – 220 с.
5. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (далі – НКПІКЗ – КПЛ), кн. 2080.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 312, спр. 375/374 с.
7. ІР НБУВ, ф. 1, спр. 5410.
8. Поменник Софії Київської / [Упор. та вступна стаття О. Прокоп'юк]. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2004. – 264 арк.
9. ІР НБУВ, ф. 10, спр. 18006.
10. Тищенко М. Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII ст. / М. Тищенко. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О.В., 2010. – 160 с.
11. НКПІКЗ. – КПЛ, кн. 858.
12. ІР НБУВ, ф. 1, спр. 1789.
13. Кузьмук О. "Козацьке благочестя": Військо Запорозьке низове і київські чоловічі монастирі в к. XVII–XVIII ст. / О. Кузьмук. – К.: Стило, 2006. – 228 с.
14. ІР НБУВ, ф. 1, спр. 5515.
15. ІР НБУВ, ф. 1, спр. 7514.
16. ІР НБУВ, ф. 307, спр. 538/1744.
17. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – С. 98.
18. Гуржій О. Гетьманська Україна / О. Гуржій, Т. Чухліб. – К.: Альтернатива, 1999. – С. 128.
19. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. Посібник: у 3-х книгах. – Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття / О. Крижанівський, С. Плохій. – К.: Либідь, 1994. – 336 с.
20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), ф. 128, оп. 1 малов., спр. 153.
21. ЦДАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 3283.
22. ЦДАК України, ф. 59, оп.1, спр. 3269.
23. ЦДАК України, ф. 59, оп.1, спр. 5836.
24. ЦДАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 3666.
25. ІР НБУВ, ф. 71, спр. 142.

Яна Шульга

**СОЦИОПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ПАРАМЕТРЫ СВЕТСКОГО ПАЛОМНИЧЕСТВА К
КИЕВСКИМ ПРАВОСЛАВНЫМ СВЯТЫНЯМ В XVIII В.**

В статье раскрывается социопрофессиональная характеристика светских паломников к киевским православным святыням в XVIII веке. Используя малоизученные данные синодиков киевских монастырей, автор рассматривает различные социальные группы, представители которых приходили на богомолье в Киев. Определено влияние общественных условий на возможность совершения паломничества репрезентантами светского населения: мещанами, крестьянами, казачеством. Представлено соотношение паломников по гендерному признаку. Проанализирована связь между профессиями паломников и организационными процессами паломничества.

Ключевые слова: паломничество, киевские православные святыни, паломники, синодики, социопрофессиональная характеристика.

Yana Shulga

**SOCIAL AND PROFESSIONAL PARAMETERS OF SECULAR PILGRIMS TO KYIV
ORTHODOX SHRINES IN THE XVIIIth CENTURY**

The article deals with the social and professional characteristics of the secular pilgrims to Kyiv Orthodox shrines in the XVIIIth century. Based on unexplored information of synodics from monasteries of Kyiv, author examined the various social groups who came on pilgrimage to Kyiv. Defined the influence of social conditions on the possibility of secular pilgrimage by representatives of the population: the burghers, peasants, Cossacks. Determined the proportion of pilgrims along gender lines. Analyzed the correlation between occupation of people and organizational processes of the pilgrimage.

Key words: pilgrimage, Kyiv Orthodox shrines, pilgrims, synodics, social and professional characteristics.

УДК 2.26

Ольга Баковецька

ДІЯЛЬНІСТЬ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ГРОМАДИ У ХАРКОВІ В ХІХ СТОЛІТТІ

Стаття присвячена дослідженню історії появи і розвитку римо-католицької громади міста Харкова, а також будівництва місцевого храму в ХІХ столітті. Визначено ключові етапи розвитку Римо-католицької церкви міста і якісний склад католиків громади. Проаналізовано внесок окремих осіб у розвиток костелу. Джерельна база цієї роботи базується на архівних матеріалах Російського державного історичного архіву (СПб, Росія) та Національного історичного архіву Білорусі (м. Мінськ) і раніше не використовувалася українськими дослідниками. Це дало змогу авторові увести до наукового обігу абсолютно новий масив фактологічного матеріалу.

Ключові слова: Харків, Харківський університет, Римо-католицька громада, костел, віряни.

Римо-католицька община Харкова, початок формування якої пов'язаний з подіями, що відбувалися у ХІХ ст., відіграла значну роль у розвитку міста, його культури, освіти, промисловості. Першими ректорами та опікунами Харківського університету були члени римо-католицького товариства міста. Значна кількість професорів університету, що заклали якісну модель освіти у систему університетського навчання, також були римо-католиками. Відданість своїй вірі спонукала членів римо-католицької громади міста активно діяти у питанні заснування і розвитку місцевого костелу та благодійних організацій при ньому. Отже, історія становлення харківської католицької общини і костелу в ХІХ столітті є частиною не лише історії Церкви, а й цілого регіону, розвиток якого відбувався, у тому числі, й за рахунок місцевої римо-католицької громади.

Історія Римо-католицької церкви (далі – РКЦ) Харкова знайшла своє опосередковане віддзеркалення в працях дослідників, що займаються проблемами життєдіяльності національних меншин в історичному контексті. У роботах Д. Ципіної, З. Ердманна, І. Саратова та інших [1] розглядаються питання, пов'язані з історією німецької меншини Харкова, частина членів якої сповідували католицизм і складали значну кількість вірян місцевого костелу. Окремою групою досліджень, які мають відношення до вказаної теми, можна вважати біографічні розвідки

І. Карпенко та С. Голікова [2], Н. Кушлакової [3], А. Панібратцева [4, с. 106–124]. У них розглядається життєвий шлях видатних харківчан, що входили до товариства римо-католиків Харкова і відігравали значну роль у розвитку місцевої церкви. Окрім того, деякі аспекти історії харківського костелу відображені у статті А. Жури [5].

Метою статті є спроба відновити історію розвитку РКЦ і общини у ХІХ ст. в Харкові.

У січні 1782 року Катерина ІІ підписала указ про створення Білоруського (Могильовського) римо-католицького архієпископства зі столицею у місті Могильові. До складу новоствореної Могильовської архієпископії увійшли землі Слобідської та Лівобережної України [6, с. 326–335]. Згодом, у м. Харкові, Полтаві, Ніжині відкриті парафіяльні церкви.

Римо-католицька громада Харкова формувалася на початку ХІХ століття. Насамперед це пов'язано з відкриттям у 1805 році університету. Іноземні викладачі-католики та інші мешканці міста за відсутності костелу, богослужіння мали можливість слухати спочатку в стінах 1-ї Харківської гімназії. У 1823 році ректор університету, дійсний статський радник, лікар Василь Джунковський дозволив приїжджим католицьким священикам проводити богослужіння у стінах університету [5]. У 1829 році в Харкові створено римо-католицьке товариство, до якого входило близько 60 викладачів і студентів Харківського університету. Головою обрали ректора університету Андрія Дудровича. Як керівник товариства, А. Дудрович клопотав перед Міністерством народної освіти про дозвіл тимчасово відновити богослужіння в університетській залі. Проте опікун університету В. Філат'єв відмовив у цьому проханні, вказавши, що непристойно “мати в університеті католицьку церкву” [2, с. 46]. Реакція чиновника пояснювалася низкою подій, що сталися перед цим. Основною стратегічною лінією російського самодержавства було підпорядкування РКЦ владі імператора усіма можливими методами. Однією з причин формування цього політичного курсу став значний вплив РКЦ на суспільну свідомість. Форми реалізації плану влади у значній мірі залежали від особистостей, що перебували на політичному олімпі. Так, з 1815 року значну роль у цій справі починає відігравати князь Олександр Голіцин, якого особисто стосувалося питання, пов'язане із впливом РКЦ у суспільстві. Племінник князя – Олександр Федорович Голіцин, який підтримував відносини з орденом єзуїтів, перейшов з православ'я у католицизм. Подія викликала бурхливу реакцію у вищих правлячих колах. З цього приводу видано низку указів. Зокрема, у 1817 році князь О. Голіцин, що з 1816 року обіймав посаду міністра народної освіти, провів реформу, об'єднавши Міністерство народної освіти з відомством духовних справ. Таким чином, утворювалася єдина структура – Міністерство духовних справ і народної освіти. Мета реформи – опрацювати освітні заклади, які, на думку урядовців, знаходилися під впливом Католицької церкви, поставивши їх під суворий контроль. Ця подія безпосередньо вплинула на Харківський університет, позаяк частина викладачів і студентів навчального закладу сповідувала саме католицизм.

Граф Северин Осипович Потоцький (католик), який з 1803 року був опікуном Харківського навчального округу і приймав безпосередню участь у відкритті Харківського університету та формуванні професорсько-викладацького складу, в 1817 році усунений з цієї посади. На його місце князь О. Голіцин призначив Захарія Яковича Карнеєва (православного), який з 1815 року, за пропозицією О. Голіцина, став віце-президентом російського біблійного товариства. Основною метою організації вважалося опрацювання освіти в імперії – православне Святе Письмо у російськомовному перекладі мало стати основою для викладання усіх наук. У боротьбі із католицизмом урядові кола абсолютно забували про освіту і науку, потреби яких не бралися до уваги.

В опалі в той час потрапляли усі, хто сповідував католицизм і відкрито відстоював свої погляди, мав відміну від циркулярних вказівок, думку. У 1816 році за наказом О. Голіцина, вислано із Росії видатного філософа, професора Харківського університету Іоганна Баптиста Шада, який, до речі, отримав освіту в єзуїтському колегіумі [4, с. 106–124].

Талановитого математика, професора Тимофія Федоровича Осиповського, який став на захист опального У. Шада, навіть не будучи католиком, одразу звільнили з посади ординарного професора і ректора університету за поданням З. Карнеєва. Перебуваючи під тиском реакції, інші представники католицької общини змушені пристосовуватися до встановлених правил, заради можливості зберегти своє право працювати, жити і при цьому залишатись вірянами латинської церкви. Голова католицької общини Харкова, професор університету А. Дудрович, мав приймати участь в створенні студентського біблійного товариства, сформованого на зразок російського біблійного товариства, а також відвідувати Православну церкву. На основі спогадів одного з студентів університету, “кожного недільного дня і свята його можна було зустріти в нашій православної церкві, де з початку і до кінця церковної служби не припинялася й нічим не розважалася його побожна молитва” [2, с. 44–45].

Виходячи із ситуації, що склалася при університеті і більше не маючи можливості повноцінно реалізовувати свої духовні потреби у його стінах, католицька громада Харкова потребувала негайного вирішення питання із будівництвом храму в місті.

У 1830 році в Харків, на прохання місцевої католицької громади, вперше призначено постійного ксьондза – францисканця Гемініана Чаплинського. Призначення підписано архієпископом могольовським, митрополитом римо-католицьких церков Росії і президентом римо-католицької колегії у Санкт-Петербурзі Гаспаром Казимиром Колумна-Цецишевським (1827–1831 рр.).

За клопотанням ксьондза Г. Чаплинського і на гроші, зібрані римо-католицькою громадою міста, 18 лютого 1831 р. придбано земельну ділянку на вулиці Мало-Сумській (Кокошкінський, сьогодні вул. Гоголя), площею 48 на 21,5 сажнів (102,5 на 45,8 м). Цей факт зафіксовано договором, внесеним у актову книгу Слобідсько-Української палати цивільного суду за № 12/35, від 18 лютого 1831 р. На цьому місті побудовано кам'яний костел з комплексом господарчих будівель. Перша католицька церква мала площу 12 на 4 сажні і 1 аршин (25,6 на 9 м). Висота будівлі становила 4 сажні (8,5 м). Дах вкрито залізом. Як ззовні так і всередині, костел поштукатурено і пофарбовано у білий колір під мармур. Підлога була дерев'яною. Церква мала 29 вікон з подвійними рамами, на 11 з яких встановили залізні решітки. В маленьких прибудовах до церкви розмістили дві залізні печі для обігріву. У 1894 році будівля передана в оренду Харківському гімнастичному товариству за 600 карбованців (далі – крб.) на рік. У 1887 році, на підставі дозволу цивільної і духовної влади, на вказаному дворовому місці, біля старого костелу, за рахунок пожертвувань городян міста, закладено перший камінь нової Римо-католицької церкви [7, л. 1–1об.]

Дозвіл, за № 773, на освячення місця під церкву й закладення першого каменя священиком Петром Кисаржевським, який служив при харківському костелі упродовж 1867–1900 рр., отримано від могольовського архієпископа Олександра Казимира Дзевалтовського-Гинтовта 31 березня 1887 р. Будівництвом нового костелу – Успія Пречистої Діви Марії, спорудженого у готичному стилі, займався відомий харківський архітектор польського походження, член харківської громади католиків, Болеслав Михайловський. Ще на першому засіданні ради товариства римо-католиків міста, архітектор Болеслав Михайловський висловив бажання керувати спорудженням церкви безкоштовно, що було із вдячністю прийняте громадою. Лише пізніше, згідно з бажанням парафіян, Болеславу Георгійовичу компенсували 500 крб. за поїздки й відволікання його від інших справ [3, с. 119].

З біографії архітектора стає зрозумілим, що це була людина активної життєвої позиції, відданості обраній справі, високого професіоналізму і до того ж вкрай скромна і невибаглива. Михайловський (Михаловський) Болеслав Георгійович народився у 1830 році у Вільно, в родині польських дворян. У 1849 році закінчив Петербурзьке будівельне училище з відзнакою, після чого їде працювати до Твері, потім Полтави, і пізніше – Володимира. У 1873 році переселився до Харкова, де розпочав службу в правлінні товариства Харківсько-Миколаївської залізниці. Уже в наступному році, Болеслава Георгійовича запрошено на посаду міського інженера. Одночасно архітектор викладав геодезію та будівельне мистецтво у Першому реальному училищі. Працюючи у стилях неоренесанс, неоготика, необароко, Болеслав Михайловський прикладав багато зусиль до благоустрою міста. За проектами архітектора та під його керівництвом у Харкові побудовано вісім мостів, проводились меліоративні роботи, мощення вулиць, облаштування тротуарів, скверів, прокладення кінної залізниці, проведення міського водогону тощо [3, с. 118–119].

Згідно з візитним описанням, зробленим у 1899 році, костел побудували з червоної цегли. Довжина будівлі, що мала хрестоподібний вигляд, становила ззовні 46,5 аршин (33 м), ширина – 20 аршин (14 м), висота до крівлі – 14,5 аршин (10 м). Крівля вкрита залізом і пофарбована у сірий колір. З фронтону будинку розташовано вежу у вигляді прямокутника висотою від землі до верхнього карнизу 31,5 аршин (22 м). Зверху встановлено дерев'яний восьмикутний шпиль, висотою 14 аршин (10 м), вкритий листовим залізом. На шпилі встановлено ажурний хрест. Навколо розташовано 8 кам'яних веж у два яруси. Зовнішні стіни церкви прикрашені десятьма пілястрами, над якими, вище крівлі, розташували кам'яні вежі з пірамідальними шпильями. З обох боків будівлі знаходилися бокові виступи, призначені для вівтарів, з вежами по кутах. У головній вежі знаходилися три дзвони. Один вагою 13 пудів (213 кг), інші два – 3 (49 кг) і 2 (33 кг) пуда. У костелі було вісім дубових дверей і при головному вході – чавунна. Стеля виконана у вигляді склепінь з шестигранних гончар (спеціально виготовлені гончарні пустотілі вироби, які закладалися у стелю для збереження тепла та досягнення відповідної акустики). У фасадній частині будівлі церкви влаштовані хори на залізних кронштейнах. Для входу на верхній поверх дзвіниці зроблено 62 дубові сходи. Всередині стіни оштукатурені і розписані альфрейними клейовими фарбами. Під церквою розміщено систему обігріву – амосовську піч з усіма відповідними приладами – революційний винахід, який з'явився у 1835 році, завдяки генералу Миколі Олексійовичу Амосову. Крім того, в різниці та каплиці, знаходилося ще дві кахельні печі. В церкві для вірян встановлено 32 лави і 12 стільців. Всі вони поліровані і виготовлені з дубу та ясеня. З правого боку від входу в стіні розташували мармурову дошку з вирізаним і позолоченим написом латинською мовою, про те, що 26 липня 1892 р. церква і вівтар висвячені могольовським єпископом суффраганом (вікарний єпископ) Симоном. Костел мав чотири престоли. Головний, на ім'я Богородиці, виконаний у

готичному стилі з деревини, знаходився на кам'яному фундаменті. У ньому розміщено велику ікону Пресвятої Богородиці та циборій з сірого мармуру (чаша для святих дарів). Другий престол, в ім'я святого Йосифа з немовлям Ісусом, знаходився з правого боку від головного. З лівого боку розмістили третій престол, в ім'я святого Антонія. Четвертий престол, на честь Пресвятої Богородиці, розташований у каплиці. Усі престоли мали канонічні таблиці, вкриті склом. У храмі, станом на 1899 рік, вже був установлений орган на п'ять регистрів [8, л. 1 об. – 3].

Ще у 1852 році при Харківській РКЦ побудували дерев'яний флігель, обкладений цеглою і кам'яний 1,5 поверховий будинок на 5 кімнат в жилому поверсі, площею 7 на 3,5 сажнів (15 на 7 м) для місцевого курата та його помічників – вікарних священиків. Під флігелем розмістили кам'яний льох. Поряд побудували дерев'яний сарай під залізною крівлею і під ним лідник. У середині церковного двору облаштували сад. Територію, на якій знаходилися костел і господарські приміщення, обнесли з трьох боків дерев'яним парканом, а з боку вулиці Кокошкінської – кам'яною огорожею з залізною решіткою. РКЦ також належало кладовище, відведене в свій час харківською міською управою. Ділянка землі, розміром 83 на 48 сажнів (177 на 102 м), знаходилася наприкінці Німецької (з 1899 Пушкінської) вулиці, поряд з лютеранським кладовищем [8, л. 16–16 об.].

Харківська римо-католицька громада, до якої входило багато осіб, що належали до впливових, заможних прошарків суспільства – викладачі Харківського університету, лікарі, архітектори, інженери, військові, чиновники, промисловці – не шкодувала коштів на благодійну діяльність. Окрім добровільних пожертвувань РКЦ, городяни католицького віросповідання передавали у власність костелу об'єкти нерухомості. Так, у 1895 році, відставний рядовий Іван Михайлович Блюм заповів римо-католицькому храму дворове місце розміром 10 на 30 сажнів (21 на 64 м) з будівлями, що знаходилося в першій частині другої ділянки по Молчановському провулку під № 19 [8, л. 20 об.].

У 1878 році стараннями ради римо-католицької общини Харкова і ксьондза Петра Кисаржевського, відкрито богодільню для іноземців на 20 осіб у будинку, зведеного за рахунок пожертвувань місцевих вірян. [5] Почесним піклувальником богодільні був губернатор Харківської губернії князь Дмитро Миколайович Кропоткін. Будинок мав 1,5 поверху. На верхньому поверсі знаходилося 7 кімнат для чоловіків, на нижньому – 5 кімнат для жінок. В окремих кімнатах розташовано кухню і приймальню. Люди, які потрапляли до богодільні, безкоштовно користувалися житлом, обігрівом, світлом, водою. Їжею їх не забезпечували. Ті, що абсолютно не мали грошей, отримували допомогу з добровільних пожертвувань [9]. У 1882 році, за ініціативи П.Кисаржевського та прихожан, створено ще одне благодійне товариство при РКЦ, яке також ставило собі за мету допомагати бідним вірянами [10, л. 2–15].

У 1896 році відкрито комітет опіки над бідними католицького віросповідання. До обов'язків організації входило забезпечення для нужденних щомісячної матеріальної допомоги, роботою безробітних і праця із відкриття шкіл для дітей з бідних родин. Фінансування комітет отримував з членських внесків, пожертвувань у костелі і святкових заходів, що влаштовувалися з благодійною метою. Комітет очолили забезпечені і впливові католики міста. Почесним головою обрали харківського губернатора Германа Тобізена. Також при місцевому костелі відкрито Товариство опіки притулку для бідних хлопчиків імені К.С. Вагнера [1].

Таким чином, РКЦ Харкова, незважаючи на певні труднощі, стрімко розвивалася. Динаміка процесу становлення і її розвитку повністю визначалася рівнем активності місцевої римо-католицької громади. Завдяки старанням місцевих католиків, серед яких було багато викладачів Харківського університету, військових, промисловців – РКЦ міста отримала можливість не лише будувати, ремонтувати, перебудовувати храм і господарські будівлі, а й утримувати кілька благодійних організацій. Значне місце в розвитку римо-католицької общини міста, її формуванні, організації належить місцевим, а також вікарним священикам та іншим особам.

Список використаних джерел

1. Цыпина Д., Эрдманн З., Ярошик В., Чистякова С., Саратов И. Жизнь и деятельность немцев в Харькове (XIX – начало XX столетия) Харьковское областное общество немцев "Видергербург". – Режим доступу: http://www.wiedergeburt.kh.ua/history_g.html#ch_7.
2. Карпенко І. Харківська кар'єра сербського філософа: духовні пошуки та життєві колізії Андрія Дудровича / І.Карпенко, С.Голіков // Українсько-сербський збірник "Українська". – Київ, "Темпора", 2009. – № 4. – С. 38–48.
3. Кушлакова Н.М. Інженери-архітектори польського походження в харківському відділенні імператорського російського технічного товариства / Н.М. Кушлакова // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Вип. 3. – С. 118–122.
4. Панибратцев А. В. Взлёт и падение И.Б.Шада, или о превратностях судьбы одного немецкого фиктеанца на русской службе / А. В.Панибратцев // История философии. Москва, 1999. – № 4. – С.106–124.
5. Жура А. История римско-католической церкви в Харькове / А.Жура // Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність. – Харків, 2004. – Режим доступу: <http://rkc.kh.ua/index.php?L=p&M=N&P=N&S=11&N=110117a>.
6. Шостак І. В. Основні аспекти становлення адміністративно-територіального устрою РКЦ на українських землях у складі Російської імперії протягом кінця XVIII – початку XX ст. / І. В. Шостак // Наукові записки.

Серія "Історичне релігієзнавство". – Острого: Національний університет Острозька академія, 2012. – Вип. 6. – С. 326–335. 7. Российский государственный исторический архив, СПб (далі – РГИА), ф. 826, оп. 3, д. 77, л. 1–1об. 8. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф.1781, оп. 26, спр. 1491, л. 1–20 об. 9. История Харьковского прихода Успения Приснодевы Марии. – Режим доступа: <http://www.slovosnami.narod.ru/historyBogodelnia.htm>. 10. РГИА, ф. 826, оп. 1, д. 2514, л. 2–15.

Ольга Баковецкая

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РИМСКО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ОБЩИНЫ В ХАРЬКОВЕ В XIX ВЕКЕ

Статья посвящена исследованию истории появления и развития римско-католического общества города Харькова, а также строительства местного храма в XIX столетии. Определены ключевые этапы развития римско-католической церкви города и качественный состав католиков. Проанализировано вклад отдельных личностей в становление и развитие костела. Источниковая база данной работы основывается на архивных материалах Российского государственного исторического архива (СПб, Россия), Национального исторического архива Белоруссии (г. Минск), что ранее не использовались украинскими историками. Это предоставило возможность автору ввести в научный оборот абсолютно новый массив фактологического материала.

Ключевые слова: Харьков, Харьковский университет, римско-католическая община, приходежане.

Olga Bakovecka

THE ACTIVITY OF THE ROMAN CATHOLIC COMMUNITY IN KHARKIV IN THE XIX CENTURY

The Article is dedicated to the study of history and development of the Roman Catholic society in Kharkiv City, as well as to the local church construction in the XIX century. The key periods of local Roman Catholic Church development and the qualitative of Catholics were detected. This Article analyses the contribution made by certain persons to formation and development of the Roman Catholic church. Source base of this work is based on archival materials of the Russian State Historical Archive (St. Petersburg, Russia), the National Historical Archives of Belarus (Minsk) and has not been used Ukrainian historians. This provided a way for the author to enter into scientific completely new array of factual material.

Key words: Kharkiv, Kharkiv University, Roman Catholic community, faithful.

УДК 94(477)

Андрій Криськов

АКЦІОНЕРНІ УСТАНОВИ ІПОТЕЧНОГО КРЕДИТУВАННЯ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Статтю присвячено дослідженню створення і діяльності акціонерних установ іпотечного кредитування в губерніях Правобережної України другої половини XIX ст. Розглянуто правову базу їх діяльності, кількісні параметри, а також проаналізовано їх вплив на функціонування земельного ринку в регіоні.

Ключові слова: іпотечний кредит, відсоток, банк, Правобережна Україна, акціонерні установи.

Сучасний етап досліджень аграрної історії українських губерній у складі Російської імперії другої половини XIX ст. підтверджує, що неможливо обмежуватися вивченням лише елементів аграрного ладу і характером їх взаємодії. Необхідний вихід за власне аграрну сферу і виявлення її зв'язків з іншими аспектами економічного розвитку. Адже аграрний лад колишньої Російської імперії, у тому числі і губерній Правобережної України (Волинської, Київської та Подільської), був однією зі складових частин цілісного соціально-економічного організму, підлягав дії пануючих у ньому капіталістичних за характером закономірностей.

Чинником, який включив сільське господарство до єдиної народногосподарської системи, став кредит. Збереження в аграрному секторі губерній Правобережної України привілейованого дворянського землеволодіння та засилля у ньому дворянських латифундій, складна і прискорена еволюція поміщицького господарства від відробітку до вільного найму значною мірою визначали нерозвиненість одних форм сільськогосподарського кредиту (меліоративного, соловексельного,

підтоварного тощо) і гіпертрофоване переважання інших, особливо іпотечного. Основними ланками цієї системи були взаємні, акціонерні та державні іпотечні установи. Взаємні, засновані на круговій поруці позичальників, виникли раніше інших, мали регіональний характер.

Загальнодержавного значення набули приватні та державні іпотечні установи. У губерніях Правобережної України діяли Бесарабсько-Таврійський, Київський та Полтавський акціонерні земельні банки, які формально були позастановими установами, обслуговували переважно поміщиків. Державні земельні банки станогового характеру були утворені лише у 1880-х роках. Вивчення досвіду роботи цих установ, вплив на їх діяльність урядової політики є актуальним і сьогодні, коли в Україні формується земельний ринок.

Об'єктом дослідження виступає кредитно-фінансова система колишньої Російської імперії.

Предметом дослідження – еволюція акціонерних установ іпотечного кредитування в губерніях Правобережної України другої половини ХІХ ст.

Це питання у вітчизняній та закордонній історіографії не отримало належного висвітлення. У загальних рисах його вивчали А. Анфімов [1], І. Гіндін [2], А. Гур'єв [3], В. Кириченко [4], О. Краснікова [5], М. Лещенко [6], Н. Проскуракова [7]. Однак окремого дослідження про діяльність акціонерних установ іпотечного кредитування у губерніях Правобережної України другої половини ХІХ ст. не існує. Це пояснюється тим, що відсутні дані, які могли б розкрити вплив іпотечного кредиту на хід буржуазно-аграрної еволюції. Однак є описання маєтків, які мали заставне майно банків, де містяться цінні економічні показники, іноді з вказівкою на спосіб ведення господарства, що дає можливість судити про рівень проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство, його товарність, про потребу маєтків в обігових коштах, а також про економічну спроможність селян, які були потенційними покупцями маєтків у регіоні.

Реформа 19 лютого 1861 р. перетворила землю на товар. Проте не усі категорії населення могли цим скористатися і збільшити свою земельну власність. Звільнені від кріпосної залежності селяни, не мали вільних коштів, оскільки сплачували викуп за наділ та різного роду податки. Викуп часто перевищував прибуток селянських сімей, гальмував розвиток їх господарств. Згідно з даними Ю. Янсона, за кожну десятину землі (включаючи викупні платежі, мирські та державні повинності) колишні кріпосні селяни сплачували по 2,52 крб., а державні – по 1,33 крб. [8, с.107].

Суттєві корективи у розвиток земельного ринку в регіоні внесло польське повстання 1863 р. та регіональна земельна реформа 30 липня 1863 р., а також прийняті у 1863–1870-х роках закони, які значно обмежили коло суб'єктів купівлі-продажу земельної власності: поміщикам-полякам заборонялося набувати земельну власність будь-якими способами, крім успадкування [9], а євреї взагалі опинилися поза колом суб'єктів цивільно-правових відносин у питаннях купівлі-продажу земельних угідь [10]. Крім того, селяни регіону стали селянами-власниками і для них з вересня 1863 р., на відміну від інших губерній, скасовувалися тимчасовозобов'язані відносини. Це означало необхідність для поміщиків пошуку коштів для найму робітників у маєтки. Здавалося б, найпростішим шляхом був би продаж частини земельних угідь, але купівля для поляків законодавчо була заборонена, а українським і російським поміщикам і чиновникам польські землевласники продавати землі не хотіли. Як зазначав О. Ніколаєнко, для польських поміщиків боротьба за землю набула "священного характеру", у їх свідомості відбулося поєднання двох понять – Вітчизни і вотчини ("Ojczyzna-ojcowizna") [11, с. 15]. Київська газета "Край", створена за участі крупних польських поміщиків, часто нагадувала читачам, що захист "польської землі" є обов'язком кожного і справою великого патріотичного значення [12]. Урядові кола вимушені були визнати, що "поляки чіпко тримаються землі" [13, арк. 38 зв.].

Станове дворянське землеволодіння, являючи собою, так би мовити, "привид" минулої епохи, все ж користувалося, внаслідок внутріполітичних обставин, підтримкою держави у вигляді субсидій та позик Державного банку. У 1866 р. для підтримки російського землеволодіння у Правобережній Україні створене "Товариство покупців маєтків у Західних губерніях", основним завданням якого було сприяння покупцям-росіянам у набуванні земельної власності на території дев'яти західних губерній імперії шляхом надання позик під заставу маєтків, які куплялися. Крім того, на нашу думку, згадане "Товариство" мало за мету і створення певної корпоративної єдності за національною ознакою. Адже, відповідно до пунктів 66 і 67 статуту "Товариства", усі його члени, а ними могли бути виключно особи російського походження, щорічно мали збиратися на загальні збори, а їх діяльність контролювали місцеві, у Києві та Вільно, генерал-губернатори [14]. Проте ця організація не проіснувала й року, бо в уряді не вистачало коштів на її фінансування [15]. Функції "Товариства" були передані створеному 1867 р. у Санкт-Петербурзі "Товариству взаємного поземельного кредиту", яке здійснювало іпотечне кредитування поміщиків російського походження. Однією з характерних рис діяльності цієї установи було те, що уряд час від часу дозволяв їй під свої гарантії випускати 5 % облігації на кілька мільйонів карбованців. Це давало можливість періодично поповнювати обігові кошти, потреба у яких постійно зростала через нездатність значної частини

дебіторів розрахуватися з боргами навіть за умови видачі позички на 56 років. Надаючи різноманітні пільги і періодичні відстрочки платежів (5–8 % річних), керівники товариства фактично довели його до фінансового краху [5, с. 65]. Ця установа проіснувала до 1890 р., а після ліквідації її справи перейшли до компетенції Державного Дворянського земельного банку [16, с. 74].

У 1870–1880-х роках практично завершилося створення системи іпотечного кредиту в Російській імперії. Вона формувалася і функціонувала під контролем і за підтримки уряду, який прагнув зробити іпотечний кредит засобом для вирішення економічних і соціальних проблем. Домінуючу роль у цій системі відігравали акціонерні іпотечні банки. У губерніях Правобережної України з 1872 р. почав працювати Київський акціонерний земельний банк, а з 1873 р. – Полтавський (у Волинській та Київській губерніях) та Бессарабсько-Таврійський (у Подільській губернії). Коло їх дій обмежувалося наданням позик особам усіх станів під заставу земель (у сільській місцевості) і під заставу міського нерухомого майна. Нерухомість (земля і будівлі) мала належати позичальникам на праві повної власності. Позика не мала цільового призначення, її отримання не обмежувалося жодними умовами її використання. Кожен банк мав затверджену статутом територіальну сферу діяльності, хоча ці сфери і перехрещувалися. Позики видавалися лише під заставу нерухомого майна, вільного від боргових зобов'язань, або за умови погашення існуючих боргів з отримуваної позички із зазначенням виключного права банку на стягнення боргу за користування позикою.

Акціонерні земельні банки надавали довготермінові і короткотермінові позички. Короткотермінові позички (1–3 роки) видавалися готівкою під вже заставлені у банку під довготермінову позичку маєтки у розмірах до 10 % їх оцінки. Довгострокові позички видавалися на термін від 18 років і 7 місяців до 61 року і 8 місяців. Довгострокові позички видавалися заставними листами у розмірі, який не міг перевищувати 60 % оціночної вартості майна. Оцінка (і переоцінка у випадку перезастави) заставної нерухомості могла бути "нормальною" і "спеціальною". Першу здійснювали за середніми оцінками конкретної місцевості на основі документів, які підтверджували право власності і розміри володіння, без огляду маєтку на місцевості. "Спеціальна" оцінка враховувала фактори, які підвищували ціну маєтку (наявність підприємств із переробки сільськогосподарської продукції, відстань до комунікацій тощо) і здійснювалася після огляду закладного майна [7, с. 136].

Успішна діяльність акціонерних іпотечних банків сприяла збільшенню їх капіталів. Так, якщо на 1 січня 1875 р. Київський, Бессарабсько-Таврійський та Полтавський банки мали акціонерного капіталу 3,2 млн крб. і видали позик на 30 млн крб., то станом на 1 січня 1885 р. акціонерний капітал цих банків складав 9,5 млн крб., а позик видано на 75 млн крб. [7, с. 145]. Зростала і ціна акцій. Так, при номінальній ціні акції Полтавського земельного банку у 200 крб., а Київського і Бессарабсько-Таврійського у 250 крб., у період 1885–1899 рр. середня мінімальна ціна акції на біржах становила 505,7 крб., а середня максимальна – 572,4 крб. Для Київського і Бессарабсько-Таврійського банків відповідно середня мінімальна ціна становила 627,9 крб. і 507,1 крб., а середня максимальна – 709,7 крб. і 579,9 крб. [7, с. 149; 17, с. 352–355].

Акціонерні іпотечні банки були комерційними проектами, тому отримання прибутку виступало для них основним завданням. Окрім кредитної діяльності, що забезпечувала основну частину банківського прибутку, правління банків знаходило й інші джерела надходжень, зокрема через співпрацю з іншими комерційними, які фінансували промисловість і торгівлю. Не маючи власної розгалуженої мережі контор і представництв, вони змушені були звертатися за допомогою до комерційних банків, відкриваючи у них поточні рахунки для проведення розрахунків зі своїми клієнтами. Правління акціонерних земельних банків розмістили усі вільні кошти на кореспондентських та поточних рахунках комерційних банків, отримуючи відповідний відсоток росту. У цьому контексті вільними слід вважати кошти, що залишилися від нерозміщеного у державних паперах акціонерного і запасного капіталу, дивіденди, що підлягали щорічній сплаті [18, с. 402]. Діяльність акціонерних земельних банків була предметом уваги промислових і торговельних банківських установ. Наприкінці 1890-х років вони стали фактично контролювати діяльність іпотечних банків. Так, Зовнішньоторговий банк контролював Київський та частини (разом із Російсько-Азіатським) Бессарабсько-Таврійський банки, а Міжнародний банк отримав право призначати у Полтавському земельному банку 2 членів правління [2, с. 446–447].

Приватні іпотечні установи відігравали важливу роль у процесі мобілізації приватновласницької землі, а відтак і у розвитку безстанової власності на землю. Однак акціонерні земельні банки мали лише тимчасове право на акумулювання земель, які належали їх клієнтам. Їм заборонялося залишати земельні ділянки у своїй власності, і якщо землі не було продано на перших торгах, банки були зобов'язані позбутися їх навіть із збитками для себе [19, с. 122–125]. Цим користувалися позичальники банків, застосовуючи продаж закладеної ділянки чи маєтку, адже така земля на ринку коштувала більше, бо покупець сплачував продавцю лише різницю між її

вартістю і банківською позику, а решта сплачувалася поступово у відповідності до умов кредитної угоди.

Уже на початок 1880-х років акціонерні земельні банки перетворилися в істотну складову кредитної системи Російської імперії і посідали важливе місце у кредитуванні приватного землеволодіння. Навіть створення державних Селянського та Дворянського земельних банків не змогло зашкодити операціям приватних іпотечних структур. Проте умови, на яких акціонерні земельні банки видавали позики, викликали невдоволення серед значної частини дворянства, яка не могла забути пільгового кредиту дореформеної доби, а також і серед чиновників, які зазначали, що “з утворенням в краї приватних земельних банків, які відкрили свої кредити і полякам, заборгованість російського землеволодіння починає зростати з непомірною прогресією” [20, с. 101]. Така діяльність акціонерних земельних банків йшла врозріз із урядовою політикою зменшення питомої ваги “польського” землеволодіння в регіоні та збільшення впливу “російського”. Однак в умовах повної відсутності інших установ іпотечного кредитування в імперії, влада змушена була змиритися з цією ситуацією, адже обмеження діяльності акціонерних земельних банків могло призвести до колапсу поміщицьких маєтків. Згідно з даними 1897 р., у Бессарабсько-Таврійському, Київському та Полтавському акціонерних земельних банках перебувало в заставі 3555 маєтків, а площа заставлених земель сягала 2631,8 тис. дес. [21, с. 50–51].

Основні результати діяльності акціонерних земельних банків в губерніях Правобережної України представлені у таблиці.

Показники діяльності акціонерних земельних банків в губерніях Правобережної України (1880–1895 рр.).

Результати діяльності	Роки		
	1880	1885	1895
Площа заставленої землі, дес.	867412	1268000	2153000
Оцінка заставленої землі, крб.	–	54501000	146846000
Сума виданих позик, крб.	24155800	29436000	82744000

[20; 21, с. 32–37].

Дані таблиці демонструють позитивну динаміку росту операцій банків. Так, упродовж 1880–1895 рр. кількість прийнятої у заставу землі збільшилася у 2,5 рази, а сума виданих позик – у 3,4 рази.

Бурхливий розвиток іпотеки в період структурної перебудови економіки, після скасування кріпосного права, був пов'язаний з особливостями аграрної еволюції. Сільське господарство було найважливішою галуззю, у якій була зайнята абсолютна більшість населення, а земля залишалася найголовнішою цінністю матеріального виробництва. Однак не усі земельні угіддя перебували в ринковому обігу: землі держави вилучалися з обігу, надільні селянські землі до закінчення викупної операції вважалися неповною власністю селян. Останні могли цими землями користуватися, успадковувати, здавати в оренду, але продавати їх заборонялося.

Утворення і розвиток системи іпотечного кредиту викликане потребами капіталістичного розвитку. На жаль, відсутні систематизовані дані, за якими можна було б проаналізувати вплив іпотечного кредиту на хід капіталістичної еволюції, тому скласти навіть приблизне уявлення про те, яку частину цього нецільового кредиту позичальник витратив саме на потреби сільського господарства, на сьогоднішній день виглядає малоімовірно.

Список використаних джерел

1. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России (1881–1904) / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1980. – 239 с.
2. Гиндин И. Ф. Банки и экономическая политика в России (XIX – начало XX в.). Избранное. Очерки истории и типологии русских банков / И. Ф. Гиндин. – М.: Наука, 1997. – 623 с.
3. Гурьев А.Н. Очерки развития кредитных учреждений в России / А. Н. Гурьев. // История России. Кредитная система. / Репр. воспроизведение. – М.: ЮКИС, 1995. – С. 7–216.
4. Кириченко В. Є. Урядовий контроль за акціонерними іпотечними банками в умовах кризових явищ кінця XIX – початку XX ст. / В. Є. Кириченко // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Серия “Юридические науки”. – Т.22 (61). – № 1. – 2009. – С. 43–51.
5. Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) / О. М. Краснікова // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С.64–69.
6. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.) / М.Н.Лещенко. – К.: Наукова думка, 1970. – 304 с.
7. Проскуракова Н. А. Земельные банки Российской империи / Н. А.Проскуракова. – М.: РОССПЭН, 2002. – 520 с.
8. Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах / Ю. Э. Янсон. – СПб., 1881. – 259 с.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (далі – ПСЗ-II). – Т. 40, відд. II. – № 42759.
10. ПСЗ-II. – Т.44, відд. II. – № 47386.
11. Ніколаєнко О. Суспільно-політичне життя поляків на Поділлі у 70–90-ті рр. XIX ст. / О.Ніколаєнко // Мандрівець. – 2006. – № 3 (травень-червень). – С. 14–18.
12. Бовуа Д. “Борьба за землю на Правобережной Украине с 1863 по 1914 год”: новая книга об украинско-польско-русских отношениях. – Режим доступу: <http://>

www.izbornyk.org.ua/vzaimo/vz14.htm. 13. Центральний державний історичний архів України у м.Києві, ф. 442, оп. 637, спр. 545, 38 зв. 14. ПСЗ-ІІ. – т.41, відд.І. – № 43547. 15. ПСЗ-ІІ. – Т. 42, відд. ІІ. – № 44590. 16. Олешко П.С. Вплив російського законодавства на зміни у системі землеволодіння на Волині після повстання 1863 р. / П.С.Олешко // Науковий вісник Волинського державного університету: Історичні науки. – Луцьк, 1999. – № 5. – С. 73–77. 17. Ежегодник Министерства финансов. Выпуск XXI. – СПб., 1894. – 544 с. 18. Кириченко В. Є. Система акціонерних банків земельного кредиту в Росії в останні двадцятиріччя XIX ст. / В.Є.Кириченко // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 397–405. 19. Шепелев В. Е. Акционерные компании в России / В. Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1973. – 346 с. 20. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактического положения / И. Рудченко. – К., 1882. – 180 с. 21. Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России / [Сост. Н.А.Проскурякова. Отв. ред. А.П.Карелин]. – М.: изд-во АН СССР, 1980. – 79 с.

Андрей Крыськов

АКЦИОНЕРНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТОВАНИЯ В ГУБЕРНИЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В.

Статья посвящена исследованию создания и деятельности акционерных учреждений ипотечного кредита в губерниях Правобережной Украины второй половины XIX в. Рассмотрена юридическая база их деятельности, количественные параметры этой деятельности, а также проанализировано их влияние на функционирование земельного рынка в регионе.

Ключевые слова: ипотечный кредит, банк, процент, Правобережная Украина, акционерные учреждения.

Andrij Kryskov

MORTGAGE LENDING INSTITUTIONS IN THE PROVINCES OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY.

This article is dedicated survey of the establishment and functioning of the mortgage lending institutions in the provinces of Right-Bank Ukraine in the second half of the nineteenth century. Considered the legal framework of the mortgage institutions, quantitative parameters of their activity, and analyze their impact on the functioning of the land market in the region.

Key words: mortgage, bank, rate, Right-Bank Ukraine, equity firms.

УДК 94(477)

Микола Москалюк

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНСЬКОЮ ЦУКРОВОЮ ПРОДУКЦІЄЮ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена ключовим проблемам дослідження особливостей збуту української цукрової промисловості на зовнішні ринки у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: цукрова промисловість, губернія, Російська імперія, торгівля, ринок.

Важливою умовою товарного виробництва є торгівля, що постійно відіграє важливу роль у розвитку продуктивних сил країни, і навпаки, її успіхи і обсяги залежать від загального стану економіки. Збільшення обсягів торгівлі призводить до руйнування обсягів особливостей окремих ринків. У руках купців і промисловців накопичувалися капітали, які у подальшому при сприятливих обставинах використовувалися для розвитку виробництва.

Промисловість завжди була одним із важливих об'єктів дослідження, зокрема вивчалися різні галузі обробної промисловості. Цукрова промисловість Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. належить до галузей, які недостатньо досліджені істориками.

Вирішення поточних та перспективних соціально-економічних проблем в Україні нерозривно пов'язане із радикальними перетвореннями, створенні ефективної ринкової економіки, яка має опиратися на різноманітні форми власності, конкуренцію самостійних товаровиробників, розвинуту систему фінансів та потужні стимули особистої та колективної зацікавленості. Історія розвитку цукрової промисловості України, її взаємодія з органами державної влади й управління, вплив на соціально-економічні, політичні та культурні процеси регіону вимагає глибокого вивчення та переосмислення. Отже, у поле зору істориків, як одне із актуальних завдань, повинен потрапити механізм формування і функціонування ринкової економіки, зокрема в цукровій промисловості.

Об'єктом дослідження статті є соціально-економічні чинники, пов'язані з розвитком цукрової промисловості.

Предмет дослідження – збут продукції цукрової промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. на зовнішні ринки.

Мета статті полягає у з'ясуванні ключових аспектів збуту української цукрової промисловості.

Виходячи із мети, поставлено завдання, дослідити механізм формування і функціонування зовнішньої торгівлі та ринків збуту цукрової галузі в досліджуваній період.

Над цією проблемою працювали такі учені-дослідники, як Л. Волохов [21], М. Толпигін [28], І. Фещенко-Чопівський [29] та багато інших. Проте вони у своїх працях, у переважній більшості, наводили загальні дані про розвиток цукрової промисловості Російської імперії та українських губерній. До когорти джерелознавчих праць із цієї проблематики віднесені архівні матеріали [22; 26–27] та періодичні видання [1–20; 23–25], які дали можливість автору об'єктивно й неупереджено висвітлити особливості збуту цукрової промисловості на зовнішні ринки. На сьогоднішній день залишається ще низка питань, на які науковцям потрібно дати об'єктивну відповідь, на деякі із них автор статті намагався відповісти.

Виникнення і розвиток транспорту, як важливої галузі промислового виробництва, відіграло значну роль у соціально-економічному житті Російської імперії, в тому числі й України, прискоривши становлення ринкових відносин, призвело до подальшого розширення зовнішньої торгівлі. За обсягами і темпами спорудження залізниць, Україна мало чим поступалася перед Росією. Як свідчить конфігурація побудованої мережі, найближчою метою залізничного будівництва у той період було спорудження залізничних магістралей, які б задовольняли потреби торгово-промислового обігу різних галузей промисловості. Передусім будувалися експортні лінії. При цьому враховувалося, що для Росії, як держави переважно землеробської, дуже важливо, по можливості, здешевити доставку відпусного хліба до балтійських і чорноморських портів найкоротшими напрямками.

Усі експортні лінії, за винятком стратегічних, скеровувалися з внутрішніх хліботоргових районів до портів, а будівництвом декількох широтних ліній одночасно намагалися відкрити "вихід" хлібові та товарам цукрової галузі через західний сухопутний кордон. Безсумнівно, ці напрямки відображали еволюцію поміщицьких господарств до нових товарно-грошових відносин, які вимагали не тільки нової техніки ринку, але незрівнянно більш місткого як зовнішнього, так і внутрішнього ринків збуту для товарів цукрової промисловості.

У багатьох випадках при транспортуванні вантажів з верхів'їв Дніпра до чорноморських портів товари обвозили сухопутним шляхом і нижче порогів завантажувалися на судна. Таке перевезення обходилося державі настільки дорого, що при сплаві великих партій товару витрачалося коштів більше, ніж від збитків під час аварій суден на порогах. Такі випадки були нерідкім явищем. Лише за двадцять років (1852–1872 рр.) через дніпровські пороги проплило 6,1 тис. плотів, з них розбито близько 2 % [27, л. 423].

Залізниці забезпечували транспортні зв'язки між різними економічними районами України, відкривали нові ринки для цукрової промисловості, сировинні джерела з ринками робочої сили і збуту продуктів та самі були великими ринковими підприємствами. З початком будівництва залізничної мережі в Україні (з середини 60-х років XIX ст.) гужовий транспорт вступає у нерівну конкурентну боротьбу із залізничним. Можливість упродовж деякого часу такої конкуренції визначалася тим, що мережа ґрунтових шляхів була розгалуженіша, ніж залізниць. Проте досконалість перевезень ґрунтовими шляхами була надто низькою відносно здатності перевозити значну кількість вантажів, так і щодо швидкості, зручності, безпеки, регулярності й дешевизни перевезень. Внаслідок обмеженості рушійної тваринної сили й дешевизни перевезень, засоби змогли б перевезти лише незначну частину залізничних вантажів. Крім того швидкість руху обох видів транспорту не можна порівнювати: для товарних гужових перевезень середня швидкість становила 30–50 верст на добу, а товарних залізничних перевезень – 150–300 верст, тобто була вп'ятеро-вшестеро вищою. У такому ж становищі перебував гужовий транспорт щодо зручності, безпеки, регулярності перевезень. Вартість перевезень на гужовому транспорті, згідно зі свідченням тогочасних дослідників, становила у середньому 1/10–1/15 копійок (далі – коп.) з пудо-версти, а на залізничному транспорті – близько 1/30–1/50 коп., а нерідко залізниця мала можливість знизити її до 1/76–1/113 коп. [26, л. 98].

За цих умов чумаки, зокрема на Лівобережній Україні, переходять на кінну тягу й цілорічне фурманування. Використання коней замість волів деякою мірою здешевлювало візницький промисел та підвищувало швидкість перевезень. Через те, що у 80-х роках XIX ст. хліб, цукор, вовна, сіль, будівельні матеріали повністю перевозилися залізницями, "фурщики-чумаки" почали перевозити вантажі на короткі відстані. На початку 90-х років XIX ст. чумацький промисел повністю зник [26, л. 99 зв. – 100]. Гужовий транспорт спеціалізувався виключно на перевезенні вантажів до залізничних станцій, портів, пристаней та до великих міст з їх найближчих околиць. Проте прокладання під'їзних

рейкових (вузьколінійних) шляхів до заводів, копалень, пристаней позбавляло гужовий транспорт можливості конкурувати із залізницею навіть на найкоротших відстанях.

Розвиток річкового пароплавства, поряд із залізничним транспортом, сприяв розвитку торгівлі України в системі всеросійського ринку. Так, по верхньому Дніпру, Сожу, Десні з центральних губерній Російської імперії та з Білорусії постачали залізо, залізні вироби, скло, лісові матеріали, уверх по Дніпру, Десні та Прип'яті – у Росію та Білорусію – хліб, спирт, цукор, сіль тощо; з пристаней Дніпра у морські порти надходили – хліб, цукор, спирт тощо. Таким чином, річкове пароплавство, поряд із залізничним транспортом, відіграло значну роль у розвитку товарного виробництва, у зміцненні економічних зв'язків між Наддніпрянщиною і сусідніми районами Російської імперії та Білорусії.

Аналіз зовнішньої торгівлі свідчить про те, що Російська імперія, у тому числі й Наддніпрянська Україна, на світовому ринку була у переважній більшості постачальником сировини, причому лєвова частка належала сільськогосподарській продукції. Однією із важливих складових експорту був цукор, який збувався у різні регіони. Окружні управління, керовані наглядачами, забезпечували безпосередній нагляд за підприємствами-виробниками та торговцями певної продукції. У досліджуваній період цукрова галузь мала важливе значення. Оскільки в експорті Російської імперії продукція цукрової промисловості посідала значне місце та приносила відчутні прибутки, уряд намагався не допустити занепаду цієї галузі, який намітився після реформи 1861 р.

Одночасно із заснуванням синдикату, цукрозаводчики підписали умови вивозу цукру за кордон, за яким (пункт 1) вивіз цукру впродовж низки років може відбуватися лише "при взаємному контролі". Другий пункт умов визначав розміри вивозу (не більше 25 % загального обсягу виробництва) і ґатунок цукру. Було обумовлено, що "під цукром, який підлягав вивозові, мається на увазі цукор-пісок і рафінад" [26, л. 104 об.].

Умови передбачали, що припинити вивіз цукру за кордон учасники синдикату могли тільки тоді, "коли ціна цукрового кристалічного піску встановиться на Київській біржі в 4 крб. 50 коп. за пуд". 10-й пункт передбачав порядок розподілу виручки за проданий за кордоном цукор: "Виручені від продажу цукру-піску гроші, – зазначалося у цьому пункті, будуть розподілятися між співвласниками всього цукру відповідно до доставленої кожним з них кількості..." [26, л. 108]. У 14-му пункті визначалися міри покарання за не вивезення за кордон цукру в установлені договором терміни. За кожен пуд невивезеного своєчасно цукру контрагент сплачував штраф у таких розмірах: за один тиждень зволікання – 5 коп. за пуд, за два тижні – 15 коп., за чотири тижні – 50 коп., за шість тижнів – 1 карбованець (далі – крб.) 20 коп., за вісім тижнів – 2 крб. 50 коп. за пуд. Гроші з несвоєчасних платників стягувалися у судовому порядку [26, л. 111]. Таким чином, цукрозаводчики вирішили позбутися "зайвого" цукру і домогтися на внутрішньому ринку підвищення цін, що незабаром й відбулося.

Синдикат випускав на внутрішній ринок тільки передбачену договором кількість цукру. Цукор, що вироблявся понад норму, підлягав вивезенню за кордон, хоч ціни на нього там були значно нижчі, ніж у Російській імперії. Так, наприклад, із звіту товариства братів Терещенків видно, що за 1889 р. вивезено, згідно з установленою нормою, зі Крупецького заводу – 30 тис. пудів, із Малигінського – 8425 пудів і додатково 32009 пудів 24 фунти за ціною 1 крб. 30 коп. за пуд [26, л. 115, 116]. Про загальний розмір експорту цукру Російської імперії свідчать такі дані: у 1888 р. вивезено цукру-піску 4524161 пуд і рафінаду 1056658 пудів; у 1891 р. вивіз цієї продукції досяг 6325964 пудів і рафінаду 1252093 пудів [26, л. 120].

Виготовлений у країні цукор поділявся на спожитий у середині країни і той, що вивозився за кордон, зокрема на східні ринки (у Персію, Бухару, Китай тощо), менше у західноєвропейські країни. Проте так було не завжди. До 1875–1876 рр. виготовленого у Російській імперії цукру не вистачало, а тому для задоволення внутрішнього попиту доводилося його ввозити з-за кордону [28, с. 5].

Щороку рік кількість ввезеного цукру у Персію збільшувалася. У 1860 р. його відправили на 5018 крб., у 1865 р. – на 685794 крб., у 1870 р. – на 397802 крб., у 1875 р. – на 1867498 крб. і в 1880 р. – на 2430188 крб. [1, с. 97]. Це відбувалося у той час, коли транзит у 1857–1882 рр. цього продукту європейськими купцями становив 30 млн крб., або у середньому – 12 млн крб. щорічно. Через морські шляхи у 1886 р. в Персію відправлено 458739 пудів цукру, а через сухопутні кордони – усього 19685 пудів. У 1887 р. експорт цукру Закавказькими сухопутними шляхами скоротився до 16064 пуди, а морським шляхом збільшився до 857388 пудів, або у 1,86 рази [15, с. 14]. Із закінченням будівництва Закаспійської залізниці, російськими купцями був освоєний новий торговельний шлях. Цукор Каспійським морем доставлявся до Узунь-Ада, потім залізницею у Ашхабад, пізніше через Джульфу у Персію, а звідти розповсюджувався в Афганістан.

Не задовільнившись торгівлею цукром у Персію, уряд намагався виконати вимоги цукроварів щодо збільшення конкурентоздатності російських товарів в Афганістан і Персію, відновив з червня 1893 р. ввіз безакцизного цукру [23, с. 2], який був тимчасово відмінений у 1892 р. Висока якість

цукрової продукції сприяла її конкурентоздатності. В Азербайджані цукор збувався за ціною 4 крб. 85 коп., а французький, низької якості – по 3 крб. 40 коп. за пуд. Ціна російського цукру була на 80 коп. вищою від французького. У місцевостях, у яких російський товар витісняв західноєвропейський, торгівці отримували можливість встановлювати монопольно високі ціни на товар. Так, у Хорасані їх рівень коливався у межах 5,4–6,2 крб. за пуд [19, с. 4], що перевищувало середній рівень цін на даний товар на внутрішніх ринках. У цьому році керуючий акцизними зборами Туркестанського краю і Семиреченської області, у донесенні в столицю, констатував, що "Кашгар по відношенню до нашої торгівлі зі Сходом починає відігравати ту роль, що і Бухара, стаючи посередником між Російською імперією і такими Середньоазіатськими державами, які знаходяться у сфері політичного і торгового впливу Англії", як Афганістан, Кашмир і інші. До того часу російський цукор уже завоював ринки збуту Гілянської, Мізадеранської, Астрабадської провінцій і у Хорасані. Значна частина цукру із Хорасану відправлялося до Афганістану. У азербайджанській провінції російський цукор конкурував з французьким, який постачався туди через Трапезунд [19, с. 5]. Поступово і на тегеранському ринку домінуюче становище зайняв російський цукор. Згідно міністерства фінансів, збувалося 75 % російського і 24 % французького цукру. У місцях конкурентної боротьби ціни на цукор були досить високими – 4 крб. 80 коп. за пуд, без урахування акцизу. У Кашгарі ціни навіть коливалися від 10 до 14 крб. і більше за пуд, в залежності від пропозиції [19, с. 5]. Зі збільшенням цукрової продукції ціни знижувалися і, навпаки, зі зменшенням – зростали.

У міру освоєння нових територій у Середній Азії російські та українські купці і промисловці посилювали свій вплив навіть у тих місцевостях, з якими Російська імперія не мала торговельних відносин. Це відбувалося двома шляхами: на приєднаних землях і Персії. Продукція українського виробництва на середньоазіатських ринках з успіхом доводила свою конкурентоздатність. І в цьому випадку також з допомогою уряду. Російський цукор у кількості 919 тис. пудів постачався в Англію. У 1886 р. ввезено 2320 тис. пудів, у 1888 р. – 2774 тис. пудів, 1889 р. – 2673 тис., 1891 р. – 1884 тис., 1892 р. – 1285 тис., 1893 р. – 375 тис., 1894 р. – 1776 тис. Пудів [20, с. 9–10]. Зменшення у 90-х роках XIX ст. експорту цукру в Англію пояснюється успіхами торгівлі цим товаром на середньоазійських ринках. Порівняно інтенсивний експорт цукру в Європу був пов'язаний з тим, що у період створення синдикату спостерігалася тенденція до зростання цін. Упродовж 15 лютого – 14 червня в Англії вони піднялися з 13,04 до 25 шилінгів, або на 80,3 %, у Магдебурзі – на 90,2 %, у Парижі – на 56 %. Це знали явище не могло бути непоміченим російськими і українськими промисловцями. Вони добре перевагу свого товару, який мав високий відсоток цукристості. А звідси і дещо вища ціна товару. У серпні 1887 р. німецька продукція із цукристістю 88 % на лондонському ринку збувалася по 12 шилінгів, а російська, з 98 % цукристості – по 14 шилінгів [15, с. 8].

Улітку 1889 р. ціни на лондонському ринку підвищилися. Особливим попитом користувався російський жовтий цукор. Якщо білий продавали по 25–25,5 шилінгів, то жовтий – по 27 шилінгів. Тоді, як на київських ринках, ціна на цукор коливалася від 4,7 до 4,75 крб. і досягала навіть 5 крб. за пуд. Промисловці продовжували посилений експорт товару [16, с. 14].

На початку 90-х років XIX ст. ціни у Лондоні почали знижуватися. У 1891 р. російський цукор збувався вже по 16 шилінгів [18, с. 23], проте торгівля була вигідною. Для з'ясування дійсної ціни, за якою збувався російський цукор у Лондоні, слід переводити валютні гроші на кредитні, співвідношення яких було 2:3 і додати не менше 85 коп. поверненого акцизу та відняти від отриманої суми 30 коп. фрахту від станції Фастів – до Лондона. У 1891 р. прибуток з проданого пуда цукру становив не менше 3 крб. 60 коп. Ці ціни не потрібно вважати збитковими, оскільки середня собівартість продукції у той час становила 3 крб.

Менш вигідним міг виявитися експорт лише у 1894 р., коли у Європі, в зв'язку з перевиробництвом, виникла нова криза. Упродовж 1891–1895 рр. виробництво цукру в Німеччині зросло з 55656,5 тис. до 100600,1 тис. пудів, в Англії – з 43130,1 тис. до 57415,1 тис. пудів, у Франції – з 34888,7 тис. до 40932,3 тис. пудів, у Російській імперії – з 28654,7 тис. до 34970,7 тис. пудів. У Бельгії зростання продукції збільшилося з 8790,8 тис. до 13370,9 тис. пудів, у Нідерландах – з 2087,8 тис. до 2670,1 тис. пудів. У загальному, виробництво цукрової продукції упродовж чотирьох виробничих сезонів у шести європейських країнах збільшилося на 68950,7 тис. пудів [20, с. 31].

У цілому на європейські ринки поступило 168575 тис. пудів продукту, що становить у середньому по 42123,75 тис. пудів щорічно. На думку тогочасних спеціалістів, допустимий щорічний приріст, без негативних наслідків для промисловості, не повинен перевищувати 15625 тис. пудів [25, с. 4]. Отже, лише у цей період експорт цукру можна вважати менш прибутковим. При цьому слід мати на увазі й те, що під час кризи зниження цін не уникнути і що промисловість Росії, у тому числі й Наддніпрянської України, саме тоді різко скоротила обсягом експорту.

Цукрозаводчики усвідомлювали становище цукрових ринків у Європі. Так, у 1890 р., крім вивезених у Англію 426918 пудів (до речі, найменша кількість упродовж всього існування синдикату), з Росії поступило туди додатково 792370, Австро-Угорщину – 118823, Німеччину –

142007, Туреччину – 59719 і через Владивосток для експорту – 68679 пудів цукру [17, с. 19]. Експорт цукру був вигідним.

У 1890–1891 рр. експортні ціни, з урахуванням транспортних та інших витрат, для українських промисловців коливалися у межах 3,05 – 3,38 крб., а згідно з даними бюро цукрозаводчиків, на місцевих ринках – від 3,95 до 4,4 крб. за пуд. Власники заводів за кожен проданий пуд отримували чистого прибутку не менше 1,55 крб. [24, с. 5].

29 березня 1907 р. із Крюківського цукрово-рафінадного заводу Сосницького повіту Чернігівської губернії вивезено у Китай цукру-рафінаду, виготовленого у 1906–1907 рр., всього 599 пудів 03 фунти [22, арк. 7 зв.].

Динаміку збуту рафінаду і піску у Фінляндію у різні періоди 1907–1909 рр. показано у таблиці 1.

Таблиця 1

Роки	Вивезено рафінаду і піску у різний період	
	Рафінад	Пісок
1907	2959665	12163247
1907	3027805	12419523
1907	3091473	12673846
1907	3171569	12810372
1907	3339142	13283324
1908	73253	1069543
1908	81580	1356385
1908	228433	1934447
1908	231953	1994058
1908	724445	5020320
1908	1439925	7364491
1909	1814097	1336256

Кількість вивезеного цукру з Наддніпрянщини на початку ХХ ст. у Фінляндію (в пудах) [подано за: 2, с. 92; 3, с. 124; 4, с. 156; 5, с. 188; 6, с. 288; 7, с. 319; 8, с. 560; 9, с. 592; 10, с. 656; 11, с. 687; 12, с. 153; 13, с. 452; 14, с. 451].

Український цукор у 1913–1914 рр. вивозився до Болгарії (163,6 тис. пудів), Англії (74,9 тис. пудів), Китаю (149,4 тис. пудів), Норвегії (81,8 тис. пудів), Туреччини (199,5 тис. пудів), Персії (5189,1 тис. пудів), Фінляндії (2692,1 тис. пудів), Австрії (12,6 тис. пудів). Разом це становило 8563 тис. пудів [29, с. 11]. Враховуючи, що з Росії у 1913–1914 рр. експортовано 8666 тис. пудів, то потрібно зробити висновок, що майже весь цукор, який вивозився з Російської імперії на закордонні ринки, був українським. У досліджуваній період вітчизняний цукор завдяки своїй високій якості і порівняно низькій ціні впевнено конкурував на світовому ринку з німецькими, французькими, бельгійськими цукровими виробниками.

При виробництві з буряку цукру-піску отримували й відходи виробництва – чорну мелясу, жом і дефекаційний бруд, а при виробництві рафінаду – отримували світлу (рафінадну) мелясу. Частину меляси продавали винокурним заводам. Пересічна ціна меляси у 1909–1913 рр. коливалася в межах 12–25 коп. за пуд. Ціна за рафінадну мелясу досягала 2 крб. за пуд. Вона постачалася на кондитерські фабрики, окрім того нею підсолоджували замість цукру різні харчові продукти та напої. Жом постачався виключно для корму худобі. Сирий жом продавався місцевим селянам та поміщицьким господарствам за ціною 1,5–2,5 коп. за пуд. Дефекаційний бруд вивозився на поля для підживлення [21, с. 40–41].

Отже, урядова політика у галузі виробництва і збуту цукру скеровувалася на збереження і розвиток цієї галузі промисловості. Закони від 20 листопада 1895 р. про нормування виробництва і збуту цукру у країні та доповнення до нього від 12 травня 1903 р. відігравали винятково позитивне значення для розвитку вітчизняного цукрового виробництва. Урядове регулювання цін на цукор відіграло позитивне значення і в його збуті, різке коливання ціни було усунено, ціни на цукор зменшувалися, а споживання його зростало. Значної шкоди зазнала цукрова промисловість у роки Першої світової війни.

Отже, Україна відіграла важливу роль у зовнішній торгівлі Російської імперії. Це пояснюється тим, що лівова частка продукції цукрової промисловості імперії припадала саме на українські губернії, які спеціалізувалися, в основному, на збуті товарів харчової промисловості. Розвиток внутрішнього ринку, спеціалізація промислового і сільськогосподарського виробництва, поліпшення транспортного сполучення обумовили розширення у пореформений період торговельних зв'язків України з іншими територіями.

Список використаних джерел

1. Вестник промышленности. – 1884. – ноябрь. – С. 97. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 20 июля 1908. – № 29. – С. 92.
3. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 27 июля 1908. – № 30. – С. 124.
4. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 3 (16) августа 1908. – № 31. – С. 156.
5. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 10 (23) августа 1908. – № 32. – С. 188.
6. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 31 августа (13 сентября) 1908. – № 35. – С. 288.
7. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 7 (20) сентября 1908. – № 36. – С. 319.
8. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 26 октября (8 ноября) 1908. – № 43. – С. 560.
9. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 2 (15) ноября 1908. – № 44. – С. 592.
10. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 16 (29) ноября 1908. – № 46. – С. 656.
11. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 23 ноября (6 декабря) 1908. – № 47. – С. 687.
12. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 1 (14 февраля) 1909. – № 5. – С. 153.
13. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 5 (18 февраля) 1909. – № 14. – С. 452.
14. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. – 4 (17) апреля 1910. – № 14. – С. 451.
15. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 23 августа 1887. – С. 8–14.
16. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 25 июня 1889. – С. 14.
17. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 29 декабря 1891. – С. 19.
18. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 19 января 1892. – С. 23.
19. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 7 июня 1892. – С. 4–5.
20. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 18 июня 1897. – С. 31.
21. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. Ф. Волохов. – К., 1913. – 197 с.
22. Державний архів Чернігівської області, ф. 138, оп. 2, спр. 2, 43 арк.
23. Записки КОРТО. – 31 декабря 1894.
24. Киевлянин. – 10 декабря 1891. – С. 5.
25. Киевлянин. – 7 апреля 1895. – С. 4.
26. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург (далі – РГИА), ф. 18, оп. 4, д. 923, 229 л.
27. РГИА, ф. 174, оп. 1, д. 5, 450 л.
28. Толпыгин М. А. Развитие и усовершенствование сахарной промышленности за последние двадцать пять лет с 1871 по 1895 гг. / М. А. Толпыгин. – К., 1896. – 291 с.
29. Фещенко-Чопівський І. Цукрова промисловість України / І. Фещенко-Чопівський. – К., 1918. – 237 с.

Николай Москалюк**ВНЕШНЯЯ ТОРГОВЛЯ УКРАИНСКОЙ САХАРНОЙ ПРОДУКЦИЕЙ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.**

Статья посвящена ключевым проблемам исследования особенностей сбыта украинской сахарной промышленности на внешние рынки во второй половине XIX – начале XX в.

Ключевые слова: сахарная промышленность, губерния, Российская империя, торговля, рынок.

Mykola Moskalyuk**EXTERNAL TRADE OF UKRAINIAN SUGARY GOODS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES**

The article is dedicated to the key problems of the investigation of peculiarities of the sale of Ukrainian sugar industry on external markets in the second half of the 19th – early 20th centuries.

Key words: sugar industry, province, the Russian empire, trade, market.

УДК 94(477.92)

Наталія Новосадова

РОЛЬ І МІСЦЕ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕННЯХ НА ЖИТОМИРЩИНІ ВПРОДОВЖ 1917 РОКУ

У статті подано реконструкцію початку національно-визвольної боротьби 1917 року в м. Житомирі. Висвітлено особливості політичних процесів на Житомирщині упродовж 1917 року та роль інтелігенції у цих перетвореннях.

Ключові слова: інтелігенція, національно-визвольна боротьба, Центральна Рада, Волинська українська рада, "Громадянин".

Національно-визвольна боротьба українського народу 1917–1921 рр. є однією з важливих подій, яка за своєю масштабністю та суспільно-політичною роллю схожа хіба що з національною революцією під проводом Б. Хмельницького середини XVII ст. та здобуттям Україною незалежності у 1991 році. Саме ця подія, що розпочалася у 1917 р., призвела до тих корінних змін у державі, що згодом прискорили процес формування політичної нації, та "породили" на політичній карті нову державу – Україну.

Каталізатором соціально-політичних змін під час Української революції 1917–1921 рр. виступила інтелігенція, яка змогла підняти та очолити український народ до історичної дії, методом спроб та помилок демонструвати свою волю і боротись за незалежність та гідне місце серед інших народів.

Нововведення влади, які змінювали Україну упродовж цих буремних років, носили, безумовно, загальноукраїнський характер, але варто відмітити й те, що на кожен регіон вони впливали по-своєму, мали специфічні особливості зумовлені низкою чинників. Не винятком була й Житомирщина.

Оскільки історія кожного регіону є невід'ємною складовою частиною історії України, тому поєднання усіх складових дає змогу детальніше уявити унікальні риси і ознаки цього періоду. Тож актуальність даної проблеми є безсумнівною.

Реконструкція політичного тла Житомирщини, особливості соціально-політичних змін регіону та роль інтелігенції міста у цих процесах упродовж 1917 року є метою цієї статті.

В. Вітренко, Г. Вітренко [4], Л. Дещинський [8], О. Іващенко [10], П. Король [11], В. Тимошенко [13] та інші висвітлюють схожі проблеми у своїх працях.

Загальновідомим є той факт, що національно-визвольна революція 1917–1921 рр. в Україні була відголоском лютневих подій 1917 року, що відбулися у Петрограді, коли 90 тис. робітників вийшли на страйк з гаслами "Долой войну!", "Долой самодержавие!", коли у прокламаціях відверто йшлося про повалення влади Миколи II та коли в березні цар відрікся престолу та був проголошений Тимчасовий уряд на чолі з князем Г. Львовим [1, с.34].

На відміну від російського робітничого страйку, Українська революція почалась з активізації інтелігенції, яка, так би мовити, очолила боротьбу. Підтвердженням є той факт, що повідомлення про ситуацію у Петрограді до Житомира доходили із запізненням, і першими, хто їх отримував і міг швидко реагувати на події – освічені верстви населення, тобто представники місцевої еліти. Тому не дивно, що на місцеві газетні публікації (хоча вони і були суперечливими та не відтворювали повної картини подій) більшість населення міста ніяк не відреагувало, і кінець лютого та початок березня усе було відносно спокійно [11, с.5].

Пожвавлення в буденне життя житомирян прийшло разом із новиною про відречення від престолу Миколи II та створення Тимчасового уряду. Місцева інтелігенція одразу починає діяти та йде на союз з новою владою. Так, П. Свенцицький, голова губернського відділення "Союзу земств і міст", отримавши листа від М. Родзянка, екстрено скликав позачергове засідання міської думи. У листі йшлося про те, що: "Старої влади вже не існує. Міністр внутрішніх справ заарештований. Влада передана Тимчасовому Комітету Державної Думи під моїм керівництвом. Війська визнали владу Тимчасового уряду" [1, с. 34]. За пропозицією міського голови А. Півкоцького, дума постановила надіслати М. Родзянку вітальну телеграму про підтримку Тимчасового уряду. З березня у Житомирі відбувалися збори й засідання у губернському правлінні, земстві і міському самоврядуванні. Представники адміністрації закликали службовців не залишати робочих місць і продовжувати виконувати свої обов'язки [3].

Початок революції житомиряни зустріли з піднесенням. У перші дні березня відбулись маніфестації на підтримку Тимчасового уряду. Серед багаточисленного натовпу жителів міста були присутні юнкери 20-ї школи прапорщиків. "Велика Бердичівська вулиця біля будинку губернського земства починає заповнюватись публікою. І ось чути голоси "Війська ідуть!" Дійсно, на вулиці

з’являються маніфестанти з лозунгами, прапорами в руках. Трохи пізніше вони зупиняються біля губернського земства” – саме так подаються події того часу в місцевій газеті “Жизнь Волини” [12, с. 2].

Перші кроки Тимчасового уряду вплинули на місцеву інтелігенцію, оскільки були пов’язані зі зміною структури виконавчої влади на місцях. По-перше, скасовано посаду губернатора, повноваження якого передавалися губернським комісарам. Так, 7 березня 1917 р. на зазначену вакансію призначено голову земської управи Б. Лелявського [6, с.3]. По-друге, відбулася реорганізація міського самоврядування. На початку березня створена Рада об’єднаних громадських організацій, до складу якої увійшли представники від різних товариств та партій. Новий орган самоврядування діяв паралельно з міською думою, за якою залишалися адміністративно-господарські функції. Одночасно була створена і Рада робітничих та селянських депутатів [4].

Новину про створення Української Центральної Ради у Житомирі зустріли зі щирим піднесенням. Ця подія сприяла об’єднанню творчої та наукової інтелігенції, що було першими кроками національного відродження. Так, значною подією можна назвати відновлення діяльності “Просвіти” у місті. У перший тиждень березня 1917 року на загальних зборах товариства обрано Тимчасову раду до якої увійшли І. Любинецький, В. Тетерук, М. Гніденко та інші. Також ухвалено делегувати представників Ф. Закусила та А. Карбовського до міського виконавчого комітету. В умовах русифікованого Житомира “Просвіта” на початковому етапі революції була єдиним осередком, який висловив підтримку українському урядові і надіслав на його адресу привітальну телеграму. Також просвітяни брали активну участь у політичній діяльності [8, с. 91].

Після того, як Центральною Радою зроблені перші кроки щодо зміцнення своїх позицій на місцях, 13 квітня 1917 р. офіційно прийнято постанову про проведення губернських з’їздів для створення національних державних органів управління. Щодо ситуації у Житомирі, то незадовго до зазначеної постанови, у місті створено Волинську Українську раду, на чолі з С. Підгірським. Після циркулярного листа В. Винниченка, у якому йшлося про те, що: “Коли у вас ще досі губернський комісар не заіменований або той, що є, українців не задовольняє, то дайте знати, кого хочете мати комісаром. Центральна Українська Рада просить якомога швидше скликати губернські українські з’їзди для того, щоб зорганізувати губернські українські Ради, а також, щоб члени Центральної Ради від губернії були остаточно або затверджені, або перевибрані” [3, с. 3], 20 квітня у газеті “Трудовая Волинь” повідомлялось про збори до Волинської Української Ради, які призначалися на першу годину дня в приміщенні губернаторського будинку [10, с. 55].

Організована у квітні Волинська Українська Рада була тимчасовою. Її офіційне оформлення відбулося упродовж 10–11 травня на організаційному з’їзді у Житомирі, на який прибули делегати з різних регіонів Волині. Головою призначено С. Підгірського. Серед питань, які стояли на порядку денному, були: земельне, релігійне, перебудови Волинської Української Ради тощо. На з’їзді делегати визнали Центральну Раду, як тимчасовий український уряд. Не менш важливим було вирішення питання про видання українського часопису – газети “Громадянин”, який, починаючи з 5 травня 1917 р., був органом Волинської Української Ради. Саме ця газета, головним редактором якої став уже відомий С. Підгірський, започаткувала україномовну пресу у Житомирі та усій Волині зокрема. На сторінках “Громадянина” висвітлювалися політичні події, що відбувалися в Україні та губернії. На шпальтах газети постійно друкувалися відомі діячі української культури – поетеса Людмила Волошка, літературознавець і публіцист Яків Савченко, етнограф Василь Кравченко та інші. Газета відіграла значну роль у формуванні національної самосвідомості жителів краю, активізації їх політичної діяльності [5, с. 376].

Весна 1917 р. пройшла на Житомирщині під знаком демократизації суспільства. Це виявлялося у організації інтелігенцією різноманітних з’їздів (селянських, церковних, учительських), на яких вирішувалися нагальні питання. Так, 4–9 квітня відбувся з’їзд представників народної школи Волині, на якому розглядалися питання українізації школи. Упродовж 21–24 травня у Житомирі відбувся Перший селянський з’їзд Волині на який прибуло понад 700 делегатів. Церковні питання вирішувалися на єпархіальному з’їзді волинського духовенства та мирян. Так, наприклад, у одній із ухвалених резолюцій йшлося про важливість уведення в жіночих єпархіальних школах навчання української мови, історії України та Волині, а також історії української літератури, географії і етнографії України [9, с. 4].

Літо 1917 року було успішним для українського уряду. Прикладом цього був підписаний 10 червня I Універсал, згідно з яким Центральна Рада оголошувала себе “органом, здатним приймати акти конституційного значення – Універсали... Порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські збори – Сейм. Всі закони, що мають навести лад тут у нас, повинні видавати тільки наші Українські збори” [13, с. 64]. З підписанням 3 липня 1917 року II Універсалу створено Генеральний секретаріат, як виконавчий орган відповідальний перед Центральною Радою.

На зазначені події у Житомирі не було бурхливої реакції, оскільки основне джерело інформації – російськомовна місцева преса – не надала їм особливого значення. Однак, повний текст II Універсалу був все ж таки опублікований на сторінках газети "Громадянин". На це відреагували у своїй резолюції представники інтелігенції з товариства "Просвіта", які вітали Центральну Раду та Генеральний секретаріат, висловлюючи їм свою повну довіру і закликали "увесь український народ на Волині і всі сили неукраїнської демократії"... "до допомоги Центральній Раді і Генеральному Секретаріатові" [10, с. 106–108].

Наприкінці серпня 1917 р. спалахнув заколот генерала Л. Корнілова, скерований на повалення Тимчасового уряду і встановлення військової диктатури. Згодом, відгомін цих подій дійшов Волині. З метою протидії заколотникам прийнято відповідні заходи і у Житомирі. Так, 28 серпня до міста прибув комісар Тимчасового уряду при штабі Південно-Західного фронту М. Іорданський, який спільно з представниками громадських організацій та губернським комісаром А. В'язловим провів засідання Ради військових депутатів та видав наказ революційним військам Житомира, згідно з яким, усі військові частини житомирського гарнізону та обидві школи прапорщиків заявили про повну готовність виступити на захист Тимчасового уряду. Вони негайно зайняли караулами пошту, телеграф, залізничну станцію, встановили охорону шляхів, що вели до Житомира. Між 28 і 29 серпня у приміщенні 2-ї школи прапорщиків, що містилася у корпусах Волинської духовної семінарії, відбулося об'єднане засідання виконавчого комітету Ради робітничих і солдатських депутатів, губернського та міського виконавчих комітетів, комітету порятунку революції, соціалістичних груп та міського самоврядування. На засіданні вжито низку екстрених заходів з охорони спокою і порядку в місті [7, арк.14].

Проти контрреволюційного заколоту виступила Центральна Рада. Із засудженням корніловської авантюри виступила Волинська Українська Рада та житомирська інтелігенція. Влучними були слова Т. Бортікова, який у своїй статті "Чого хочуть соціал-революціонери?" писав: "...хочуть потрапити в міську думу, хочуть шматок, хоч обривок влади, реформ, вчинити зрівнювання, але не за рахунок власної персони..." [2, с.4].

Починаючи з осені 1917 р., розвал в усіх сферах життя держави тільки поглиблювався. Поступово втратою влади Тимчасовим урядом скористалися більшовики. 26 жовтня 1917 р. звістка про ці події дійшла Житомира. Новину в місті сприйняли неоднозначно. З цього приводу губернський комісар А. В'язлов видав відозву до населення Житомира і Волинської губернії, у якій закликав зберігати спокій і запевнив, що буде вжито усіх заходів для забезпечення порядку. Наступного дня, на засіданні Ради робітничих і солдатських депутатів, депутати-більшовики вимагали передати усю владу Радам, однак більшість членів проголосувало за підтримку Тимчасового уряду [3, с.4].

На початку листопада уся влада в Україні перейшла до Центральної Ради. Після того, як 7 листопада видано III Універсал, основним питанням на засіданні Житомирської міської думи було його обговорення та політичної ситуації, що склалася в Україні у зв'язку з його проголошенням. Незважаючи на розбіжність у поглядах, дума прийняла резолюцію більшості, у якій визнала Центральну Раду єдиною владою, що може встановити порядок і об'єднати навколо себе усі державницькі елементи [3, с.4].

Паралельно з цим у місті активізувалася діяльність більшовицької організації, представники якої вимагали встановити у місті радянську владу та переобрати Раду, яка складалася в основному з есерів і меншовиків. Та вплив більшовиків на політичну ситуацію був мізерним, оскільки Житомир відрізнявся від багатьох міст яскраво вираженими антибільшовицькими настроями. Саме тому подальша спроба встановлення радянської влади збройним шляхом (8–9 січня 1918 р.) зазнала невдачі [1, с. 62].

Отже, інтелігенція Житомира упродовж 1917 року відіграла важливу роль. Її ключовою особливістю у той час було те, що, незважаючи на свою незначну кількість, вона вирізнялася надзвичайною політичною активністю та патріотизмом. Звісно, що у місті був відсоток пасивної інтелігенції, зазвичай, це були військові у відставці, або військові-пенсіонери, які в Житомирі вбачали місце, де можна спокійно зустріти старість, які не підтримували український уряд з тих чи інших причин. Однак, незважаючи на це, місто відстоювало і підтримувало позиції та інтереси Центральної Ради.

Список використаних джерел

1. Андрусишин Б. І. У пошуках соціальної рівноваги: нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. / Б. І. Андрусишин. – К., 1995. – 192 с.
2. Бортіков Т. Чого хочуть соціал-революціонери / Т. Бортіков // Волинь. – 20 липня 1917. – С. 4.
3. Вісті Української Центральної Ради // Волинь. – 4 липня 1917. – С. 4.
4. Вітренко В.В. Волинь 1917 р. (по сторінках губернської преси) / В.В. Вітренко, Г.І. Вітренко // Звягель древній і вічно молодий; [Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції]. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 23–26.
5. Губа П.І. Освітньо-культурне відродження України в

період Гетьманщини (за матеріалами періодичної преси) / П.І. Губа // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб.ст. – К., 2004. – Вип. 27. – С. 375–387. 6. Декларація тимчасового уряду по українському питанню // Волинь. – 5 липня 1917. – С. 3. 7. Державний архів Житомирської області, ф. 31, оп. 2, спр. 10, арк. 14. 8. Децинський Л.Є. Великий Жовтень на Волині: 3 історії революційної боротьби / Л.Є. Децинський. – Л.: Вища школа, 1977. – 183 с. 9. Єпархіальний з'їзд духовенства і мирян // Волинь. – 7 липня 1917. – С. 4. 10. Іващенко О. Житомирщина шляхами історії. Краєзнавчі розвідки / О. Іващенко, Ю. Поліщук. – Житомир: Полісся, 1997. – 200 с. 11. Король П. Чи знайшов підтримку на Волині переворот у Петрограді 1917? / П. Король // Віче. – 1995. – № 44 – С. 5. 12. Свобода В. Павшим за свободу / В. Свобода // Життя Волині. – 12 квітня 1917. – С. 2. 13. Тимошенко В.І. Волинь періоду Української революції і громадянської війни 1917–1920 р. / В.І. Тимошенко // Велика Волинь: минуле і сучасне; [Тези міжнародної конференції]. – Житомир, 1993. – С. 64–65.

Наталія Новосадова

РОЛЬ И МЕСТО ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЯХ ЖИТОМИРСКИХ В ТЕЧЕНИЕ 1917 ГОДА

В статье представлена реконструкция начала национально-освободительной борьбы 1917 года в г. Житомире. Освещены особенности политических процессов в Житомире в течение 1917 года и роль интеллигенции в этих преобразованиях.

Ключевые слова: интеллигенция, национально-освободительная борьба, Центральная Рада, Волинский Украинский Совет, “Громадянин”.

Natalia Novosadova

ROLE AND PLACE INTELLIGENTSIA IN POLITICAL TRANSFORMATION IN ZHYTOMYR DURING 1917

The article presents a reconstruction of the national liberation struggle of 1917 in Zhytomyr. The peculiarities of the political process in the Zhytomyr region during 1917, and the role of intelligentsia in these transformations.

Key words: intelligentsia, national liberation struggle, the Central Council, Volyn Ukrainian Council, “Gromadianyn”.

УДК: 94(477.43).084

Микола Олійник

СТАН ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НА ПОДІЛЛІ В 1921–1925 РР.

Аналізуються епідемічна ситуація на початку відбудовного періоду, організаційна діяльність органів радянської влади на Поділлі з проведення санітарно-просвітницьких, медичних, гігієнічних та інших заходів із подолання епідемій тифу, холери тощо. Досліджується стан медичної галузі, кроки з її реформування, зокрема, низової ланки, рівень забезпеченості медичним персоналом і його матеріальне становище. Розглядається спроба запровадження платних медичних послуг для “нетрудових елементів” і ставлення до цього.

Ключові слова: епідемія, тиф, холера, охорона здоров'я, медицина.

Актуальність проблеми ґрунтується на тому, що охорона здоров'я є важливою складовою соціальної політики, на пріоритетності якої більшовики наголошували в боротьбі за утвердження своєї влади в Україні загалом і на Поділлі зокрема.

Наукова новизна полягає у тому, що на основі принципу об'єктивності та системного підходу, застосовуючи контент-аналіз, аналізуючи документи та матеріали архівів, досліджено заходи органів радянської влади на Поділлі з подолання епідемій тифу, холери, скарлатини тощо. Вияснено стан медичної мережі та становища медичних працівників. Розглянуто кроки з реформування медичної галузі.

Мета статті полягає в дослідженні організаційних, санітарно-просвітницьких, медичних та інших заходів із подолання епідемій інфекційних хвороб і проведення реформування медичної галузі.

Завдання статті – проаналізувати форми та методи подолання епідемій інфекційних хвороб і реформування медичної галузі.

Основа джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських

організацій України, державних архівів Вінницької та Хмельницької областей. Значну їх частину вперше введено в науковий обіг.

Окремі аспекти даної проблеми розглядалися в колективній праці "Нариси історії Поділля" [1], роботах С. Єсюніна [2], Н. Кузьминець [3], Л. Трухманової [4], І. Рибачака [5] та інших.

Впродовж 1914–1920 рр. Поділля було або прифронтовою зоною, або перебувало в епіцентрі бойових дій. Їх супутником стала не лише глибока економічна криза, але й антисанітарія та масові епідемії інфекційних хвороб, чому сприяло велике скупчення військ. Наприклад, пояснюючи причини поширення тифу на Кам'янецьчині, здороввідділ наголошував на тому, що "тифозна епідемія головним чином поразила військові частини у Старій Ушиці. Хворі були евакуйовані в міську лікарню та розповсюдили таким чином захворювання" [6, арк. 47]. На осінь 1920 р., коли утвердилася радянська влада, у Літинському, Барському, Брацлавському, Летичівському та Хмельницькому повітах лютувала епідемія висипного та зворотного тифу. Спостерігалися випадки віспи та дифтерії. Масштаби були такі, що у медичних закладах не вистачало місць і хворі змушені були залишатися вдома [7, арк. 9]. І це при тому, що фактично уся лікувальна мережа була переведена на обслуговування інфекційних хворих [8, арк. 58]. Зазначимо, що за рішенням губернського відділу охорони здоров'я (губздороввідділу) "найбіднішому населенню безкоштовно видавалися ліки" [9, арк. 9].

Значним джерелом епідемії були ув'язнені. Це зумовлювалося тим, що, як зазначалося у рапорті губернського санлікаря "Про обстеження приміщень для арештованих ДПУ в Допрі" 3 січня 1922 р. на ім'я губпрокурора: "Всі приміщення чоловічі, жіночі, караульної команди з'єднуються між собою широкими проходами без дверей. Арештовані розміщені в вищій мірі скупчено. Майже всі ув'язнені хворі зворотним тифом або знаходяться в періоді апираксії. Проведення щоденної дезінфекції та очистки результатів не дає, оскільки в'язні завошивили і санобробці не піддаються. Спостерігаються випадки втрати свідомості від перегрівання і падіння слабких в ретирадну яму". Крім того, "харчування ув'язнених не лише не задовільне, майже відсутнє" [10, арк. 28–29].

Відсутність коштів змушувала подолян, як у Маківській волості Кам'янецького повіту, "проводити самообкладення населення для утримання дільничних лікарень та амбулаторій" [11, арк. 2 а]. Безгрошів'я штовхало до порушення засадничих більшовицьких засад щодо безкоштовної медицини. Зокрема, Проскурівський відділ охорони здоров'я своїм наказом запровадив плату за надання медичних послуг. Проте президія губвиконкому 13 жовтня 1921 р. не лише скасувала його, а й рекомендувала Проскурівському повітвиконкому піддати керівника зазначеного відділу адміністративному арешту на сім діб. Як альтернативу губвиконком 20 жовтня запропонував фінансовому відділу виділити губздороввідділу кредит в 20 млн крб. для "розасигнування по повітах на очистку лікзакладів" і звернувся до уряду з проханням про грошову допомогу [12, арк. 21 зв. – 24].

Невипадково, 22 серпня 1922 р. малий Раднарком УСРР змушений був визнати, що "через важке становище країни протиепідемічні заходи були недостатніми в порівнянні з масштабами епідемії. Тому тиф захопив усю країну та розвивається за законами сезонності та імунітету". Відтак боротьбу з "паразитарними тифами" було визнано справою не лише Народного комісаріату охорони здоров'я, а й усього державного апарату. Була затверджена відповідна програма, акцент у якій робився насамперед на широкій просвітницькій роботі та профілактиці, а тільки потім на лікувальних заходах. Відповідно до програми на вузлових залізничних станціях у Вапнярці, Вінниці, Жмеринці та Проскуріві роботу ізоляційно-пропускних та санітарно-спостережних пунктів очолили лікарі. Запровадили систематичну очистку та дезінфекцію вокзалів та потягів. Враховуючи те, що в'язниці були джерелом поширення інфекційних хвороб, вимагали наявності у кожній з них лазні чи душу з теплою водою та дезінфекційними засобами. Кожен новий ув'язнений зобов'язаний був пройти через лазню, а білизна та одяг – через дезінфекцію. При виявленні тифу заборонялося переведення ув'язнених в інші місця. У кожній в'язниці створювалися ізолятори. З огляду на небезпеку у "епідеміологічному плані" міської бездомної бідноти, власники лазень зобов'язувалися влаштувати роботу цих закладів таким чином, щоби помити 50 % міського населення хоч раз на місяць. Наголошувалося, що плата має бути мінімальною, а найбідніших слід мити за рахунок комунгоспу і видавати їм безкоштовно миючі засоби. До того ж у кожній лазні коштом власника обов'язково мав бути влаштований і працювати сухоповітряний дезінфектор та обов'язково дезінфікуватися білизна та одяг тих, хто миється безкоштовно [9, арк. 71–79]. Загалом, завдяки дії природних чинників і скоординованій роботі усіх державних та медичних закладів, епідемію тифу в усіх його різновидах до початку 1923 р. ліквідовано.

Однак залишалася потреба подолання ще однієї спадщини війни – венеричних хвороб. Виступаючи на з'їзді повітових венерологів Поділля 17 грудня 1922 р. завідувач губздороввідділу Єфимов, відзначав зростання цих хвороб, наголосивши при цьому, що якщо серед цивільного населення такі захворювання становлять у середньому 1,1 % від усіх мешканців, то серед червоноармійців – 12 %. Зверталася увага на те, що коли у Ямпільському повіті обстежили 100 хат у

с. Клембівка, де певний час розміщувалася червоноармійська залага, то серед селян виявили 10 % венеричних хворих. Зазначалося, що "приміські села дають більший відсоток хворих" [13, арк. 40–41].

Аналіз ситуації вказував на підвищений рівень захворюваності у військових частинах, дислокованих у прикордонних повітах – до 16 % [14, арк. 102]. Таке становище змусило Наркомат охорони здоров'я 29 вересня 1922 р. циркуляром № 137 затвердити план побудови у губерніях противенерологічної організації з центральним вендиспансером. Його слід було створити на базі шкірно-венерологічної поліклініки. Проте на Поділлі з реалізацією цього плану не поспішали, на що вказала комісія Наркомату в червні 1923 р. Вона зобов'язувала губздороввідділ негайно усунути недоліки та звернути особливу увагу на профілактичну роботу [13, арк. 242]. Критика допомогла. Станом на жовтень 1923 р. в усіх округових містах та Жмеринці уже діяли вендиспансери. На стаціонарі перебувало 344 хворих на сифіліс, 156 – на гонореєю, 17 – на м'який шанкр. На амбулаторному обліку було 933 особи, хворих на сифіліс. За соціальним становищем серед них було "застрахованих (тобто службовців і робітників державних підприємств – примітка автора) – 30,2 %, селян – 13,1 %, військових – 21,2 %, інших – 35,5 %. За статтю: чоловіків – 61,6 %, жінок – 35,7%, дітей – 2,3% [15, арк. 14 зв. – 15]. Зазначимо, що станом на травень 1921 р. зареєстровано 935 венеричних хворих [16, арк. 84 зв.]. Таким чином, на кінець 1923 р. вдалося зупинити поширення венеричних хвороб.

Ще одним викликом стала епідемія холери, яка вразила Поділля у травні 1922 р. При перших ознаках хвороби президія губвиконкому 1 травня 1922 р. виділила для боротьби з холерою кредит в розмірі 3 млрд крб. [17, арк. 6]. Це дозволило відкрити холерні бараки в усіх округових містах і Жмеринці загальною місткістю – 358 "заразних ліжок", або 33,8 % загальної кількості ліжок, що на 172 ліжка, або 16 % більше, ніж у довоєнному періоді [18, арк. 108; 19, арк. 8]. Активно діяли "прививочні загони". Лише за червень вони "здійснили 31425 первинних щеплень, повторних – 24829, третинних – 16750" [18, арк. 108]. З них у "Кам'янці-Подільському – первинних 426, повторних – 343, третинних – 237" [19, арк. 263 зв.].

У протихолерних діях важливу роль відводили санітарно-гігієнічним заходам. З метою координації роботи у травні-червні 1922 р. повітвиконкоми призначали "санітарного диктатора в особі заввідділу керування". Його розпорядження щодо санітарної очистки міст і сіл повітів підлягали безумовному виконанню. Стандартний набір протихолерних заходів передбачав: "очищення та облаштування криниць і водогонів, очистку від бруду всіх місць підлеглих комунгоспу, приведення в належний стан бочок асенізаційного обозу". Одночасно в газетах розпочали протихолерну кампанію, організовувалося читання лекцій. Певний ефект дало обмеження продажу залізничних квитків особам, які не мали посвідки про щеплення від холери [20, с. 108, 139–140]. Крім того, повсюдно організовувалося відловлювання бродячих собак [19, арк. 263 зв.].

З метою оперативного реагування на ситуацію кожних десять днів губздороввідділ на підставі даних з повітів видавав "холерний бюлетень". Їх аналіз свідчить, що впродовж травня-серпня в губернії захворіло на холеру 447 осіб, з них 104 померло. Характерно, що четверта частина припадала на Вінницю, де захворілі прагнули знайти порятунк. [18, арк. 176, 190, 243]. Загалом, уже з вересня бюлетені фіксують лише поодинокі випадки захворювань на холеру, що свідчило про подолання епідемії.

Негативним чином на епідеміологічну ситуацію в краї вплинуло прибуття до весни 1922 рр. десятками санітарними поїздами 5957 дітей з голодуючих губерній російського Поволжя. Їх стан "був жахливий. Діти усі були виснажені, роздягнені та роззуті та більшою частиною приїжджали в одній сорочці". І це в умовах "лютої зими". Як наслідок – різними хворобами перехворіло 75 % дітей, померло 2 % [21, с. 53–54].

Боротьба з епідеміями ускладнювалася одночасним проведенням реформування дореволюційної системи охорони здоров'я новою, заснованою на принципах доступності та безкоштовності. До війни на Поділлі, яке належало до "зони осілості", у більшості містечок діяли платні єврейські лікарні. Земства опікувалися лікарськими дільницями та фельдшерськими пунктами, які надавали безкоштовну медичну допомогу селянам і міській бідноті. Зможне населення могло отримати висококваліфіковану медичну допомогу у Вінницькій приватній клініці "лікарів-спеціалістів". Загалом у той час на Поділлі функціонувало 68 лікарень, 70 лікарських дільниць і 110 самостійних фельдшерських пунктів, у яких працювало 215 лікарів [8, арк. 53–54; 15, арк. 7–8].

У роки війни мережа закладів охорони здоров'я зазнала руйнації. Тільки до травня 1921 р. більшовикам вдалося, використовуючи трудову повинність, залучити до роботи 1035 медичних працівників, з них 194 лікарів. Розпочався процес відновлення лікарських дільниць, проте він ішов "дуже повільно через брак матеріалів, робочих рук і кризи з білизною. З метою розв'язання проблеми забезпеченості кадрами, впродовж 1921 р. було організовано хіміко-бактеріологічний інститут у Вінниці (зараз – медичний університет), п'ять медичних шкіл для підготовки сестер

милосердя з терміном навчання півтора роки, три акушерських школи та шість трьохмісячних курсів [1, с. 228; 16, арк. 62–70, 84 зв.].

Загалом до весни 1922 р. на Поділлі вдалося майже повністю відновити мережу медичних закладів і суттєво покращити їх забезпечення медперсоналом. У таблиці подано зведення про медперсонал, лікувальні заклади та ліжка станом на 22–31 березня 1922 р.

	Лікарі	медперсонал						медзаклад			Ліжка		
		зублікарі	фельдшер	акушер	сестер	дезинфектор	фармацевт.	лікарня	лік. абул.	фельд. пункт	сімейні	зарази	всього
по Вінниці	102	40	34	16	75	6	40	8	5	-	645	278	923
по губернії	385	199	566	99	159	43	324	140	64	43	3122	1207	4329
Всього	487	239	600	115	234	49	364	148	69	43	3767	1485	5252

[18, арк. 2].

Однак позитивну тенденцію відновлення медичної галузі не вдалося втримати через складну економічну ситуацію. Зокрема, в травні 1922 р. у Вінниці через важке фінансове становище дві лікарні перевели на самокупність та скоротили число ліжок у них [18, арк. 87–87 зв.]. Подальше падіння економіки (бюджет 1922/1923 р. було виконано на 35,5 %) призвело до того, що витрати на охорону здоров'я на 1923/1924 р. мали складати 9,78 % бюджету, тоді як у 1922/1923 р. вони склали 14 % бюджету, а до революції – 24 % [22, арк. 2, 22]. Відразу почалися заборгованості із заробітної плати. Так, Ямпільський повітвиконком заборгував медичним закладам за січень і лютий 1923 р. 66446 крб. 46 коп. у грошових знаках 1923 р. [23 арк. 305]. І це при тому, що заробітна плата “медпрацівників вкрай низька: 15 крб. дільничного лікаря, 10 крб. для лікпому і 7 крб. для санітарки знижує працездатність всіх категорій медпрацівників, – зазначав губздороввідділ у березні 1923 р. – Це питання набуває гострої форми і вимагає невідкладного вирішення”. І далі робив висновок: “Загалом становище охорони здоров'я на Поділлі залишається вкрай важким, необхідне колосальне напруження сил, щоб вивести його з того стану, в якому воно знаходиться в даний час. Худосочний бюджет губернії не дає можливості прискорити темп розвитку”. Відтак з метою економії коштів, виконуючи директиви Наркомату, в грудні 1923 р. провели реорганізацію губздороввідділу. Замість відділів створили профільні інспектури, скоротивши при цьому 12 співробітників. Опісля настала черга “раціоналізації” мережі медичних закладів. Насамперед ліквідували самостійні фельдшерські пункти. Проте до 110 збільшили кількість лікарських дільниць. Серед них 50 % становили дільничні лікарні і 50 % – лікарські амбулаторії. Зберегли лікарні в окружних містах, які обслуговували 90–95 % селян. Відтак кількість лікарень становить 84 % довоєнних. З 93 районів губернії лише половина мала лікарні. На півночі та південному заході Гайсинщини лікарень не було. Натомість у 17 районах були лікарні та амбулаторії. Одна лікарня в губернії обслуговувала у середньому 56140 сільських жителів з коливаннями. Середній радіус лікарняної дільниці становив 13,5 версти. У 20-ти км зоні від кордону з Польщею медпунктів не було зовсім. Кількість ліжок у дільничній мережі становила 1059, з яких на селі – 724. У середньому на сільську лікарню припадало 14,8 ліжка. Кількість ліжок проти 1922/1923 бюджетного року скоротилася на 54. У порівнянні з довоєнним часом, кількість ліжок зменшилося на 22 і складала 98 % [15, арк. 1–8].

Зазначимо, що, попри матеріальну скруту, започатковано систему охорони здоров'я матері та дитини. Зокрема, у Вінниці та Проскурові в 1923 р. створили будинки грудної дитини, згодом реорганізовані в дитячі поліклініки. Упродовж 1923–1925 рр. в губернії відкрито три дитячих лікарні, шість будинків немовлят, п'ять пологових відділень та 18 жіночих консультацій [1, с. 229]. Губздороввідділ навіть запропонував створити зразкову районну поліклініку із середньою зарплатою лікаря 35 крб. та медсестри 21 крб. 26 коп. (Для порівняння зазначимо, що фунт коров'ячого масла в той час у Вінниці коштував 60 крб., керосину – 20, аршин сатину – 180 крб.). Проте президія губвиконкому 7 жовтня відхилила цю пропозицію як надто витратну. Натомість дозволила створити у районних лікарнях 60 платних ліжок для “нетрудових елементів” з вимогою, що б умови перебування на них не відрізнялися від звичайних. Отримані кошти слід було спрямовувати на покращення медичного обслуговування загалом. Крім того, дозволялася оренда аптек [8, арк. 6, 47–50; 24, арк. 79]. Позитивним було налагодження підготовки медичних кадрів. Як результат, уже в 1925 р. кількість лікарів перевищила довоєнну на 40 % і досягла 538 [1, с. 229].

Таким чином, унаслідок здійснення комплексу протиепідемічних заходів упродовж 1921–1925 років на Поділлі ліквідовано епідемії тифу та холери, локалізовано поширення венеричних хвороб. Замість колишньої системи охорони здоров'я створено нову, радянську. Вона базувалася на принципах доступності та безкоштовності. Однак проведений аналіз показує, що принаймні у доступності вона поступалася колишній системі. Разом з тим створено систему боротьби з венеричними хворобами та започатковано дитячу медицину.

Список використаних джерел

1. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. / [Авт. кол. Л. В. Баженов, І. С. Винокур, С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк та інші]. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – 327 с.
2. Кузьмінець Н. П. Діяльність місцевих органів радянської влади Подільської губернії у 1920–1925 роках. / Н. П. Кузьмінець. // Наукові записки. Історія / ВДПУ ім. М.Коцюбинського. – Вип. 6. – Вінниця, 2003. – С. 150–157.
3. Єсюнін С. М. Незнане Поділля / С. Єсюнін. – Городок: “Бедрихів край”, 2012. – 156 с.
4. Трухманова С. Л. Політика партійно-радянського апарату щодо міської інтелектуальної еліти Поділля у 20–30 рр. ХХ ст. / С. Л. Трухманова // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / [Гол. ред. В. М. Вашкевич]. – К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 61 (№ 6). – С. 51–56.
5. Рибак І. В. Подільський селянин у повсякденному житті в доколгоспний період: гігієна, харчування, праця / І. В. Рибак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. – Т. 19: 130-річчю від дня народження Івана Огієнка присвячується. – С. 351–366.
6. Держархів Хмельницької обл., ф. Р. 336, оп. 1. спр. 71, арк. 164.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 342, оп. 1. спр. 209, арк. 24.
8. Держархів Вінницької обл., ф. Р. 925, оп. 1. спр. 130, арк. 407.
9. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1. спр. 1238, арк. 163.
10. Держархів Вінницької обл., ф. Р. 925, оп. 8. спр. 68, арк. 255.
11. Держархів Хмельницької обл., ф. Р. 336, оп. 1. спр. 105, арк. 231.
12. Держархів Вінницької обл., ф. Р. 925, оп. 1. спр. 200, арк. 46.
13. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1. спр. 1730, арк. 305.
14. Держархів Хмельницької обл., ф. П. 3, оп. 1. спр. 23, арк. 269.
15. Держархів Вінницької обл., ф. Р. 925, оп. 1. спр. 305, арк. 116.
16. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20. спр. 540, арк. 201.
17. Держархів Вінницької обл., ф. Р. 925, оп. 1. спр. 440, арк. 178.
18. Держархів Вінницької обл., ф. Р. 925, оп. 2. спр. 804, арк. 354.
19. Держархів Хмельницької обл., ф. Р. 337, оп. 1. спр. 86, арк. 661.
20. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / [Автор-упорядник, передмова, коментарі М.П.Олійник]. – Хмельницький, ХНУ, 2008. – 268 с.
21. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: Збірник документів та матеріалів // Обласна редколегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” (голова І. С. Гамрецький, заступники В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін./ [Автори-упорядники: Р. Ю. Подкур, В.Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко]. – Вінниця, ДП “ДКФ”, 2007. – 704 с.
22. ЦДАВО України, ф. 337, оп. 1, т.1,спр. 920, арк. 260.
23. Держархів Вінницької обл., ф. Р. 925, оп. 1. спр. 1296, арк. 311.
24. Держархів Вінницької обл., ф. Р. 595, оп. 11. спр. 1, арк. 144.

Николай Олейник

СОСТОЯНИЕ ОХРАНЫ ЗДОРОВЬЯ НА ПОДОЛИИ В 1921–1925 ГГ.

Анализируется эпидемиологическая ситуация в крае в начале восстановительного периода, организационная деятельность органов советской власти на Подолии по проведению санитарно-просветительных, медицинских, гигиенических та иных мер по преодолению эпидемии тифа, холеры и других. Исследуется состояние медицинской отрасли, шаги по ее реформированию, в частности низового звена, уровень обеспеченности медицинским персоналом, его материальное положение. Рассматриваются попытка внедрения платных медицинских услуг для “нетрудовых элементов” и отношение к этому.

Ключевые слова: эпидемия, тиф, холера, охрана здоровья, медицина.

Mykola Oliynyk

HEALTHCARE SITUATION IN PODILLIA REGION IN 1921–1925

The article analyses epidemic situation in the region at the beginning of the reconstruction period and organization by the Soviet authorities in Podillia region of sanitary awareness raising, medical, hygiene and other activities to eradicate epidemics of typhoid, cholera, etc. It studies the condition of healthcare sector and steps made for its reformation, in particular looking into the situation at the lower levels and staffing needs thereof and income levels of medical personnel. A possibility to introduce paid medical services for “non-working elements” and attitude to this policy are also reviewed.

Key words: Epidemics, typhoid, cholera, health care, medicine.

УДК 94 (477): 355.322

Марія Лиса

ТОВАРИСТВО "ВЗАЇМНА ПОМІЧ УКРАЇНСЬКОГО ВЧИТЕЛЬСТВА": СТРУКТУРА, ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УЧИТЕЛЬСТВА (1924–1925 РР.)

Проаналізовано діяльність товариства "Взаїмна поміч українського вчительства" у 1924–1925 рр. Визначено вплив суспільно-політичних процесів на матеріальне, фінансове становище організації, залучення українського учительства до товариства. На конкретних прикладах показано внесок учителів, згуртованих у товаристві "Взаїмна поміч українського вчительства", в українізацію навчального процесу. Доведено, що товариство відіграло важливу роль у піднесенні національної свідомості молоді, сприяло консолідації учителів навколо ідеї розбудови української школи.

Ключові слова: товариство, школа, учитель, "Взаїмна поміч українського вчительства", національна свідомість.

Товариство "Взаїмна поміч українського вчительства" засноване на початку ХХ ст. з метою захисту соціальних прав та інтересів українських учителів (підвищення заробітної платні, поліпшення умов праці, зміни дисциплінарного законодавства шляхом активної участі у політичних процесах). Фахова організація відіграла вагомий роль у піднесенні національної свідомості українців краю, інформувала громадськість про становище української школи, розширювала світогляд педагогів.

На сьогодні діяльність організації у першій половині 1920-х рр. – одна із малодосліджених сторінок української історіографії. У дослідженнях І. Курляка [1, с. 144–151; 2], Б. Ступарика [3, с. 56–67; 4, с. 45–55], О. Луківа [5, с. 168–178], М. Барни [6, с. 33–48], О. Ткачика [7, с. 75–77] охарактеризовано народне шкільництво у Галичині, структуру освітніх закладів, польсько-українську боротьбу за вплив на освітні заклади краю, підготовку педагогічних кадрів, а також фрагментарно висвітлено внесок культурно-освітніх товариств у піднесення національно-культурного рівня українського населення.

Діяльність національно-культурних товариств на західноукраїнських землях висвітлена також у працях В. Чоповського [8], Г. Білавич та Б. Савчука [9], Н. Кошелевої [10, с. 108–113; 11, с. 85–90] та ін. дослідників. Однак, на жаль, в окреслених працях практично не відображено багатоаспектну працю членів товариств "Взаїмна поміч українського вчительства". Більше того, заслуги у боротьбі із польським режимом за лібералізацію освітнього законодавства відводиться "Просвіті" та "Рідній школі".

Основна мета статті – проаналізувати особливості діяльності товариства у 1924–1925 рр.

27 серпня 1923 р. рішенням місцевих органів влади побачила світ постанова №15760/1 "Про розв'язання В.П.У.В.". Товариство припинило діяльність і тільки 14 червня 1924 р. постановою місцевих органів влади № 9537/24 ліквідоване попереднє рішення, чим "дозволено на дальше продовжувати діяльність" [12, с. 175].

5 серпня 1924 р. відбулися загальні збори "Взаїмної помочі українського вчительства", які засвідчили прагнення членів товариства відновити діяльність. Напередодні, згадуючи ці події, члени організації відзначають декількох осіб, активні дії, яких призвели до відновлення діяльності товариства: з одного боку – це ідейні члени громадської інституції (А. Зелений, І. Стронський, І. Таранько), з іншого – депутати польського парламенту, громадські діячі, серед яких "давній співтовариш організації" Ю. Смуліковський, який завдяки своїм особистим впливам у Міністерстві внутрішніх справ та Львівському воєводстві "спричинився до постанови органів адміністраційної влади про віднову діяльності Товариства" [12, с.175].

На зборах ухвалено низку резолюцій. У "станово-організаційних справах" члени товариства констатували: "Загальний Збір переймає з порядкою переказані на потреби Т-ва залегли передплати та журнал "Учитель" від його видавців і доручає Головній Управі стягнути їх від довжників у найкоротшому часі; Загальний Збір ухвалює членську вкладку, почавши від 1 липня 1924 р. в висоті 1 зол. місячно; Загальний Збір постановляє, що кожен член обов'язаний влатити негайно одноразово негайно титулом залеглих членських вкладок за минулий адміністраційний рік 5 зол.; Загальний збір визнає невідкладну потребу в придбанні Учительської Санаторії та порушує Головній Раді проводити її організацію в життя та дає їй мандат стягнути від членів по 20 зол. платних ратами не пізніше одначе 1 падолиста 1924 р." [12, с. 175].

Низку рішень ухвалено в економічних питаннях, зокрема загальні збори закликали українське учительство свідомо працювати над розвитком української кооперації. Основні засоби праці на цій ниві – "діяльність учителя у школі і жива громадська діяльність". "Взаємна Поміч українського вчительства" також закликала учителів: по-перше, "при вихованні вліплювати моральні засади, які потрібні для суспільного поступу"; по-друге, "виховувати молодь і старших так, щоби всі ставали розумними людьми ініціативи, щоби в найтрудніших обставинах вишукували собі способи оборони й будування" [12, с.176].

Фінансово-економічною діяльністю товариства у цей період керувала "Господарсько-Бюджетова Комісія", до складу якої входили: А. Зелений, Г. Коваль, І. Лилик, Д. Стельмах. Члени товариства відзначали, що "маючи добрий досвід, добутий у щоденній праці в народніх економічних установах, вони своїми економічними потягненнями довели до реалізації будови "Оселі", заснування допомогового фонду й фонду посмертних допомог" [12, с.176]. Власне ці два фонди заклали фінансовий фундамент організації, адже були "чинниками пропаганди й популяризації завдань товариства" [12, с.176].

Якщо у попередні роки матеріальні виплати були "скупенькі, випадкові і незначні", починаючи із 1 січня 1925 р., після відповідних ухвал загальних зборів від 5 липня 1924 р., засновано окремий "допомоговий фонд", який базувався на 50 сот. доплаті до членського внеску. Фонд складався із двох відділів: зворотніх (надається "хвилево у наглих потребах") і беззворотніх (надається "вдовам і сиротам у тяжких ситуаціях їх родинного й службового життя) допомог. Наголосимо, що важливе значення у житті товариства також відігравав "фонд посмертних допомог", ініціатором заснування якого виступив Д. Стельмах (саме він на сторінках "Учительського слова" він популяризував ідею створення цього фонду, який почав функціонувати тільки у 1928 р.). Водночас, упродовж 1923–1926 рр. на сторінка "Учительського слова" розгорнуто широку пропаганду щодо праці членів товариства у провінції, розроблено чимало інструкцій, вказівок, резолюцій. "Невдячна була се праця, – відзначали від поручники Окружних виділів, – бо приходилося не тільки творити, але й торкатися багатьох болючих, негативних рис із культурного життя наших членів" [13, с. 19]. Відповідно окружні виділи "оживилися", у школах виникло чимало дитячих шкільних культурних інституцій, у повітах – бібліотек, кооператив, аматорських гуртків тощо [13, с. 19].

Здобутки та перспективи розвитку організації обговорювалися членами товариства 7 грудня 1924 р. на черговому засіданні наглядової ради товариства "Взаємна поміч українського вчительства" на якому головував І. Стронський. В обговоренні наболілих проблем також взяли участь В. Бень, А. Зелений, М. Зубрей, М. Івантишин, Г. Коваль, П. Ольшанський, Д. Стельмах, М. Таранька, М. Матвійчук [14, с. 5].

Голова товариства констатував, що станом на 30 листопада 1924 р. із 52 окружних виділів, відновили діяльність близько 30. Зокрема, не відновлено діяльності товариства у Буську, Кам'янці Струмиловій, Борцкові, Войнилові, Болехові, Печеніжині, Товмачу та ін. [14, с. 5]. Частина філій товариства не змогли відновити діяльність через заборони місцевих староств (у Збаражі, Зборові, Тереховлі, Копичинцях, Радехові, Перемишлянах, Коломиї, Горлиці та ін.). Загалом, попри організаційні перепони, станом на кінець 1925 р. товариство нараховувало бл. 3200 членів, частина із яких, на жаль, "не почувалася до обов'язку бути членом своєї організації" [14, с. 5].

На засіданні наглядової ради вирішено також внести зміни у статут товариства, "беручи під увагу шкоду, яка випливає із перестарілих, неповних і непрактичних постанов Статуту товариства" [14, с.5. Нову редакцію статуту довірено підготувати І. Ющишину і Д. Стельмаху, а окружним віділам організації наказано передавати власні пропозиції до дирекції "Взаємної помічі українського вчительства" [14, с. 5]. Директор товариства А. Зелений підвів підсумки фінансової діяльності організації. Виступаючий відзначав, що бюджет товариства "задержує корисну рівновагу", проте коштів на розвиток, все ж таки, не вистарчає [12, с. 214]. На думку А. Зеленого, покращити фінансове становище організації змогла б "більша точність у плаченню членських вкладок і інших вplat, скоре поширення числа точних членів та доповнення бюджету товариства новими вплатами" [12, с. 214].

Обговорили члени наглядової ради також доповідь про стан справ "Учительського дому", будівель у Ворохті і Мушині. Після дискусії вирішено скликати засідання дирекції та обговорити план забудови "кліматичної оселі" у Ворохті; проаналізувати можливі додаткові надходження до "Санаторійного фонду" з метою проведення ремонтних робіт у Мушині; закликати окружні виділи активніше збирати членські внески на добудову будівлі у Мушині [12, с. 214]. Члени "Взаємної помічі українського вчительства" наголошували, що "хоча площа у Ворохті заплачена (крім інтабуляційної такси), так нарушено на цю ціль хвилево інші фонди товариства, бо санаторійних вкладок багато членів ще не виплатило" [12, с. 214].

Ситуація із членськими внесками загалом була невтішна, що яскраво ілюструє збір на будівництво будинку товариства у Ворохті (вартість ділянки склала 13423 злотих (далі – зл.).

Станом на кінець 1924 р. було зібрано 11822 зл. Окреслену суму сплатили із 1237 членів товариства, з яких тільки 137 осіб внесли "повні вкладки" по 20 зл. [15, с. 8].

Невтішний стан справ зі сплатою членських внесків змусив дирекцію товариства відмовитися від попередніх планів будівництва відпочинкової оселі ("мав се бути одноповерховий будинок із мансардами..., мав би він 86 кімнат") [12, с. 218]. Після обговорення на загальних зборах товариства (1924 р.), загальний кошторис будівлі переглянуто, зі 246 тис. зл., витрати зменшено до 70 тис. зл. [16, арк. 10].

Наприкінці 1924 р. відбулися також звітно-виборчі конференції в окружних віділах товариства. Більшість конференцій пройшли без суттєвих ускладнень, проте й були доволі проблемні округи. Зокрема, на загальні збори окружного віділу в Товмачі не приїхала значна кількість делегатів (із 43-ох "заледве" 10). Часопис "Учительське слово" саркастично відзначав: "Деякі із неprisутніх оправдали себе, а інші не уважали навіть за вказане навіть повідомити, що з ними діється, чи остають іще між живими" [17, с.14].

Проте відсутність значної кількості членів товариства на загальних зборах у Товмачі – не було основною проблемою місцевого керівництва організації. "Лихо в тому, – відзначали члени Головної управи, – що крім кількох членів, решта захоплені крайнім самолюбством, стали байдужі до справ станової організації та забувають навіть про те, що вони є учителями-українцями. При таких умовах навіть ідейні члени, що передше щиро займалися становою організацією, тепер зневірилися і не хочуть брати відповідальності за діяльність Відділу. Оказалося се на зборах, коли приступлено до вибору Відділу і голови Відділу. Всі завзято відказувалися від сеї гідности" [17, с.14].

Дещо краща ситуація була у Рогатині, де на загальні збори окружного віділу прибуло 35 делегатів. Проте й тут більшість організаційних справ не було вирішено "із-за відсутности значної кількості членів" [17, с.15]. Чи не єдине питання, яке вдалося вирішити – збільшення книжкового фонду бібліотеки за рахунок сплати членських внесків. Ухвалено рішення, згідно з яким "позичаючий може передержувати випозичені книжки найдовше через місяці; за книжку випозичену в добрім стані, а яку позичаючий ушкодив, бібліотекар має право жадати її оправи, а навіть закупна нової" [17, с. 15].

У Калуші загальні збори окружного віділу також не ухвалили жодного важливого рішення, оскільки "фактом є те, що тамошні вчителі(ки) байдужо відносяться до справ станової організації. На сходинах буває дуже мало членів, а членські вкладки вплатило заледве кільканадцять членів..." [17, с. 16]. Існували й інші причини занепаду окружних віділів, серед яких одна із найпоширеніших – боротьба між політичними силами за лідерство в організації. Подібна ситуація склалася на Любачівщині. Кореспондент "Учительського слова" напередодні проведення загальних зборів із сумом відзначав: "На привелике моє здивування довідався, що причиною занепаду організаційного життя у Відділі є боротьба на тлі особистісних поракунків" [18, с. 13].

Натомість на високому організаційному рівні відбулися загальні збори окружних віділів у Рудках та Раві-Руській, на яких обговорено значне коло питань, виголошені доповіді, серед яких – "Про нові методи в організації навчального процесу". Відзначимо, що у Раві-Руській тільки за два місяці зібрано 787 зл. членських внесків [17, с.16].

У 1925 р. дирекція товариства була змушена визнати, що не може виконати програмних завдань, оскільки "більшість учительства привикла спихати роботу на інших, поводить се байдуже супроти станової організації" [19, с.2]. Загалом, станом на 1 січня 1925 р. діяльність окружних віділів відновлено у 39 повітах [19, с.2]. Відзначимо, що у Львівському, Станіславівському, Тернопільському та у чотирьох повітах Краківського воєводства нараховувалося 3281 учитель-греко-католик (із них 126 учителів, хоча й охрещені у греко-католицькому обряді, проте були сполонізовані). У інших повітах Польщі наприкінці 1924 р. працювали 187 українських учителів. Незважаючи на значну кількість педагогів-українців, до товариства "Взаїмна поміч українського вчительства" входило тільки 1415 осіб (близько 50 %), "з поміж яких тільки частина платила членські внески" [19, с. 2].

Члени товариства, агітуючи українських учителів до вступу у лави організації, виокремлювали її переваги: заснування при окружних віділах бібліотек ("по деяких Відділах окружні бібліотеки сі розвивали дуже гарно і щойно війна знищила се велике діло") [20, с. 3]; організація концертів, аматорських вистав, "наукових сходин"; правова допомога українському вчителству. "Коли ще додамо, що Товариство дало почин до заснування кредитового товариства "Взаїмна поміч учительська" (переміненого тепер на "Союз учительських спілок") з якого кредитів користали сотки учительства і кооператива "Видавнична спілка українського вчительства" в Коломиї, що купило у Львові і Мушині дома, а в Ворохті площу під будову кліматичної оселі для своїх членів – будемо мати короткий обрах того, що Товариство зробило за 20 літ", – резюмували засновники організації [20, с. 3].

Справді, упродовж 1924–1925 рр. товариство проводило активну роботу щодо захисту прав учителів-українців. Зокрема, до крайової шкільної ради подано 49 заяв щодо звільнень зі служби, повернення права викладання, зміни мови навчання тощо. Проте тільки 17 заяв були вирішені позитивно, "деякі чергово будуть полагоджені, а інші як доконані вже перенесення і справи ширшого значіння передано на розгляднення вислим властям" [19, с. 7].

Зважаючи на утиски та дискримінації українських педагогів, на початку березня 1925 р., "Взаїмна поміч українського вчительства" опублікувала свою першу книгу для українського народного вчительства – "Учитель". До книги увійшли такі статті, як "Самоосвіта вчительства", "Про завдання народного вчительства на селі", "На шляху творення нової школи", "Народня учителька під теперішню добу", "Тарас Шевченко в світлі епохи" та ін. Вартість книги для членів товариства становила 3 зл. (без пересилання, із пересиланням – 3,60 зл.), для усіх інших – 4 зл. (для Чехословаччини – 30 крон, США – 1 долар) [21, с. 19].

"Кожний член організації повинен не лише купити "Учителя", – відзначали видавці книги, – але й основно його прочитати... Збірник сей призначений в першій мірі для поглиблення фахового знання серед найширшого круга нашої учительської рідні, яка гуртується при "Взаїм. помочі" [21, с. 19].

Принагідно зауважимо, що "Взаїмна поміч українського вчительства" дбала про розвиток мережі бібліотек. У Будинку вчителя функціонувала бібліотека, куди товариство закупляло найновіші книги, що стосувалися дидактики, модерної педагогіки, виховання молоді та ін. На оновлення фондів товариство витратило щомісяця 50 зл. Загалом, станом на 1 липня 1925 р. закуплено 52 книги (10 українських, 10 польських та 32 німецькі). Передплачувалися також педагогічні журнали, переважно із радянської України ("Шлях освіти" (Харків), "Знання" (Харків), "Радянська освіта" (Київ), "Жизнь рабочей школы" (Москва) та ін. [22, с. 23].

Вважаємо, що однією з причин, яка відштовхувала учителів-українців від членства у товаристві "Взаїмна поміч українського вчительства", була сума членських внесків (2,50 зл. щомісячно, що відповідало довоєнній 1 кроні, проте існували й інші доплати), а також переобтяженість "громадською роботою" [12, с.216]. Зокрема, новообраний голова окружного відділу Калуського повіту висунув умови, виконуючи які, він залишатиметься на своїй посаді. До найзначущих віднесено: "Всі товариші точно виконуватимуть членські обов'язки, се є плати членські вкладки і являтися на сходах, що всі стануть членами У.П.Т., і платитимуть процент на Р.Ш., стануть членами "Кооперативи Р.Ш." і Товариства "Просвіта" у Львові та зложать у своїх школах шкільні кооперативи". Якщо додати до цього обов'язок купляти книги, брати участь в "улаштуванні забав, концертів, відчитів, викладів" тощо при перепонах місцевої влади, то можемо зробити висновок, що тільки національно-свідомі учителі-українці погоджувалися вступати у лави товариства [23, с. 25].

Ситуація ускладнювалася також складним матеріальним становищем товариства, яке починаючи із травня 1925 р. перестало виплачувати навіть матеріальну допомогу своїм членам, пояснюючи своє рішення заснуванням кредитного відділу при "Союзі учительських спілок", а також будівництвом "відпочинкової оселі" у Ворохті. Членам товариства запропоновано повернути позичені кошти до 15 червня 1925 р. [24, с. 2].

6 липня 1925 р. у Народному домі у Львові відбулися загальні збори членів товариства "Взаїмна поміч українського вчительства" (123 делегати із 45 окружних відділів). На порядку денному було вісім питань, найважливіші із яких: внесення змін до статуту; обрання нового складу "комісії-матки"; звіти з діяльності контрольної комісії; вибір чотирьох членів Наглядової ради та трьох членів контрольної комісії. Зважаючи на важливість питань, наглядова рада змінила формат проведення загальних зборів – були відмінені "буфет та забава вечером". З цих причин дирекція "звернулася з проханням та приказом до своїх відділів щоби вони вибирали на збори своїх найкрасших членів, наділили їх вказівками..." [25, с. 3].

Одним із найважливіших завдань загальних зборів стало вирішення проблеми внесення змін до статуту. Після обговорення схвалений проект, який обговорювався на засіданні наглядової ради товариства 10 травня 1925 р. (доповідав Д. Стельмах). Доповідач пропонував: 1. Поширити діяльність товариства на сі терени Другої Речі Посполитої; 2. Загальні збори товариства замінити з'їздом представників Окружних відділів; 3. Детальніше визначити можливості Дирекції у процесі управління майном товариства; 4. Внести "деякі зміни у системі адміністрації Відділів" [26, с. 16]. Також змінено чотирьох членів Наглядової ради (Д. Стельмаха, А. Зеленого, І. Ющишина та М. Зубрея) та ухвалено низку відозв у яких відзначено значний поступ товариства упродовж останнього року.

Дещо покращився фінансовий стан товариства. Констатовано, що упродовж 1924 – першої половини 1925 р. зібрано 81384 зл. членських внесків, з яких на господарські цілі витрачено 75729 зл. Водночас членам товариства надано кредитів на суму 3470 зл. (32 особи) [26, с.14]. Більш успішнішому розвитку товариства, на думку активу організації, заважала бездіяльність вчительства

у повітах. "Всі майже нарікають, що вони не можуть працювати, бо їх влада переслідує, а по правді вони таки правдива гниль, для якої добрий бук, або кулак у потилицю одинокий аргумент", – із обуренням писало "Учительське слово" [27, с. 18].

Наголосимо на значних кредиторських заборгованостях товариства. Зокрема, при купівлі Учительського дому від попереднього власника перейшов борг каси ощадності у сумі 33 тис. крон (борг розтерміновано на 30 років) [16, арк. 11]. Інші борги товариство оскаржувало у судовому порядку (загальна сума боргів складала 27 тис. крон) [28, с. 15].

Таким чином, упродовж 1924–1925 рр. товариство "Взаїмна поміч українського вчительства" зуміло відновити діяльність після заборони 1923 р. Незважаючи на несприятливі суспільно-політичні умови праці, педагогічна організація розпочала активну роботу щодо згуртування українських педагогів. Заходи дирекції та наглядової ради частково приносили результати, однак аполітичність учительства, відсутність бажання матеріально підтримувати товариство завадили реалізації програмних положень фахової організації.

Список використаних джерел

1. Курляк І. Народне шкільництво у Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Курляк // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 1. – С.144–151.
2. Курляк І. Українська гімназійна освіта у Галичині (1886–1918) / І. Курляк. – Львів, 1997. – 222 с.
3. Ступарик Б. З історії розвитку гімназійної освіти / Б. Ступарик // Український освітній журнал. – 1994. – № 1. – С.56–67.
4. Ступарик Б. Підготовка учителів в Галичині у XIX ст. / Б. Ступарик // Вісник Тернопільського експериментального інституту педагогічної освіти. – 1995. – № 1. – С.45–55.
5. Луків О. Розвиток структури польських і українських освітніх закладів у Східній Галичині (1900–1933 рр.) / О. Луків // Slavia Tarnopolensis. – Тернопіль, 1996. – С. 168–178.
6. Барна М. Розвиток педагогічної освіти в Галичині (1772–1939 рр.) / М. Барна // Рідна школа. – № 7–8. – С.33–48.
7. Ткачик О. Підготовка інтелектуальної еліти в гімназіях Галичини / О. Ткачик // Рідна школа. – 1995. – № 6. – С. 75–77.
8. Чоповський В. Будителі національного духу. Діяльність культурно-освітніх товариств "Просвіта" та "Рідна школа" на західноукраїнських землях (друга половина XIX ст. – 20–30-ті роки XX ст.) / В. Чоповський. – Львів, 1993. – 63 с.
9. Білавич Г. Товариство "Рідна школа" (1881–1939 рр.) / Г. Білавич, Б. Савчук. – Івано-Франківськ, 1999. – 208 с.
10. Кошелева Н. Організація українського вчительства у Східній Галичині в 1881–1914 роках / Н. Кошелева // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 108–113.
11. Кошелева Н. Українські педагогічні видання, як джерело вивчення історії шкільництва в Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. / Н. Кошелева // Наукові зошити історичного факультету. – Львів, 1999. – Вип. 2. – С.85–90.
12. Товариство "Взаїмна поміч українського вчительства" (1905–1930). – Львів, 1932. – 234 с.
13. З'їзд Головних Відпоручників Окрежних Відділів В.У.П.У. у Львові дня 16 квітня 1926 р. // Учительське слово. – 1927. – № 4. – С. 19.
14. Звідомлення // Учительське слово. – 1 січня 1925. – С. 5.
15. Справа лічної оселі для членів Т-ва і їх родин // Учительське слово. – 1 лютого 1925. – С. 8.
16. Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 486, оп. 1, спр. 31, арк. 10.
17. Вісти з Окружних Відділів // Учительське слово. – 1 січня 1925. – С. 14.
18. Звіти з поїздок делегатів // Учительське слово. – 1 лютого 1925. – С. 13.
19. Наш білянс // Діло. – 1 лютого 1925. – С. 2.
20. "Що я маю з організації?" // Учительське слово. – 1 січня 1925. – С. 3.
21. Учитель // Учительське слово. – 1 квітня 1925. – С. 19.
22. Педагогічна бібліотека // Учительське слово. – 1 червня 1925. – С. 23.
23. Вісти з Окружних Відділів // Учительське слово. – 1 квітня 1925. – С. 25.
24. Комунікат // Учительське слово. – 1 травня 1925. – С. 2.
25. День іспиту! // Учительське слово. – 1 червня 1925. – С. 3.
26. З діяльності Головної управи // Учительське слово. – 1 червня 1925. – С. 16.
27. Вісти з діяльності Окружних Відділів // Учительське слово. – 1 червня 1925. – С. 18.
28. З діяльності Головної управи // Учительське слово. – 1 червня 1925. – С. 15.

Марія Лыса

ОБЩЕСТВО "ВЗАИМНАЯ ПОМОЩЬ УКРАИНСКОГО УЧИТЕЛЬСТВА": СТРУКТУРА, ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ УЧИТЕЛЬСТВА (1924–1925 ГГ.)

Проанализирована деятельность общества "Взаимная помощь украинского учительства" в 1924–1925 гг. Определено влияние общественно-политических процессов на материальное, финансовое положение организации, привлечения украинского учительства к обществу. На конкретных примерах показан вклад учителей, сплоченных в обществе "Взаимная помощь украинскому учительству", в украинизацию учебного процесса. Доказано, что общество сыграло важную роль в подъеме национального сознания молодежи, способствовало консолидации учителей вокруг идеи построения украинской школы.

Ключевые слова: общество, школа, учитель, "Взаимная помощь украинского учительства", национальное сознание.

Maria Lysa

“VZAYIMNA POMICH UKRAINSKOGO UCHITELSTVA”: STRUCTURE, INFLUENCE ON THE FORMATION NATIONAL CONSCIOUSNESS TEACHING (1924–1925)

The activity of the company “Vzayimna pomich ukrainskogo uchitelstva” in 1924–1925. The influence of social and political processes in the material, the financial position of the organization, the involvement of the teachers to the Ukrainian society. In the case studies show the contribution of teachers in cohesive society “Vzayimna pomich ukrainskogo uchitelstva” in Ukrainianization learning process. It is proved that the company was instrumental in the rise of national consciousness of young people, teachers contributed to the consolidation of the idea of building Ukrainian school.

Key words: community, school, teacher, “Vzayimna pomich ukrainskogo uchitelstva”, national consciousness.

УДК 94(477.8)

Наталія Горішна

ПОЛІТИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ В УСРР – ЗАСІБ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ

У статті проаналізовано процес українізації, який виступив потужним засобом етнонаціональної мобілізації, оскільки спирався на актуалізацію народної мови, історії, культури. В результаті цього зрушення для мільйонів українців, які до того часу не переймалися думками про власну етнонаціональну ідентичність, українізація стала фактом повсякденного життя. Подібна політика збурювала громадську думку, провокувала до визначення у етнонаціональних координатах і тим самим сприяла національній консолідації на українському етнічному ґрунті.

Ключові слова: Україна, інтелігенція, українська мова, культура, національна ідея.

Етносоціальний аспект процесу українізації до останнього часу залишається малодослідженим у вітчизняній науці. Визначаючи дію українізаційного курсу в етнонаціональній площині, необхідно чітко усвідомлювати її доволі обмежений характер. Обмеження виявляються як у часі, так і у просторі. Цілком зрозуміло, що за такий незначний час, коли була чинна декларована українізація – одне десятиліття – важко спромогтися на глобальні самодостатні зміни. Йдеться, насамперед, про закріплення тих зрушень, що розпочалися у попередній період розвитку українського суспільства, принаймні, починаючи з XIX ст., а особливо під час визвольних змагань 1917–1920 рр. Крім того, політика українізації стосувалася лише частини, хоча і найбільшої, української спільноти та її етнічної території.

Низка ґрунтовних праць вітчизняних учених з початку 1990-х рр. присвячена загальному аналізу тоталітарної доби вітчизняної історії й насамперед періоду 1920–1930-х рр. У своїх дослідженнях С. Білокінь [1], П. Боднарчук [2], М. Борисенко [3], В. Даниленко [4], Г. Касьянов [5], О. Коляструк [6], С. Кульчицький [7], О. Рубльов [8] та інші доволі ґрунтовно вивіляють етнонаціональні зміни, що сталися у добу українізації.

Мета – розкрити сутність проблеми “українізаційних” процесів, виокремити позитивні і негативні наслідки партійного впливу як на соціально-економічну ситуацію у селі та місті, так і на подальшу долю українського державотворчого процесу.

Об’єкт дослідження – суспільно-політичне життя УСРР в 1920-х рр. у сукупності його проявів, яким притаманні соціокультурні, етнічні, психологічні, соціополітичні, побутові складові.

Предмет дослідження – основні тенденції та особливості трансформаційних процесів у суспільно-політичному житті республіки.

Українська національно-демократична революція 1917–1920 рр. стала могутнім стимулом для формування національної самосвідомості, виразно виявила прагнення українського народу до свободи і незалежності. Центральній Раді вдалося зробити чимало у напрямі повернення народу до своїх джерел, культури й мови, відновлення власної державності. А отже й до подальшого формування національної ідентичності. Після закінченні громадянської війни, уся територія колишньої Російської імперії являла собою величезну руїну. Особливо глибокою за своїми масштабами руйнування та кризи було господарство України, територія якої майже безперервно аж до 1920 р. залишалася ареною жорстокої боротьби. Після шести років війн і революцій, збройної боротьби, епідемій та вимушеної еміграції Україна втратила приблизно 3–4 млн осіб.

У 1921 р. промислове виробництво становило десяту частину довоєнного рівня. Важка промисловість країни практично перестала існувати. У 1923 р. металургія виробляла лише 3 % обсягу довоєнної продукції. Розрив зв'язків обміну між містом і селом спричинили гостру нестачу продовольства. У 1920 р. українські міста налічували 4,2 млн мешканців проти 5,6 млн у 1914 р. і з труднощами могли підтримувати життєдіяльність того населення, яке у них залишалося [9, с. 73]. Голод, хронічна нестача палива й води, інфляція та вкрай низька заробітна плата стали основними проблемами міського населення.

Невирішеність економічних проблем вела до загострення політичної та суспільної конфронтації. В Україні не вщухав збройний супротив владі більшовиків у формі розгалуженого повстанського руху (лише упродовж 1921 р. на території України зареєстровано 6 тис. повстанських організацій). Хоча нова влада називала цей рух "петлюрівщиною", "політичним бандитизмом", та насправді це було безпосереднє продовження українського визвольного змагання, що мало яскраво виражений характер боротьби за політичну та економічну незалежність України, за вільний розвиток української культури.

Більшовики, влада яких остаточно утвердилася в Україні наприкінці 1920 р., не в змозі були перекреслити здобутки національної революції в культурній та освітній сферах. На цей час їх інтернаціоналістська доктрина, зумовлювала загалом нігілістичне ставлення до національного питання, зазнала певної деградації. Опір, який більшовики повсюдно зустріли на національних окраїнах Росії, змушував їх до тактичних кроків, які мали афішувати прихильність нових господарів колишньої імперії Романових до гасел національного самовизначення й забезпечення народам умов для вільного розвитку. Одним з перших документів, проголошених більшовицькою владою після Жовтневого перевороту 1917 р. у Петрограді, була "Декларація прав народів Росії".

Здобувши владу, більшовики опинилися наодинці із суспільством, яке являло собою не найкращий варіант для побудови комунізму. Ставлення українців до більшовиків та Росії було вкрай негативним. Тому, подібне ставлення з боку місцевого населення створювало певні труднощі для функціонування більшовицького режиму в Україні.

Розглядаючи проблему українізації, варто виокремити декілька рівнів. Перший з них стосується бази, на яку спиралася ця політика. Частина дослідників, зокрема Ю. Шевельов, стверджують, що міцної соціальної основи українізація під собою не мала. Фактично вона спиралася тільки на українську інтелігенцію комуністичної орієнтації, яка представляла незначний прошарок суспільства. Робітництво й середні прошарки населення виражали здебільшого байдужість, а про місце селянства у цьому процесі не збереглося жодних відомостей [10, с. 158]. Проте, не можна погодитися з такою категоричністю автора, тим більше, що й він особисто робить суттєві застереження, зазначаючи, що неофіційна народна українізація (національна церква, кооперація тощо) мала значно ширшу соціальну базу: "Ні УАПЦ, ні сільська кооперація українізації не потребували. Вони були українськими в своїй істоті, бо селяни говорили українською мовою "спонтанно". Підтримуючи й розвиваючи свою Церкву й кооперацію, селяни мало цікавилися офіційною українізацією" [10, с. 159].

Загальна підтримка владної політики українізації була й з боку некомуністичної української інтелігенції, насамперед учених, педагогів, письменників. До "групи підтримки" варто було зарахувати й групу осіб, яких окреслювали суперечливим терміном вітчизняних "зміновіхівців". Порівняно незначне коло цих осіб, тим не менше було представлене низкою авторитетних серед вітчизняної інтелігенції постатей (М. Грушевський, М. Вороний, В. Самійленко та ін.) й готове було співпрацювати з комуністичною адміністрацією у її українізаційних заходах (втім, кардинально, маючи розбіжності із більшовицьким режимом у багатьох питаннях внутрішньої й зовнішньої політики) [11, с. 50–71]. Варто згадати й десятки тисяч західноукраїнських емігрантів (за деякими оцінками, до 50–60 тис. осіб) [8, с. 131], які у роки визвольних змагань 1917–1920 рр. й на початку 1920-х рр. опинилися у Наддніпрянській Україні й брали активну участь в українізаційних заходах влади, як викладачі української мови у середній і вищій школі УСРР, співробітники науково-дослідних установ й (навіть) урядовці нижчого й середнього рівня [8, с. 86–135].

Можна стверджувати, що відбувалося поступове перманентне збільшення кількості населення, причому різних соціальних груп, яке охоплювалося українізаційними заходами. Інша річ, як сприймалися дії владних органів, наскільки ідеї українізації стали внутрішньою потребою для пересічного українця того часу. Але те, як проводилася українізація, її надмірна ідеологізація, зрештою і сама стратегічна мета – зміцнення більшовицького режиму створювали вкрай негативний соціальний підтекст. Українізація стала тим підґрунтям, на якому сталінізм формував міф про "націоналізм" та "націонал-ухильництво"; вона дала змогу "виявити" величезну армію "українських буржуазних націоналістів". Тим самим створювалася соціальна база для масового терору.

Наступний рівень соціального аналізу українізації стосується проблеми урбанізації. Взагалі урбанізація у сучасній етнополітиці розглядається як одна з найважливіших причин політизації етнічності. В українських реаліях 1920-х років цей взаємозв'язок виявився не відразу. У партійно-державному середовищі політику українізації початково трактували як засіб підпорядкування україномовного села, як реалізацію "революційного союзу робітничого класу і трудящого селянства". Проте соціальні зміни у міському середовищі, потреби прискорення індустріалізації спонукають до серйозних коректив і у спрямуванні українізаційного курсу. Стала очевидною потреба дати адекватну політичну відповідь на виклики часу. Відтоді місто і робітничий прошарок населення набувають усе більшого значення в українізаційних заходах.

В етнонаціональній площині це виглядало як набуття нової якості, оскільки упродовж століть міста в Україні залишалися центрами різноманітних етнічних впливів. До 1920-х років міста, таким чином, були потужним знаряддям русифікації українського населення, особливо селянства, яке мігрувало туди у пошуках роботи. Розвинута російськомовна культурна інфраструктура українських міст підсилювала маргінальність українськості, поширювала у масовій свідомості стереотипи "провінційності" та "селянськості", а тому і безперспективності української мови та культури.

Динаміка етносоціальних змін міського населення в Україні виглядала таким чином. Перехід до НЕП, відбудова промисловості, поживлення ділової активності сприяли зростанню міського населення: 1926 р. – 5,2 млн, 1928 р. – 5,6 млн (досягнення довоєнного рівня). У 1933 р., на час припинення політики українізації, міське населення сягнуло 7,1 млн. Проте у 1920-х роках поглибилися різкі регіональні розбіжності у процесі урбанізації. На Поліссі, Правобережжі, Лівобережжі рівень урбанізації залишився на низькому рівні (в межах 14–16 % до усього населення). У південній, степовій частині, рівень урбанізації навіть зменшився. Домінуючим залишився Дніпропетровсько-Донецький промисловий район, особливо Донбас, де рівень урбанізації сягнув 44 % [12].

Тут також виявляються чіткі регіональні особливості. Найбільш українськими виявилися міста Лівобережжя, Полісся, Дніпровського регіону та Правобережжя. Найменш українськими – шахтарського та степового регіонів. Росіяни становили переважну більшість мешканців міст у Донбасі та степовому районі. Євреї найбільше представлені на Правобережжі. Таке співвідношення доволі повно відображало історичну долю кожного району. У відносних цифрах українці були найменш урбанізованою національною групою: у містах проживало лише 11 % від їх загальної кількості. Серед росіян цей показник складав – 50 %, а серед євреїв – 77 % [9, с. 77].

Проте усе чіткіше виокремлюється тенденція до зростання питомої ваги українців серед міських жителів. 1920-ті роки характеризувалися домінуванням українців у процесі урбанізації. Перепис 1926 р. зафіксував, що майже 60 % мігрантів до міста народилися в Україні. В окремих містах показники українців серед населення були ще вищими. 1927 р. міграція до Одеси, Києва, Дніпропетровська на 3/4 складалася з уродженців України, а на 77 % із села.

Однак природні процеси внутрішньоукраїнської міграції спотворювалися штучною міграцією з-за меж республіки, що звичайно гальмувало і українізаційні заходи. В УСРР під гаслами відбудови економічного потенціалу переселяли робітників з РСФСР та інших республік. Так, на заклик ЦК КП(б)У у листопаді 1923 р. про допомогу Донбасу кадрами, оголошено мобілізацію робітників. У 1924–1925 рр. в УСРР прибуло 258 747 осіб, з яких у Донбас скеровано понад 172 тис. робітників. Упродовж 1925–1926 рр. був ще більший наплив – 315 тис. осіб. З Білоруської СРР у Донбас приїхало 17363 особи. На кінець 1925 р. зі 120 тис. робітників Донбасу на долю корінного населення припадало близько 50 %. Ці переселенці збільшували і без того значну кількість російськомовних робітників у промислових регіонах. Але потенціал українських мігрантів зрештою все ж таки переважив.

Основні причини посиленої міграції українців до міст полягали у припиненні виїзду селян за межі УСРР, вивільненні сільськогосподарської робочої сили, колосального безробіття на селі, скасування паспортного режиму, сприятливій кон'юктурі товарного виробництва, що зосереджувалось у містах. Основні робочі міста для селян давала не лише промисловість, але й державний апарат, який потребував людей, що добре володіли українською мовою. Широкі можливості соціальної мобілізації відкривалися і перед сільською молоддю, яка сподівалася здобути у містах освіту і влаштувати власну кар'єру. Саме завдяки припливу сільського українського компоненту етносоціальна структура міст змінилася на користь українців. У 1931 р. вони становили майже 51 % міського населення, хоча зрозуміло, далеко не в усіх містах. Українці, станом на 1926 р., безумовно домінували у малих містечках (до 20 тис. мешканців – 69,4 %) та містах до 50 тис. населення – 56,5 %. У середніх та великих містах відсоток українців був значно меншим [9, с. 77].

Але найважливіше те, що зазнав змін не лише етнічний склад населення, але і статус української мови у міському вжитку. Цілком справедливий висновок робить Ю. Лібер, що внаслідок

цього величезного міграційного здвигу, який відбувся швидким темпом паралельно з українізацією, міста перестали бути "плавильним казаном русифікації" [13, с. 216]. Відбувалося два рівнобіжні процеси: урбанізація, як об'єктивне явище зростання кількості міського населення, в основному завдяки українському складникові, та українізація, як суб'єктивна політика, що створювала умови для зберігання етнічної ідентичності українців, які змінили своє попереднє сільське оточення на міське. Більше того, збільшення кількості українців у містах упродовж 1920-х рр. стало наслідком зміни в національній свідомості. У цьому процесі було два аспекти. По-перше, відбувалося включення в українську ідентичність раніше асимільованих українців. По-друге, русифікація якщо й не зупинилася, то була, безперечно, зведена до мінімуму. Українізаційні заходи створювали більш сприятливі умови україномовному міському неофітові не лише для збереження своєї попередньої ідентичності, але й для закріплення її на новому, більш престижному, більш комунікативному рівні. У цілому, українською мовою в містах послуговувалась лише третина мешканців. Однак, при віковій розкладці виявляються перспективи – переваги української мови у молодіжному середовищі. Так, в Одесі, яка відома як найбільш зрусифіковане місто, у 1926 р. серед чоловічого населення віком від 35 до 64 років 51 % визнавав українську мову рідною, а у віковій групі від 20 до 24 років цей показник становив 73 % [9, с. 81].

Відхід від русифікації ставив на порядок денний ще одну проблему – політичну. Зростання кількості українців, які посідали соціально вагомі місця у системі управління, партійному, державному апараті, у структурі робітництва, що вважалося політичною опорою режиму, створювало нову ситуацію і нову розстановку сил. Програма українізації скріпила антиасимілятивні сили у містах та забезпечила законну платформу для поширення української політичної свідомості. Зрештою, етнічна трансформація українських міст стимулювала швидкий розвиток та встановлення нової української національної свідомості, яка за формою була національною, за змістом – соціалістичною й визначеною місцевістю, тобто міською. Досить виразний політичний підтекст виявився і у процесі українізації робітничого класу. Адже більшовицька партія вважала (принаймні декларувала це) пролетаріат своєю політичною опорою, тією соціальною верствою, яка може бути послідовним провідником партійної лінії, у тому числі і у сфері українізації. Проте у партійних колах виникали серйозні суперечності щодо шляхів та методів українізації пролетаріату, поступове вирішення яких, зрештою, завершилося формуванням реальної концепції КП(б)У з цього питання. Рішучими супротивниками поширення політики українізації на робітництво виступили І. Булат та Д. Лебідь. Останній будував свої аргументи на базі теорії "боротьби двох культур", у якій, як відомо, центральним місцем було визнання вищості "пролетарської російської культури" супроти "селянської української" [10, с. 136, 149–150].

Теоретичні розбіжності виникали і між прибічниками українізаційного курсу. Зокрема, широкого громадського резонансу набула полеміка між П. Солодубом та В. Затонським. Коливання партійної лінії щодо темпів українізації досить чітко відбилися у партійних документах. У резолюції квітневого (1925 р.) пленуму ЦК КП(б)У "Про українізацію" зазначалося, що партія повинна прагнути до того, щоб увесь робітничий клас України, без різниці національності, оволодів українською мовою і взяв активну участь у соціалістичному будівництві українського громадського життя. Партія повинна роз'яснити робітничим масам, що українізація не є і не може бути лише справою робітників-українців, а що це – завдання усього робітничого класу України [14]. Фактично стверджувалося, що пролетаріат в УСРР, навіть російський, має бути не тільки об'єктом, але і суб'єктом українізаційної політики.

Для врегулювання болючого питання українізації пролетаріату було використано теорію про два типи російськомовних робітників в Україні. Частина дослідників (Ю. Шевельов, І. Кошелівець, Б. Кравченко), правда, у різній мірі, вважають, що авторство цієї теорії належить М. Скрипнику. Суть її полягала у спробі диференціювати російське робітництво. Одна його частина, звичайно більша, є українського походження, зазнала часткової русифікації (коефіцієнт царської русифікації) і розмовляє мішаною мовою – суржилом. Інша частина, менша – справжні росіяни. Перша група за допомогою українізації може вийти з непевного стану, оволодіти українською мовою і придбати собі знання української культури. Національні почуття іншої групи слід шанувати і прихилити до української мови і культури без будь-якого примусу. Ця теза була включена в резолюцію червневого (1926 р.) пленуму ЦК КП(б)У. На думку Ю. Шевельова, теорія українських робітників запропонована М. Скрипником, що забули рідну мову, разуче схожа на "теорію" румунів, що втратили матірню мову, чим румунське законодавство виправдовувало румунізацію буковинців [10, с. 155].

На практиці таке розмежування двох груп робітників було неможливим, і українізація здійснювалася як фронтальний наступ проти культурних навичок російськомовного міста. Слід визнати, що партійна лінія щодо українізації робітництва враховувала реальну ситуацію всередині цієї соціальної верстви. У 1920-ті роки вона відрізнялася надзвичайним динамізмом та мобільністю.

Деякі дослідники навіть схильні говорити про новоутворення робітничого класу в УСРР. Якщо 1921 р. Україна мала лише 260 тис. заводських робітників, у 1924 р. їх кількість зросла до 360 тис., а 1927 р. – до 675 тис. Загальна кількість робітників між 1924 та 1927 рр. більше ніж подвоїлася – з 1,2 до 2,7 млн осіб. За цей час відбулися зміни і в етнічному складі робітництва. Вперше в історії України більшість стали становити українці.

У мовному відношенні ситуація виглядала складною, але й тут спостерігався певний прогрес у напрямку дерусифікації, особливо активно він відбувався серед робітництва, яке було зайняте на транспорті, у зв'язку та сільському господарстві. Русифікація робітництва мала чітко виражений регіональний характер – поза Донбасом та степовими регіонами більшість робітників-українців у побуті спілкувалися рідною мовою.

Процес урбанізації у поєднанні з українізаційними заходами надав більшості міст УСРР нового, більш українського характеру. Але при цьому поступово відбувалося наростання негативних чинників. Приплив до міст на початку 1930-х років значної маси селянства супроводжувався зростанням соціального напруження. Сумною радянською реальністю стає житлова проблема, не кажучи вже про загальні скрутні умови проживання мігрантів, нестачу харчів тощо. Як справедливо зазначав Б. Кравченко, соціальна напруга зумовила спалах націоналізму серед українців промислового південного сходу. Він був зумовлений тим, що недавно прибулі українські робітники становили більшість (майже 60 %) шахтарів, а чиновництво відмовлялося визнавати цей факт й блокувало українізацію. У деяких містах Донбасу справа дійшла до протестів з боку українців щодо невизнання їх національних прав та до бійок між українськими і російськими робітниками. Українізація в цьому випадку виступила як засіб розпалювання міжетнічних конфліктів. Проте, у найбільшій розпал українізації, правляча партія від неї цілковито відмовилася [9, с. 110–111].

Реалізація офіційного українізаційного курсу тривала у різних сферах життя. Одночасно й широкі кола позапартійної громадськості працювали на ниві національного відродження, маючи при цьому власну мотивацію такої діяльності. При цьому не складно побачити певну логічну послідовність – зростання соціального масиву, що був активізований цією політикою. Спочатку це коло національно-орієнтованих партійно-державних керівників, які мали можливість впливати на вироблення концепції та стратегії офіційної українізації. З іншого боку, маючи досить часто протилежні ідеологічні уподобання, перебували нечисленні провідники громадськості. Вони формулювали відповідну громадську думку, основою стратегії якої була українська ідея. Поволі соціальне коло суб'єктів та об'єктів українізації розширюється, охоплює апаратну сферу, освіту, науку, видавничу справу, засоби масової інформації. Зрештою цей процес виходить на найширші маси міського населення, особливо на робітництво.

Така тенденція розгортання українізації дозволяє зробити низку висновків щодо її етнонаціонального значення. Якщо у суто соціальній сфері українізація не була самостійним чинником, оскільки тут вона мала певні наслідки лише у поєднанні з процесом урбанізації, то у етнонаціональній сфері роль її цілком самодостатня.

У цьому сенсі українізація була потужним засобом етнонаціональної мобілізації тієї частини етнічної спільноти, яка втратила (або не набула) своєї ідентичності. Це була досить своєрідна модель мобілізації. Її промотором виступали частина панівної верстви, причому накинута українцям ззовні, та інтелектуальна етноеліта. Її дія скеровувалася на бюрократичний апарат, міщанство та промислову продукційну верству робітництва. За своїм характером це була типова народнокультурна мобілізація, оскільки спиралася на актуалізацію народної мови, історії, культури. А з іншого боку – це мобілізація з характерними модерністським спрямуванням, скерованим на формування сучасної національної спільноти.

Про тісний взаємозв'язок українізації та становлення національної свідомості свідчить державницька інтерпретація українізаційного курсу, яка трапляється у певній частині партійних діячів. Так В. Затонський під активною українізацією розумів, передусім, "зміцнення УСРР, як державного організму, що є складовою частиною спілки радянських республік". Для М. Скрипника українізація – це діяльність партії для того, щоб "трудящі маси організувати в робітничо-селянську державність, тим самим виводячи з попереднього колоніального становища". Цілком зрозуміло, що між таким суб'єктивним баченням і реаліями етнополітичного життя була досить відчутна невідповідність. УСРР, попри окремі суверенницькі атрибути, так і не стала справжнім втіленням української державності. Цей факт, зрештою, змушені були визнати й ошукані представники українського націонал-комунізму. О. Буценко пізніше (вже в ув'язненні) прийшов до розуміння, що їх найбільша помилка полягала в тому, що "ми програли бій": "Ми виявилися нікудишніми політиками. Ми не зуміли гарантувати безпеки своєї і свого народу. Ми легковажно повірили на слово дружби. Фікцію держави ми прийняли як дійсність. Ми задовольнилися владою без влади" [16, с. 579]. Проте слід визнати, що поступальний процес формування української національної свідомості відбувався навіть в умовах квазідержавності УСРР. А політика українізації відіграла у цьому не останню

роль. Серед етнонаціональних наслідків українізаторського курсу слід відзначити спробу сформувати єдину національну ідентичність у населення УСРР. Ця думка знаходить чіткий вираз у позиціях українських націонал-комуністів.

Українізація, навіть у її офіційному оформленні, відкривала нові перспективи у справі національного консенсусу між українцями та національними меншостями, які проживали на території республіки. Вперше цю думку розвинув Я. Грицак. Можна погодитись з його твердженням: "Українські політичні лідери надавали широкі національні права меншинам, натомість національні меншини (це в меншій мірі стосувалося російського населення) готові були визнати домінуючі позиції українців у республіці. Національні антагонізми не зникли, але політика "коренізації" сприяла пригасанню старих вогнищ національної ворожнечі" [17, с. 204].

Коренізація дозволяла розвиватися неросійськомовній ідентичності євреїв, поляків, греків, болгар, інших етнічних груп. Зрушення у самосвідомості цього населення створювали умови для входження неукраїнських етнічних спільнот до складу української політичної нації. Українська мова та культура ставала і для неукраїнців близькою та зрозумілою. На захист українських інтересів виступали такі провідні представники націонал-комуністичної течії, як М. Хвильовий (Фітільов) та М. Волобуєв, обидва етнічні росіяни [18, с. 46–72]. Можна зробити припущення, що продовження українізаційного курсу ще на кілька років дозволило б вирішити проблему національної консолідації в межах УСРР.

У добу українізації відбувалися нові зміни щодо суспільної аргументації на користь української мови. Проблеми мотивації вжитку виникають перед тими мовами, які перебувають, здебільшого, у ненормальному стані. Так сталося із українською мовою. Причин цього слід шукати у загальному упослідженому становищі українського етносу упродовж XVIII–XIX ст.: відсутність державності, запізніле національне становлення, розподіл етнічного поля між сусідніми державами.

Утім, мотиви українізації не позбавлені і суто культурницького забарвлення, особливо на початках, коли увага до української мови у партійних настановах пояснюється умовами діяльності в аграрній країні з абсолютною перевагою селянства, яке не володіє іншою мовою, окрім української. Але це культурництво, як бачимо, набуває класової прагматичної інтерпретації. Лінія на підтримку української мови та розвиток української культури аргументувалися необхідністю пролетарського впливу на селянство, єднання міста й села. Абсолютна духовна цінність рідної мови та національної культури не бралася до уваги, принаймні в офіційній аргументації.

За десять років українізації (1923–1933 рр.) українці перетворилися на структурно повноцінну, згуртовану і сконсолідовану націю – тобто набули усіх тих характеристик, яких їм так бракувало під час революції 1917–1920 рр. Вони вступали у XX ст. як модерна нація. Таким чином, був реалізований український національний потенціал, який навіть після поразки у збройній боротьбі, зміг переважити у більш сприятливих мирних умовах. Але при цьому продовжувала працювати "міна уповільненої дії" – більшовизм мав таки повернутися до своєї природної тоталітарної форми і зробив це, зупинивши небезпечний для себе ліберальний проект саморозвитку українців. Остання обставина дозволяє стверджувати, що процес українського націотворення у добу українізації залишився незавершеним і наступним поколінням українців знов довелося повертатися до його реалізації.

Причини незавершеності націотворення слід шукати, передусім, у політичній площині, а саме у відсутності Української держави. В умовах бездержавного існування, як свідчить досвід 1920-х років, можна було досягнути небаченого до того культурного піднесення – справжнього національного відродження. Не меншими були зрушення і у сфері суспільної психології, коли із свідомості широких мас поступово "вимивалося" уявлення про власний підневільний стан. Ідея досягнення національного та соціального визволення була досить вдало імплантована у масову свідомість. Тут спрацював принцип, суть якого зводилася до того, що коли мова, а з нею і культура пригноблених прищеплювалася в державних та культурних інститутах, народи більше не відчували себе уярмленими, навіть якщо не мали окремої державності. Остання обставина, зрештою, призвела до втрати фактичних здобутків українізації, проте глибинні зрушення так і не вдалося повністю переключити.

Тим не менше ця політика мала вирішальний вплив на політизацію етнічності. Українська етнічна спільнота набувала більшої політичної свідомості, мобілізувалася на досягнення певних загальнонаціональних цілей, готова була виступити (за сприятливих обставин) як самостійний чинник на політичній арені, як суб'єкт історії. До політизації етнічності спонукала й суспільно-політична позиція української інтелігенції, яка в нових умовах намагалася реалізувати ідеали національного відродження, вироблені попередніми поколіннями і скріплені кров'ю у час визвольних змагань. Проте в умовах посилення тоталітарного режиму ця позиція ставала все менш самостійною і зрештою не стала відрізнятися від офіційної. Своєрідним легальним засобом громадської думки упродовж 1920-х років залишався націонал-комунізм. Але і його представники

мали постійно маневрувати відповідно до ліквідовуваних "націоналістичних ухилів" й змін "генеральної лінії" ВКП(б), поки, зрештою, не були майже цілковито ліквідовані під час розгрому "скрипниківщини" й доби великого терору.

Таким чином, українізація сприяла досить виразній політизації української етнічності, яка у поєднанні з національно-культурним відродженням, мала призвести до етнополітичного ренесансу. Але різка зміна етнополітики в межах СРСР, повернення до русифікаційного вектору, не дали реалізуватися цій можливості.

Список використаних джерел

1. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. І. Білокінь. – К., 1999. – 448 с.
2. Бондарчук П. М. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-і рр.) / П. М. Бондарчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 161 с.
3. Борисенко М. В. Житло і побут міського населення України у 20–30-х рр. ХХ століття / М. В. Борисенко. – К.: Видавничий дім "Стилос", 2009. – 357 с.
4. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 1920–1930-ті рр. / В. М. Даниленко. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
5. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ ст.: Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 172 с.
6. Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя / О. Коляструк. – Харків: Раритети України, 2010. – 386 с.
7. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
8. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. Рубльов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.
9. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття [пер. з англ. В. Івашка та В. Корнієнка] / Б. Кравченко – К.: Основи, 1997. – 423 с.
10. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус / Ю. В. Шевельов. – Мюнхен: Сучасність, 1987. – 294 с.
11. Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) / О. С. Рубльов // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 50–71.
12. Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року / Управління народногосподарського обліку УСРР; [відп. ред. В. Чекунов та М. Павлов] – Харків: Народне господарство та облік, 1933. – LV, 211 с.
13. Лібер Ю. Питання національної ідентичності в містах радянської України у 20-х роках ХХ ст. / Ю. Лібер // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2/3. – С. 206–216.
14. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918–1956. – К.: Держполітвидав, 1958. – 703 с.
15. Національний склад сільського населення України: Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. // Статистика України. – № 96. – Т. І. – Вип. 1. – Харків: ЦСУ УСРР, 1927. – С. ХІІ–ХІІІ.
16. Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади / Г. Костюк. – Едмонтон, 1987. – Кн. 1. – 743 с.
17. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – 2-ге вид. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
18. Волобуєв М. До проблеми української економіки / М. Волобуєв // Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 46–72.

Наталья Горішна

ПОЛИТИКА УКРАИНИЗАЦИИ В УССР – СРЕДСТВО ЭТНОНАЦИОНАЛЬНОЙ МОБИЛИЗАЦИИ

В статье проанализирован процесс украинизации, который выступил мощным средством этнонациональной мобилизации поскольку опирался на актуализацию народного языка, истории, культуры. В результате этого сдвига для миллионов украинцев, которые до того времени не занимались мыслями о собственной этнонациональной идентичности, украинизация стала фактом повседневной жизни. Подобная политика двигала общественное мнение, провоцировала определение в этнонациональных координатах и тем самым способствовала национальной консолидации на украинской этнической почве.

Ключевые слова: Украина, интеллигенция, украинский язык, культура, национальная идея.

Nataliya Gorishna

UKRAINIZATION POLICY IN USSR AS A MEANS OF ETHNO-NATIONAL MOBILIZATION

The process of ukrainization which has become a powerful means of ethno-national mobilization since was based on actualization of national language, history, and culture is analyzed. As a result of this process, ukrainization has become an event of every day life for millions of Ukrainians, who have not worried about their own ethno-national identity till that day. This policy has affected public opinion, provoked recognition of ethno-national identification of people and contributed to national consolidation on Ukrainian national level.

Key words: Ukraine, intellectuals, the Ukrainian language, culture, national idea.

УДК 94(477.8)

Руслан Гусак

ПОШУКИ ШЛЯХІВ ПОРОЗУМІННЯ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ І ПОЛЬСЬКОЮ СПІЛЬНОТАМИ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ

У статті розкрито спроби польсько-української співпраці інтелектуальних еліт обох народів упродовж міжвоєнного двадцятиріччя. Простежено, що чимало науковців, письменників, митців, духовенства не лише спостерігали двосторонні взаємовпливи, а здійснювали ініціативні практичні кроки у цьому напрямі.

Ключові слова: Західна Україна, "українське питання", інтелігенція, духовенство, співпраця.

Українсько-польські взаємини впродовж століть характеризувалися тривалою конфронтацією, яка переростала у кровопролитні війни. В історії обох народів відбувалося постійне зіткнення інтересів, зумовлене неспроможністю компромісно розв'язати територіальні претензії. Оскільки минуло не так багато часу від подій Української революції та вимушеного відступу Української Галицької Армії за р. Збруч і повалення влади Західно-Української Народної Республіки, ця "рана постійно кровоточила". Водночас частина інтелектуалів пропонувала суто мирний, конституційний шлях розв'язання "українського питання". Вони прагнули наблизитися до об'єктивного політичного русла з акцентом на доброзичливому ставленні до культурних та національних традицій сусідніх народів.

Мета статті – охарактеризувати польсько-українське зближення міжвоєнної доби та чинники, які впливали на цей процес, окреслити наслідки.

Об'єкт дослідження – суспільне життя Західної України міжвоєнної доби.

Предмет дослідження – особливості сприйняття "українського питання" польською і українською спільнотами.

У вивченні окреслених питань вагомий внесок зроблено вітчизняними науковцями – Л. Алексієвець [1], І. Гнипом [2], В. Комаром [3, с. 21–27; 4, с. 290–295], М. Кугутяком [5], О. Красівським [6], Н. Коростіль [7, с. 73–79], О. Малярчуком [8, с. 115–118], В. Смолеєм [9] та багатьма іншими. У них на основі широкої джерельної бази комплексно висвітлено державно-політичне, культурно-освітнє, соціально-економічне, духовне відродження західних українців.

Процес формування національної свідомості у поляків та українців у ХІХ – на початку ХХ століть, ставив обидва народи перед необхідністю визначити позиції щодо політичного та суспільного життя. З великим багажем антагоністичних інтересів обидві спільноти увійшли у міжвоєнне двадцятиліття. Ситуація вкрай загострилася польсько-українською війною 1918–1919 рр., яка надала широким громадським колам політичної активності. Поразка ЗУНР призвела до того, що п'ятимільйонна українська спільнота, всупереч власному бажанню, була змушена жити у Польській державі.

Нові виклики перед обома народами висунуло рішення Ради послів Антанти 1923 р., яке "de jure" передало Польщі територію колишньої Східної Галичини, перекресливши тим самим сподівання українців на міжнародну підтримку та відродження державності. Чимало українських політиків та громадських діячів почали усвідомлювати, що у цій ситуації необхідно спиратися на польську політичну та правову систему, прагнути забезпечити умови для розвитку своєї нації. З польського боку їх партнерами стали окремі представники із середовища пілсудчиків та консерваторів.

Можливість нормалізації польсько-українських стосунків мало забезпечити здійснення постанови від 26 вересня 1922 р. "Про засади загального самоврядування воєводств, особливо воєводства Львівського, Тернопільського та Станіславівського". Цей юридичний документ передбачав створення у згаданих воєводствах окремих двопалатних (польських і українських) воєводських органів самоврядування – сеймиків, з доволі чималими повноваженнями. Постанова "гарантувала" українцям участь у самоврядуванні та державній адміністрації, вільне спілкування українською мовою, а також відкриття державного Українського університету.

Постанову так і не було втілено у життя, проте відбулось загострення міжнаціональних стосунків, через закон про мовне шкільництво, який ухвалено 31 липня 1924 р. Серед проурядового табору найрадикальнішу українську позицію репрезентували Л. Василевський та Т. Голуво, які популяризували свої погляди на шпальтах місячника "Droga" (1922–1937 рр.). Їх трибуною стали варшавські часописи "Nowy Kurier Polski" (1926–1929 рр., з 1927 р. – під назвою "Епока") та "Głos Prawdy" (1921–1929 рр.). Вони пропонували переглянути мовний закон 1924 р. та запровадити "українське шкільництво", створити у Львові державний Український університет, перевести з Чехо-

Словаччини на Волинь Українську сільськогосподарську академію та приймати українців на державну службу нарівні з поляками.

Значну роль у польсько-українському зближенні відіграв заснований 1932 р. ілюстрований місячник (згодом тижневик) "Biuletyn Polsko-Ukraiński" (1932–1938 pp.), редагований В. Бончковським. За пізнішою оцінкою самого ж редактора, "Biuletyn Polsko-Ukraiński" "постав з крові Голувки" і чітко усвідомленої думки, що головним ворогом польської та української незалежності є "імперіалізм Москви – советської Росії" [10, s. 18]. Аналіз змісту низки примірників цього часопису засвідчує, що його редактор та найближче коло співробітників вирішили впливати на польську публіку аби переконати її у тому, що українці спроможні бути повноцінними партнерами у суспільно-політичному житті, а їх культурний доробок вартий уваги польських освічених верств. На сторінках видання виступали особи різних професій та політичних поглядів, що далеко не завжди були лояльними до Польської держави. Друкувалися навіть статті оунівців, підписані псевдонімами.

З відомих на той час особистостей з українського політико-культурного середовища на сторінках "Бюлетеня" виступали С. Баран, П. Ковжун, М. Кордуба, А. Крижанівський, В. Кубійович, Б. Лепкий, Р. Смаль-Стоцький, С. Хруцький, П. Шандрук та інші. І. Кедрин у міжвоєнний період був співредактором львівського "Діла" та водночас варшавським кореспондентом цього видання та пресовим референтом Української парламентарної репрезентації. У своїх мемуарах згадував: "У 20-их і 30-их роках були в Польщі одиниці, які дивилися на Україну, як на країну з давньою християнською культурою і як на природнього союзника Польщі на протимосковському фронті... Я близько співпрацював у Варшаві з отим гуртом польських "білих круків" [11, с. 448].

Польськими активними авторами "Бюлетеня" були Л. Василювський, С. Лось, брати Олександр і Адольф Бохенські, Ю. Лободовський, К. Симонолевич (молодший), Станіслав і Ян Папроцькі та інші. Саме вони активно роз'яснювали на сторінках часопису політичну програму, яка закладала основи для перебудови польсько-українських стосунків у дусі конструктивної співпраці. Програма спиралася на переконання того, що в "українському питанні" слід відкинути ідею національної асиміляції українців, Польща має повернути до себе українську громаду, усуваючи зі своєї політики будь-які елементи, здатні викликати вороже ставлення.

Вони вимагали, щоб на урядовому рівні вживали терміни "українець", "український" та на публічних спорудах воєводства з компактним українським населенням були двомовні написи, а на теренах Східної Галичини та Волині не існувало обмежень щодо української мови. Зі шкільних підручників було б вилучено зміст, який ображав національні почуття українців, а зі шкільної програми – книжки, котрі принижували гідність українців чи заперечували мужність вояків, які боролися за волю вітчизни. Нарешті – домагалися вільного використання української національної символіки та офіційного дозволу на виконання патріотичних пісень. Пропонувалося також запровадити у місцевому самоврядуванні національні курії з однаковою кількістю мандатів для представників обох націй, а також окремі національні виборчі курії. Громадські діячі переймалися не лише політичними питаннями, у центрі їх уваги перебували й економічні та освітні проблеми.

Для розширення соціальної бази, видання та здійснення проголошених колективом "Бюлетеня" ідей, 8 червня 1933 р. виникло польсько-українське товариство. Його статут визначав основним завданням об'єднання "працю над поглибленням і розбудовою польсько-українського зближення". Товариство очолив С. Стемповський, до складу правління увійшли В. Бончковський, О. Гурка, Г. Колодзейський, С. Папроцький, В. Римовський, М. Сверховський та К. Симонолевич [12, s. 448].

Українська сторона не була представлена у товаристві. Проте, незважаючи на цей факт, чимало представників української інтелігенції ставилося позитивно до польської ініціативи, не виключаючи у майбутньому своєї активної участі у роботі організації. Політична заангажованість багатьох прихильників польсько-українського зближення не сприяла консолідації товариства та його результативній співпраці. "Biuletyn Polsko-Ukraiński" систематично висвітлював перебіг національних процесів у радянській Україні, політику СРСР і належав до кола обов'язкового ознайомлення вищих посадовців польської держави.

У серпні 1937 р. "Biuletyn Polsko-Ukraiński" запропонував читачам анкету з промовистим запитанням – "Куди прямуємо у польсько-українських стосунках?". Першим відповів на запитання тижневика його редактор В. Бончковський: "Йдемо до нової хмельниччини". Відповідь була вочевидь пророчо-песимістичною та віщувала майбутнє загострення цих стосунків та ескалацію міжнародного конфлікту на "східних кресах" внаслідок короткозорі політики "зміцнення польськості" у східному прикордонні. На жаль, це сумне пророцтво збулося на Волині у 1943–1944 pp. [12, s. 20].

Подібних поглядів до "Biuletynu Polsko-Ukraińskiego" дотримувалися деякі інші видання: кварталник "Wschód" (1930–1939 pp.), місячник "Problemy Europy Wschodniej" (січень – вересень 1939 р.), двотижневик "Myśl Polska" (1936–1939 pp.). У загальнопольському та міжнародному

контексті проблеми буття українців у Польщі порушував редагований Є. Гедройцем двотижневик "Bunt Młodych" (1929–1937 pp.), у березні 1937 р. перетворений на тижневик "Polityka" (1937–1939 pp.) [13, s. 33].

Науковцями та зацікавленою громадськістю Польщі доволі активно провадилися дослідження становища поляків у СРСР, а також вивчалися національна політика. Основною установою, яка займалася цими проблемами був Інститут дослідження національних справ (Instytut Badań Spraw Narodowościowych), створений у грудні 1921 р. у Варшаві з метою вивчення становища національних меншин та визначення шляхів розв'язання національних проблем у Польській державі. Ініціаторами створення інституту були відомі польські політики та науковці Ш. Ашкеназі, В. Вакар, М. Гандельсман, Т. Голувко, Л. Кживіцкі, С. Стемповський та інші. У 1922–1923 pp. його діяльність обмежувалася влаштуванням дискусійних вечорів [14, s. 15].

Після травневого перевороту 1926 р. Ю. Пілсудського, Інститут дослідження національних справ (далі – ІДНС) став діяти активніше. Він працював у таких напрямках: наукова праця – дослідження в галузі статистики, економіки, права, історії, а також збирання матеріалів та публікації з проблем національних меншин. Установа займалася видавничою діяльністю, популяризацією народознавства шляхом надання наукових стипендій, співпрацею з урядовими установами, громадськими, крайовими та закордонними організаціями. До 1939 р. ІДНС надрукував 12 річників двомісячника "Sprawy Narodowościowe" (1927–1939 pp.) та понад 70 книжок і брошур, серед яких виділявся великий трактат М. Ковалевського "Національна політика у Советській Україні: Нарис еволюції стосунків у 1917–1937 pp." [15, s. 355].

ІДНС організовував публічні лекції українських вчених: С. Томашівського – "Десять літ українського питання в Польщі" (12 квітня 1929 р.), М. Кордуби – "Польсько-українські стосунки у Х–ХІІІ ст." (15 грудня 1933 р.), а також представників польської інтелігенції. 14 травня 1937 р. з публічною лекцією "Еволюція національної політики Советського Союзу" виступив відомий польський аналітик, московський кореспондент (1932–1935 pp.) Polskiej Agencji Telegraficznej (далі – PAT) і "Gazety Polskiej" Я.-О. Берсон [16].

У 1931 р. в ІДНС був започаткований постійно діючий семінар з національних проблем (Seminarium Narodowościowe). Серед слухачів були студенти варшавських вищих шкіл, а серед викладачів – українські професори: М. Ковалевський, який виступив з темою "Засади советської національної політики", Б. Лепкий – "Нарис історії української літератури", Б. Ржепецький – "Економічне підгрунтя українського питання" та інші [17, s. 158].

Головами ІДНС були: С. Тугут, Л. Василевський, Л. Коланковський; директором – Т. Голувко; генеральним секретарем – С. Папроцький. До складу ІДНС увійшло 48 осіб (1932 р.). Серед них українські вчені: І. Огієнко, Б. Ржепецький та Р. Смаль-Стоцький. Інститут співпрацював з іншими польськими та українськими інституціями аналогічного спрямування: Інститутом дослідження новітньої історії Польщі ім. Ю. Пілсудського (Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniom Najnowszej Historii Polski), Східним інститутом (Instytut Wschodni), Українським науковим інститутом у Варшаві, "Biuletynem Polsko-Ukraińskim" та іншими установами. ІДНС формально зберігав становище незалежної громадської інституції, проте отримував іноді фінансову допомогу від різних урядових органів Польської держави, зацікавлених у реалізації політичної програми "прометеїзму", а генеральний секретар інституту С. Папроцький одночасно входив до складу Президії Ради Міністрів [18].

За підтримки прибічників Ю. Пілсудського у Польщі постала єдина державна українська наукова інституція. У 1930 р. заходами уряду УНР в еміграції при Міністерстві релігійних визнань та публічної освіти засновано у Варшаві Український науковий інститут, метою якого проголошувалося дослідження культури, історії та економічного життя українського народу, а також підготовка науково-педагогічних кадрів для майбутнього Українського університету. Інститут не зміг оминати проблемної тематики, тому в 1933 р. при ньому створено комісію з дослідження польсько-українського питання. Остання мала секції, що репрезентували окремі наукові галузі, а дослідницька та видавнича діяльність комісії, семінари та лекції, які вона проводила, сприяли поширенню знань про зв'язки між двома народами упродовж віків, а також заохочували пошуки компромісних рішень української проблематики, допомагали долати закорінені стереотипи.

Український науковий інститут проіснував майже 9 років, видав понад 70 томів різних публікацій, у тому числі 54 томи "Праць", що було значно більше, ніж у будь-якій іншій науковій установі в Західній Україні чи в еміграції. Проте, за відсутності інших конструктивних починань, Інститут не зміг радикально вплинути на зміну свідомості польської і української громад та вплинути на вирішення "українського питання".

Спроби активізувати польсько-український діалог здійснювали й польські консерватори на чолі з Я. Бобжинським. Власне бачення польсько-українських стосунків пропагували на сторінках місячника "Nasza Przyszłość", що видавався з квітня 1930 р. Розв'язання "українського питання"

вони вбачали у створенні незалежної від СРСР Української держави над Дніпром, тоді як вирішення аналогічної проблеми у Польщі не йшло у них далі надання українцям культурної автономії. Навіть така поступка ставилася у залежність від офіційної декларації українського політикуму про визнання належності колишньої Східної Галичини та зобов'язання лояльної співпраці на користь єдиної Польської держави. Оцінюючи "паціфікацію" 1930 р., Я. Бобжинський писав: "З димів... підпалених скирд і фольварків ніколи не з'являться в Польській державі українські університети та інші справедливі поступки, завжди будуть лише лави польських уланів, багнети поліції та кулемети" [19, s. 40]. Він вважав, що не поляки, які живуть у власній державі, повинні надавати українцям різноманітні пільги та поступки, а, навпаки – українці мають переглянути власну політику та громадську думку, відмовитися від нереальних у даній політичній ситуації цілей.

За польським публіцистом, "зразкова поведінка" українців мала бути винагороджена створенням сприятливих умов для їх суспільно-культурного розвитку, що започаткувало б майбутню Велику Україну. Погляди, котрі репрезентував згадуваний польський публіцист, не мали жодних шансів зустріти позитивне ставлення головних українських політичних сил. Вони певним чином знайшли деякий відгук лише в українському консервативному середовищі, переважно в Українській народній обнові. Свої політичні переконання щодо потреби "нормалізації" взаємин з Польською державою та автономії українських земель у її складі, єпископ Г. Хомишин виклав у брошурі "Problem ukraiński" (1930 р.). Відстоюючи лояльність щодо Польщі, владика водночас застерігав її керівників від тиску влади на населення, котре всупереч власній волі опинилося у Польській державі. Друкований орган Української народної обнові "Нова зоря" за редактуванням О. Назарука гостро критикував ОУН, та закликав шукати можливих та прийнятних компромісів з Польською державою. У подібному ж напрямі діяв створений за підтримки митрополита А. Шептицького Український католицький союз, що видавав тижневик "Мета". Митрополит у своїх проповідях, пастирських листах та відозвах гостро реагував на будь-які терористичні виступи ОУН, закликав рятувати молодь від впливу націоналістичного екстремізму, намагався схилити українських політичних діячів до порозуміння з польською владою. Митрополит спілкувався з графом С. Лосем, листувався з багатьма польськими політиками, тобто з тими, що були конструктивно налаштовані на розв'язання "українського питання" [20, s. 43].

Організація Католицької акції, створення церковних братств, пов'язаних з Греко-католицькою та Православною церквами, молодіжних та культурно-освітніх організацій стало важливим внеском у справу виховання народу. Греко-католицька церква мала вплив й на політику Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), а отже – безпосереднє відношення до угоди 1935 р. Остання не принесла українській стороні сподіваного ефекту. Загострення в останні довоєнні роки міжнародної ситуації призвело до того, що у Польській державі замість порозуміння – домінувала сумнозвісна програма "зміцнення польськості на пограниччі".

Загалом, упродовж 1930-х років у польському католицькому середовищі стався певний позитивний поворот стосовно "українського питання", що яскраво виявилось у публіцистиці співробітника редакції "Przeglądu Powszechnego" у Кракові єзуїта о. Е. Косибовича, який гостро критикував позицію польських урядових кіл і польських націоналістів в "українському питанні". У одній з публікацій відзначав, що "українську проблему не розв'яже почуття, годоване ненавистю". Тому він критично оцінював паціфікацію 1930 р., обстоював надання українському населенню культурної автономії, гарантій власного шкільництва, відкриття Українського університету та вільний доступ українців до посад та виконання публічних функцій. Католицький громадсько-політичний діяч обурювався тим, що народові відмовлялося у самоназві, а процес кристалізації національної свідомості трактувався як підбурювання мирного сільського люду духовенством та інтелігенцією [21, s. 328].

У схожому напрямі витримані статті на сторінках католицького часопису "Rodzina Polska". У 1933 р. видання навіть присвятило польсько-українським зв'язкам окремий примірник. В одному з матеріалів Я. Чарнецький зауважив, що більшість поляків не усвідомлюють процесу культурної емансипації в Україні та "постійно перебувають під чаруючим впливом романтичної України" [13].

З польської сторони до числа виразних українських прихильників належали, крім згаданих Л. Василевського, Т. Голувка, В. Бончковського, С. Лося, – Т. Голлендер, Ю. Лободовський, К. Симонолевич, А.-К. Яворський, С. Стемповський, О. Бохенський, Є. Погоновський, М. Гандельсман, Я. Івашкевич, О. Баумгартен, О. Гурка, В. Кунстман, В. Дорошевський, С. Слонський, В. Якубовський, В. Татаркевич, С. Вінценз та інші. Серед українців – Б. Лепкий, С. Твердохліб, У. Самчук, Є. Маланюк, Р. Смаль-Стоцький, О. Лотоцький, П. Зайцев, І. Огієнко, М. Кордуба, М. Рудницький, А. Рудницький, І. Кедрин та інші.

Для польсько-українського зближення міжвоєнної доби багато зробив сенатор Б. Лепкий – український письменник і учений, викладач і професор української літератури у Ягеллонському університеті. У надзвичайно напруженій ситуації періоду "паціфікації", Б. Лепкий доклав чимало

зусиль для пропагування прикладів близьких зв'язків українців та поляків на терені історії та культури. Він активізував власні дослідження у літературознавстві, увів до навчальної програми такі теми, як "Вплив польського романтизму на українську літературу", "Український пейзаж у польській поезії", "Польська поезія в українських перекладах", "Українська поезія в польських перекладах", "Тарас Шевченко в польських перекладах" та інше [22].

Усвідомлення того, що обидві громади надто мало знають про культуру одна одної, спонукало його до видання польською мовою "Нарису української літератури" (1930 р.), який раніше вийшов українською. Певний вплив на своїх польських колег та у цілому на польське середовище справляли й інші українці, які викладали у вищій школі Польщі. Один із них – відомий український історик, професор М. Кордуба. Наприкінці січня 1929 р. на запрошення польських колег він переїхав зі Львова до Варшави, де до осені 1939 р. був професором історії України Варшавського університету ім. Ю. Пілсудського.

М. Кордуба характеризував перші кроки своєї буденної праці таким чином: "Правду кажучи, то виклади з української історії на Варшавському університеті не визвані ніякою реальною потребою. Польські студенти їх бойкотують – бодай ніхто з них не записався – українців-істориків є аж оден і, коли я на викладах маю аудиторію пересічно 30–40 люда (більше чим Гандельсман або Галецький), то завдячую се теологам; але чи довго вони витримують ходити на предмет, який для них необов'язковий і не стоїть в звязи з їхніми студіями – боги одні знають. На просемінар записалося 16 люда, крім сього унікату-історика, також самі теологи" [23, с. 17].

"Бойкотування польськими студентами" лекцій М. Кордуби було відносним та тимчасовим, тому що невдовзі до "уніката" – історика-українця – приєднався ще один "унікат" – правник-поляк. Цим студентом був Є. Гедройц – згодом один з найяскравіших представників польської інтелектуальної еліти ХХ ст., з яким поєднано цілу добу в історії польсько-українських взаємин. У автобіографії останнього згадується: "На історію записався лише на останньому році права. Йшлося мені про відтермінування військової служби, отже, почав тоді студіювати українську історію у проф. Кордуби, що було для мене великим переживанням, оскільки, крім мене, були там самі українці, котрі дивилися на мене зі здивуванням, як нібито був залізним вовком. Семінар проф. Кордуби відвідував хіба півтора роки. Завдячую йому орієнтацією в українській літературі та численними контактами з пізнішими українськими діячами. Українську історію вибрав хіба з впертості. Але рівночасно тому, що цілком випадково познайомився у тому часі з ксьондзом Жевуським, василіанином, близькою людиною архієпископа Шептицького. Та, цілком несамовита постать, як у Достоевського, поєднання ненормальності з генієм – справила на мене доволі сильний вплив" [24, с. 176].

У академічному 1938/39 році професор М. Кордуба викладав у Варшавському університеті курс історії України другої половини ХІV ст. Одночасно у цьому ж вузі лекційні курси читали четверо колег – земляків історика: Д. Дорошенко ("Загальна історія християнської Церкви"); І. Коровицький (семінар старослов'янської мови); Р. Смаль-Стоцький ("Українське творення слів та історія української драми"); П. Зайцев ("Шевченкова творчість та вплив польської думки на відродження української літератури у першій половині ХІХ ст.") [23].

У міжвоєнний період з'явилися паростки конструктивної польсько-української співпраці та спроби тривалого діалогу двох національних еліт, що не зійшли нанівець чи були "марними", як іноді здавалося сучасникам. Наступні десятиліття принесли результати польсько-українського діалогу, зокрема, на шпальтах еміграційної паризької "Культури" 1950–1980 рр., редактованої Є. Гедройцем.

Таким чином, у міжвоєнний період шанси на тривале польсько-українське порозуміння залишалися невикористаними з вини як польської, так і української сторони. Зближенню не завжди сприяли й численні ініціативи, що виникали у середовищі інтелектуалів, діячів культури та духовенства – надто відчутно домінувала у суспільному житті політика. Маніпулюючи часто примітивними, але легкими для сприйняття гаслами, політики впливали на дії та настрої обох спільнот. З польського боку порозумінню заважали як відсутність цілісної програми розв'язання "українського питання", так і значний вплив націоналістичних угруповань на польську адміністрацію та військо. Останні, за будь-якої ситуації намагалися підняти тривогу з приводу, так званої "загрози для польського стану посідання" і стабільності відродженої держави. З українського боку, конструктивний діалог ускладнювала також пропаганда націоналістичних сил, які проголошували, що немає потреби шукати компромісу з поляками, а будь-які спроби порозуміння – це "національна зрада".

Список використаних джерел

1. Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави. 1918–1926 / А. Алексієвець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с. 2. Гнип. І. Греко-католицька церква на сторінках галицької міжвоєнної преси / І. Гнип. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2014. – 208 с. 3. Комар В. Політика Польщі в Західній

Україні напередодні Другої світової війни: реалії і програми / В. Комар // *Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej*. – Rzeszów: Wydaw. Wszeź Szkoły Pedagogicznej, 2000. – S. 21–27. 4. Комар В. Політика Польщі щодо українців Галичини (1919–1939 рр.): основні напрямки та етапи / В. Комар // *Галичина*. – 2001. – № 5–6. – С. 290–295. 5. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с. 6. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст.: Проблеми польсько-українських стосунків / О. Красівський. – Львів, – 416 с. 7. Коростіль Н. Український сільський соціум Галичини міжвоєнної Польщі: стратегії виживання / Н. Коростіль, О. Малярчук // *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. – Донецьк, 2008. – № 6 (90). – С. 73–79. 8. Малярчук О. М. Україно-польсько-єврейські взаємини у Східній Галичині міжвоєнного періоду / О. М. Малярчук // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 1. – С. 115–118. 9. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.) / В. Смолей. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 112 с. 10. Bąchkowski W. Idziemy ku nowej chmielniczyźnie / W. Bąchkowski // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 22 sierpnia 1937. – Nr. 30 (221). – S. 10–21. 11. Кедрин І. Життя-події-люди: спомини і коментарі / І. Кедрин. – New-York: "Червона калина", 1976. – 724 с. 12. Bąchkowski W. Idziemy ku nowej chmielniczyźnie / W. Bąchkowski // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 22 sierpnia 1937. – Nr. 30 (221). – S. 10–21. 13. Czarnecki J. Ukraina i Polska / J. Czarnecki // *Rodzina Polska*. – 1933. – Nr. 8. – S. 29–45. 14. Kedryn I. Biały kruki / I. Kedryn // *Kultura*. – 1977. – № 10 (361). – S. 11–28. 15. Czajka M. Leksykon historii Polski / M. Czajka, M. Kamler, W. Sienkiewicz. – Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna, 1995. – 455 s. 16. Bardach J. Historia ustroju i prawa polskiego / J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. – 667 s. 17. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: ZNIO-PAN, 1979. – 262 s. 18. Drozdowski M. Społeczeństwo, państwo, politycy II Rzeczypospolitej. – Kraków, 1972. – 402 s. 19. Krysiński A. Liczba i rozmieszczenie Ukraińców w Polsce / A. Krysiński // *Sprawy Narodowościowe*. – Warszawa, 1928. II. 6. – S. 31–44. 20. Loś S. The Ukrainian question in Poland / S. Loś // *Slavonic and east european review*. – London, 1931. – IX. – S. 32–49. 21. Kallas M. Historia ustroju Polski X–XX w. / M. Kallas. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – 564 s. 22. Зашкільняк Л. О. Українсько-польське порозуміння 1935 р.: За матеріалами архіву С. Лося / Л. О. Зашкільняк // *Проблеми слов'язнознавства: міжвід. наук. збірник*. – Львівський державний університет ім. Івана Франка, Інститут славістики. – Львів, 1996. – Вип. 48. – С. 124–138. 23. Кордуба М. Простір і населення України / М. Кордуба. – Львів, 1921. – 19 с. 24. Giedroyc J. Autobiografia na cztery ręcy / J. Giedroyc. – Warszawa: Czytelnyk, 1999. – 353 s.

Руслан Гусак

ПОИСКИ ПУТЕЙ СОГЛАСИЯ МЕЖДУ УКРАИНСКИМ И ПОЛЬСКИМ ОБЩЕСТВАМИ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА

В статье раскрыты попытки польско-украинского сотрудничества интеллектуальных элит обоих народов на протяжении межвоенного двадцатилетия. Прослежено как много ученых, писателей, художников, духовенства не только наблюдали двусторонние взаимоотношения, а осуществляли инициативные практические шаги в этом направлении.

Ключевые слова: Западная Украина, "украинский вопрос", интеллигенция, духовенство, сотрудничество.

Ruslan Gusak

FINDING WAYS OF UNDERSTANDING BETWEEN UKRAINIAN POLISH COMMUNITY DURING INTERWAR PERIOD

The article deals with the attempts of the Polish-Ukrainian cooperation of intellectual elites of both nations during the interwar twenty years. Traced how many scientists, writers, artists, clergy not only observed bilateral mutual influence, but also conducted proactive, practical steps in this direction.

Key words: Western Ukraine, "Ukrainian question", intellectuals, clergy, cooperation.

УДК 94(477): 82.1

Інна Швалюк

РОЛЬ ДУХОВЕНСТВА В РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНОМУ ТА ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ПОВІТУ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті досліджено вплив духовенства на суспільне, релігійне та культурно-просвітницьке життя Кременеччини у міжвоєнний період XX ст.

Ключові слова: духовенство, церква, Кременеччина, національно-церковний рух.

Важливим процесом культурно-національного і духовного відродження держави є пропагування подвижницької діяльності окремих осіб, які сприяли розвитку самосвідомості народу, плеканні його цінностей, віри та традицій. Національно-релігійне життя волинських українців в умовах Польської держави перебувало під вагомим впливом Церкви. Тому роль православного духовенства в українізації церковного життя, збереженні національної ідентичності волинян виявилася хоч і не визначальною, зате надзвичайно важливою. Православна церква стала на той час виразником духовних і матеріальних інтересів українців Західної Волині. У цьому контексті особливої актуальності набуває повернення історичної правди про роль Православної церкви та її представників у суспільних процесах на Кременеччині у період між двома світовими війнами.

Метою статті є аналіз внеску церковних діячів Православної церкви у Кременеччині у національно-духовне життя Західної Волині.

У статті автор сконцентрувала свою увагу на вирішенні таких дослідницьких завдань, які полягають у необхідності розкрити церковну та культурно-просвітницьку працю православного духовенства і з'ясувати його роль у збереженні моральних цінностей у суспільстві.

Окреслена нами проблема не знайшла повного висвітлення у історичній науці. Історії православної церкви присвячена значна кількість праць, виданих в Україні та за кордоном. Серед останніх досліджень, варто виділити праці Г. Степаненко [1], Н. Шип [2], В. Борщевича [3; 4, с. 410–413], В. Рожко [5] та ін. Проблеми історії церкви висвітлені також у роботах вітчизняних науковців, зокрема, А. Колодного [6]. Також необхідно врахувати наукові збірники, присвячені релігійній тематиці [7]. Важливою групою історичних джерел для дослідження теми є періодичні видання, в тому числі, журнал "Церква і нарід" [8].

У досліджуваній період на території Кременецького повіту, який входив до складу Волинського воєводства Другої Речі Посполитої діяли дві основні церкви – Православна церква в Польщі (від 1924 р. автокефальна – примітка автора) і Римо-католицька. До речі, саме остання мала повну підтримку влади. У Православної церкви становище було набагато складнішим. У цей час літургії і надалі відправлялися церковнослов'янською мовою, а проповіді виголошувалися російською. Російськомовною залишалася уся церковна література. Це була досить складна ситуація. Внаслідок перепису 1931 р. в Кременецькому повіті проживало 243032 осіб, серед них православних – 184517 осіб [8, с. 739].

Ставлення польської влади до Православної церкви можна виділити окремі періоди, зокрема, 1918–1925 рр.: Православна церква у політиці "національної асиміляції" уряду народних демократів, який прагнув полонізувати православних [9, с.7]. Цій меті підпорядковано автокефальний статус Православної церкви. Так, незалежність Православної церкви у Польщі (далі – ПЦП) від Московського патріархату відповідала інтересам польського уряду у проведенні внутрішньої політики. Адже, обмеження впливу Російської православної церкви на ПЦП автоматично зміцнювало позиції Римо-католицької церкви, цим самим полегшуючи поширення католицизму, а отже, полонізацію населення.

Підтримка автокефального статусу ПЦП з боку польської влади співпала у часі з розвитком національно-церковного руху, що сприяв українізації церкви, а відтак і руху за отримання автокефалії [9, с.8].

У 1920-х рр. у середовищі вірних Автокефальної православної церкви (далі – АПЦ) розпочався на Західній Волині рух за українізацію церкви. Саме Західна Волинь відіграла важливу роль в історії Православної церкви. Підкреслюємо, що саме з Волині вийшла ініціатива українізації православного церковного життя, як підтвердження цього, наводимо відозву єпископа Кременецького Діонісія, датовану 1921 роком, у ній зазначалося: "Найбільше значення в житті народів має національна ідея в часи загальної розрухи, коли не можуть витримати могутні народи і не мають на що спертися". Духовенству пропонувалося: "Кажіть народові промови на його рідній мові, пояснюйте йому на тій же мові богослужіння, Святе Письмо, обряди церковні оголошуйте вслух, зрозумілою вимовою церковних пісень і молитов, а він – наш добрий народ – зрозуміє наше піклування про нього і в свій час щиро подякує Вам за вашу пастирську любов" [10, с. 87].

Українська громадськість, її провідні представники, намагалася протидіяти окатоличенню. Як приклад, у Почаєві 3–10 жовтня 1921 р. відбулося Волинське єпархіальне зібрання представників духовенства і мирян з метою українізації православ'я [10, с. 86]. Також під тиском українських політичних партій та громадських організацій, зокрема, товариства "Просвіта", у 1924 р. синод ПЦП прийняв постанову про використання рідних мов народів у церковно-релігійному житті.

Також як, ще одна ілюстрація українізації церкви є українська маніфестація, яка відбулася в Почаївській лаврі на день преподобного Іова 28 серпня 1933 р. На день Іова, як завжди, зібралася до лаври безліч народу – було понад 15–20 тисяч, як подавали часописи [11, с. 407]. Для вдумливого спостерігача було зрозуміло, що ця маніфестація була добре підготовлена, але вона ніколи не вдалася б, коли не було б для неї сприятливого ґрунту в самому тодішньому церковному житті, а головне – в його проводі.

Перед закінченням богослужби двоє юнаків повісили на величезній дзвіниці довжелезного українського жовто-блакитного прапора. І тільки прапор замайорів, як сотні інших українських прапорів та транспарантів. Написи на транспарантах були такі: "Хочемо Української церкви!" "Хочемо тільки українського єпископату!" "Хочемо української богослужбової мови!" "Почаївська лавра мусить бути українською!" і т. ін. Почаєві відбувся величезний мітинг. Виступали послы до сейму про необхідність українізації церкви. Послы перечитали заготовлену петицію до Собору єпископів і всі її прийняли оплесками. Наслідки зібрання виявилися реальні: митрополит Діонісій, як росіянин, змушений був зректися української Західної Волині. Архієпископом Волинським був призначений українець-холмщак Олексій Громадський. У Почаївському монастирі перестали проголошувати проповіді російською мовою – далі вони виголошувалися українською. Архієпископ Олексій запровадив проповідь українською мовою на усій території Західної Волині. Урядовою мовою в його консисторії стала українська, став видаватися для Волині журнал "Церква і нарід". У Почаївській Лаврі позникали різні написи російською мовою [11, с. 410]. Саме у цьому проявилася заслуга українського православного духовенства та громади.

Для вирішення різноманітних церковних та громадських справ збиралися наради повітових протоієреїв [12, арк. 2]. Так, 3 серпня 1921 р. в м. Кременці розпочало роботу зібрання впливового духовенства, яке працювало декілька днів поспіль. Були присутні: повітові протоієреї міст Ковеля М. Абрамович, Луцька П. Бичковський, Дубно А. Собатович, Острога М. Кротневич, Кременця Д. Кирилович, делегований від протоієрея Володимира священик П. Табінський, намісник Почаївської Лаври Архімандрит Дамаскин, Благочинний монастирів архімандрит Паісій, члени єпархіального управління протоієреї О. Громадський, Ю. Оснецький, С. Іваніцький, секретар духовного правління В. Покровський, казначей П. Юденко, представники від Кременецького духовенства протоієрей М. Метельський і священик Ф. Подлявський. Головою зборів обрали О. Громадського, а секретарем – П. Табінського [12, арк. 12].

Під час засідання розглянуто питання про матеріальне забезпечення духовенства. Доповідав про це О. Громадський. Він ознайомив зібрання з сучасним станом питання про церковні землі, з сеймовим законом про обмеження церков щодо земельного володіння, акцентував увагу на зверненні єпархіальної влади на те, щоб припинити самочинне захоплення церковних земель представниками місцевого самоврядування. Після доповідача панотці повідомляли про випадки самочинного захоплення церковних земель у повітах з боку місцевої влади. Прийнято резолюцію про захист православних церковних земель. На другий день зібрання духовенства 4 серпня 1921 р. присутні були ті ж самі релігійні діячі і ще приїхали протоієреї м. Рівного Н. Рогальський і В. Тудневич. Головне питання, яке ставилося духовними особами – це необхідність скликання єпархіального з'їзду православ'я Волині. Після обговорень вирішено, що на з'їзд 20 вересня 1921 р. обрати по 2 представники від кожної благочинної округи – одного від кліру, іншого – від мирян. Також запросити на з'їзд намісника Лаври і двох монахів; представників від духовних шкіл (Духовної семінарії, Волинської єпархіальної жіночої школи, Кременецької і Меліцької хлоп'ячих шкіл) по одній особі від школи, від чотирьох братств – Острозького, Луцького, Кременецького і Володимирського – по одному представнику [12, арк. 13].

Уже під час третього засідання духовенство прийняло постанову про створення при церквах братств. Вивчити це питання та розробити їх статuti доручено протоієрею В. Туркевичу та священику Н. Абрамовичу. Також у ході зібрання заслухано повідомлення про ревіндикації та прийнято рішення про те, щоб протестувати проти захвату католиками церковних будівель та земель, що належать православним [12, арк. 15].

Важливу роль у розвитку та українізації Православної церкви відігравали окремі особи. Зокрема, професор Михайло Кобрин викладацьку працю у Кременецькій духовній семінарії поєднував із перекладацькою. Адже у зв'язку з проголошенням автокефалії треба було мати богослужбові книжки українською мовою, налагодити їх видання. Це мало прискорити українізацію Православної церкви. Для цього дособорне зібрання АПЦ у Польщі розробило специфічне

положення про нові переклади церковно-богослужбених книг та їх видання. На зібранні М. Кобрин виступив із доповіддю "Про мову Богослужіння". У ній автор, на основі глибокого вивчення історії Православної церкви аргументовано стверджує, що запровадження живої мови народу в богослужінні – основа пасторської діяльності, яка не порушує традицій Православної церкви. Таку ж позицію на зібранні зайняв відомий вже тоді учений-богослов, професор І. Огієнко [13, с. 266].

Помітний вплив на релігійне життя Кременеччини мав митрополит Олексій Громадський – відомий церковний діяч на Волині. З 1920 р. протоієрей Олексій виконує обов'язки настоятеля Кременецького Богоявленського монастиря. З квітня 1921 р. – він ректор реорганізованої Волинської духовної семінарії [14, с.137]. Найперше, слід відзначити те, що О. Громадський, як архієрей, демонстрував зразки благодійності. Зокрема, він скерував гроші, зібрані духовенством із нагоди 15-річчя його єпископської хіронтії, на іменну стипендію студентам православного богословського відділу Варшавського університету [15, с. 288].

Отже, православне духовенство міжвоєнного періоду ХХ ст. було численною соціальною верствою, яка займала провідне місце в національному русі та виступала за збереження православних традицій волинян і їх самоідентифікації. Релігійні діячі відігравали ключову роль у дерусифікації православ'я, вирішенні важливих церковних питань, протестували проти ревіндикації, були ініціаторами громадського життя, створювали молодіжні братства, релігійні товариства, які сприяли згуртуванню населення Кременецького повіту міжвоєнного періоду.

Список використаних джерел

1. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок ХХ ст.): автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 25 с.
2. Шип Н.А. Церковно-православний рух в Україні (поч. ХХ ст.) / Н. А. Шип. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 1995. – 66 с.
3. Борщевич В. Українська православна церква на Волині у 20–40-х рр. ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / В.Т. Борщевич. – Л., 2000. – 19 с.
4. Борщевич В. Роль парламентської репрезентації в обороні українського православ'я на Волині у 20–30 роках ХХ століття / В. Борщевич // Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. Статті, доповіді, виступи. – Острог, 1998. – С. 410–419.
5. Рожко В. Духовні православні освітні заклади Волині Х – ХХ ст.: Історико-краєзнавчий нарис / В. Рожко – Луцьк: Медіа, 2002. – 280 с.
6. Колодний А. М. Україна в її релігійних виявах. Монографія / А. М. Колодний – Львів: СПОЛЮМ, 2005. – 336 с.
7. Матеріали VIII Міжнародних Річинських читань до 120-річчя з дня народження Арсена Річинського. Науковий збірник / [За ред. А. Колодного та П. Мазура]. – Київ-Кременець, 2012.
8. В. К. Віросповідний та національний склад населення пн.-сх. земель Польщі // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 22. – С.739–743.
9. Бистрицька Е. Українське релігійне питання в політиці Другої Речі Посполитої Польської (20–30 рр. ХХ ст.) / Е. Бистрицька // Матеріали VIII Міжнародних Річинських читань до 120-річчя з дня народження Арсена Річинського. Науковий збірник / [За ред. А. Колодного та П. Мазура]. – Київ-Кременець, 2012. – С. 6–12.
10. Стоколос М. Українізація православної церкви на Волині у 20–30-х рр. історичний досвід і сучасність / М. Стоколос // Волині і Волинське зарубіжжя. – Луцьк, 1994. – С. 86–88.
11. Огієнко І. (митрополит Іларіон) Свята Почаївська лавра / І. Огієнко – К.: Наша культура і наука, 2004. – 440 с.
12. Державний архів Тернопільської області, ф. 258, оп. 3, спр. 294, арк. 2–15.
13. Чернихівський Г. І. Портрети пером: статті, публікації, спогади, рецензії / Г. І. Чернихівський – Кременець – Тернопіль, 2008. – Книга 3. – 307 с.
14. Протоієрей Олег Мельничук Свято-Богоявленський Кременецький монастир у контексті історії Православ'я в Україні / О. Мельничук – К., 2007. – 216 с.
15. Борщевич В. Г. Волинське духовенство у ХХ ст.: ідентичність, статус, еволюція: Монографія / В. Г. Борщевич – Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2010. – 470 с.

Інна Швалюк

РОЛЬ ДУХОВЕНСТВА В РЕЛІГІОЗНО-ЦЕРКОВНОЇ ТА ГРАЖДАНСЬКОЇ ЖИЗНІ КРЕМЕНЕЦЬКОГО УЕЗДА МЕЖВОЄННОГО ПЕРІОДА

В статтє исследовано влияние духовенства на общественную, религиозную и культурно-просветительскую жизнь Кременецкого уезда в межвоенный период.

Ключевые слова: духовенство, церковь, Кременеччина, национально-церковное движение.

Inna Shvaliuk

ROLE OF THE CLERGY KREMENETS REGION TO REGULATE RELIGIOUS AND CHURCH LIFE OF THE INTERWAR PERIOD

In this paper the influence of the clergy on the social, religious, cultural and educational life Kremenets region of the interwar period.

Key words: clergy, church, Kremenets region, the national church movement.

УДК 271.4–788/-789–9(438)“1924/1938”

Роман Лагіш

РОЛЬ ЧЕРНЕЧИХ ОРДЕНІВ У ПОШИРЕННІ “НОВОЇ УНІЇ” В СХІДНИХ ВОЄВОДСТВАХ ПОЛЬЩІ (1924–1938 РР.)

У статті проаналізовано роль чернечих орденів східного обряду в поширенні “ нової унії” у східних воєводствах Польщі, визначено роль чернецтва у формуванні релігійної свідомості, пропагуванні християнських моральних цінностей, консолідації греко-католиків та утворенні католицьких парафій візантійсько-слов'янської традиції.

Ключові слова: нова унія, місійна діяльність, єзуїти, студити, капуцини.

Актуальність статті полягає у тому, що попри активний науковий інтерес до релігієзнавчої проблематики загалом та суспільно-культурної ролі Церкви зокрема, історія новоунійного руху в східних воєводствах Польщі до сьогодні залишається поза увагою українських істориків. Одним із ключових аспектів дослідження цієї проблеми є вивчення ролі чернечих орденів у становленні та розвитку “ нової унії”. Дослідження історії становлення монастирів у східних воєводствах Польщі показує, що саме вони були регулюючими центрами поширення новоунійних ініціатив, і в їх стінах зосереджувалася практично уся місійна діяльність.

Автор поставив за мету дослідити діяльність чернечих орденів у поширенні “ нової унії” в східних воєводствах Польщі в окреслений період.

Відповідно об'єктом дослідження є діяльність чернечих орденів у міжвоєнній Польщі.

Предмет дослідження – роль та внесок чернечих орденів у поширенні “ нової унії” у східних воєводствах Польщі.

Необхідність детального і всебічного наукового аналізу означеної проблеми спонукає до аналізу історіографічної та джерельної бази. У монографії Е. Бистрицької проаналізовано загальні тенденції розвитку “ нової унії”, не оминула дослідниця і проблеми чернецтва, а відтак частково відобразила діяльність католицьких чинів східного обряду [1]. Важливим науково-інформаційним джерелом до вивчення задекларованої проблеми є дослідження Р. Скакуна [2, с. 204–247], яке визначається широкою джерельною базою. Окремі аспекти єзуїтської місії висвітлені у наукових працях Н. Стоколос [3]. Дослідженню діяльності монастирів студійського чину присвячені статті В. Чернописької, у яких ґрунтовно проаналізовано роль студитського чернецтва у поширенні уніоністичних ідей на Поліссі та Підляшші [8, с. 37–43; 11, с. 8–15].

Вагоме місце у дослідженні посідають архівні документи та матеріали, що зберігаються в Державному архіві Волинської області у фонді 46 та Центральному державному історичному архіві України у м. Львові у фонді 408, значну частину яких автором вперше введено у науковий обіг.

Таким чином, на сучасному етапі досліджувана проблема викликає зацікавлення науковців, однак відсутність цілісної та комплексної праці з досліджуваної проблеми, певною мірою компенсує наукова стаття автора.

Після входження на Апостольський Престол папського нунція у Варшаві, кардинала Акілле Ратті, який прийняв ім'я Пія XI, дипломати Римської курії активно розпочали закладати нові засади східної політики Ватикану. Особисто Папа був зацікавлений у пошуку нової форми православно-католицького діалогу, оскільки уніоністичні проекти архієпископа Едуарда Роппа та митрополита Андрея Шептицького поступово втрачали свою актуальність.

12 листопада 1923 р., з нагоди 300-літнього ювілею мученицької смерті Йосафата Кунцевича, Святіший Отець Пій XI в енцикліці “ Ecclesiam Dei” звернувся до православних, заохочуючи їх поєднатися із Апостольською Столицею при одночасному збереженні свого церковного обряду, мови і традицій. Відтак 10 грудня цього ж року, за дорученням Папи, Конгрегацією для Східних Церков видана підляському єпископу Г. Пшездецькому таємна інструкція “ Zelum amplitunis”, яка заклала початок акції “ нової унії” на “ східних кресах” Польщі. У проекті “ духовного підкорення” східних воєводств Польщі значна роль відводилася іноземним місіонерам східного обряду, тому провадити підготовку до цього процесу Римська курія доручила чернечому Товариству Ісуса (Єзуїтському ордену), якому в 1923 р. надала дозвіл відкрити “ східну гілку” [1, с. 287]. Саме чернече духовенство, на думку римських очільників, могло повернути першість у поширенні католицизму на Схід, від чого воно ніколи і не відмовлялося, оскільки місійна праця була одним із пріоритетних напрямків діяльності єзуїтського ордену.

У 1924 р. в Товаристві Ісуса офіційно створили східний відділ, до обов'язку якого й належало практично реалізувати новоунійну концепцію Апостольської Столиці. Першу місійну станицю

"піхотинці Папи" заснували цього ж року в містечку Альбертині Новогрудського воєводства (Гродненська область Білорусії), на землях, подарованих місцевим поміщиком, графом Владиславом Пословським, яка стала головним центром поширення "нової унії". Організатором і керівником побудови єзуїтського монастиря був француз о. Філіпп де Ронні, а після його від'їзду о. Антоній Неманцевич, білорус за походженням [1, с. 287].

Єзуїти одразу активізували свою місіонерську діяльність, чернеча спільнота тоді складалася з чотирьох отців-єзуїтів, яку з липня 1925 р. очолював о. Володимир Пьонткевич, визначний місіонер "нової унії" [2, с. 212]. Влітку 1925 р. єзуїти відкрили при монастирській каплиці католицьку парафію східного обряду, а вже наступного року – зорганізували громаду греко-католиків у с. Синьковичах, віддаленому на 18 км від Альбертина. Незважаючи на те, що розвиток парафіяльного життя відбувався у цілком православному середовищі, яке неоднозначно сприймало єзуїтську місію, звинувачуючи їх у процесах латинізації та ополяченні, єзуїтам вдалося досягти значних результатів. Приміром, у 1931 р. в Альбертині уділено 15 шлюбів, 20 хрещень, відправлено 14 похоронів, до парафії приєдналося 50 осіб, у с. Синьковичах – 30 шлюбів, 70 похоронів, 140 хрещень, а кількість приєднаних до католицької громади східного обряду в цьому році налічувало 200 осіб [2, с. 213]. На противагу світському духовенству, єзуїти у місійній діяльності застосовували індивідуальний підхід, докладали максимум зусиль, щоб перехід у лоно Католицької церкви східнослов'янського обряду був свідомим актом кожного вірного окремо, що надавало їх уніоністичній праці особливу ефективність.

Усвідомлюючи проблематичність ситуації східних воєводств Польщі, єзуїтські місіонери змушені були знаходити додаткові форми та методи душпастирської праці, які б успішно вирішували проблему приєднання православного населення до Католицької церкви. Важливим чинником поширення ініціатив політики "нової унії", згідно із задумом єзуїтів, мала відігравати пресова агітація. Відтак, Альбертинська місія видавала місячник "Християнин" (пізніше "К Соединению"), а також його білоруський аналог "Да злучэнья!" [2, с. 212]. Окрема роль відводилася двомісячному часопису "Oriens", що видавався єзуїтами східного обряду у Кракові та Варшаві за редакцією відомого уніоніста о. Яна Урбана, й активно розповсюджувався на "східних кресах" Польщі [1, с. 288]. Єзуїтська преса не тільки пропагувала уніоністичні ідеї, але і сприяла подоланню певних стереотипів щодо католицизму, поглиблювала релігійний світогляд та християнські знання соціуму, сприяла утвердженню моральних засад серед місцевого населення.

З метою активізації просвітницько-доброчинної діяльності у 1925 р. при Альбертинській парафії організоване "Товариство прихильниць Серця Ісусового", які були активними благодійницями "солдатів Ісуса". Пізніше товариство стало основою для створення єзуїтами чернечого жіночого чину східного обряду для роботи на користь "нової унії" [3, с. 223]. Чутки про створення нового чернечого згромадження викликали хвилю жіночих покликань до товариства, а відтак у 1928 р. відбулися перші чернечі постриги. Незважаючи на складне матеріальне й соціальне становище, уже на початок 1933 р. конгрегація "Серця Ісусового" нараховувала 30 черниць (14 катехиток, 10 робітниць, 4 медсестри), які мали свої осередки на Поліссі, Волині та Підляшші [2, с. 216].

Черниці "Серця Ісусового" вели активну харитативну, апостольську та місіонерську діяльність. За підтримки єзуїтів й іноземних меценатів при монастирях засновувалися та утримувалися сиротинці, дитячі садочки, медичні пункти [2, с. 217]. Черниці наполегливо працювали з молоддю, провадили для них уроки з вивчення різних предметів, викладали релігію у місцевих школах, особливе місце в освітній діяльності сестер посідала катехизація населення як дитячого, так і дорослого віку, а також праця у Папській духовній семінарії [5, арк. 68]. Попри тісну співпрацю єзуїтів із жіночими згромадженням "Серця Ісусового", воно так і не стало частиною "Товариства Ісуса", оскільки це суперечило єзуїтському статуту.

У новому плані поширення унії Пієм XI вагома роль також відводилася чину бенедиктинців, відтак планувалося створення монастиря слов'янського обряду. Папа писав ігумену бенедиктинського ордену Ф. фон Штотцігену в березні 1924 р.: "Було б бажано, щоб абати на спільному обговоренні спеціально виділили для цього (поширення нової унії – автор) якесь абатство зі своєї конгрегації або хоча б національну групу, яка би при підтримці інших монастирів змогла б посвятити цим планам свою любов і зусилля. Ці абатства повинні складатися з заgonу дбайливо підібраних монахів, які відповідно і ґрунтовно вивчили б мову, історію, характер, своєрідність і самобутність, зокрема теологію і літургію тих народів та були б здатні служити справі єдності" [4, с. 77].

Абат-примас бенедиктинців поклав головну відповідальність за реалізацію цього уніоністичного плану на бельгійця о. Ламберта Бодуена, який 4 липня 1928 р. заснував монастир східного обряду в бельгійському місті Амей на Маасі. Запропоновані бенедиктинцями методи роботи, скеровувалися на "психологічне зближення без безпосередньої мети прозелітизму", і

передбачали мирне, повільне та братерське єднання з Римом усіх християн. Їх погляди та напрями місіонерської роботи викладені у спеціальній книзі "Notre travail pour l'Union" ("Наша робота заради єдності"), однак заснувати монастир візантійсько-слов'янського обряду на "східних кресах" Польщі бенедиктинцям так і не вдалося [6, с. 90]. Причиною можливо виступило те, що: по-перше, прозелітичні методи насильницького насадження "нової унії", які активно застосовувало католицьке духовенство, ішли врозрід із їх уніоністичною концепцією, по-друге, будучи далекоглядними місіонерами, вони бачили приреченість "нової унії" на поразку.

Натомість сестри-бенедиктинки активно працювали для підтримки "нової унії", незважаючи на те, що не мали окремої східної гілки. Римо-католицьке "Згромадження Сестер бенедиктинок-місіонерок" заснувала сестра Ядвіга Юзефа Кулеша, уродженка Поділля, визначивши основним напрямком діяльності чернець харитативну та освітню працю. Бенедиктинки особливо активно цікавилися проблемою сиріт (батьки яких перебували у в'язницях), для них вони відкривали сиротинці, у яких діти мали можливість жити та навчатися до повноліття. Під опікою сестер знаходилося три сиротинці на Волині, у містах Березне, Луцьку та Ковелі, приміром у 1936 р. в Луцькому сиротинці виховувалося понад 60 дітей. Окрім цього сестри власним коштом утримували дитячий садочок і загальну школу, в яких виховувалися та навчалися малозабезпечені діти [5, арк. 60–61]. Аналізуючи діяльність сестер-бенедиктинок, неважко переконатися в тому, що завдяки їх праці врятовано життя багатьом дітям-сиротам, підвищено рівень освіти серед молоді, що стало важливим чинником формування у підростаючого покоління релігійної культури та християнської свідомості.

Функцію поширення "нової унії" на Поліссі доручено виконувати капуцинам, яким 2 січня 1926 р. ординарій Пінської єпархії, єпископ Зигмунд Лозинський віддав розвалини давнього капуцинського монастиря у Любешеві, Камінь-Каширського повіту. Через два роки на капітулі капуцинів прийнято рішення відбудувати монастир, відтак у 1931 р. генерал ордену о. Мельхior звернувся до комісара варшавського комісаріату о. Даніеля з проханням утворити капуцинський осередок східного обряду. 25 квітня 1933 р. о. Мельхior повідомив о. Даніеля про канонічне затвердження Орденем східної гілки та благословення папської комісії "Pro Russia" на місію капуцинів у Любешеві в рамках "неоунії". Першим настоятелем капуцинської спільноти слов'янського обряду, тоді вона складалася з 4 осіб, призначено голландця о. Кирила Фермонта. За короткий період голландські капуцини зуміли відбудувати храм і монастир, який 30 квітня 1935 р. офіційно зареєстрували у державних органах. 7 вересня цього ж року єпископ Кир Миколай Чернецький, апостольський візитатор для католиків слов'янсько-візантійського обряду, освятив святиню на честь св. Франциска, покровителя капуцинського ордену [7]. Ченці одразу активізували свою місіонерську діяльність, відтак організували парафію східного обряду в с. Угриничі з метою поширення освіти в руслі християнської етики відкрили для юнаків семінарію, у сфері меценатства – створили при монастирі лікарню [2, с. 214].

З метою підготовки ґрунту для можливих компромісів у міжконфесійних дискусіях та для поширення уніоністичних ідей, на початку 1930-х рр. ігуменом студійського чину о. Климентієм Шептицьким відкрито місійні станиці у селах Заболотіві і Шістці на Підляшші, що були під юрисдикцією римо-католицької єпархії Седльців, а згодом – і на Поліссі, в Ольпені та Хуторах Мерлинських у римо-католицькій єпархії Пінська [10, с. 504]. На відміну від західних орденів, діяльність галицьких ченців на Поліссі полягала найперше у протистоянні денационалізації місцевого населення та поширенні уніоністичних ідей, які в основному скеровувалися на подолання негативних стереотипів українського православного громадянства стосовно Греко-католицької церкви (далі – ГКЦ). Згідно з рекомендаціями ігумена Климентія, у кожному зазначеному осередку, проживали три монахи: ієромонах, ієродиякон та брат-помічник [8, с. 39]. Такий склад монашої спільноти сприяв ефективній місійній діяльності, забезпечував плідну душпастирську працю та не вимагав значних матеріальних затрат, що мало суттєве значення для невеликих парафій.

Восени 1931 р. ігумен Климентій, скерував спільноту студитів на Підляшшя у с. Шістки Радинського повіту. Про цю подію польський часопис написав "галичани-студити дісталися до Шостки, де парафію адмініструє о. Сава Савицький, студит, і при цьому зятятий український агітатор" [8, с. 40]. Уже на початковому етапі душпастирська праця студитів та їх відкритість до місцевого населення принесла перші результати, у церкві збиралася значна кількість вірних, "приходили люди за 25 км" [9, арк. 4]. Ченці відправляли богослужіння зі збереженням "чистоти" східного обряду, давали духовні науки, організували церковний хор, дедалі більше парафіян приступало до святих тайн. Зауважимо, до Першої світової війни село було повністю українське греко-католицького віросповідання, проте в 1931 р. воно уже нараховувало 400 католиків та 400 православних [9, арк. 2].

Упродовж XIX – початку XX ст. українське населення Підляшшя зазнавало посиленого адміністративного тиску на ГКЦ і шкільництво з метою прискорення процесів колонізації та

русифікації. Тому важливим напрямком місійної діяльності стала просвітницька робота, яка значною мірою стримувала шовіністичну антиукраїнську політику [10, с. 502]. Монахи-студити поширювали серед місцевого населення духовну літературу та часописи "Неділя", "Народна справа", матеріально підтримували "Рідну школу", давали уроки гри на народних музичних інструментах, і найголовніше, навчали української мови дітей і молодь. Ієромонах Кирило у листі до Митрополита Андрея писав: "По самоучки нашої мови приходять і малі і старі. Я мав 50 самоучків" [9, арк. 6]. Студити були не тільки моральною опорою для мешканців навколишніх сіл, але і фінансово підтримували їх родини, які внаслідок неправочинних дій польських дідичів, місцевої адміністрації зазнали значних матеріальних втрат [10, с. 503]. Така діяльність ченців сформувала значну повагу й прихильність до них серед українства.

Зауважимо, що студитами була організована ГКЦ акція потерпілим від Голодомору в УСРР. На Підляшші монахами-студитами був організований "День смутку" за померлих під час Голодомору та зібрано кошти, кожен вірний жертвував по 3 злотих, однак вони були конфісковані на кордоні, під час передачі в Східну Україну [9, арк. 6].

Однак польському уряду і заангажованому католицькому кліру не імponував той факт, що "студити будують Україну" [9, арк. 2]. Український націоналізм студитів полягав лише у тому, що вони у своїй місійній праці практикували українську мову, хоча і це не суперечило офіційній політиці Римо-католицької церкви, адже на конференції польських католицьких ієрархів у 1926 р. ухвалено рішення використовувати у навчанні віри мову місцевого населення.

Підтвердженням байдужого ставлення до проблем поширення "нової унії" та упередженого ставлення до греко-католицьких місіонерів є звіт ієромонаха-студита Кирила Денищука: "якби польський єпископат поважно бажав унії – то до нині більшість православних були б уніятами – а так через опізнення справи половина православних замість стати уніятами, стали латинниками та польськими патріотами" [9, арк. 2]. Як бачимо розвиток "нової унії", передусім, суттєво гальмувала сама римо-католицька ієрархія та латинське духовенство, яке не змогло поступитися міркуваннями вузьконаціонального характеру та власним "месіанським" амбіціям.

Незадовго місійну станицю студійського чину ігумен Климентій відкрив і в Поліському воєводстві у с. Ольпені та Хуторах Мерлинських Столинського повіту. Ігумен Климентій, розуміючи усю делікатність становища греко-католицького монастиря на православній території, у якій активно відбувалися процеси латинізації та колонізації, упродовж 1931–1934 рр. працював над написанням правил та рекомендацій студитам-місіонерам [11, с. 10]. У травні 1934 р. студитська спільнота на Поліссі отримала послання ігумена К. Шептицького, що складалося із тридцяти пунктів. Документ містив цілий комплекс заходів, реалізації котрих вимагала єкуменічна праця та окреслював основні форми православно-католицького діалогу, а відтак став теоретичною опорою місійної діяльності студитів [11, с. 11].

Окрім студитів, на Поліссі активну місіонерську роботу провадило греко-католицьке "Згромадження сестер-місіонерок – Дітей Марії", створене у квітні 1928 р. о. Зеноном Калинюком із колишніх сестер-студиток. Цього ж року у с. Заріччі, неподалік Пінська, сестри придбали за позичені гроші земельну ділянку з трьома будинками, відтак два облаштували під монастир, а один перебудували під парафіяльну каплицю [12, арк. 13]. Безпосереднім обов'язком монахинь було поширення унії та пропагування, через активну просвітньо-доброчинну діяльність, християнських засад. Керуючись цими прагненнями черниці опікувалися дітьми, лікували засобами народної медицини хворих у селах, проводили катехитичну роботу серед населення, організували гуртки куховарства та рукоділля для дівчат і молодих жінок, вели господарство, продуктами якого щедро ділилися з бідними. Пінський староста зазначав: "сестри Діви Марії під моральним оглядом поводяться бездоганно, убираються скоромно, працюють на риллі, стараються матеріально допомагати вбогій людності" [2, с. 38]. Саме в соціальній діяльності, на думку монахинь, мала гартуватися релігійна свідомість людини.

Однак, внаслідок підписання пакту Молотова-Ріббентропа, більшовицька влада розпочала радянізацію духовної сфери суспільного життя шляхом ліквідації засобів впливу духовенства на віруючих. Не наважившись одразу на ліквідацію Церкви, радянські органи піддали її значному економічному тиску націоналізували монастирські угіддя, конфіскували значну кількість майна, наклали високі податки. Восени 1939 р. нововстановлена влада конфіскувала майно Дубненської семінарії (будинок, бібліотеку, сад, поле), а церкву перетворила на кінотеатр для військових [2, с. 217]. Цього ж року, через постійні обшуки і провокації, залишили свій осередок у Любешові капучини. Монастирські приміщення зайняли міліція, суд та прокуратура, а костел обладнали під спортивний клуб [7]. Також радянські органи повністю паралізували місійну діяльність греко-католицьких чинів, церкви закрили, майно конфіскували, відтак ченці вимушено повернулися до своїх матірних монастирів у Східну Галичину.

Таким чином, місійна діяльність чернечих орденів відбувалася у край несприятливих як політичних, так і соціальних умовах. Спроба запровадити "нову унію" виявилася невдалою, бо вона не мала постійної опори у тих соціальних процесах, що відбувалися серед українського та білоруського соціуму. Адже робота місіонера є успішною тоді, коли суспільний розвиток підготує для розповсюджуваних ідей відповідний ґрунт у вигляді світоглядних та культурних потреб і прагнень парафіян. Тому, незважаючи на самовіданну душпастирську працю ченців, активну широкомасштабну освітньо-доброчинну діяльність черниць, високі моральні якості чернецтва східного обряду загалом, місцеве населення не спішило приєднуватися до "нової унії", кількість вірних залишалася незначною, а з середини 30-их рр. навпаки почастішало повернення у православ'я. Це свідчить про те, що "новоуніати" не відчували особливої прив'язаності до цієї Церкви, а уніоністичні ідеї були для них чужими, тому в несприятливих умовах, таких як тиск з боку влади чи активізація православного церковного життя, сприяли легкому переходу вірних та закритті новоуніятських осередків.

Отже, міжвоєнне двадцятиріччя, хоча було політично складним і соціально напруженим для українського суспільства, проте стало яскравим етапом розвою місіонерської діяльності чернецтва. Упродовж зазначеного періоду помітно зросла кількість східних відгалужень католицьких орденів, відбулося їх кількісне наповнення, а ченці намагалися створити необхідні умови не тільки для духовно-релігійного життя вірних, але й церковно-культурного розвитку "нової унії".

Список використаних джерел

1. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.): Монографія / Е. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с. 2. Скакун Р. "Нова унія" у східних воєводствах Польщі (1923–1939 рр.) / Р. Скакун // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії / [за ред. о. Бориса Гудзяка, Ігоря Сковчиляса, Олега Турія]. – Львів: "Місіонер", 2007. – Т. 5. – С. 204–247.
3. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): Монографія / Н. Стоколос. – Рівне: РІС КСУ – ППФ "Ліста-М", 2003. – 480 с. 4. Стоколос Н. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 рр.) / Н. Стоколос // Український історичний журнал. – 1999. – Ч. 4 (427). – С. 74–89. 5. Держархів Волинської області, ф. 46, оп. 9, спр. 1853, 111 арк. 6. Воскресное чтение. – 1931. – № 10. – С. 90. 7. Любешів // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Любешів>. 8. Чернописька В. К. Шептицький і студитські монастирі як осередки громадсько-культурного життя Східної Галичини (1912–1939 рр.) / В. Чернописька // Часопис української історії / [За ред. доктора іст. наук, професора А. П. Коцура]. – Київ, 2010. – Вип. 18. – С. 37–43. 9. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАІЛ України), ф. 408, оп. 1, спр. 248, 54 арк. 10. Войтюк О. Місійні станиці студитського чернецтва на українсько-польському пограниччі / О. Войтюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича / [голова редколегії Ярослав Ісаєвич, упорядники Микола Литвин, Василь Футала]. – Львів, 2008. – Вип. 17: Українсько-польське-білоруське сусідство: XX століття. – С. 501–507. 11. Чернописька В. Новаторська ідеологія Климентія Шептицького у розвитку студитських монастирів у Східній Галичині (20–30 рр. XX ст.) / В. Чернописька // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія" / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. – Харків: Колегіум, 2012. – Вип. 43. – С. 8–15. 12. ЦДАІЛ України, ф. 408, оп. 1, спр. 231, 57 арк.

Роман Лагіш

РОЛЬ МОНАШЕСКИХ ОРДЕНОВ В РАСПРОСТРАНЕНИИ "НОВОЙ УНИИ" В ВОСТОЧНЫХ ВОЕВОДСТВАХ ПОЛЬШИ (1924–1938 ГГ.)

В статье проанализирована роль монашеских орденов восточного обряда в распространении "новой унии" в восточных воеводствах Польши, определена роль монашества в формировании религиозного сознания, пропаганде христианских нравственных ценностей, консолидации греко-католиков и образовании католических приходов византийско-славянской традиции.

Ключевые слова: новая уния, миссионерская деятельность, иезуиты, студиты, капуцины.

Roman Lagish

THE ACTIVITIES OF RELIGIOUS ORDERS IN THE CONTEXT OF EXPANDING THE "NEW UNION" IN THE EASTERN VOIVODESHIPS OF POLAND (1924–1938)

The article analyzes the activities of religious orders of the Eastern rite in the context of expanding the "new union" in the eastern voivodeships of Poland, the role of monasticism in the formation of religious consciousness, promoting Christian moral values, consolidation of the Greek Catholics and the formation of the Catholic parishes of the Byzantine-Slavic tradition.

Key words: new union, missionary activities, jesuits, studites, capuchins.

УДК 94(477)

Тарас Мартиненко

РЕАКЦІЯ НЕЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЛЬВОВА НА ГОЛОКОСТ 1941–1943 РР.: СПЕЦИФІКА ПОВЕДІНКИ В УМОВАХ МІСТА

У статті автор, ґрунтуючись на архівних матеріалах, мемуарах, та матеріалах "усної історії", висвітлює особливості реакції неєврейського населення Львова на Голокост, акцентуючи на урбаністичній та регіональній специфіці. Показує, що реакція мешканців була неоднорідною й зумовлювалася низкою суспільно-політичних, економічних та психологічних чинників, серед яких провідне місце займала колективна пам'ять про міжнаціональні відносини, пов'язана з особистим досвідом. Поряд з тим життя та поведінка пересічних мешканців міста обумовлювалися жорсткими рамками політики окупаційного режиму. В умовах постійного страху за власне життя та життя рідних, а також досить високим рівнем сепарації національних спільнот міста, будь-яка, навіть найменша допомога і підтримка євреям була значно ускладнена.

Ключові слова: Львів, Голокост, німецька окупація, міжнаціональні стосунки, неєврейське населення.

У проблемному полі досліджень історії Шоа в Україні та Галичині зокрема, одне з чільних місць посідає поведінка місцевого неєврейського населення. Адже Голокост – як значне суспільне потрясіння, що поставило під питання основи людської моралі, став своєрідним "лакмусовим папірцем", який виявляв ставлення та позицію мешканців регіону та, зокрема, Львова, щодо єврейської спільноти. Дії та реакція місцевого населення багато в чому залежали від чинників різних рівнів: панівного державного режиму, соціуму, особистих якостей, цінностей сповідуваних людиною. На нашу думку, для більш повного розуміння вчинків людей у цей складний період, необхідно, насамперед, визначити основні "мотори", причини їх поведінки. Ґрунтовніший розгляд теми саме з такого ракурсу дозволить, на наш погляд, краще зрозуміти специфіку життя та логіку дій у цих обставинах.

Незважаючи на значний обсяг праць, присвячених тим чи іншим аспектам Голокосту в Галичині [1–2] та Львові [3–6] зокрема, низка питань усе ще залишається відкритим. Так, основну увагу дослідників зосереджено навколо перебігу Шоа, умов життя та поведінки єврейського населення. Поведінка ж місцевого польського та українського населення у час німецької окупації часто подається в узагальнюючих рисах, що не відображає усієї складності ситуації. Винятком є праця Ж. Ковби, присвячена висвітленню поведінки місцевого "арійського" населення Галичини у час Голокосту [7]. Водночас слід зазначити, що життя в умовах міста накладало досить значні відмінності у поведінці людей та їх реакції на події. Тому ситуація у Львові багато в чому відрізнялася від провінції.

Метою цього дослідження є висвітлення особливостей реакції неєврейських мешканців Львова на Голокост з урахуванням специфічних умов міського простору.

Для реалізації мети поставлено низку завдань: окреслення основних чинників, що впливали на визначення позиції та безпосередні поведінкові реакції мешканців; визначити їх безпосередній вплив на мотивацію поведінки мешканців у час Катастрофи, а також те, як специфічні умови міста та регіону впливали на підвищення ролі окремих з них.

Об'єктом дослідження є неєврейське населення Львова у роки німецької окупації.

Предметом дослідження виступає суспільна свідомість і соціальна поведінка мешканців міста, їх характерні прояви під час Голокосту.

Джерельною базою дослідження стали матеріали спогадів тогочасних мешканців Львова, свідчення, записані автором, матеріали кримінальних справ Спеціального суду при німецькому суді м. Львова та інших судів міста, що зберігаються у Державному архіві Львівської області, а також свідчення очевидців, які зберігаються у архівах Інституту "Яд Вашем" в Єрусалимі та Єврейського історичного інституту у Варшаві.

Наявний матеріал дозволяє припускати, що поведінка мешканців міста під час війни та їх реакція на потрясіння воєнного часу була далеко не однорідною й залежала від багатьох чинників. Ускладнено й типологізацію та категоризацію проявів реакції мешканців, що залежали від часу, обставин життя, особистих якостей, досвіду, конкретної життєвої ситуації тощо. Однією з основних характеристик поведінки населення у цей період є ситуативність, спричинена мінливими умовами війни. З огляду на таку обставину зосередимо розгляд основних чинників, що відігравали провідну

роль у поведінці мешканців міста, визначали їх поставу щодо єврейської спільноти міста та формували простір для дій.

Найважливішу роль у формуванні позиції “арійського” населення Львова щодо єврейської спільноти міста у роки німецької окупації, особливо у її перші місяці, був колективний та індивідуальний досвід взаємин. На час приходу німців, у місті склалася досить напружена етносоціальна ситуація, значною мірою обумовлена динамікою міжнародних відносин у міжвоєнний період та, особливо, у час радянського панування.

Передусім, слід відзначити специфіку міжнародних взаємин, що склалася у регіоні у цей час. Адже, з огляду на те, що позитивна національна ідентичність у Галичині формувалася упродовж усього XIX ст. в умовах жорсткої соціальної конкуренції, коли різні етнічні групи, насамперед поляки та українці, вели боротьбу за політичні, економічні, територіальні впливи, провідною стратегією збереження позитивної етнічної ідентичності стала колективна стратегія соціальної конкуренції, коли існування своєї етнічної групи на цій території не мислилося інакше як через упослідження інших конкурентних груп.

Не сприяла подоланню міжнародних суперечностей і національна політика, яку провадили правлячі кола Другої Речі Посполитої, що, незважаючи на підписання так званого Малого версальського договору, фактично упродовж всього міжвоєнного періоду проводили курс на “державну” асиміляцію національних меншин. Така політика провокувала посилення міжнародної напруги та взаємних ресантиментів, відгородження однієї групи від іншої, спричиняючи диференціацію та поляризацію суспільства. Незважаючи на досить тісну комунікацію між трьома етнічними групами у повсякденному житті, відокремленість суспільного життя витворювала атмосферу напруженості, провокувала поширення відчуття “чужого”, “іншого”.

Досить точно окреслив цю ситуацію у своїх спогадах Ю. Шевельов, письменник зі Східної України, що приїхав до Львова у 1940 р.: “Особистих зв’язків з поляками я не міг мати, їм боліла втрата своєї влади, поразка армії, атмосфера національної ненависті між ними й місцевими українцями була така, що не могло бути надії на мир і приязнь... З євреями місцеві люди теж не надто приятелювали, але це не була активна ворожнеча – тільки байдужість. Власне, всі три народи жили кожний окремим життям, наче їх поділяли скляні стіни” [8, с. 262–263].

Загалом, відгородженість інформаційного простору та наявність конкурентної стратегії суспільного (національного) розвитку провокували етноцентризм, як невід’ємну складову суспільних відносин у Галичині в першій половині XX ст. Сучасні дослідники розглядають етноцентризм як характерну для людей властивість “сприймати та оцінювати життєві явища крізь призму традицій та цінностей власної етнічної групи, що виступає у якості певного еталону чи оптимуму”. У залежності від інтенсивності міжособистісних контактів та розгортання міжнародних взаємин (замирення чи ескалації) етноцентризм проявлявся у широкому спектрі від доброзичливого (або гнучкого), коли некритичне відношення не поширюється на всі властивості та сфери життєдіяльності групи і робляться спроби зрозуміти й об’єктивно оцінити чужу культуру, до войовничого – коли люди не тільки судять про чужі цінності, базуючись на власних, але й нав’язують їх іншим. Він виражається у ненависті, недовір’ї, страху та звинуваченні інших груп у власних невдачах. Як відзначають дослідники, останній проявляється за умов наявності міжетнічного конфлікту та інших несприятливих соціальних умов. Це, у свою чергу, приводило до активного культивування етнічних стереотипів, своєрідних відмінних “національних образів”, які, у випадку Галичини, були тісно пов’язані з соціальними характеристиками (“українець-селянин”, “єврей-торгаш” тощо). Ця обставина трансформувала соціальні конфлікти в етнічну площину, коли ті чи інші дії людини трактувалися через призму її національної приналежності. Міський простір значно посилював ефект т. зв. “етнічних окулярів”, оскільки у місті, де чимало незнайомих людей, стереотипи виходили на перші місця у сприйнятті інших.

Ключову роль у погіршенні ставлення польської та української спільнот до євреїв стали два роки радянського панування та поширення стереотипу “жидо-комуни” серед широких верств населення. Уявлення про нерозривність комуністичної влади з єврейством циркулювало у галицькому суспільстві задовго до приходу радянської влади, однак найбільш поширеним воно було лише серед радикально настроєних націоналістичних кіл [9, с. 328–340; 10, с. 337]. В умовах радянського режиму 1939–1941 рр. це уявлення набуло нового наповнення. На поширення переконання про “жидівську” суть нової влади багато в чому вплинула бурхлива реакція євреїв на вступ радянських військ у вересні 1939 р. Однак, найважливішу роль у цьому процесі відіграло загальне збільшення єврейського чинника у місті, спричинене обійняттям державних посад євреями та випадки співпраці з органами

* Термін “арійці” використовувався німцями щодо неєврейського населення на окупованих територіях. У цьому значенні він вживається й у цій статті.

держбезпеки. Подібні дії розцінювалися польською громадськістю як акт прямої колаборації з ворогом ("ніж у спину") [6, s. 155–156; 11, s. 62; 12, arc. 5; 13].

Поряд з цим, з боку влади відбувалися непоодинокі жести, що не залишалися поза увагою мешканців міста. Так, наприклад, напередодні єврейської Пасхи 1940 р. у закладах державної торгівлі міста з'явилися пісні хлібці, які за формою та структурою нагадували мацу – єврейський ритуальний хліб, що випікався на це свято. Це викликало хвилю обурення серед польського та українського населення міста, адже радянська влада офіційно проводила активну антирелігійну кампанію (згадати вибори до Верховної Ради СРСР 1940 р., що припадали на Великдень) [14, с.47].

Ці та інші прецеденти у поєднанні з довоєнними уявленнями, сприяли активному культивуванню образу "жидо-комуни" серед польської та української спільнот. Переконання у тому, що влада належить євреям було настільки укоріненим, що дружини арештованих польських офіцерів приходили до знайомих євреїв з проханнями про допомогу [15]. Подібні твердження досить часто зустрічаються у листах мешканців міста, цензурованих органами держбезпеки [16, с. 1183–1185; 17, с. 1202–1207], а також матеріалах спогадів [18, s. 185, 195].

Загалом, за специфічних умов регіону, коли будь-які дії трактувалися через призму етнічної приналежності, жорсткі репресивні заходи радянської влади посилювали поляризацію суспільних відносин. Недивно, що чимало мешканців, особливо на перших порах, вважало переслідування євреїв "історичною карою за їх підтримку більшовизму". Серед свідчень єврейського та "арійського" населення часто з'являються приклади висловлення задоволення мешканцями (натовпом споглядачів) за приниженням групи, що, на їх переконання, раніше панувала над ними [19, с. 27; 20, с. 155–156; 21, arc. 12; 22, arc. 3; 23, arc. 2].

Зрештою, подібні думки щодо "історичної кари, що впала на єврейський народ" зустрічалася й серед багатьох релігійних євреїв [19, с. 27–29]. Так, значного поширення набула теза про те, що репресії німців, це сповнення пророцтва про довгоочікуваний прихід месії (Біблія. Єремії 30: 5–7; Даниїла 12:7; Матвія 24:7–13). У цьому контексті репресії сприймалися як "муки породільні" – необхідна складова очищення богообраного народу перед приходом месії. Яскравою ілюстрацією може бути поведінка літнього єврея (на жаль, прізвище не вдалося дізнатися – Т.М.), сусіда сім'ї Братців, який відмовився від втечі на Схід, аргументуючи, що це необхідна жертва відплата за гріхи народу Ізраїлевого [24].

Чимало мешканців вбачало у антиєврейських акціях, особливо на початку війни, можливість заробити та зайняти краще соціальне становище внаслідок усунення конкурентів. При цьому погляд різних прошарків населення на політику упослідження євреїв упродовж першого року німецької окупації був неоднорідним. Як відзначав у своїх нотатках професор Тадеуш Томашевський, польська інтелігенція не поділяла позиції ширших мас, які вбачали в усуненні євреїв з позицій в торгівлі та чиновницькому апараті відкриття можливостей для просування соціальною драбиною. Основну загрозу вона вбачала у можливості посідання українцями влади у краї [11, s. 67].

Поряд з тим, на реакцію місцевого населення, на початках, багато в чому впливала дозованість інформації щодо масштабу антиєврейських екстермінаційних заходів. Так, характеризуючи поставу української спільноти у середині 1941 року в Галичині у своїх спогадах, К. Паньківський зазначав: "В наших розмовах тоді ми ясно бачили, що окупація дорого коштуватиме всім нашим народам, у першу чергу жидам, але ми таки думали, що німці – народ звиклий до пошани права. І що можливою буде боротьба за це право. Досить загально панувала думка, що німецькі розпорядження й поведінка (переселювання, творення гетто, грабунок маєтку, тощо), нелюдські і принижуючі, все ж не замкнуть усіх шляхів і що жертвою впадуть одиниці, хоч би навіть багато, але загалом вдасться пережити це лихоліття..." [25, с. 68]. Така позиція багато в чому зумовлювалася попереднім досвідом та циркулюючими стереотипами стосовно німецької влади й була панівною у перші місяці німецької окупації.

Та, мабуть, найбільш дезорганізуючим чинником була нелогічність дій німців для непосвячених осіб. Адже знищення євреїв, як ефективної робочої сили, на думку львів'ян, було економічно не вигідне для нової влади [25, с. 272]. Подібної думки дотримувалося й чимало євреїв [26, arc. 52–53; 27, arc. 20–21]. Підставами для подібних тверджень служило те, що чимало євреїв працювали на стратегічно важливих підприємствах, які виробляли продукцію для потреб армії, а в проваджених "акціях" наголошувалося на відсіюванні насамперед "непродуктивного елементу" (старих, хворих, дітей, непрацездатних), що були "тягарем" для єврейської спільноти [3, с. 26; 4, s. 106–111]. Цю ілюзію активно підтримувало СС та поліція. Так, до прикладу, згідно зі свідченням тогочасного в'язня гетто Давида Соболя, під час "серпневої" акції 1942 р. люблінська поліція за домовленістю з львівською, фіктивні листи та повідомлення з Любліна від імені уже загиблих людей, щоб підтримати порядок у гетто. З'явилися також окремі індивіди з числа "арійців", що спекулювали на цьому, за певну плату, організовуючи фіктивний обмін листами між "переселеними" до таборів смерті та їх рідними у гетто [28, arc. 3].

Така політика дезорганізації у поєднанні з традиційним для єврейської спільноти намаганням покладатися на свої сили, спричинилася до того, що більшість людей до останнього намагалися вижити у відведеному їм просторі. Майже усі опрацьовані нами випадки рятування та допомоги євреям показують, що вони зверталися з переховування лише у ситуації, коли можливості вижити самостійно у них не залишалося. З одного боку, таку поведінку можна пояснити на загал негативним ставленням місцевого населення до єврейської спільноти. Й дійсно, багатьом львів'янам важко було звільнитися від тягаря суспільних стереотипів, чи навіть власного, не завжди найкращого досвіду. Переважна більшість львів'ян залишилася пасивними "спостерігачами Катастрофи". Однак, слід зазначити, що відсутність допомоги не завжди була спричинена негативним ставленням до євреїв. Зібрані нами свідчення тогочасних мешканців міста дозволяють стверджувати, що досить значний відсоток львів'ян співчував, або хотів допомогти, однак, на заваді стояла ціла низка бар'єрів (чинників), які обмежували простір для дій.

Передусім важливе значення мали умови існування суспільних груп, які створювалися німецькою владою у місті. Гітлерівська політика сепарації та поступової делегітимації єврейської спільноти, введення особливих "опасок", спеціальних магазинів, обмеження часу закупівель, покарання за допомогу євреям, поступово відгороджували єврейську общину від "арійської" половини міста [29, с. 5; 30, с. 6; 31, с. 6; 6, s. 204]. Після утворення єврейського гетто, наприкінці 1941 р., контакти з євреями значно обмежилися, зводяться, зазвичай, до закупівель одягу, різноманітних речей та дорогоцінностей в обмін на продукти харчування. Однак, навіть за таких відвідин, мешканці наражалися на небезпеку потрапити під облогу під час проведення чергової "акції" [14, с. 194; 32, с. 177].

Відокремлення простору Львова на "арійську" та єврейську частини як і в інших містах Генеральної Губернії витворювало своєрідні "паралельні світи" повсякденного існування мешканців, віддаляючи неєврейських мешканців від проблем жителів гетто. Так, починаючи з 1942 р., для переважної більшості жителів "арійської" частини Львова про антиєврейські акції нагадували лише колони, спеціальні машини або трамваї, що, під конвоем поліції, відвозили євреїв з гетто на роботу [33], а також колони есесівців, які проходили строем до гетто для проведення чергових "акцій" [34]. Чимало чуток циркулювало й навколо місць розстрілів у Лисиничах та Янівському таборі [13; 14, с. 193].

Іншим блокуючим чинником був страх. За свідченнями очевидців, усі згадані процесії з євреями огортала атмосфера страху, значною мірою спричинена жорсткими каральними діями німців. До колон, автомобілів та трамваїв з євреями заборонялося підходити під страхом смерті. Намагання поговорити з євреєм розцінювалося як допомога й каралося розстрілом на місці. Подібні правила стосувалися всього населення і навіть німців [35; 13]. Так, за свідченням Стефанії Неченої, тогочасної мешканки вул. Краківської, під час однієї з облав на Кракідалах (центральної торговій площі міста), один з німецьких солдатів, був застрелений старшим офіцером за те, що відпустив молоду єврейку. Труп з табличкою, що роз'яснювала зміст "злочину" пролежав на вулиці декілька днів [35]. Також мешканці міста могли спостерігати за регулярними публічними стратами осіб, звинувачених у "протинімецьких діях", у тому числі й у переховуванні євреїв, що проводилися головно на пл. Зерновій (нині не існує) [34].

Подібні показові акції залякування провокували в суспільстві атмосферу страху. Подекуди ця тривога набирала форм масової паніки. За свідченням тогочасної мешканки Личакова Любові Української, улітку 1942 р. після випадку застрелення єврея-утікача, на вул. Мучній в усьому районі люди перестали пускати дітей на вулицю та обмежили своє перебування на вулиці. Хоч на це й не було об'єктивних підстав [36]. В умовах постійного страху за себе та своїх рідних, люди намагалися відгородитися від проблем "інших". Влучно окреслив таку поведінку у своїх спогадах Є. Наконечний, згадуючи випадок з публічним застреленням жандармом у 1942 р. на вул. Сонячній (суч. – вул. Куліша) єврея, що порушив кордони гетто: "Якась немолода жінка накрила закривавлену голову вбитого газетою і перехрестилася. А вуличний натовп мовчки, беземоційно, наче нічого не сталося, продовжував поспішати у своїх справах – хто вгору, а хто вниз. ...Тоталітаризм призвичаює людей за маскованою байдужістю ховати свій страх і незворушно спостерігати страждання жертв злочинного режиму" [14, с. 232].

Незважаючи на зазначені чинники, частина мешканців міста все ж таки активно допомагала євреям. Однак, в умовах міста така поведінка була ускладнена низкою обставин, насамперед житловими умовами. Адже у багатоквартирних будинках центральної частини міста, зазвичай, було мало місць для переховання. Виняток становили помешкання на першому та останньому поверсі будинків, що мали безпосередній вихід до даху та пивниці. Однак, з огляду на небезпеку викриття сусідами та перевірки, вони підходили лише для тимчасового сховку.

Тривале переховування вимагало попередньої підготовки сховку. Як відзначається у спогадах, досить поширеним методом переховування було часткове перекриття шахти димоходу, оскільки у

Львові, його центрі та на середмісті, більшість помешкань у старих кам'яницях мали вихід до двох та більше шахт коминів, що використовувалися для вентиляції у ваннах та туалетах [19, с. 84]. Іншими методами було переховування у модифікованих меблях, пічках тощо [34; 5, с. 554]. Загалом, у плані житлових умов вілли та будинки приватного сектору на передмісті давали набагато кращі можливості до переховування ніж багатоквартирні кам'яниці у центрі міста.

Важливе значення для успішного переховування мало також територіальне розміщення. Адже, маючи "єврейські риси", люди не могли вільно рухатися містом, не будучи поміченими. Тому чимало євреїв переховувалося на прилеглих до гетто вулицях. Однак така схованка була вкрай ненадійною, оскільки поліція проводила регулярні рейди з пошуку євреїв, які "незаконно порушили кордон гетто". Так, під час одного з таких рейдів, проведених шуцполіцією 13 червня 1944 р. на вул. Бальоновій 12 (суч. – вул. Гайдамацька) у двох помешканнях було віднайдено 10 євреїв [37, арк. 2].

Окрім житлових умов, переховування особи ускладнювалося проблемою харчування. У роки німецької окупації мешканці міста здобували харчі майже виключно з продуктових карток. До прикладу, згідно з уведеними 6 серпня 1941 р. продуктовими нормами, пересічний мешканець міста міг отримати (теоретично) на картки Zusatz I: 2000 г хліба, 200 г м'яса без кістки і м'ясних продуктів, 100 г кондитерських виробів на тиждень, 500 г борошна, каш і макаронів на десять днів, 200 г жирів, 400 г цукру на місяць, а також 0,5 л молока щодня [38, с. 7; 39, арк. 3]. Тому переважна більшість переховуваних або платила своїм рятівникам, або знаходила додаткові джерела для прожиття [37, арк. 3; 40, арк. 23; 41, арк. 17; 42, арк. 13]. Так, наприклад, переховуваний Натан Гохберг платив щотижня 100 зл., а його сусіда, який після пограбування не мав жодних цінностей, утримував інший переховуваний лікар Володимир Пліскін [41, арк. 24–25].

Однак найбільшу небезпеку становили сусіди та домоуправитель. Адже, згідно з застереженням, що розклеювалося по всьому місту: "Той, хто свідомо надає жидам притулок, харчує, або переховує жидів поза жидівською мешканевою дільницею, буде покараний смертю. Зокрема, відповідає кожен домовласник, домоправитель, підприємець, власник мешкання..." [43, арк. 7]. У випадку знайдення переховуваного єврея розстрілювався не тільки господар, а й уся його сім'я. Також накладалася кара за недонесення у випадку віднайдення проявів "антинімецької поведінки" у мешканні з боку відповідальних осіб, зокрема двірників [35].

Уже сам факт приходу євреїв до квартири наражав власника та його сім'ю на потенційну небезпеку. Показово у цьому плані була справа Міхала Цеслушинського, приводом до обшуку мешкання якого стали відвідини євреями його квартири, як показало слідство з метою купівлі продуктів [44, арк. 5]. Поряд з цим, інколи поліцисти стежили за євреями, які покидали кордони гетто, а потім карали мешканців міста за будь-яку допомогу їм, деколи вимагаючи відкупу [13].

Зазначені обставини значно звужували можливості переховування окремими людьми. Тому, найбільш успішно допомоговими акціями займалися церковні структури та організоване підпілля, зокрема, сформована наприкінці 1942 року "Жегота". Чимало мешканців Львова було задіяно у подібних акціях [45, с. 36–38; 34; 46, арс. 13–20]. Для того, щоб не викликати, підозр обов'язки розподілялися між членами групи – один переховував, другий купував харчі, третій розносив їх у схованки. При цьому всі учасники дотримувалися строгої конспірації. За свідченням одного з учасників такої допомоги, Богдана Сідельника, українця, що разом з другом-поляком вступив до Армії крайової і займався закупівлею харчів для євреїв, які переховувалися на Личаківському цвинтарі, кожен з учасників допомоги знав лише свого безпосереднього керівника та зв'язкових [34]. За подібною схемою переховувано євреїв у приватних квартирах [33; 46, арс. 18–19], гробівцях та склепах на Личаківському цвинтарі [34], будинках приватного сектору в передмісті [45, с. 36; 46, арс. 19] і навіть у міському колекторі [47].

Загалом, специфічні умови існування у місті такі, як: життя у багатоквартирних будинках, залежність від політики влади у забезпеченні харчами, значна скупченість особисто незнайомих людей у поєднанні з німецькою політикою фізичної сепарації громад та жорсткими репресивними заходами адміністрації, значно звужували коло можливостей для допомоги з боку пересічних львів'ян, які часто фізично не мали можливостей для переховування. Важливе значення мали також психологічні чинники, насамперед страх, спричинений жорсткими репресивними діями німців, що викликав сильну демобілізуючу дію. Саме чинник групової відповідальності, за свідченнями очевидців, часто відігравав вирішальну роль у прийнятті рішення (відмови) щодо переховування [13; 24].

У цей час ключову роль у реакції мешканців відігравали особисті зв'язки та моральні якості людини. В умовах міста, коли, на відміну від сіл та маленьких містечок, міжособистісні зв'язки послаблені, а сусіди подекуди не знали добре один одного, домінуючими у сприйнятті були соціальні стереотипи та поведінкові реакції відгородження від проблем "інших". Порівняно низький рівень суспільної інтегрованості єврейської спільноти в інші національні громади міста у ситуації, коли міжособистісні контакти вийшли на передній план, негативним чином вплинув на їх шанси до

порятунку. Особливо гостро ця проблема постала для багатьох євреїв з провінції, переселених до львівського гетто, що не мали потрібних контактів [19, 84–85; 48, арс. 4].

Переховування у незнайомих людей часто наражало євреїв на значну небезпеку. Так, у Львові, як і в інших містах Генеральної Губернії, існували "шмальцовники" – особи, що вишукували та шантажували або здавали за винагороду до поліції безпеки євреїв, що переховувалися під фальшивими документами на "арійському" боці [49, арс. 6–8; 50, арс. 19–22; 51, арс. 6–7; 52, арс. 16–18]. Також чимало львів'ян переховували євреїв виключно з метою матеріального збагачення. Такі особи утримували євреїв поки це було їм матеріально вигідно й не загрожувало значною небезпекою, однак, за перших ознак арешту позбувалися своїх "підопічних". Один з таких випадків ілюструє історія Сафро Альтера, який з дружиною переховувався у поштаря Петра Кулика, що мешкав на вул. Замарстинівській, який вже переховував одного молодого єврея. Через певний час поштар, боячись бути спійманим, за порадою знайомих, побив Альтера, забрав коштовності та вигнав з дому [41, арк. 15]. В інших випадках укривачі могли навіть фізично позбутися переховуваних. Так, наприклад, брати Семен та Йозеф Маслії переховували у підвалі свого помешкання літнього єврея та двох молодих єврейок, яких пізніше вбили через загрозу викриття [53, арк. 16].

Особисті зв'язки та зобов'язання були часом єдиним виходом в умовах жорстокого терору, що рятував євреїв. Показовою у цьому плані видається справа Романа Домбровського, заарештованого 16 червня 1944 р. за переховування євреїв. Усі п'ять осіб, що переховувалися у нього, отримали допомогу внаслідок особистих зв'язків. Так, Сафро Альтер після пограбування попереднім укривачем, без жодних коштів пішов до Романа Домбровського, з яким раніше працював та допомагав продуктами у час радянського панування; зять Альтера – Арон Годжін, який разом з жінкою Манею [41, арк. 15] після ліквідації гетто до грудня 1943 р. переховувався у бункері по вул. Локетка, довідавшись, що їх батько Сафро Альтер переховується у Р. Домбровського, приєдналися до нього [41, арк. 19]; Натан Гохберг з Золочева після ліквідації у листопаді 1943 р. Янівського табору переховувався у перемишлянських лісах до січня 1944 р., а потім зустрів у Львові свого знайомого Сафро з яким і подався до Р. Домбровського [41, арк. 25]; останній з переховуваних Борис Пліскін, що у якості лікаря приїхав до Львова зі сходу у 1939 р. познайомився з укривачем, коли той перебував у лікарні [41, арк. 25].

Інколи допомагала навіть випадкова зустріч зі знайомими. Так, за свідченням юриста Давида Соболя, уже по дорозі на місце страти, один з українських поліцистів-конвоїрів упізнав його як адвоката, що раніше часто захищав українців у суді. Згодом поліція успішно "не помітила" зникнення Д. Соболя з машини [28, арс. 5–6].

Не менше значення ніж особисте знайомство у реакції мешканців відігравали особисті моральні якості. Адже умови окупації ставили перед людьми складні моральні дилеми та ситуації і, вочевидь, не усі з ними справлялися. Передусім укривачів постійно супроводжував страх перед владою при переховуванні. Це, а також втрата можливостей переховувати далі спонукали мешканців позбутися переховуваних. Так, мешканець вул. Фельзенштрассе 3 (суч. – вул. Скельна) Піотр Фінк, за попередньою домовленістю зі своїм знайомим, колишнім сусідом, Генриком Туртeltaубом, взяв на тимчасове переховування його п'ятирічного сина, по якого згодом мала приїхати бабуся з Відня. Коли за півроку ніхто за хлопцем не приїхав, Піотр був змушений залишити хлопчика у центрі міста, де того знайшла поліція [54, арк. 8]. Чи, наприклад, львів'янка Антоніна Жильовська, після смерті свого коханця викинула на вулицю його знайомого єврея (Йозефа Менкеля), що переховувався у помешканні [55, арк. 8].

Загалом, як свідчать приклади допомоги, особисте знайомство ставило на перші місця особисті якості й переступало через стереотипи поведінки. Так, до прикладу, українка Анна Романюк, що до війни була служницею у єврейській родині Шнайдерів, переховувала їх у себе та родичів, у той час як вони попередньо переховували її від депортації радянською владою до Сибіру [37, арк. 5]. Подібну поведінку рятування проявляли навіть особи, які, за мірками суспільства та держави, колаборували з німецьким режимом. Так, Цеплік Стефанія, фольксдойче, переховувала у себе вдома, на вул. Зеленій, єврея упродовж 1943–1944 рр. [55, арк. 8].

Отже, реакція мешканців Львова на Голокост була схожою до поведінки мешканців регіону та Генеральної Губернії, що зумовлювалося спільністю історичного досвіду та умовами окупації. Проте існувала низка специфічних чинників, що відрізняли ситуацію, що склалася у Львові від провінції та інших регіонів Генеральної Губернії. Передусім, це досвід радянського панування, що спричинився до поширення стереотипу "жидокомуни" серед широких верств населення та сприйняття переслідування євреїв як "історичної кари" не лише у релігійному, але й у політичному контексті. У регіоні цей чинник відігравав одну з ключових ролей у формуванні позиції щодо єврейської спільноти, на відміну від західних дистриктів Генерал-губернаторства, у якому більше значення мали традиційні соціальні та релігійні антагонізми у стосунках між поляками та євреями.

Наклали свій відбиток на особливості реакції і специфічні умови міського простору, такі, як щільність населення, житлові умови та проблеми з харчуванням, що значно ускладнювало переховування у порівнянні з приватними будинками у провінції. У поєднанні з німецькою політикою фізичної сепарації громад вони значно звужували коло можливостей для допомоги з боку пересічних львів'ян, які часто фізично не мали змоги переховувати євреїв. У цьому плані Львів мав гірші умови для успішного переховування, ніж такі міста, як Лодзь та Варшава.

Проаналізовані випадки допомоги, порятунку, відсутності дій чи переслідувань приводять до думки, що, як у випадку Львова, так, зрештою, й інших регіонів та міст, найважливішу роль у безпосередній поведінці мешканців відігравали особисті людські якості. У ситуації постійного страху за власне життя та життя рідних, саме особисті якості, цінності, сповідувані людиною, дозволяли долати психологічні та культурні бар'єри, ставлячи міжособистісні взаємини над суспільними умовами.

Список використаних джерел

1. Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944 / D. Pohl. – München, 1996. – 454 s.
2. Хонігсман Я. Катастрофа єврейства Західної України / Я. Хонігсман. – Львов, 1998. – 350 с.
3. Хонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства (1941–1944) / Я. Хонігсман. – Львів, 2003. – 46 с.
4. Jones E. Żydzi Lwowa w okresie okupacji 1939–1945 / E. Jones. – Łódź, 1999. – 296 s.
5. Керик М. Стратегії і способи порятунку євреїв у Львові в 1941–1944 роках / М. Керик // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2007. – Спец. вип. – С. 546–566.
6. Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne / G. Hryciuk. – Warszawa, 2000. – 431 s.
7. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки "остаточного розв'язання єврейського питання" / Ж. Ковба. – Київ, 1998. – 266 с.
8. Шевельов Ю. Я, мені, мене (і докруги). Спогади / Ю. Шевельов. – Харків-Нью-Йорк, 2001. – 462 с.
9. Гон М. Західна Україна 1930-х років: німецький дискурс українсько-єврейського конфлікту / М. Гон // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ, 2003. – №10. – С. 328–340.
10. Гон М. Формування антиєврейських настроїв у Західній Україні: польський фактор (1935–1939 рр.) / М. Гон // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ, 2002. – № 7. – С. 337–345.
11. Tomaszewski T. Lwów (1941–1944): pejzaż psychologiczny / T. Tomaszewski. – Wrocław, 1994. – 239 s.
12. Yad Vashem archive, sygn. M.10/475, arc. 5.
13. Інтерв'ю з Вісловським Казимиром (1927 р. н.), проведене 10 листопада 2009 року у м. Львові.
14. Наконечний Є. "Шоа" у Львові / Є. Наконечний. – Львів, 2002. – 284 с.
15. Інтерв'ю з Чорною (Брилою) Богуславою (1929 р. н.), проведене 8–9 лютого 2010 року у м. Львові; 16. Зі спецповідомлення 2-го спецвідділу НКВС УРСР наркому внутрішніх справ УРСР І.Серову про настрої польського населення у Західній Україні. 3 січня 1941 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / [Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін]. – Київ, 2009. – С. 1183–1185.
17. Зі спецзведення 4-го відділу НКДБ УРСР наркому державної безпеки УРСР П. Мешику про зміст кореспонденції, що пересилається із Західної України за кордон. 6 червня 1941 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / [Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін]. – С. 1202–1207.
18. Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939–1941) / [odp. red. T. Bereza] – Rzeszów, 2006. – 389 s.; 19. Рабин Давид Кахане. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане / [Упор. Ж. Ковба]. – Київ, 2003. – 267 с.
20. Sawicki L. Wehrmacht-Quartieramt w mieście Lemberg / L. Sawicki // Rocznik Lwowski. 2005. – S. 153–170.
21. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (дати – АЖИ), zbiór 301,teczka 6006, arc. 12.
22. АЖИ, zbiór 301,teczka 6103, arc. 3.
23. Wilek Markiewicz Testimony. Yad Vashem archive, sygn. M.49/1737, arc. 2.
24. Інтерв'ю з Братців Оленою 1933 р. н., проведене в м. Долина 26 квітня 2010 р.
25. Паньківський К. Роки німецької окупації. – Нью-Йорк-Торонто, 1965. – 479 с.
26. Gina Gaber Testimony // Yad Vashem Archive, sygn. O.3/3381. arc. 52–53.
27. Ruzia Wagner Testimony // Yad Vashem Archive, sygn. O.33/1144. arc. 20–21;
28. David Sobol Testimony // Yad Vashem archive, sygn. O.3/1179, arc. 3;
29. Українські щоденні вісті. – Ч. 15. – 23 липня 1941. – С. 5.
30. Львівські вісті. – 22 вересня 1941. – С. 6.
31. Львівські вісті. – 2 листопада 1941. – С. 6.
32. Щоденник Аркадія Любченка 2/XI-41 р. – 21/II-45 р. / [Упор. Ю. Луцький]. – Львів-Нью-Йорк, 1999. – 384 с.
33. Інтерв'ю з Кальоновою (Куффо) Станіславою (1925 р. н.), проведене 15 січня 2010 року у м. Львові.
34. Інтерв'ю з Сідельником Богданом (1927 р. н.), проведене 11–12 лютого 2010 року у м. Львові.
35. Інтерв'ю з Неченою Стефанією (1933 р. н.), проведене 12 листопада 2009 року у м. Львові.
36. Інтерв'ю з Українською Любов'ю (1929 р. н.), проведене 17 березня 2009 року у м. Львові.
37. Державний архів Львівської області, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 1111, арк. 2.
38. Українські щоденні вісті. – 6 серпня 1941. – С. 7.
39. Державний архів Львівської області, ф. Р. 37, оп. 5, спр. 38, арк. 3;
40. Там само, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 366, арк. 23.
41. Там само, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 847, арк. 17.
42. Там само, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 851, арк. 13.
43. Там само, ф. Р. 35, оп. 6, спр. 401, арк. 7.
44. Там само, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 309, арк. 5.
45. Czuruk S. Lwów w Cieniu Kołomy / S. Czuruk. – Warszawa, 2007. – 184 s.
46. Władysława Chomsowa Testimony // Yad Vashem archive, sygn. O.3/2543, arc. 13–20;
47. Chiger C. In the Severs of Lviv / C. Chiger. – New York, 2002. – 438 s.
48. АЖИ, zbiór 301,teczka 4900.
49. АЖИ, zbiór 301,teczka 801.
50. Benedykt Friedman Testimony // Yad Vashem archives, sygn. O.3/2189, arc. 19–22.
51. Berta Kahane Testimony // Yad Vashem archives, sygn. O.3/2541, arc. 6–7.
52. Celina Konińska Testimony // Yad Vashem archives, sygn. O.3/1180, arc. 16–18.
53. Державний архів Львівської області, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 343, арк. 16.
54. Там само, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 904, арк. 8.
55. Там само, ф. Р. 77, оп. 1, Спр. 1227, арк. 8.

Тарас Мартыненко

**РЕАКЦИЯ НЕЕВРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЛЬВОВА НА ХОЛОКОСТ 1941–1943 ГГ:
СПЕЦИФИКА ПОВЕДЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ГОРОДА.**

В данной статье автор, основываясь на архивных материалах, мемуарах и материалах “устной истории”, раскрывает особенности реакции нееврейского населения Львова на Холокост, акцентируя на урбанистической и региональной специфике. Показывает, что реакция жителей была неоднородной и была обусловлена целым рядом общественно-политических, экономических и психологических факторов, среди которых ведущее место занимала коллективная память о межнациональных отношениях, связанная с личным опытом. Вместе с тем жизнь и поведение рядовых жителей города обуславливалось жесткими рамками политики оккупационного режима. В условиях постоянного страха за собственную жизнь и жизнь родных, а также достаточно высоким уровнем сепарации национальных общин города, любая, даже самая маленькая помощь и поддержка евреям была значительно затруднена.

Ключевые слова: Львов, Холокост, немецкая оккупация, межнациональные отношения, нееврейское населения.

Taras Martynenko

**THE REACTION OF NON-JEWISH POPULATION OF LVIV ON THE HOLOCAUST 1941–
1943: SPECIFICITY OF BEHAVIOR IN THE CITY**

In this article the author, based on archival materials, memoirs, and materials “oral history” reveals the features of the reaction non-Jewish population of Lviv to the Holocaust, focusing on urban and regional specificity. Displays that the reaction of citizens was heterogeneous and caused by a number of socio-political, economic and psychological factors, most important of which was collective memory of the interethnic relations linked with the personal experience. At the same time life and behavior of ordinary citizens were specified by a rigid framework of the occupation regime. In conditions of a permanent fear for their own lives and lives of loved ones, as well as fairly high level of separation of the national groups, any, even the slightest help and support to the Jews has been greatly hampered.

Key words: Lviv, the Holocaust, the German occupation, relations between ethnic groups, non-Jewish population.

УДК 94(477)

Сергій Волянюк

**БОРТЬБА ВІДДІЛІВ УПА ПРОТИ ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ
ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ВОЄННОЇ
ОКРУГИ “ЛИСОНЯ” (ДРУГА ПОЛОВИНА 1943 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1944 РР.)**

У статті проаналізовано боротьба відділів УПА проти польських військових формувань на території Тернопільської воєнної округи “Лисоня” під час німецької окупації у другій половині 1943 – першій половині 1944 рр. Висвітлено хід польсько-українського протистояння на Тернопільщині

Ключові слова: УПА, ОУН, ВО 3 “Лисоня”, АК, округа.

На початковому етапі Другої світової війни напад німецьких і радянських військ на Польщу українці, які проживали у Галичині та Волині сприйняли як визволення з польського панування та бачили у цьому можливість для відтворення Української держави. Проте, ця можливість на початку війни була знівельована та розвела українців і поляків по протилежних воюючих сторонах.

Проведення дослідження з обраної проблематики зумовлене тим, що на Тернопільщині, на тлі міжнародного протистояння, склалися специфічні суспільно-політичні та військові умови розвитку українського національно-визвольного руху, які у подальшому призвели до взаємного послаблення сил.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що участь відділів Української Повстанської Армії (далі – УПА) у активних наступальних партизанських акціях виступала важливим чинником і показником у боротьбі за самостійну Українську Державу та у вирішенні польського питання.

Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити один з важливіших напрямків боротьби УПА проти польських підпільних партизанських формувань.

Наукова новизна публікації полягає у тому, що на основі різноманітних джерел, зроблено спробу вивчення участі відділів УПА третьої воєнної округи "Лисоня" (далі – ВО 3 "Лисоня") проти Армії Крайової (далі – АК) у рамках, введеного у сучасну історіографію терміну "Другої польсько-української війни".

Останніми роками тема українсько-польських стосунків набуває значного розширення у дослідженнях як українських так і польських учених, проте, окремі аспекти вивчені доволі слабо. Зростання зацікавленості до досліджень, присвячених українсько-польським відносинам у час німецько-радянської війни насамперед пов'язано з попитом суспільства до теми загального висвітлення цих подій та політики умиротворення між двома дружніми народами.

Метою статті є висвітлення боротьби військових підрозділів УПА проти польських військових формувань на території Тернопільської воєнної округи УПА.

Завданням цієї публікації є аналіз військової діяльності підрозділів УПА та реагування на цю проблему місцевих проводів ОУН.

Основа джерельної бази статті складають документи підпільної мережі ОУН та відділів УПА, частина з яких зібрана та опублікована у 20-ому томі нової серії "Літопису УПА" [1], інша ж частина архівних матеріалів зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) і Галузевого державного архіву Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ). Деякі з них публікуються вперше.

Певні аспекти зазначеної теми висвітлювали дослідники О. Гайдай, Б. Хаварівський, В. Ханас [2], О. Клименко, С. Ткачов [3–5], Г. Мотика [6–7], І. Ільюшин [8], Ю. Телеховський [9], В. В'ятрович [10] та інші. Зокрема, останнім упорядковано двотомну збірку документів українського підпілля про польсько-українські стосунки під час Другої польсько-української війни. Значна частина цих документів і матеріалів є витягами зі звітів УПА, підпілля ОУН та стосується Тернопільщини [11–12].

Із розбудовою військових підрозділів Української Народної Самооборони (далі – УНС), передвісника УПА у Галичині на весні та влітку 1943 р. крайовий провід Західних Українських Земель (далі – ЗУЗ) ОУН, на відміну від території Волині, регулював та контролював ситуацію. На ЗУЗ становище ОУН суттєво відрізнялося від волинського, тому що тут німецький окупаційний режим був значно м'якший і не викликав стихійного спротиву населення. Також у Галичині позиції ОУН були значно сильнішими, оскільки не мали сильної опозиції на зразок загонів Т. Бульби чи повстанських підрозділів ОУН мельниківців. Проте, як і на Волині, так і у Галичині, ситуацію докорінно змінили диверсійні загоны радянської армії – партизани. Зокрема, поява партизанського з'єднання під командуванням Сидора Ковпака значно активізувала діяльність польського та українського підпілля [11, с. 106–108].

Підготовлений українськими підпільниками звіт про ситуацію у Галичині за серпень 1943 р., від 10 вересня 1943 р., подає низку польських політичних організацій та їх збройних відділів, які діяли зокрема і на території Тернопільської області. У ньому повідомлялося про те, що польські партизани у Швейківському лісі біля с. Затурин Підгаєцького району розмістили свій табір та мають контакт із сусідніми селами. Табір на 200 осіб містився також у лісах біля сіл Пужники і Комарівка Монастириського та Буцацького району відповідно. Польський партизанський загін спільно з єврейським відділом активно діяв у околицях с. Ганачів Перемишлянського району [13, арк. 71]. Активно діяли польські структури і в інших повітах Тернопільської області ОУН.

Загалом, структура поділу польського підпілля на території Тернопільської області мала 4 інспекторати, що відповідали приблизним поділам округ дистрикту "Галичина" – Бережанський, Чортківський, Тернопільський та Золочівський. Кожен інспекторат складався із 4–5 обвудів і дорівнював адміністративному району. У Тернопільському інспектораті станом на кінець літа 1943 р. діяло 3 компанії (сотні) АК – "Хробрі I", "Хробрі II" та "Хробрі III". Чортківський або південний інспекторат на початку осені 1943 р. мав у своєму підпорядкуванні 5 компаній та два окремих плютони (чоти), а на початок 1944 р. розгортався до 10 компаній [2, с. 10, 14].

Таким чином, існування та діяльність польського підпілля з його збройними формуваннями стимулювало та було однією з причин утворення вишкільних груп ОУН, підрозділів УНС, а згодом і відділів УПА. Згідно зі спогадами командира УНС в Тернопільській області, згодом Тернопільської ВО 3 "Лисоня" Омеляна Польового, станом на початок 1944 р. у Бережанській, Чортківській та Тернопільській округах ОУН функціонувало шість сотень УПА, а ще дві перебували на стадії формування [14, с. 29].

Наказом крайового проводу ОУН ЗУЗ ч. 1 від 27 жовтня 1943 р. з приводу антипольських акцій обласним, окружним та повітовим проводам зазначалося: "Категорично припинити всякі протипольські виступи й акції, що являються відхиленням від політичної лінії Організації, та не виєлімінують, а посиджують проти нас другорядний фронт боротьби. Ініціювання і виконання

зборонених актів трактуватиму, як саботаж і провалювання політики ОУН, а винувників каратиму по законам найвищого революційного порядку. Виїмок становлять спецвідділи, що в індивідуальних випадках стосують заходи ліквідації і то тільки за попередньою апробатою Краєвого Провідника" [15, арк. 24].

Протистояння АК, як підпільній пропольській силі та УПА, як репрезентанта українського народу на етнічних територіях, досягло свого апогею на терені ВО 3 "Лисоня" з наближенням німецько-радянського фронту на початку 1944 р. У цей час польське підпілля ув'язалося в боротьбу з українцями настільки, що їх основне завдання – боротьба проти окупаційної влади відійшло на другий план та проводилося настільки неорганізовано, що можна вважати, що поляки змінили акценти боротьби у визначенні головного ворога. Коли підпілля й проводило якісь акції, то вони мали яскраво виражений антиукраїнський контекст. Операції проводилися лише у тих місцевостях, де була значна концентрація українського населення і планувалися так, щоб німецькі окупанти сприйняли дії поляків за дії українців. Наслідком таких акцій були часті розстріли німцями невинного українського населення, переважно інтелігенції та винищення цілих сіл [2, с. 33–34].

Відповідно збройні формування українців, боївки ОУН та підрозділи УПА, розпочали проводити відплатні чи превентивні акції проти польського підпілля, а відтак і польського населення, яке становило політичну, мобілізаційну і господарську базу для польських збройних сил, які виступали проти українського самостійницького руху. Також підпілля ОУН в кінці 1943 р. почало активно втягувати у польсько-українське протистояння українську допоміжну поліцію, проводячи з нею навіть спільні дії. [4, с. 287–288].

Активні партизанські наступальні операції УПА на збройні осередки АК значно активізувалися, коли польське підпілля почало проводити акції на українські села та співпрацювати з радянськими партизанськими загонами. Так військові формування поляків з кінця 1943 р. нападали на хутір Хатки біля с. Плебанівка Тереховлянського району – 19 жовтня 1943 р., с. Стриївка Збараського району – 21 жовтня 1943 р., колонію Жорницька біля с. Лісники Бережанського району – 3 квітня 1944 р., напад на жителів с. Соколів Тереховлянського району – 16 січня 1943 р., с. Гнила Перемишлянського району – 25 березня 1944 р. та ін. [16, арк. 158, 209; 17, с. 970].

Варто відзначити, що у Тернопільській області ОУН протистоянням з польським підпіллям займалася мережа ОУН, а відплатні чи превентивні акції проводили теренові боївки ОУН та Служба Безпеки (далі – СБ), а у деяких випадках до акцій залучалися відділи УПА. Найбільші бої відділи УПА вели у Бережанській окрузі, зокрема за осередок польських збройних формувань у с. Ганачів Перемишлянського району. Тут впродовж лютого-квітня 1944 р. у боях з АК брали участь окремі підрозділи із сотень "Сіроманці", "Орли", "Рубачі" та "Буйні" [1, с. 52–53]. Вважаємо за потрібне розглянути випадок із с. Ганачів більш детально, оскільки у сучасній історіографії події довкола цього села обростають різноманітними міфами. Згідно з повідомленнями підпілля ОУН, польські партизани у кількості 200 осіб влітку 1943 р. діяли проти українців в околицях сіл Ганачів і Свірж Перемишлянського району, де мали свій табір. Спільно з ними діяв єврейський підрозділ у кількості 60 стрільців. У січні 1944 р. поляки у с. Ганачів приймали групу радянських партизанів із загону полковника Дмитра Медведєва. У березні 1944 р. у селі, біля костелу, зведено бункери, які огорожувалися колючим дротом [8, с. 284; 11, с. 286, 338, 487, 689; 17, с. 934–935]. Сотня "Сіроманці" 3 лютого 1944 р., а у "березні 1944 р. спільно з однією чотою сотні "Орли" проводила акції на с. Ганачів, проте вони результату не дали [18, с. 611; 19, с. 482]. Так, 10 квітня 1944 р. командир "Яструб" (Дмитро Карпенко) на чолі сотень "Сіроманці", "Рубачі" та чоти з сотні "Буйні" провів наступ на підрозділ АК у цьому селі. Згідно з "Хронікою сотні "Буйних"" село оточили "... і на знак червоної ракети почали наступ. Поляки, видно, були приготовані на це, бо, коли наша розстрільня показала під селом, відкрили по ній сильний вогонь. Незважаючи на те, наші чоти атакували зі всіх сторін. Вкоротці поляки побачили, що не встояться, почали розбігатись, одні до костела, а інші до льохів. Щойно тоді почалась погоня за ними і чистка. У висліді цієї акції спалене майже ціле село. Залишилася тільки мала частина. Усіх бандитів стрінула заслужена кара. Хто пробував утікати з села, йому загороджували дорогу наші застави. Не здобутий залишився костел, в якому частина поляків забарикадувалась і відстрілювалась ..." [20, с. 404]. Втрати відділів УПА, згідно з хронікою, були мінімальними – 1 з "Сіроманців" вбитий та 1 легко поранений із "Буйних" [6, с. 158; 20, с. 404]. Проте, варто зазначити, що втрати можуть не відповідати дійсності та бути занижені. Отже, підрозділ АК не був знешкоджений УПА. Згодом, 2 травня 1944 р., німецькі війська провели паціфікацію цього села та остаточно ліквідували відділ АК [6, с. 159].

Сотня "Сіроманці" також брала участь в акціях на польські села у Рогатинському повіті – на с. Людвиківка біля Бурштина Галицького району – 17 лютого, Мелну і Підкамін Рогатинського району – 19 лютого. Сотня "Орли" провела акцію на с. Фрага Рогатинського району – 19 лютого 1944 р. [21, арк. 43–44]. А у квітні 1944 р. "Орли" спільно з повітовою боївкою СБ ОУН у Перемишлянському районі атакували села Біла – 1 квітня, Жидовичі (сучасне – с. Розсохи) – 14

квітня, Глібовичі – 30 квітня та ін. [22, с. 615–616]. У Бучацькому повіті Чортківської округи антипольські акції провела сотня "Сірі Вовки" на сс.. Коростятин (сучасне – с. Криниця) – 28 лютого та Стара Гута (сучасне – с. Завадівка) Монастириського району на початку березня 1944 р. [6, с. 156; 3, с. 84]. Варто зазначити, що до антипольських акцій УПА німецька адміністрація ставилася байдуже, особливо це стало помітно з наближенням німецько-радянського фронту. Так, після акцій на села Коростятин та Гути Старої, німці приїхали оглянути їх, набрали повні сани курей та від'їхали [23, арк. 48].

У дорученні окружного провідника ОУН Чортківщини "Енея" (ч. 1) від 24 лютого 1944 р. повітовим проводам зазначалося: "Переводячи відплатні акції на поляках звертаю ще раз увагу на те, що жінок та дітей вбивати не вільно. Не вільно теж калічити – втинати руки, ноги, носи і т. д. За свідоме переступлення цього наказу каратиметься дуже строго. Стисло придержуватися інструкцій – вдаряти там де це найбільше доцільно – не випускати керми з рук, не допустити, щоб вулиця гуляла на наше конто. Акціями кермувати. Панувати над ситуацією. Після проведення відплатних акцій вислати негайно протоколи, оперті на докладних даних (чому і за що дану акцію переведено)..." [15, арк. 78–79].

Слід зазначити, що командування УПА та провід ОУН робив усе для того, щоб контролювати ситуацію і не допускати ініціативи окремих командирів чи провідників щодо вирішення польського питання. Так, антипольська скерованість, ймовірно, стало однією з причин того, що у березні 1944 р. розформовано курінь "Гонти" (Іван Питльований). Провідник ОУН Зборівського повіту "Мур" (Петро Романів) звітував, що штаб куреня "Гонти", провівши переговори з представниками німецької військової розвідки, домовився про проведення спільних проти польських акцій [24, с. 612–613].

У Тернопільській окрузі до поляків видавалися листівки, у яких пропонувалося припинити співпрацю з німецькою адміністрацією та радянськими партизанами. Так, у "Пересторозі польському населенню с. Таврова і до околичних сіл" від 11 березня 1944 р. повідомлялося: "В останніх тижнях запримічено тісну співпрацю польського населення з більшовицькими партизанами, агентами і Червоною армією (Тернопільщина, Збараж с. Садки б. Чорткова). З другої сторони з німецькими окупантами і при допомозі доносів стараються нищити українців. Кілька разів перестерігали ми польське населення, щоб воно вплинуло на своїх політичних керманів... Всі наші заходи осталися на нічім. Щоб... опам'ятати... польських політиків, доконуємо акт відплати. Зазначаємо, що не допустимо до того, щоб на нашій землі гуляли польські варшавяки-імперіалісти, нищили наші села, майно, народ. Ми визнаємо боротьбу поляків за незалежну Польщу, але на її рідних землях. Тому дораджуємо полякам йти рятувати польський народ на етнографічних землях... і там боротися за свої права..." [16, арк. 93]. Подібна пересторога у вигляді "комуніката" адресувалася 10 лютого 1944 р. польському населенню с. Грабівці Борщівського повіту за арешт українців 10 листопада 1943 р. [16, арк. 219].

У інструкції організаційної референтури крайового проводу ОУН ЗУЗ від 5 травня 1944 р., надісланій обласним проводом Тернопільщини у Перемишлянський повіт, щодо проведення антипольських акцій в Галичині зазначалося: "З огляду на офіційну поставу польського уряду в справі співпраці з совітами, треба поляків з наших земель усувати. Прошу це так розуміти: Давати польському населенню доручення до кількох днів випровадитися на корінні польські землі. Коли воно не виконає цього, тоді слати боївки, які мужчин будуть ліквідувати, а хати і майно палити (розбирати). Ще раз звертаю при цьому увагу на то, щоби поляків закликати до покинення земель, а доперва опісля ліквідувати, а не навпаки. (Прошу на це звернути спеціальну увагу). Зокрема проганяти з мішаних сіл тих поляків, що не мають тенденції засимілюватися. За те не рухати тих, що мають українські родини і особливо не тяготіють до поляків, а держаться тільки релігією. Експісійні доручення можна дати листівками (льокальними) без нашого офіційного підпису. В них підчеркнути поставу польського уряду і населення на теренах, зайятих більшовиками..." [25, арк. 53]. Тернопільський обласний провід для поляків видав 1200 штук листівок "Польському населенню Західно-Українських Земель до відома!" [16, арк. 94].

Проблема польсько-українських взаємин обговорювалася і на Великому Зборі Української Головної Визвольної Ради (далі – УГВР) у липні 1944 р., на якому "Лозовський" (Роман Шухевич), виступаючи перед учасниками збору щодо польського питання констатував: "...На западно-українських землях в Галичії польские подпольные организации не действовали против немцев, но всецело шли против украинцев, подготавливая изменение власти в Галичії. Все разговоры к тому, чтобы нас обмануть. Удар по польским подпольным организациям начался ликвидацией польских вооруженных организаций и в первую очередь их верхушки. В Галичине (Галич) были проведены ответные меры за удар по самостийному движению. С апреля месяца 1944 года, когда польское правительство начало сотрудничать с большевиками (северная Тернопольщина, Збаращина, где не было никаких действий), поляки пошли на провокацию против украинцев.

Командование УПА отдало распоряжение выселить поляков, если сами не переселятся. Удары продолжают...” [26, с. 460].

Фіксування німецько-радянської фронтової лінії у березні-квітні 1944 р. між річками Серет і Стрипа, та подальша її стабілізація упродовж травня-липня цього ж року призвели до зменшення масштабів українсько-польського протистояння. У німецькій зоні окупації польські та українські формування, що знаходилися у тилу німецьких військ, зайняли вичікувальну позицію. Військовий штаб воєнної округи віддав накази щодо ліквідації активних польських населених пунктів – осередків АК лише з початком радянського наступу на фронті. Так, сотні “Орли” та “Сірі вовки” перед переходом фронту в липні 1944 р. отримала завдання знищити польське містечко Свірж Перемишлянського району, “...щоб після приходу більшовиків ляхи не карали українське населення...”. Згідно зі звітів сотень, це завдання виконали німці: “...За те, що ляхи з більшовицькими парашутистами обстрілювали німецькі авта на шляху – німецькі літаки й піхота знищили Свірж майже зовсім...” [27, с. 470; 28, с. 538].

Перед переходом німецько-радянської фронтової лінії курінь (сотні “Холодноярці”, “Буйні” та “Рубачі”) командира “Бондаренка” (Володимира Якубовського), від командування воєнної округи отримав завдання провести акцію на с. Луковець (сучасні – села Луковець-Журівський і Луковець-Вишнівський) Рогатинського району, де базувався та проводив антиукраїнські акції потужний відділ АК [8, с. 300–301; 29, с. 71; 30, с. 554]. Наразі із виявлених документів не можливо встановити чи була проведена воєнна операція проти підрозділу АК. Так, у “Хроніці сотні “Холодноярці” повідомляється, що: “...ціллю... було розігнати кубла польсько-більшовицьких банд в с. Лукавці Букачівського р-ну... тому, що коло с. Лукавець квартирувало багато німців, курінь оминув село і подався за Дністер...” [30, с. 554].

З радянською окупацією території ВО З “Лисоня” польське підпілля, що діяло на цих теренах, виступило разом із новою окупаційною владою проти відділів УПА та ОУН, офіційно вступаючи у створені НКВС винищувальні батальйони та групи самооборони. Ця співпраця змусила провідників ОУН та командирів УПА самостійно вирішувати питання боротьби із польськими військовими формуваннями [1, с. 60–61].

Таким чином, у статті висвітлено польсько-українське протистояння під час німецької окупації на території Тернопільської області ОУН, де проводили свою діяльність відділи УПА ВО З “Лисоня”. Значне загострення конфлікту між двома сторонами відбулося з приходом на терени Тернопільщини радянських партизанів та наближенням німецько-радянського фронту в лютому 1944 р. Стабілізація фронтової лінії на Тернопільщині призвела до зменшення масштабів українсько-польського протистояння, проте, з повною радянською окупацією польське підпілля виступило спільно із окупаційною владою проти відділів УПА та ОУН, розв’язавши новий етап польсько-української війни.

Список використаних джерел

1. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 20: Воєнна округа УПА “Лисоня”. 1943–1952. Документи і матеріали / [упор. С. Воляннюк]. – Київ – Торонто, 2012. – 848 с. 2. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав “Бурю?” Армія Крайова на Тернопіллі 1941–1945 рр. / О. Гайдай, Б. Хаварівський, В. Ханас. – Тернопіль, 1996. – 176 с. 3. Клименко О. Українці в поліції в дистрикті “Галичина” (Чортківський округ): німецький окупаційний режим в південних районах Тернопільщини у 1941–1944 рр. / О. Клименко, С. Ткачов. – Харків, 2012. – 288 с. 4. Клименко О. Українці в поліції в дистрикті “Галичина” (Тернопільський округ): німецький окупаційний режим в Тернополі та околицях у 1941–1944 рр. / О. Клименко, С. Ткачов. – Харків, 2012. – 600 с. 5. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля / С. Такачов. – Тернопіль, 1997. – 216 с. 6. Мотика Г. Від Волинської різанини до операції “Вісла”. Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр./ М. Гжегож. – К., 2013. – 360 с. 7. Мотика Г. Українська партизанка 1942–1960. Діяльність Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії. – Варшава: Ритм, 2006. – 720 с. 8. Льюшин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в західній Україні (1939–1945 рр.) / І. Льюшин. – Київ, 2009. – 399 с. 9. Телеховський Ю. Українсько-польські відносини: деякі факти та міркування щодо об’єктивної оцінки минулого / Ю. Телеховський // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 2 (17). – 2001. – С. 1–6. 10. В’ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / В. В’ятрович. – Київ, 2011. – 288 с. 11. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / [Відп. ред. та упоряд. В. В’ятрович]. – Т.1. Війна під час війни. 1942–1945. – Львів, 2011. – 792 с. 12. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / [Відп. ред. та упоряд. В. В’ятрович]. – Т.1. Війна після війни. 1942–1945. – Львів, 2011. – 576 с. 13. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 71, арк. 71. 14. Воляннюк С. Омелян Польовий – “Остап” / С. Воляннюк. – Торонто-Львів: Літопис УПА, 2013. – 128 с. 15. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 28, арк. 24, 78–79. 16. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 34, арк. 93–219. 17. Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945. – Т. 4. – Ч. 2. – Варшава-Київ, 2005. – 1512 с. 18. Звіт про діяльність відділів УПА за лютий 1944 р. у Бережанській окрузі // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 20: Воєнна округа УПА “Лисоня”. 1943–1952. Документи і матеріали / [упор. С. Воляннюк]. – Київ-Торонто, 2012. – С. 611. 19. Хроніка сотні “Сіроманці” // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12: Воєнна Округа “Буг” 1943–1952. Документи і матеріали.

Книга 1 / [упор. В. Мороз, О. Вовк]. – Київ-Торонто, 2008. – С. 475–510. 20. Хроніка сотні "Буйні" // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 20: Воєнна округа УПА "Лисоня". 1943–1952. Документи і матеріали / [упор. С. Воляннюк]. – Київ – Торонто, 2012. – С. 391–441. 21. ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 66, арк. 43–44. 22. Протокол у справі відплатних акцій на поляків у повіті Перемишляни // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 20: Воєнна округа УПА "Лисоня". 1943–1952. Документи і матеріали / [упор. С. Воляннюк]. – Київ-Торонто, 2012. – С. 615–616. 23. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 35, арк. 48. 24. Протокол Переговорів з військовими частинами Вермахту // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 20: Воєнна округа УПА "Лисоня". 1943–1952. Документи і матеріали / [упор. С. Воляннюк]. – Київ-Торонто, 2012. – С. 612–613. 25. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 3, арк. 53. 26. Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 26: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга 4: Документи і спогади / [упор. Є. Штендера]. – Торонто-Львів. 2001. – 658 с. 27. Звіт про перехід фронту сотні "Орли" // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 20: Воєнна округа УПА "Лисоня". 1943–1952. Документи і матеріали / [упор. С. Воляннюк]. – Київ – Торонто, 2012. – С. 470–471. 28. Звіт про перехід фронту сотні "Сірі Вовки" // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 20: Воєнна округа УПА "Лисоня". 1943–1952. Документи і матеріали / [упор. С. Воляннюк]. – Київ – Торонто, 2012. – С. 538–539. 29. УПА – Зах[ід] на третьому етапі // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 33: Тактичний Відтинок УПА 26-ий "Лемко": Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали) / [упор. П. Потічний та І. Лико]. – Торонто-Львів. 2001. – С. 31–83. 30. Хроніка сотні "Холоднярці" // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 20: Воєнна округа УПА "Лисоня". 1943–1952. Документи і матеріали / [упор. С. Воляннюк]. – Київ-Торонто, 2012. – С. 552–566.

Сергей Воляннюк

БОРЬБА ОТДЕЛОВ УПА ПРОТИВ ПОЛЬСКИХ ВОЕННЫХ ФОРМИРОВАНИЙ ВО ВРЕМЯ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ НА ТЕРРИТОРИИ ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ВОЕННОЙ ОКРУГИ "ЛЫСОНЯ" (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 1943 – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 1944 Г.)

В статтє проанализированы участие отделов УПА против польских военных формирований на территории Тернопольской военной округа "Лысоня" во время немецкой оккупации во второй половине 1943 – первой половине 1944 гг. Освещены ход польско-украинского противостояния на Тернопольщине

Ключевые слова: УПА, ОУН, ВО 3 "Лысоня", АК, инспекторат, округа.

Serhii Volianiuk

THE STRUGGLE OF UPA DIVISIONS AGAINST POLISH MILITARY FORMATIONS DURING THE GERMAN OCCUPATION IN THE TERRITORY OF TERNOPIL MILITARY OKRUHA "LYSONIA" (SECOND HALF 1943 – FIRST HALF OF 1944)

The article analyzes the participation UPA against the Polish military formations in the Ternopil military districts "Lysonia" during the German occupation in the second half of 1943 – the first half of 1944. The course of the Polish-Ukrainian conflict in Ternopil is also noticed there

Key words: UPA, OUN, VO 3 "Lysonia", AK, inspectorate, okruha.

УДК 94: 329.7 (477) "1944/1945"

Володимир Бондаренко

УКРАЇНСЬКЕ ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1944–1945 РР.)

У статті проаналізовано діяльність вільнокозацького руху на завершальному етапі війни у 1944–1945 рр. Досліджено ідейно-політичні позиції учасників руху після зміни політики нацистського керівництва у 1944 р. Розглянуто участь колабораціоністських частин у війні на боці нацистської Німеччини у 1944–1945 рр. Визначено ставлення вільнокозацького руху до інших колабораціоністських формувань на боці нацистської Німеччини.

Ключові слова: український вільнокозацький рух, колабораціонізм, колабораціоністські козацькі формування, козацький національно-визвольний рух, Український національний козацький рух.

Друга світова війна, навіть на відстані 70 років, викликає не тільки зацікавлення науковців, але і використовується у політичній боротьбі і з'ясуванні стосунків між державами. Багато проблем викликають гострі дискусії у суспільстві. Однією з них є співробітництво громадян СРСР з нацистами у роки війни. Особливо неоднозначні оцінки та гостру полеміку викликає служба громадян СРСР у Вермахті та інших збройних формуваннях на службі нацистів. Тому об'єктивне висвітлення військово-політичного колабораціонізму надасть можливість краще зрозуміти явища Другої світової війни та дати їм наукову оцінку. Усе це буде сприяти консолідації суспільства та формуванню нової національної пам'яті про війну. Однією з таких проблем є діяльність вільнокозацького руху на завершальному етапі війни у 1944–1945 рр. Цьому і буде присвячена наша розвідка.

Упродовж останніх 20 років проблема колабораціонізму досліджується з нових теоретико-методологічних позицій та з використанням нової джерельної бази. Спілкування між істориками СНД, міжнародні проекти надали можливість ознайомитися як з працями західних істориків, так і використати документи з раніше недоступних іноземних архівів. Однією з перших була опублікована монографія А. Боляновського, у якій розглядалася участь українців у збройних формуваннях нацистської Німеччини. Використання значної маси нових архівних джерел, нові теоретичні підходи та широкий фактичний матеріал характерний для цієї роботи. Певні аспекти присвячені і українському вільнокозацькому руху в роки Другої світової війни [1]. Цікавою є стаття цього ж автора, у якій розглядається з допомогою історико-порівняльного методу участь українців, росіян і поляків у колабораціоністських формуваннях [2, с. 71–91].

Значний внесок у дослідження проблеми зробили праці В. Шайкан у яких вивчалися причини, сутність форми воєнно-політичного колабораціонізму на теренах окупованої України у 1941–1944 рр. [3; 4, с. 226–231; 5, с. с. 484–494; 6, с. 268–279]. І. Дерейко проаналізував діяльність місцевих збройних формувань на службі нацистів. Автор особливу увагу приділив поліційним частинам у складі Вермахту і СС. Окремі згадки про колабораціоністські козацькі частини містяться у його роботах [7, с. 179–193; 8, с. 34–53; 9].

Нестандартними підходами відзначився збірник "Родня", у якому були як дослідження українських науковців, так і значна колекція архівних документів 1941–1944 рр. У збірнику розглянута проблема діяльності поліційних формувань та їх боротьби із партизанським рухом в Україні [10].

Таким чином, український вільнокозацький рух у роки Другої світової війни залишається малодослідженим українськими істориками. Російські та зарубіжні дослідники також не зверталися до вивчення цієї проблеми. На наш погляд, доцільно вивчити діяльність організацій та колабораціоністських частин Українського Вільного козацтва (далі – УВК) на різних етапах війни, у тому числі і на завершальному.

Метою статті є дослідити український вільнокозацький рух на завершальному етапі Другої світової війни у 1944–1945 рр.

Завданнями статті є визначити особливості руху у 1944–1945 рр. Проаналізувати ідейно-політичні погляди керівників та учасників руху та місце козацтва у національно-визвольній боротьбі того часу. Розглянути зміни у політиці нацистського керівництва та їх вплив на діяльність руху.

Після втрати значної частини окупованих територій СРСР і перенесення військових дій на територію Східної Європи та Німеччини, а також відкриття 6 червня 1944 р. бойових дій союзників у Франції позбавили Німеччину значної частини людських і матеріальних ресурсів. Радянські військовополонені та східні робітники були значним резервом для Вермахту і СС. Згідно з різними даними, на території нацистської Німеччини та окупованих країн, знаходилося від 2 до 3 млн

українців, дехто навіть подає цифру у 5 млн. Поразки та необхідність резервів змінили ставлення до слов'янських народів Г. Гімлера, як не дивно після заклоту 20 липня 1944 р., він перехопив ідею військових заклотників про створення значних збройних колабораціоністських формувань. Причому керівник СС навіть перейняв орієнтацію офіцерів Вермахту на створення Російської держави і не сприйняття національних рухів народів СРСР. А. Розенберг не змінив власних поглядів на необхідність розпаду СРСР і ставки на національні рухи. У березні 1943 р. він, не довіряючи А. Власову, намагався створити якийсь український національний комітет із 4 представників київської інтелігенції і вів переговори з деякими офіцерами СС [11, с. 193–224].

Не відмовився від цієї ідеї А. Розенберг і пізніше. На початку серпня 1944 р. у Берліні він підтримував О. Семененка, колишнього обер-бургомістра м. Харкова, який мав створити Український національний комітет. Передбачалося видавати українську газету для антикомуністичної агітації. О. Семененко претендував на місце майбутнього голови українського уряду. Він навіть перебував у м. Белграді для налагодження зв'язків з сербськими політичними колами [12, с. 262–263]. Г. Гімлер, навпаки, змінив власну позицію, і після зустрічі з А. Власовим підтримував його рух до кінця Другої світової війни. Правда, знаючи позицію А. Гітлера, щодо озброєння слов'ян, яку він не змінював, вони не доповідали йому про зміни у політиці і діяли самостійно. Цікаво, що навіть вже на нараді 23–24 березня 1945 р. фюрер наполягав на розформуванні 1-ї дивізії УНА (колишньої дивізії СС "Галичина"), бо як він вважав з досвіду Першої світової війни, австрійські русини не вміють воювати і є анархістами. Правда кінець війни не сприяв ліквідації цієї дивізії [13, с. 46–65]. Така ситуація призвела до того, що ні Г. Гімлер ані А. Розенберг не могли заборонити дії один одного. Тому А. Власов не міг сконцентрувати монопольну владу над колабораціоністськими збройними формуваннями, а українці могли протистояти йому.

Аналізуючи безпосередньо тему нашого дослідження звернемо увагу, що до Української національної армії (далі – УНА) увійшли і українські вільнокозацькі формування. Першу групу з них склали залишки батальйонів "Шума", сформовані представниками Вільного козацтва на окупованій Україні. Наприклад, після переходу до УПА групи вояків 109-го батальйону його залишки були включені до 33-го поліцейного стрілецького полку, які відступали з боями через Польщу до Німеччини. Залишки поліцейних батальйонів з Сумщини були додані до 38-го поліцейного полку, який також відступав до Німеччини. У 1944–1945 рр. багато з вояків потрапило до пожежних поліцейних частин у Німеччині з яких була сформована протитанкова бригада "Вільна Україна", яка стала основою для 2-ї дивізії УНА. Значна група представників УВК увійшла до 209-го козацького поліцейного батальйону, який брав участь у придушенні Варшавського повстання. Отже, після розгрому і ліквідації частин "Шума" сформованих УВК на окупованих територіях України у 1941–1942 рр. вояки і старшини цих батальйонів опинилися в УНА. Інша частина дезертирувала до УПА або переходувалася і навіть вступила до радянських частин на звільнених територіях України [9, с. 100–107].

Іншу групу склали формування УВК, створені штабом під керівництвом І. Цапка, які знаходилися за межами Німеччини. Це були три батальйони: 281-й Східний кавалерійський відділ Ф. Гудими, Запорізький загін полковника А. Долуда у Голландії та виокремлений зі змішаної російсько-української 599-ї резервної бригади у Бельгії курінь УВК полковника П. Терещенка, на базі якого почали комплектувати 1-шу резервну бригаду УНА [1, с. 496]. Останній підрозділ був створений з курсантів розвідувально-диверсійної школи заснованої у жовтні 1944 р. П. Терещенком, бувшим полковником Червоної армії. Пізніше курінь П. Терещенка був перекинутий до Чехії з метою формування так званої групи Т. Бульби-Боровця [14].

Звернемо увагу на те, що після поразок 1943 р. у Абвері склалася думка про можливість перетворення війни СРСР з нацистською Німеччиною у громадянську війну. Визнаючи провал окупаційної політики та зростання спротиву на окупованих територіях, передбачалося піти на певні поступки, особливо А. Власову і навіть заключити мирну угоду з ним. Далі передбачалося використати цей рух та національні комітети для організації пропаганди і повстанського руху в тилу Червоної армії [15]. Подібні ж плани існували у нацистів і під кінець війни. 15 березня 1945 р. німецькі спецслужби повідомляли про план створення Т. Бульбою-Боровцем партизанської армії, яка повинна була через Словаччину прорватися до Галичини і об'єднатися з УПА. У цьому ж документі інформувалося про домовленість з Р. Шухевичем, про спільну діяльність з Т. Бульбою-Боровцем та визнання ним УНК на чолі з П. Шандруком [12, с. 597–599]. Чисельність спеціального формування була розрахована на 5 тис., а пізніше скорочена до 1 500 осіб. Сформовано було тільки 2 батальйони, одним з яких і був П. Терещенка, хоча інколи він має назву бригади. Німці наприкінці війни вже не мали недостатньої кількості літаків, ні палива для них. Вони запропонували Т. Бульбі-Боровцю або переходити самотужки лінію фронту, або десантуватися невеличкими групами у найближчі тили радянських військ. Тому фактично більшість підрозділів Т. Бульби-Боровця не виконали німецький план [16, с. 298–314].

Виключенням стали дії П. Терещенка який з колишніх вояків батальйонів "Шума", які після відступу з України служили у 206-му і 207-му поліцейських батальйонах у Польщі, сформував розвідувальні групи на чолі з членом ОУН В. Лазаренком, який раніше був заарештований за організацію переходів поліцейських на бік УПА. Дві групи розвідників і диверсантів у кількості 48 осіб були перекинуті у район села Лашковце на території Чехословаччини. З 8 по 18 квітня 1945 р. переодягнені в однострої Червоної армії вони намагалися прорватися в Україну, але після сутичок з чеською міліцією та військами з охорони тилу діючої армії тільки 8 осіб дісталися України. Їх завданням було координувати зв'язок УНА і УПА та брати участь в організації повстанського руху. На середину 50-х рр. ХХ ст. дві особи з них були заарештовані, а шість знаходилися у розшуку [9, с. 108–109]. Більшість вояків частин Т. Бульби-Боровця прорвалися у Баварію, де були взяті в полон американцями або перейшли на становище цивільних біженців.

Інші представники, які належали до вільнокозацького руху, зробили ставку на формування нових козацьких частин у складі існуючих колабораціоністських формувань Дону, Кубані і Тереку. 1 серпня 1944 р. А. Шкуро, який до цього не брав безпосередньої участі у формуванні козацьких колабораціоністських частин, став начальником козацького резерву у складі Вермахту, а пізніше СС. Начальником штабу у А. Шкуро став І. Полтавець-Остряниця. Завданням А. Шкуро було концентрація козаків з лав остарбайтерів і військовополонених, проведення їх навчання і скерування до 15-го козацького корпусу СС та частин Т. Доманова у Північній Італії. У квітні 1945 р. ця військова частина була розформована А. Шкуро, а її старшини і вояки перейшли на становище цивільних біженців. Це врятувало багатьох, але не самого А. Шкуро [17, с. 155–157].

М. Омелянович-Павленко і наприкінці війни не залишав спроби сформувати козацькі частини, причому також за допомогою А. Шкуро. 7 вересня 1944 р. полковник М. Россіневич повідомляв В. Петріву про спроби А. Долуда та М. Омеляновича-Павленка сформувати козацьку дивізію разом з А. Шкуро і спроби інших емігрантів відмовити ініціаторів від цього заходу [18, с. 791]. 29 вересня 1944 р. полковник М. Шуляїв звернувся до німецького командування сформувати 1-шу Запорізьку кавалерійську дивізію військ СС, але подальша доля цієї ініціативи нам невідома. Отже, окремі українські козацькі частини поза межами УНА так і не були сформовані. Козацька ідея пропагувалася і у лавах УНА. Так, у газеті "За Україну" опублікована стаття О. Андрієвського, присвячена УВК у 1917–1919 рр., яка раніше була надрукована у "Казачьем Вестнике". У тому ж числі видання розміщена замітка, у якій повідомлялося про 15-й корпус та стан Т. Доманова та їх боротьбу на території Угорщини і Хорватії з партизанами [19].

Отже, український вільнокозацький рух у роки Другої світової війни залишається малодослідженим і потребує подальшого вивчення істориками. Втрата окупованих територій та поразки від англо-американських військ призвели до зміни політики у відношенні до слов'ян з боку Г. Гімлера. Він підтримав рух А. Власова і намагався підпорядкувати йому всі колабораціоністські формування. А. Розенберг залишався прихильником використання національних рухів у боротьбі проти радянського режиму. А. Власову не вдалося підпорядкувати собі українські колабораціоністські частини у тому числі і вільнокозацькі.

Вільнокозацький рух розколовся на дві частини. Перша, підтримала Український національний комітет на чолі з П. Шандруком і ввійшла до складу УНА. Друга, продовжувала підтримувати ідею "Казакії" і намагалася створити колабораціоністські частини у складі формувань Дону, Кубані і Тереку. Незважаючи на дії нацистів та їх прихильників серед козацьких формувань, нацистська Німеччина вже не змогла перемогти у війні. Вільнокозацькі колабораціоністські частини опинилися у західних окупаційних зонах і у переважній більшості не були репатрійовані. Значна група керівників та учасників українського вільнокозацького руху після Другої світової війни опинилася в еміграції, де й продовжила діяльність.

Список використаних джерел

1. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / А. Боляновський. – Львів, 2003. – 685 с.
2. Боляновський А. Українці, росіяни й поляки у Збройних силах Німеччини у 1939–1945 роках: порівняльний аналіз / А. Боляновський // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – 2012. – Вип. 5. – С. 71–91.
3. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату "Україна" та військової зони в період Другої світової війни: Монографія / [Відп. ред. О. Є.Лисенко] / В. О.Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 468 с.
4. Шайкан В. О. Колабораціонізм та його зміст / В. О. Шайкан // Сторінки воєнної історії України. – 2002. – Вип. 6. – С. 226–231.
5. Шайкан В. О. Колабораціонізм в Україні в роки Другої світової війни: характерні риси та особливості / В. О. Шайкан // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. – Вип. 10. – Ч. 1. / Ін-т історії України НАН України. – К.: Видавництво Інституту Історії України, 2006. – 494 с. – С. 484–494.
6. Шайкан В. О. Український військовий колабораціонізм в роки Другої світової війни / В. О. Шайкан // Сторінки воєнної історії України. – 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 268–279.
7. Дерейко І. Від колаборації до резистансу: діяльність 115/62-го українського батальйону шуцманшафту на теренах Білорусі і Франції в 1942–1944 рр. / І. Дерейко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. –

2003. – № 1. – С. 179–193. 8. Дерейко І. Місцеві підрозділи німецької армії та поліції як інструмент здійснення окупаційної політики: антропологічний вимір / І. Дерейко // Матеріали міжнародної конференції "Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд" (21–22 листопада 2009 р., Вінниця). – Київ: НІОД; Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. – С. 34–53. 9. Дерейко І. І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті "Україна" (1941–1944 рр.) / І. Дерейко. – К., 2012. – 174 с. 10. Родня. Поліція і партизани, 1941–1944. На прикладі України / [авт.-сост.: А. Гогун, І. Дерейко, А. Кентий]. – Київ: Український видавельський союз, 2011. – 576 с. 11. Армстронг Д. Український націоналізм. Факти і дослідження / Джон Армстронг / [пер. с англ. П. В. Бехтина]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 368 с. 12. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 2: 1944–1945 / [под ред. А. Н. Артизова]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 1167 с. 13. Тимофеєв А. Руси и Други светски рат у Југославији: утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945 / Алексеј Ј. Тимофеєв. – Београд: Институт за новију историју Србије, 2011. – 460 с. 14. Жила В. Парашутна бригада Української Національної Армії (спомин про спроби її формування) / В. Жила // Вісті Комбатанта. – 1995. – № 4. – С. 62–69. 15. Из разработки 203-го отделения абвера при штабе 1-й танковой армии группы армий "Юг" "О необходимости превращения "восточного похода" в гражданскую войну". 26 ноября 1943 г. // Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник в 8 т. Т. 4. Великий перелом. В 2-х кн. Кн. 2 (1 июля 1943 – 31 декабря 1943 г.). – М.: "Русь", 2008. – 816 с. – С. 741–745. 16. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху / Т. Бульба-Боровець. – Вінніпег (Канада): Волинь, 1981. – 326 с. 17. Ленивов А. К. Под казачьим знаменем. Эпопея Казачьего Стана подводительством Походных Атаманов Казачьих Войск С. В. Павлова и Т. И. Доманова в 1943–1945 гг. Материалы и документы / А. К. Ленивов. – Мюнхен: Издание автора, 1970. – 321 с. 18. Українська політична еміграція, 1919–1945 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; Центральний держ. архів громадських об'єднань України / [Ю. А. Левенець (ред. кол.), В. С. Лозицький (упоряд.)]. – К.: Парламентське видавництво, 2008. – 925 с. 19. За Україну. – 30 березня 1945.

Владимир Бондаренко

УКРАИНСКОЕ ВОЛЬНОЕ КАЗАЧЕСТВО НА ЗАВЕРШАЮЩЕМ ЭТАПЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1944–1945 ГГ.)

В статье проанализирована деятельность вольноказачьего движения на завершающем этапе войны в 1944–1945 гг. Исследованы идейно-политические позиции участников движения после изменения политики нацистского руководства в 1944 г. Рассмотрено участие коллаборационистских частей в войне на стороне нацистской Германии в 1944–1945 гг. Определено отношение вольноказачьего движения к другим коллаборационистским формированиям на стороне нацистской Германии.

Ключевые слова: Украинское вольноказачье движение, коллаборационизм, коллаборационистские казачьи формирования, казачье национально-освободительное движение, Украинское национальное казачье движение.

Volodymyr Bondarenko

UKRAINIAN FREE COSSACKS IN THE FINAL STAGES OF WORLD WAR II (1944–1945)

The article analyzed the activity Free Cossacks movement in the final phase of the war in 1944–1945. Investigated the ideological and political positions of participants in the movement after the change in policy of the Nazi leadership in 1944. Considered part collaborationist units in the war on the side of Nazi Germany in 1944–1945. The ratio of the movement to other Free Cossacks collaborationist formations on the side of Nazi Germany.

Key words: Ukrainian Free Cossacks movement, collaboration, collaborationist Cossack units, Cossack national liberation movement, Ukrainian national Cossack movement.

УДК 94(478)

Іван Зуляк

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПУНКТИВ ВОЄННОЇ ЦЕНЗУРИ В УРСР (1945–1946 РР.)

У статті аналізується функціонування пунктів воєнної цензури в УРСР впродовж 1945–1946 рр. Розкрито механізм їх впливу на посилення тотального контролю за листуванням військовослужбовців, цивільного населення з членами їх сімей та родин. Висвітлено роль перлюстрації у порушенні прав радянських громадян, гарантованих законодавством.

Ключові слова: УРСР, воєнна цензура, перлюстрація, ідеологія, тотальний контроль.

Актуальність теми досліджуваної теми ґрунтується на тому, що функціонування пунктів воєнної цензури у повоєнний період представляє інтерес і зацікавленість у науковців власне не лише через вивчення механізму їх роботи, але передусім завдяки впливу на посилення тотального контролю за листуванням військовослужбовців з членами їх сімей та родин.

Наукова новизна публікації ґрунтується на тому, що її автором, чи не вперше в українській історіографії, досліджується функціонування пунктів воєнної цензури в УРСР в 1946 р., аналізуються проблеми, пов'язані як з контролем за листуванням військовослужбовців з членами їх сімей та родин, так і перлюстрація, як явище, що цілком відповідало радянській тоталітарній системі як воєнного, так і повоєнного періоду.

Об'єкт дослідження – радянська тоталітарна система.

Предмет дослідження – особливості функціонування пунктів воєнної цензури в УРСР у 1945–1946 р.

Мета статті – проаналізувати функціонування пунктів воєнної цензури в УРСР в досліджуваній період.

Завдання публікації – розкрити механізм функціонування пунктів воєнної цензури в УРСР (1945–1946 рр.); дослідити посилення тотального контролю за листуванням військовослужбовців, цивільного населення з членами їх сімей та родин; охарактеризувати перлюстрацію, як порушення прав радянських громадян, гарантованих законодавством.

Хронологічні рамки статті охоплюють 1945–1946 р., коли воєнна цензура, незважаючи на ще воєнний і повоєнний період, активно продовжувала функціонувати, проводячи перлюстрацію поштової кореспонденції як військовослужбовців, так і членів їх сімей.

Територіальні межі статті обмежуються УРСР.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями, в основному російськими. Зокрема, А. Винокуров та С. Ткаченко основну увагу присвятили вивченню особливостей організації та функціонування воєнної цензури, пов'язаної з перлюстрацією поштової кореспонденції упродовж 1941–1953 рр. [1]. В. Гашенко писав про те, що у воєнний час, радянські спецслужби виконували завдання, пов'язані з державною безпекою, однак воєнна цензура, виходячи з морально-етичних міркувань, заслуженим авторитетом серед широкого загалу не користувалася [2]. А. Суков подав короткий огляд радянської політики у сфері цензури [3]. А. Блюм дослідив формування та розвиток радянської цензури в епоху тоталітарного режиму 1929–1953 рр. Автор доволі широко проаналізував систему тотального контролю, технологію цензурного нагляду за засобами масової інформації, книжковими видавництвами, громадськими бібліотеками, книгарнями тощо [4].

У монографії А. Смикаліна описано механізми роботи поштової воєнної цензури, ідеологічного нагляду, перлюстрації, форми політичного контролю тощо [5]. А. Север в контексті дослідження діяльності воєнної контррозвідки СМЕРШ у роки війни, охарактеризував окремі документи, пов'язані із наказом Народного комісаріату оборони СРСР (далі – НКО СРСР) і Народного комісаріату військово-морського флоту СРСР (далі – НКВМФ СРСР) від 13 липня 1941 р. Зокрема, у "Положенні о воєнній цензурі воинской поштової кореспонденції" визначено її структуру, права і обов'язки підрозділів воєнної цензури, методику і техніку обробки кореспонденції тощо [6].

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Галузевого державного архіву Служби Безпеки України, фонд 16 [7–9] та матеріали періодичних видань [10].

Аналізуючи історіографічні праці і джерельну базу наукової проблематики, приходимо до логічного висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями.

Згідно із наказом НКО СРСР і НКВМФ СРСР від 13 липня 1941 р. уведено в дію "Положение о воєнній цензурі воинской поштової кореспонденції", у якому визначено структуру, права та обов'язки підрозділів воєнної цензури, методику і техніку обробки кореспонденції, а також наведено перелік відомостей, які були підставою для конфіскації відправлень, і відповідно до яких

сформовані при військово-поштових сортувальних пунктах, військово-поштових базах, військово-поштових відділеннях та військово-поштових станціях відділення військової цензури, на укомплектування яких перебувало 900 контролерів, передані 4-им відділом НКДБ СРСР (з них для 3-го управління НКО СРСР – 650 контролерів і для 3-го управління НКВМФ СРСР – 250 контролерів) [6].

Органи воєнної цензури з початку війни у 1941 р. і до її закінчення піддавалися неодноразовим перетворенням і носили різні найменування. Так, упродовж лютого-жовтня 1942 р. функції воєнної цензури здійснювали підрозділи відділу воєнної цензури Головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії; з жовтня 1942 – до вересня 1943 рр. – діяли органи відділу центральної воєнної цензури Наркомату оборони СРСР; з вересня 1943 року й до закінчення війни працював відділ воєнної цензури Генерального штабу Червоної армії [2].

У системі трьох управлінь НКО СРСР і НКВМФ СРСР створено відділення воєнної цензури, що знаходилися при штабах частин діючої армії і в тилу при військово-сортувальних пунктах, військово-поштових базах, відділеннях і станціях військово-морського флоту. У серпні 1941 р. воєнної цензура передавалася у підпорядкування 2-ого спецвідділу НКВС СРСР, оперативне керівництво продовжували здійснювати армійські, фронтові та окружні особливі відділи [6].

На радянські спецслужби у воєнний та повоєнний період, які діяли на території УРСР, покладалося вирішення безлічі завдань, пов'язаних із забезпеченням державної безпеки. Значна увага приділялася функціонуванню пунктів воєнної цензури упродовж 1945–1946 рр., завершального періоду війни і перших повоєнних років. Як свідчить аналіз архівних матеріалів, пункти воєнної цензури, які функціонували упродовж війни і у перші повоєнні роки своєї активності не знизили, а, навпаки, її підвищили. Це, на нашу думку, пов'язано з тим, що радянська влада намагалася тотально здійснювати контроль не лише за військовослужбовцями, але й цивільним населенням через пункти воєнної цензури, проводила систематичну й добре налагоджену перлюстрацію кореспонденції, незважаючи на те, що у "Положенні о воєнній цензурі воїнської поштової кореспонденції" йшлося лише про перевірку кореспонденції червоноармійців.

Деякі автори пишуть про те, що цензура працювала на межі сил, потік листів був величезним. Могли щось і пропустити, але в цілому діапазон настроїв аналізували адекватно. Усе ж був незначний відсоток листів, який оцінювався воєнної цензурою як "негативний", причому до таких належали, як "провокаційні", що містять "антирадянські висловлювання", "занепадницькі і релігійні" настрої, так і скарги на погане харчування, вошивість, повідомлення про смерть товаришів тощо [6].

Уся інформація, оброблена пунктами воєнної цензури на території УРСР, надсилалася начальнику відділу "В" НКДБ СРСР [8, арк. 267]. До речі, відділ "В" займався контролем й за міжнародною кореспонденцією [9, арк. 260]. Як свідчить аналіз архівних матеріалів, лише за грудень 1945 р. на основі зведених даних у 24 областях УРСР опрацьовано 20200994 листи, із них цивільних осіб – 16612155, військових – 3588839, національними мовами – 510799. Зокрема, польською – 162578, румунською – 87049, молдавською – 63552, німецькою – 19659, єврейською – 26416, чеською – 1740, татарською – 31418, чуваською – 3213, башкирською – 1596, туркменською – 3507, узбецькою – 20879, вірменською – 14686, удмурдською – 757, грузинською – 20290, казахською – 23007, азербайджанською – 13337, англійською – 40, таджицькою – 1920, киргизською – 904, болгарською – 352, марійською – 1033, словацькою – 194, угорською – 2672 [8, арк. 267].

Скеровано в інші органи на цензурування в межах окремо взятих як мовних і стилістичних особливостей, відповідно і територіальних пунктів призначення. На нашу думку, це, передусім, пов'язано з відсутністю контролерів-перекладачів із зазначених мов у тогочасних пунктах воєнної цензури. Наприклад, 145 листів мордовською мовою надіслано у м. Саранськ, 70 листів абхазською мовою – у м. Батумі, 1050 листів дагестанською мовою – у м. Махачкала, 110 листів монгольською мовою – у м. Улан-Уде, 130 листів кабардинською мовою – у м. Нальчик, 64 листи якутською мовою – у м. Якутськ, 35 листів на мові Комі АРСР – у м. Сиктивкар, 174 листи північно-осетинською мовою – у м. Лжауджикау, 210 листів латвійською мовою – у м. Ригу, 205 листів литовською мовою – у м. Вільнюс, 100 листів естонською мовою – у м. Таллін, 2645 листів різного змісту – до м. Москви. Усього 4938 листів. Окрім того вилучено листів з повним текстом – 51356, з поміткою "К" (контроль – примітка автора) – 12996 [8, арк. 267–267 зв.].

Особливо цікавим є листування червоноармійців. Коли вони писали листи, вони, безумовно, враховували неминучість їх проходження через воєнну цензуру, а значить, зазвичай, вдавалися до самоцензури, тобто намагалися не допускати у своїх повідомленнях тієї інформації, яка могла б викликати неприємності для них та їх адресатів. Існувало і таке явище, як психологічна самоцензура, коли бійці свідомо замовчували про небезпеку фронтового життя, щоб не хвилювати дорогих їм людей [10].

При цьому "шкідливих політичних оцінок" у листах було набагато менше, ніж виразів невдоволення з приводу побутових умов. По суті, цензура оцінювала як негативні у переважній

частині просто критичні, нерідко здорові висловлювання щодо становища на фронтах та компетентності командування, відносин з союзниками, поганих умов постачання і побуту, спроби тверезо оцінити дії і силу противника. Наприклад, ті рідкісні листи, у яких йшлося про те, що у німців хороша авіація або артилерія, розцінювалися як "вихвалювання ворога". Деякі автори "негативних" листів бралися "на облік" та "розроблялися" органами НКВС [10]. Зокрема, у 5173 листах йшлося про розголошення воєнної та державної таємниці [8, арк. 268].

Сучасні дослідники, звичайно ж, не можуть з абсолютною точністю визначити ступінь впливу цієї самоцензури на зміст листів. Однак можемо побічно судити про тенденції у цих настроях за збереженими зведеними даними про роботу відділень воєнної цензури особливих відділів НКВС, які обробляли сотні тисяч листів і здійснювали їх статистичний аналіз. Ці дані тим більше важливі, що навіть при свідомій самоцензурі їх авторів у багатьох листах виявлялися, з точки зору цензорів, "неправильними" [10].

Проаналізувавши тексти деяких листів червоноармійців, можна диференціювати й виокремити ті проблеми, які були нагальними для них, і ті, на які вони особливого значення не звертали. Так, із проаналізованих 144 листів, виявлено, що у 2 листах йшлося про антирадянські й антиреволюційні висловлювання і скарги на роботу воєнної цензури; у 3 – скаржилися на антисанітарію; у 4 – на епідемічні захворювання, незадовільну роботу медсанбатів і госпіталів; у 5 – йшлося про факти дезертирства; у 6 – про факти обморожування; у 8 – про недоліки у роботі зв'язку; у 9 – жалілися на офіцерів; у 12 – на перебування у полоні; у 53 – скарги на складність служби; у 159 – на перебої з продуктами харчування; у 179 – на речове забезпечення [8, арк. 267 зв. – 268].

Найважливіше значення воєнна цензура відводила негативним висловлюванням і повідомленням у кореспонденції особистого характеру. На нашу думку, аналіз кореспонденції такого змісту свідчить про те, які проблеми були найважливішими серед тогочасного пересічного громадянства. Наприклад, із перлюстрованих 37224 листів, у них йшлося про: скарги реєвакуйованих прослідковувалися лише у 2 листах; у 4 – про дитячу безпритульність; у 9 – скарги на роботу органів воєнної цензури; у 14 – на транспортні проблеми; у 15 – на поширення антирадянських листівок; у 24 – на антирадянські й антиреволюційні висловлювання; у 31 – на роботу органів зв'язку; у 69 – скарги демобілізованих з лав Червоної армії; у 156 – скарги на промислові підприємства; у 103 – на загибель худоби; у 169 – скарги на недоліки у роботі радянського апарату; у 193 – скарги на дитячу безпритульність; у 289 – скарги інвалідів війни; у 698 – песимістичні настрої; у 740 – скарги на високі податки; у 822 – скарги сімей військових; у 973 – повідомлення про масові захворювання; у 1665 – скарги учнів училищ на складні умови; у 4009 – скарги на недоліки у роботі колгоспів та радгоспів; у 5386 – скарги на погані житлові умови; у 5398 – на проблеми з отримання продуктів; у 16455 – скарги на бандитизм і грабунки [8, арк. 267 зв.].

Характерно, що на кореспонденцію цивільного населення контролери пунктів воєнної цензури також звертали особливу увагу, йдеться про антирадянські висловлювання. Так, у листі Надії Гаврилук з Волинської області, Луцький район, пошта Полонка до сестри Ольги Бульбенюк у Київ, від 25 листопада 1945 р., йшлося про арешт й отримання терміну ув'язнення 15 років і надію на те, що все ж таки вона повернеться на рідну Україну [8, арк. 268 зв.]. Контролери пункту воєнної цензури помітили цього листа грифом "К" і скерували до Луцького управління НКДБ і в 2-ий відділ НКДБ Волинської області [8, арк. 268 зв.]. У листі А. Ф. Грабара з с. Загір'я Букачівського району Станіславської області від 5 грудня 1945 р. до Якіма Головатого з с. Гребінка Гребінківського району Київської області повідомлялося про те, що у Західній Україні не має колгоспів, кожен є господарем на своїй землі, тому й люди живуть добре, щонеділі ходять у церкву, харчуються білим хлібом і м'ясом, а "... тому живемо так добре, що не має колгоспів..." (переклад автора) [8, арк. 268 зв.]. Цього листа також помічено грифом "К" і скеровано до Букачівського районного відділення НКДБ і копію до управління НКДБ у Київській області [8, арк. 268 зв.].

Питання порушень і недоліків у роботі колгоспів й радгоспів часто було основною темою у листах рідних і близьких до червоноармійців. До речі, адресати-колгоспники традиційно не уникали самоцензури, а намагалися передати інформацію якомога об'єктивніше. Так, у листі Лідії Ковальової зі Сталінської області, від 31 грудня 1945 р., зазначалося, що взимку, в 15–200 мороз в колгоспі молотять кукурудзу, частина якої ще знаходиться у полі, не зібрано соняшник, змерзла картопля зогнила, а правління колгоспу не приймає жодних заходів [8, арк. 269 зв.]. Цього листа також помічено грифом "К", однак не відправлено до управління НКДБ у області.

У листі С. Антоновського з Вінницької області, від 3 грудня 1945 р., до сина-червоноармійця, повідомлялося про те, що актив села сформовано із колишніх репресованих, які стали "активно" розкрадати колгоспне майно, колгоспники на трудовень отримують по 160 г зерна, жодних скарг керівництво не приймає [8, арк. 268 зв.]. Цього листа помітили грифом "К" і надіслали до районного відділу НКДБ.

Зокрема, Шевченко М. К., що проживав за адресою с. Калинове Боровського району Харківської області у листі до свого сина від 14 грудня 1945 р., Шевченка М. К., польова пошта 75035, повідомляв про те, що у колгоспі важко працювати, колгосп так і не виконав плану хлібозаготівлі державі, у колгоспників забирають останню кукурудзу [7, арк 23].

Про складну ситуацію, що склалася у колгоспі с. Нової Архангелівки Томаківського району Дніпропетровської області, писав (листа датовано 10 грудня 1945 р. – примітка автора) до сина-солдата А. Котляр, наголошуючи на тому, що "... у колгоспі ніхто працювати не хоче, усі йдуть на виробництво, оскільки хліба не дали зовсім і ми не знаємо, чи доживемо до нового врожаю..." (переклад автора) [7, арк. 23].

Колгоспники також писали про відсутність кормів для годівлі худоби, її масову загибель, некваліфіковане керівництво тощо [7, арк 23–24]. Оскільки воєнна цензура усю поштову кореспонденцію перечитувала й доповідала про її зміст керівництву органів державної безпеки, тому заступник народного комісара держбезпеки УРСР прийняв рішення повідомити про неї секретарів обкомів партії на місцях. В основному наведені приклади повідомлень стосувалися Дніпропетровської області [7, арк 24].

Окрім антирадянських висловлювань, контролери пунктів воєнної цензури приділяли значну увагу повідомленням про порушення у роботі промислових підприємств. Зокрема, у листі товариша Сорокіна, працівника Первомайської контори "Головспоживвугілля", на адресу редакції "Ворошиловградської правди" повідомлялося про те, що на Альбертівській шахті головний інженер з начальником дільниці змішують породу з вугіллям [8, арк. 268 зв.]. У листі з Криворіжжя, від 18 грудня 1945 р., йшлося про порушення техніки безпеки на підприємстві під час роботи нічної зміни, покалічених робітниках тощо [8, арк. 269–269 зв.].

Важливе місце для контролерів пунктів воєнної цензури посідав контроль за кореспонденцією, у якій йшлося про недоліки у роботі радянського партійного апарату. Так, у листі інваліда війни з с. Джуричів Вінницької області на адресу голови райвиконкому наголошувалося на тому, що голова сільської ради (товариш Шнайдер – примітка автора) ставиться до своїх обов'язків халатно, на роботу приходять у нетверезому стані, "... постійно п'яний, сидить на стільці у своєму кабінеті і спить..." [8, арк. 270]. Окрім того, повідомлялося й про те, що він товаришує з двома демобілізованими солдатами, які беруть хабарі з місцевого населення. Автор листа описував випадок, коли у село приїхали два працівники НКВС і під час рейду, проведеного спільно з головою сільської ради, виявили у одного з жителів села м'ясо, яке не конфіскували, а отримали хабар у розмірі 1800 крб. Сайфон (автор листа – примітка І. З.) писав й про те, що податковий агент сільської ради не зібрав податки з населення, а дружина голови сільської ради займається незаконним продажем алкоголю [8, арк. 270].

Васильченко, інвалід війни з м. Лисичанськ, повідомляв про те, що місцеве керівництво зовсім не допомагало йому [8, арк. 271 зв.]. А. Суханов, колишній учитель з м. Вінниця писав про те, що він воював чотири з половиною роки, мав державні нагороди, на які влада не звертала жодної уваги. Окрім того, він зазначав, що районний житловий відділ не те, що не виділив йому помешкання для проживання, але навіть відмовив у прописці. "Звертався до голови міської ради Ленінського району міста Вінниця, в облвійськомат, обком партії, прокуратуру обласну і міську ніде результату не добився, за чистими столами сидять тилові вояки і папір переводять, поприїжджали з Ташкента і позаймали квартири..." [8, арк. 271 зв.]. Пункт воєнної цензури помітив листа грифом "К" і надіслав його до обласної прокуратури.

Д. В. Берешенко, житель Кіровоградської області, у листі від 24 грудня 1945 р., до М. В. Берешенко, який мешкав у м. Грозному, повідомляв про те, що у листопаді працівники НКВС, не маючи на те законних підстав, зв'язали його, без будь-якого опису майна, забрали усі речі. Прокурор на заяву потерпілого не реагував [8, арк. 270]. До речі, цей лист помічено грифом "К", однак без будь-яких скеровувань до органів НКДБ на реагування.

Незначна частина листів стосується недоліків у роботі органів зв'язку. Так, у одному із листів з с. Тарасівки Кіровоградської області повідомлялося про те, що на місцевому пункті зв'язку не відправляють телеграм, затримують листи тощо [8, арк. 270]. А. Павленко, житель м. Горлівки, скаржився начальнику відділення зв'язку м. Саратова, що листи, надіслані синові, останній отримував, а грошові перекази "... пропали і пропала посилка" [8, арк. 270].

Типовим прикладом скарги на пункти воєнної цензури є лист Марії Кудинової, яка мешкала у м. Ворошиловграді, до С. Шигиліна, жителя м. Яворів Львівської області, від 22 грудня 1945 р., у якому йшлося про те, що листи "... лежать на сортуванні і в Воєнній Цензурі. Необхідно зазначити, що війна закінчилася, а Воєнна Цензура працює погано і затримує у себе листи на перегляді дуже довго. Багато військових вже не пишуть, так як вони демобілізувалися, а цензура все працює по старинці..." [8, арк. 270–271].

Контролери пунктів воєнної цензури звертали увагу й на кореспонденцію, у якій сім'ї військових скаржилися на складні побутові умови тощо. Так, А. Бондаренко, працівниця Держбанку в м. Красний Лиман, у листі до В. Чернухова, військовослужбовця районного відділу НКДБ в м. Львові, писала про те, що у їх помешканні холодно, вони не роздягаються з сином, вугілля на залізничній колії збирати заборонило НКВС, “... усім дітям, батьки яких загинули, давали до свят муку, а нам уже другий рік не дають жодної допомоги” [8, арк. 271]. Цього листа контролери пункту воєнної цензури скерували на адресу прокурора м. Красний Лиман.

У листі А. Тупалової, мешканки Синельниківського району, до В. Тупалова, польова пошта № 0688, повідомлялося про те, що на дитину влада відмовлялася виділити допомогу, законтрактували “... в колгосп наше теля і пообіцяли заплатити хлібом, а тепер відмовляються, вони обманули усі колгоспники нічого не отримали. Паразити, побули на фронті два-три місяці, отримали інвалідність і мучать бідних людей, податки платити, на роботу ходити, а їх дружини вдома сидять і усім забезпечені. Неправда нас замучила...” [8, арк. 271]. Звичайно, що листа такого змісту контролери скерували районному відділенню НКДБ.

Варто зазначити, що контроль за якістю обробки кореспонденції контролерами пунктів воєнної цензури також здійснювався: начальниками відділів проведено 32 перевірки, 25 перевірок контролерів, прочитано 1688 листів; старшими уповноваженими – 63 перевірки, 50 перевірок контролерів, прочитано 5656 листів; уповноваженими проведено 512 перевірок, 186 перевірок контролерів, прочитано 38463 листи; помічником уповноваженого проведено 2050 перевірок, 407 перевірок контролерів, прочитано 184740 листів; контролерами проведено 1328 перевірок, 233 перевірки контролерів, прочитано 155078 листів. Усього проведено 3958 перевірок, 901 перевірку контролерів, прочитано 395595 листів [8, арк. 268]. В результаті перевірок виявлено пропущення 59 листів з грифом “К”; 154 листи, які необхідно було вилучити; 7 листів, прочитаних неякісно; у 34 листах виявлено дефекти при відкритті; 104 листи погано заклеєно; 103 листи неправильно штамповано; 63 листи штамповано як національні, які такими не виявилися тощо [8, арк. 268–268 зв.]. Отже, основні завдання функціонування пунктів воєнної цензури ґрунтувалися на здійсненні контролю за поштовою кореспонденцією, що призводило до виявлення широкого спектру настроїв як серед військовослужбовців, так і цивільного населення з членами їх сімей та родин. Проводячи перлюстрацію, контролери пунктів воєнної цензури звертали увагу на негативні висловлювання щодо тогочасних проблем, як побутового, так і не побутового характеру.

Листи, у яких контролери виявляли інформацію негативного змісту або ворожу до радянського ладу, не допускалася до адресанта, а скеровувалася до місцевих органів НКВС, НКБД, прокуратури. Загалом, пункти воєнної цензури, що діяли на території УРСР упродовж 1945–1946 рр., виконували завдання, поставлені перед ними радянською ідеологічною системою.

Список використаних джерел

1. Винокуров А.А., Ткаченко С.Б. Военная цензура в СССР 1941–1953. 2-е изд. испр. и доп. / А. А. Винокуров, С. Б. Ткаченко – М., 2012. – 152 с. 2. Гашенко В. Фронтвые письма: “Просмотрено военной цензурой” // Родина. – 2013. – № 12. – Режим доступа: http://www.istrodina.com/rodina_articul.php3?id=5703&n=214. 3. Сузов А. Краткий обзор цензурной политики советского государства. – М., 1999. – Режим доступа: <http://www.webcitation.org/613Dhvf0C>. 4. Блюм А. Советская цензура в эпоху тоталитарного террора. 1929–1953. Монография / А. Блюм. – СПб.: Академический проект, 2000. – 283 с. 5. Смыкалин А. С. Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР / А. С. Смыкалин. – СПб., 2008. – 317 с. 6. Север А. “Смерть шпионам!” Военная контрразведка СМЕРШ в годы Великой Отечественной войны / А. Север. – М., 2009. – 178 с. – Режим доступа: <http://www.e-reading.ws/book.php?book=1015435>. 7. Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ), ф. 16, оп. 7, спр. 4, т. 001, 228 арк. 8. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 4, т. 002, 301 арк. 9. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 4, т. 005, 279 арк. 10. Битва в письмах. О чем писали русские и немецкие солдаты // Российская газета – неделя. – № 6002(26). – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2013/01/31/stalingrad.html>.

Иван Зуляк

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ПУНКТОВ ВОЕННОЙ ЦЕНЗУРЫ В УССР (1945–1946 ГГ.)

В статье анализируется функционирование пунктов военной цензуры в УССР в течение 1945–1946 гг. Раскрыт механизм их влияния на усиление тотального контроля за перепиской военнослужащих, гражданского населения с членами их семей. Освещена роль перлюстрации в нарушении прав советских граждан, гарантированных законодательством.

Ключевые слова: СССР, военная цензура, перлюстрация, идеология, тотальный контроль.

Ivan Zuliak

FUNCTIONING ITEMS OF MILITARY CENSORSHIP IN USSR(1945–1946)

The article deals with functioning items of military censorship in USSR 1945–1946. Analyzed the mechanism of their effect on enhance total control of military correspondence, civilians and their families. The role of censorship is described violation of the rights of Soviet citizens guaranteed by law.

Key words: USSR, military censorship, interception, ideology, total control.

УДК 94(477) "1943/1950"

Олена Тітка

РАЙОННІ ТА МІСЬКІ ПРОМИСЛОВІ КОМБІНАТИ СИСТЕМИ НАРКОМАТУ (МІНІСТЕРСТВА) МІСЦЕВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР У 1943–1950 РР.: ВІДБУДОВА, ФУНКЦІОНУВАННЯ Й РОЛЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПОТРЕБ ЕКОНОМІКИ ТА НАСЕЛЕННЯ РЕСПУБЛІКИ

У статті розглядається процес післявоєнної відбудови та виробничої діяльності у 1943–1950 рр. таких важливих для задоволення потреб економіки та населення республіки структурних підрозділів Наркомату (Міністерства) місцевої промисловості УРСР, як районні та міські промислові комбінати. Проаналізовано хід та результати відбудовних робіт, здобутки та проблеми у налагодженні й здійсненні виробництва продукції господарського призначення та товарів широкого вжитку, побутового обслуговування населення, роль промислових комбінатів у вирішенні завдань повоєнного відродження економіки та соціальної сфери в Україні.

Ключові слова: місцева промисловість, районні та міські промислові комбінати, відбудовний процес, виробничий процес, продукція виробничого призначення.

Проблеми відбудови та функціонування промисловості України в 1943–1950 рр. одержали досить широке висвітлення у вітчизняній історіографії. Однак, внаслідок того, що увага дослідників зосереджувалася на основних галузях промисловості, ще й до сьогодні залишаються малодослідженими, а отже й недостатньо висвітленими, питання відбудови та роботи у період повоєнного відродження окремих галузей промислового комплексу республіки. Це, зокрема, стосується місцевої промисловості України, стан і функціонування якої у 1943–1950 рр., як на регіональному, так і республіканському рівнях, ще не одержали комплексного дослідження та висвітлення. Наявна у низці колективних видань [1] інформація про роботу місцевої промисловості в означений період має фрагментарний характер і не відображає її дійсний стан та роль у вирішенні важливих тогочасних економічних і соціальних проблем в регіонах та загалом в Україні. І лише в останні роки оприлюднено низку спеціальних публікацій присвячених вказаній проблематиці [2].

З огляду на зазначене об'єктом дослідження є відбудова та функціонування промисловості України в 1943–1950 рр.

У цій статті аналізується процес повоєнної відбудови та виробничої діяльності упродовж 1943–1950 рр. таких важливих для задоволення потреб господарства та населення структурних підрозділів галузі, як районні, так міські промислові комбінати.

У довоєнний і повоєнний періоди місцева промисловість, являючи собою сукупність промислових підприємств, трестів, промислових комбінатів та інших організацій, підпорядкованих Народному комісаріату місцевої промисловості УРСР, утвореному згідно з постановою ЦВК УРСР від 4 вересня 1934 р., і одночасно, крім підприємств республіканського підпорядкування, місцевим Радам, виробляла товари широкого вжитку для потреб населення та продукцію виробничого призначення для місцевого господарства, інших галузей промисловості республіки та внутрішньогалузевого використання. Галузеві підприємства виробляли у асортименті металеві, фарфорово-фаянсові та пластмасові товари широкого вжитку, лаково-фарбувальні та будівельні матеріали, шкільні та канцелярські товари і приладдя, музичні інструменти, вози, упряж та інше обладнання й облаштування для гужового транспорту, сільськогосподарські машини та інвентар і запасні частини до них, метало- та деревообробні верстати, окремі види машин та механізмів, обладнання для житлово-комунального господарства, пічне литво, автогенно-вагове обладнання, преси, гідротурбіни, опалювальні котли, радіатори та ін.

Характерною особливістю роботи місцевої промисловості у повоєнний період було щорічне збільшення номенклатури виробів і обсягів виробленої продукції. Так, якщо у 1940 р. на підприємствах галузі вироблялися товари 160 найменувань [3, арк. 64], то у 1945 р. їх кількість становила понад 500 [4, арк. 65], а у кінці 1946 р. – 1002 найменування [3, арк. 64] й надалі їх кількість щорічно збільшувалася.

Обсяги випуску валової продукції збільшувалися у міру визволення території республіки від окупантів та введення у дію відбудованих підприємств. У 1944 р. вироблено продукції на суму 188,3 млн крб., що становило 28,4 % річного довоєнного виробництва, у довоєнному 1940 р. підприємства галузі виробили продукції на суму 664 млн крб. [5, с. 365], а у 1945 р. її вироблено на суму 228 млн крб. [4, арк. 7], що вже становило 43,4 % річного довоєнного виробництва. У 1947 р. продукції вироблено на суму 438,2 млн крб., а в 1948 р. – уже на суму 718,4 млн крб., у тому числі на підприємствах республіканського підпорядкування на суму 301,7 млн крб. й обласного та районного підпорядкування на суму 416 млн крб. [3, арк. 4, 38]. Таким чином, уже в 1948 р. випуск продукції на підприємствах галузі не лише досяг довоєнного рівня, а й перевищив його на 8,2 %.

Одночасно з виробництвом продукції виробничого призначення та товарів широкого вжитку підприємства місцевої промисловості виконували ще одну надзвичайно важливу функцію – здійснювали обслуговування населення метало-побутовим ремонтом, індпошивом та ремонтом одягу й взуття. Ці послуги населенню міст і сіл надавали районні та міські промислові комбінати, поєднуючи цю роботу з виробництвом товарів широкого вжитку.

Ще до війни, у системі Наркомату місцевої промисловості УРСР створено 439 районних та міських промкомбінатів, у складі яких функціонувало 1978 цехів, майстерень і виробництв. У 1940 р. ними надано послуг та вироблено продукції на суму 119,4 млн крб., що становило 18 % від загальної вартості виробленої галуззю продукції [5, арк. 26]. Це свідчило про те, що промисловість районного рівня була потужним чинником щодо виробництва різноманітних товарів широкого вжитку та обслуговування потреб населення у регіонах України. Війна перервала розвиток районної промисловості. Більшість промкомбінатів та їх виробничих підрозділів під час окупації зазнали майже суцільного руйнування та пограбування.

У визволених від загарбників регіонах республіки партійними та радянськими органами влади відразу ж вживалися заходи щодо відбудови та відновлення роботи промкомбінатів. Їх зусиллями вирішувалися питання організації відбудовних робіт, забезпечення будівельними матеріалами та обладнанням, робочою силою та інженерно-технічними працівниками. За короткі терміни, переважно членами трудових колективів промкомбінатів, ремонтувалися або зводилися наново виробничі приміщення, розшукувалося, ремонтувалося та монтувалося уціліле устаткування.

Саме завдяки поєднанню цілеспрямованої роботи місцевих органів влади та трудового ентузіазму робітників на визволеній території республіки впродовж 1943–1944 рр. створено розгалужену мережу підпорядкованих Наркомату місцевої промисловості УРСР промкомбінатів, яка значно перевершувала довоєнну. На кінець 1944 р. функціонувало 677 промкомбінатів, у складі яких нараховувалося 6543 підприємства, цехи, майстерні та виробництва, які безпосередньо обслуговували потреби населення. Зокрема, 2013 майстерень здійснювали пошиття та ремонт одягу й взуття, 661 майстерня – ремонт металовиробів, 309 майстерень виготовляли та ремонтували вози й ходи до них та інше обладнання та облаштування для гужового транспорту (85 майстерень займалися виготовленням, а 224 – ремонтом); працювали також 395 деревообробних і бондарних цехів, 127 гончарних майстерень і 800 млинів та олійниць [3, арк. 35; 6, арк. 53]. У загальному випуску продукції місцевою промисловістю республіки за 1944 р. на суму 188,3 млн крб. районна промисловість випустила її на суму 130 млн крб., тобто 70 %. До того ж цей обсяг випущеної продукції був досягнутий при найменшому використанні нового устаткування та дефіцитної в умовах війни фондової сировини [4, арк. 26].

Значні позитивні результати у відродженні та подальшому розвитку системи промкомбінатів були досягнуті у 1945 р. До кінця цього року кількість відбудованих і заново організованих районних та міських промкомбінатів зросла до 700, була значно зміцнена їх матеріально-технічна база, зросла забезпеченість новим технологічним устаткуванням, трудові колективи поповнилися кваліфікованими робітничими та інженерно-технічними кадрами. Це дозволило значно розширити обсяги та асортимент виробленої продукції та наданих послуг, підвищити їх якість.

У 1943–1945 рр. більш успішно розвивалася районна промисловість у областях, визволених від окупантів у 1943 р. Зокрема, у Сталінській, Запорізькій, Київській та низці інших областей, а також у м. Києві. Так, у Сталінській області створено 43 потужних промкомбінати, які об'єднували 617 підприємств, майстерень, цехів та виробництв, тоді як до війни їх було відповідно 26 і 90. Вони виробляли продукцію 250 найменувань. Швидкими темпами зростало гончарне та шкірообробне виробництво, виробництво бочок, виробів із металу, репродукторів, ремонт та виробництво взуття, зброї, ремонт возів і т. п. За короткі терміни збудовано й уведено у дію такі специфічні

підприємства, як завод із виробництва охри, потужність якого становила 5 т продукції за добу, завод рідкого скла, завод високоміцного гіпсу та ін. [6, арк. 35; 4, арк. 8]. У Київській області утворено 50 комбінатів, у складі яких функціонувало 645 підприємств і майстерень, тоді як до війни їх було відповідно 23 і 62. У числі кращих в області був Таращанський райпромкомбінат, який випустив у 1944 р. продукції на 1 млн крб. та Уманський райпромкомбінат, у складі якого успішно функціонував обозобудівний завод, меблева фабрика, виробництва із випуску комплектів зброї, гончарного посуду та ін. [4, арк. 7; 6, арк. 27–28].

У Запорізькій області створено 25 промкомбінатів з 347 майстернями, цехами та виробництвами, тоді як до війни їх було відповідно 17 і 56. Поряд з масовим випуском товарів широкого вжитку райпромкомбінати області виробляли нафтодвигуни, залізні ходи до возів (що було особливо важливим у безлісній області), хромпик та іншу дефіцитну продукцію [13, арк. 7; 14, арк. 27–28]. У м. Києві функціонувало 10 райпромкомбінатів, у складі яких нараховувалося 208 різних підприємств і майстерень. У 1944 р. ними випущено продукції на 18,8 млн крб., що перевищувало обсяг продукції, виробленої окремими республіканськими трестами [7, арк. 55].

Однак, в областях, звільнених від нацистів, у 1944 р. результати роботи промкомбінатів не були однозначними. Це можна проілюструвати на прикладі Вінницької області. У постанові бюро Вінницького обкому КП(б)У від 19 жовтня 1944 р. "Про роботу місцевої промисловості області" зазначалося, що станом на 1 жовтня 1944 р. в області відновлено й організовано 33 районні й міські промкомбінати, які виробляли до 400 найменувань предметів широкого вжитку і мали розгалужену сітку майстерень побутового обслуговування населення. Упродовж квітня-вересня 1944 р. райпромкомбінати виробили готової продукції з місцевих матеріалів і сировини на суму 1033 тис. крб., тоді як уся місцева промисловість області виробила продукції за цей же період на суму 1438 тис. крб. Водночас, райпромкомбінати області не виконували виробничих планів із випуску найбільш необхідних предметів та товарів для задоволення запитів і потреб колгоспів і населення. План III-го кварталу 1944 р. із виробництва возів виконано лише на 72 %, виробництва ободів – на 40 %, бочкотари – на 48,7%, коломазі – на 24 %, будівельної цегли – на 47 %, мила господарського – на 18,7 %, взуття для дітей-школярів – на 23 %. Райпромкомбінати не організували виробництво меблів, шкільних парт, класних дошок, дитячих іграшок, предметів господарського та домашнього вжитку: сокир, граблів, сап, лопат, пічного литва та ін. Причинами такого стану були: недоліки в організації виробничого процесу, незадовільне постачання промкомбінатам необхідних матеріалів, устаткування та інструментів, недостатня увага до використання місцевих матеріалів та сировини, неосвоєння виділених асигнувань на розвиток промкомбінатів. Із наданого промкомбінатам на 1944 р. кредиту на капітальне будівництво та розвиток виробництва у сумі 1 млн крб. не освоєно жодного карбованця [7, арк. 74–75].

Подібні недоліки у різній мірі мали місце й у роботі значної частини промкомбінатів усіх областей України. Поширеними недоліками в роботі промкомбінатів також були: недостатня механізація праці в дрібних майстернях, низька якість окремих видів виробленої продукції та наданих послуг, реалізація виробленої продукції окремим особам безпосередньо з виробництва, а не через торгівельні організації, що призводило до розбазарювання дефіцитних товарів та зловживань, завищення вартості товарів та оплати за надані послуги, привласнення коштів працівниками майстерень у наслідок безконтрольності, погано налагодженого обліку та відсутності прейскурантів цін і квитанцій [6, арк. 29].

Подальший процес повоєнного відродження та розвитку системи промкомбінатів здійснювався на засадах, визначених Законом "Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946 – 1950 рр.", прийнятим Восьмою сесією Верховної Ради УРСР 30 серпня 1946 р. Зокрема, ставилося завдання: зміцнити й розширити районну промисловість; збільшити мережу майстерень для побутового обслуговування, ремонту й пошиву взуття і одягу, а також виготовлення та ремонту меблів і домашнього інвентарю; покращити якість і асортимент виробленої підрозділами продукції промкомбінатів, механізувати виробничі процеси її виготовлення, широко використовувати у виробництві місцеву сировину, знизити собівартість товарів та ін. [9, с. 21–23].

Лише за січень-липень 1946 р. відбудовано й організовано роботу ще 53 районних та міських промкомбінатів, а в їх складі 1156 майстерень, цехів і виробництв. Таким чином, загальна кількість діючих промкомбінатів становила 883, тобто збільшилася на 444 у порівнянні з 1941 р. [7, арк. 4]. У наступні роки кількість промкомбінатів зростає ще більше. Однак у 1949–1950 рр., у зв'язку з проведенням заходів щодо ліквідації частини нерентабельних підприємств, через слабку технічну оснащеність й відсутність місцевої сировинної бази та спеціалізації й концентрації низки підприємств обласного та районного підпорядкування, кількість промислових комбінатів зменшилася. На кінець 1949 р. у складі галузі функціонувало 603 промислові комбінати, а в 1950 р. – 551 [10, арк. 4].

Однак таке зменшення кількості промислових комбінатів, а також цехів, майстерень та виробництв у їх складі, не позначилося на загальній виробничій потужності, яка у кінці четвертої п'ятирічки значно перевищувала довоєнний рівень. Уведення в дію районних та міських промислових комбінатів та нарощування їх виробничих потужностей забезпечувало зростання обсягів виробництва продукції та надання послуг населенню. У 1948 р. районні та міські промислові комбінати спільно із підприємствами обласного підпорядкування виробили валової продукції та надали послуг населенню на суму 416,7 млн крб., тоді як усі підприємства системи Міністерства місцевої промисловості УРСР виробили валової продукції на 718,4 млн крб., виконавши річне планове завдання на 103,7 % й досягли зростання обсягів виробництва продукції та надання послуг мешканцям міст і сіл порівняно з 1947 р. на 29,6 % [11, арк. 20; 12, арк. 4, 38].

У 1946–1950 рр. у системі промислових комбінатів створено нові виробництва із виготовлення товарів широкого вжитку, металевого та гончарного посуду, інвентарю, упряжі, освітлювальних та опалювальних приладів, обладнання та виробів для житлово-комунальних потреб, валяльно-повстяних та шкіряних виробів, бочко-тари, обозу, дерев'яних виробів та меблів та інші. Щорічно збільшувалася номенклатура виробів, покращувалася їх якість, впроваджено низку нових технічних та технологічних удосконалень, які прискорювали виробничий процес і покращували якість товарів. Так, у Подільському райпромкомбінаті № 2 м. Києва освоєно виробництво литва під тиском, у Дніпропетровському, Одеському й Харківському міськпромкомбінатах, Подільському райпромкомбінаті № 2 і Києво-Святошинському райпромкомбінаті – відлив у кокілях виробів із алюмінію [13, арк. 8]. Значно розширився асортимент послуг з обслуговування населення метало-побутовим ремонтом, індпошивом та ремонтом одягу й взуття. Майстерні промкомбінатів виготовляли та ремонтували одяг і взуття для інвалідів війни та дітей-сиріт.

Водночас результати функціонування районної промисловості у 1946–1948 рр. свідчили, що у її виробничій діяльності мали місце серйозні недоліки. Значна частина промкомбінатів не виконувала плани виробництва продукції. Поряд із міцними районними і міськими промисловими комбінатами існували ще малопотужні, які при значній кількості малих цехів і майстерень виробляли продукцію у невеликих обсягах. Так, наприклад, за перше півріччя 1947 р. у Кам'янець-Подільській області із 36 райпромкомбінатів 9, а у Вінницькій області із 44 райпромкомбінатів 7 виробили продукції менше ніж на 10 тис. крб. Подібне мало місце й у інших областях. Технічна база підприємств районної промисловості залишалася ще дуже слабкою, багато виробництв не були забезпечені у достатній мірі навіть найпростішим обладнанням та інструментами, більшість виробничих процесів здійснювалося вручну. Це призвело до невідповідності між зростанням кількості зайнятих робітників у районній промисловості й розміром виробленої продукції й, отже до низької продуктивності праці. У порівнянні з довоєнним рівнем продуктивність праці в системі промкомбінатів у 1947 р. становила 65,5 % [14, арк. 10]. Поширеним явищем було систематичне невиконання норм виробітку робітниками промкомбінатів. Так, наприклад, у січні 1949 р. у республіці не виконали норми виробітку 31,9 % робітників, на підприємствах республіканського підпорядкування таких було 5,2 %, обласного підпорядкування – 14,4 %. В окремих областях відсоток робітників районних промкомбінатів, які не виконали норми виробітку, був наступним: у Кам'янець-Подільській – 84 %, Станіславській – 72 %, Чернігівській – 67 %, Полтавській – 61 %, Сумській – 59 %, Миколаївській – 58 %, Кіровоградській – 53 % [15, арк. 35].

На виробничій діяльності промислових комбінатів та їх структурних підрозділів негативно позначалися чинники, пов'язані з недостатнім фінансуванням та відсутністю обігових коштів, нестачею фондової сировини й матеріалів, кваліфікованих інженерно-технічних й робітничих кадрів, їх великою плінністю, часом низькою кваліфікацією керівників комбінатів та ін.

Організаційно-господарська слабкість, низька продуктивність праці, непомірно високі накладні витрати у значній частині райпромкомбінатів були основною причиною високої собівартості продукції, виробленої районною промисловістю. Багато промкомбінатів були збитковими. Так, зокрема у 1946 р. 40 % райпромкомбінатів закінчили виробничий рік зі збитками на загальну суму 13,5 млн крб. [14, арк. 11]. У наступні роки ситуація суттєво не покращилася.

З метою усунення зазначених проблем й недоліків у роботі районної промисловості та підвищення ефективності її функціонування, радянськими й компартійними органами республіки, Міністерством місцевої промисловості УРСР упродовж 1950 рр. здійснено низку заходів, скерованих на організаційно-господарське зміцнення промислових комбінатів, підвищення їх виробничої потужності, механізації виробничих процесів за розрахунок централізованих поставок та спеціально виготовлених на підприємствах галузі верстатів й обладнання, поліпшення фінансування й постачання сировини, матеріалів і палива, енергозабезпечення, зміцнення кадрового потенціалу, проведення спеціалізації й концентрації виробництва, ліквідацію збиткових виробничих підрозділів, підвищення продуктивності праці та ряд інших. Це дало позитивні результати й сприяло виконанню системою промислових комбінатів п'ятирічного плану.

Отже, незважаючи на наявні проблеми і труднощі, відбудовані та уведені в дію у 1943–1950 рр. районні та міські промислові комбінати системи Наркомату (Міністерства) місцевої промисловості УРСР відігравали вагомий роль у вирішенні першочергових завдань повоєнного відродження економіки та соціальної сфери визволених міст і сіл України. Вироблена ними продукція та надані послуги населенню були надзвичайно цінними в умовах повоєнного лихоліття.

Важливе значення мало й те, що створення та функціонування цих, зазвичай, невеликих за розмірами виробничих підприємств, насамперед у невеликих містах та великих сільських населених пунктах, сприяло розвитку промислового виробництва у віддалених від промислових центрів районах, дозволяло залучити до продуктивної праці в суспільному виробництві місцеве населення, виготовляти продукцію переважно за рахунок місцевої сировини та матеріалів.

Список використаних джерел

1. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.: В 3-х т. Т.3: Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.) – К., 1975. – 461 с.; Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – К., 1985. – Т. 3, кн. 1: Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.). – 464 с.; Денисенко П.І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943–1945 рр.) / П. І. Денисенко. – К., 1968. – 176 с.; Економіка Советской Украины. 1945 – 1975. – К., 1975. – 407 с.; Історія міст і сіл Української РСР. У 26-ти т. – К., 1967 – 1976: Харківська область. – К., 1967. – 1002 с.; Луганська область. – К., 1968. – 940 с.; Кудлай О. С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період О. С. Кудлай. – К., 1965. – 296 с.; Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. Т.2. – К., 2011. – 607 с. 2. Тітіка О.О. Внесок місцевої промисловості України в соціально-економічне відродження села в 1943–1945 рр. / О. О. Тітіка // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – 2006. – Вип. 10. – С. 356–358; Місцева промисловість України в 1943–1945 рр.: здобутки та проблеми відбудови / О. О. Тітіка // Україна Соборна: Зб. наук. статей. – Вип. 4. – Т. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 292–300; Тітіка О. О. Місцева промисловість УРСР в 1946–1950 рр.: результати відбудови й функціонування / О. О. Тітіка // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2010. – Вип. 2. – С. 183–189. 3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 76, спр. 152, 131 арк. 4. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 76, спр. 210, 33 арк. 5. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы в 3 томах. – К., 1985. – Т. 3. – 511 с. 6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4990, оп. 1, спр. 29, 55 арк. 7. ЦДАВО України, ф. 4990, оп. 1, спр. 53, 303 арк. 8. Державний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 12, спр. 37, 156 арк. 9. Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства УССР на 1946–1950 гг. – К., 1946. – 48 с. 10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 78, спр. 360, 55 арк. 11. Там само, оп. 23, спр. 5885, 311 арк. 12. Там само, спр. 6111, 178 арк. 13. Там само, спр. 1614, 24 арк. 14. ЦДАВО України, ф. 4990, оп. 1, спр. 148, 116 арк. 15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 1613, 77 арк.

Елена Титика

РАЙОННЫЕ И ГОРОДСКИЕ ПРОМЫШЛЕННЫЕ КОМБИНАТЫ СИСТЕМЫ НАРКОМАТА (МИНИСТЕРСТВА) МЕСТНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УССР В 1943–1950 ГГ.: ВОССТАНОВЛЕНИЕ, ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ И РОЛЬ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПОТРЕБНОСТЕЙ ЭКОНОМИКИ И НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ

В статье рассматривается процесс послевоенного восстановления и производственной деятельности в 1943–1950 гг. таких важных для обеспечения потребностей экономики и населения республики структурных подразделений Наркомата (Министерства) местной промышленности УССР, как районные и городские промышленные комбинаты. Проанализированы ход и результаты восстановительных работ, достижения и проблемы в деле организации и осуществления производства продукции хозяйственного назначения и товаров широкого потребления, бытового обслуживания населения, роль промышленных комбинатов в решении задач послевоенного возрождения экономики и социальной сферы в Украине.

Ключевые слова: местная промышленность, районные и городские промышленные комбинаты, восстановительный процесс, производственный процесс, продукция производственного назначения, товары широкого потребления.

Olena Titika

DISTRICT AND URBAN INTEGRATED INDUSTRIAL COMPLEXES OF PEOPLE'S COMMISSARIAT (MINISTRY) OF LOCAL INDUSTRY OF THE UKRAINIAN SOVIET SOCIALISTIC REPUBLIC IN 1943–1950: RECONSTRUCTION, FUNCTIONING AND PLACE IN SERVING THE NEEDS OF THE ECONOMY AND THE POPULATION OF THE REPUBLIC

The article focuses on the issue of the post-war reconstruction and industrial activity of the district and urban integrated industrial complexes as important units for serving the needs of the economy and the population of the Ukrainian Soviet Socialistic Republic in 1943–1950. The procedure and results of the recovery, the achievements and problems in setting and performing the production of household and consumer goods, public services, the place of integrated industrial complexes in solving the tasks of the post-war economic and social recovery in Ukraine have been analyzed.

Key words: local industry, district and urban integrated industrial complexes, the process of reconstruction, production process, industrial products, consumer goods.

УДК 94(477.8)

Олег Малярчук

СКЛАДОВІ ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ ПРИКАРПАТТЯ – ЛІСОВЕ ГОСПОДАРСТВО, ПЕРЕРОБКА ДЕРЕВИНИ (1950–1991 РР.)

У статті проаналізовано особливості промислового розвитку Прикарпаття, його традиційні складові – лісову і деревообробну галузі, наукові заклади, що спеціалізувалися на лісовому господарстві. Виокремлено закономірності й особливості формування економічного потенціалу краю, стан і тенденції подальшої господарської політики у Західному регіоні України, основні напрями і наслідки промислового реформування у радянські часи.

Ключові слова: Прикарпаття, ліси, вирубки, виробництво, лісокомбінати.

Одним із актуальних завдань української історичної науки є виведення за межі політики проблем вітчизняної історії, адже у радянські часи головним об'єктом більшості наукових праць була політична складова, а чинники соціально-економічного характеру залишалися поза увагою дослідників. Водночас, зростання уваги українських дослідників до економічної і соціальної історії вимагає оновлення концептуальних підходів до вивчення минулого, використання нових типів джерел й застосування сучасного наукового інструментарію.

Характерною ознакою вітчизняної історіографії є посилена увага до глибокого і критичного осмислення соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися у західних областях УРСР. У цьому зв'язку важливим науковим завданням вітчизняних істориків виступає дослідження особливостей впровадження економічної політики радянської влади у окремих її регіонах.

Партійно-радянська система використовувала потенціал краю для формування загальнодержавного промислового комплексу, виходячи не з конкретних потреб західного регіону України, а з далекосяжних планів правлячої комуністичної партії. У західноукраїнських областях накопичилися економічні, екологічні, соціальні та інші проблеми, витоки, яких сягають ще радянських часів.

Українськими науковцями доволі широко розкрито картину соціально-економічних процесів, що відбувалися на західноукраїнських землях у другій половині ХХ ст. Це, передусім, наукові праці В. Барана [1], С. Васюти [2], О. Васюти [3], Ю. Гумена [4], С. Давидович [5], О. Крайника [6], О. Малярчука [7], М. Нагірного [8], Р. Чигура [9] та інших.

До наукового обігу залучено значний обсяг матеріалу з архівних джерел, що зберігався у закритих фондах. Проте ці дослідження не можна вважати достатніми і вичерпними. Ціла низка проблем залишилася поза увагою науковців і потребує дослідження. Визначальними складовими промислового комплексу краю у другій половині минулого століття стала хімічна, нафтогазова, енергетична, верстатобудівна галузі промисловості. Високими темпами зростала традиційна лісова та деревообробна промисловості.

Мета статті – проаналізувати складові промислового комплексу Прикарпаття – лісове господарство і переробку деревини.

Природно-економічні умови, ресурси Прикарпаття сприятливі для розвитку багатьох галузей економіки. Лісові масиви і цінні породи деревини постійно привертали увагу промисловців і владу. За часів Австрії і II Речіпосполитої переважали ті галузі економіки, які забезпечували високі прибутки без значних капіталовкладень, зокрема лісова і деревообробна, легка і харчова промисловість, нафтовидобуток. Лісозаготівля мала сезонний характер – ліс валили весною–влітку, спускали – восени, а вивозили – взимку.

Після Другої світової війни ліси Прикарпаття входили у радянські ліспромгоспи, лісокомбінати, держлісгоспи, лісництва. Заводи і шахти у східних областях УРСР, а також у різних регіонах СРСР вимагали мільйони кубометрів деревини. На лісову й деревообробну промисловість у 1950 р. у Станіславській області припадала половина усієї виготовленої промислової продукції. Одночасно тривали роботи щодо виявлення нових родовищ нафти і газу. У 1952 р. на нововідкритому родовищі в Долині закладено укрупнений нафтопромисел, який у 1958 р. давав більшу частину нафти, що добувалася на той час в УРСР. Швидкими темпами розвивалася газова промисловість. Новою технікою оснащувалися підприємства хімічної промисловості. На Калуському калійному комбінаті майже заново збудовано збагачувальну фабрику та інші виробничі об'єкти. У Станіславі виробляли продукцію новозбудовані трикотажна, швейна та взуттєва фабрики, у Коломиї – фабрика щіток, промислові й харчові комбінати. Капітально перебудовувався Городенківський цукровий завод. Найбільшою спорудою п'ятої п'ятирічки був Бовшівський цукровий комбінат, який у 1957 р. вступив у виробничий процес тощо [10, с. 39].

З 1959 р. в УРСР діяли комплексні лісові підприємства: у 22 областях – лісгоспзаги у складі Мінлісгоспу УРСР, а у гірських лісах Закарпатської, Івано-Франківської і Чернівецької областей – лісокомбінати в складі Мінліспрому УРСР. Об'єднання у єдиному адміністративному господарському органі лісового господарства, лісозаготівлі і переробки деревини створили необхідні передумови для швидкого розвитку всіх елементів комплексу. Так, зі створенням Ворохтянського лісокомбінату на Івано-Франківщині, котрий об'єднав довкола себе ліспромгосп, вісім лісництв – вдалося поправити ситуацію. Місцеві фахівці звели до науково-обґрунтованих програм розрахунки лісосік, заклали розсадники, а лісові посадки розпочали створювати на новій основі. Водночас взялися за розбудову меблевої галузі. Одним із перших започаткував переведення лісового господарства на селекційну основу лісничий Г. Гриник. Він створював насінницькі ділянки, виділяв в угіддях лісництва резервати, започаткував щеплення лісових дерев – сосни живцями кедр. Експериментальну ділянку таких щеп закладено на Кривопільському перевалі. Результата не забарилися – нащеплені кедри переважали у рості своїх родичів на інших лісових ділянках [8, с. 79–80].

Лісова і деревообробна промисловість займала одне з провідних місць серед галузей промисловості прикарпатських областей. Лісова площа Івано-Франківщини становила 42,3 %, а об'єм виробленої продукції на середину 70-х років ХХ ст. перевищував 12 %. Лісова та деревообробна промисловість зазнала нових підходів. У 1965 р. заготовлено й вивезено 1 млн 670 тис. м³ лісу, у той час, як на початок семирічки цей показник становив 2 млн 700 тис. м³ щороку [11, арк. 52–53].

Івано-Франківщина знаходилася в центрі західного регіону УРСР, тобто між Закарпатською і Чернівецькою областями. У 1959 р. на її території створено два наукові заклади, що спеціалізувалися на лісовому господарстві – Український науково-дослідний інститут лісового господарства та агролісомеліорації ім. академіка Г. М. Висоцького Карпатський філіал – (УкрНДІЛГА) і проектно-конструкторський технологічний інститут Міністерства лісової і деревообробної промисловості УРСР (ПКТІ). У 1974 р. у ПКТІ працювало 560 осіб, із них інженерів і техннів 440 осіб, в тому числі, троє з науковими ступенями. Обсяг проектно-конструкторських робіт складав 710 тис. крб. і науково-дослідних 495 тис. крб. УкрНДІЛГА нараховував штатних працівників 117 осіб (14 науковців), науково-дослідні роботи складали 200 тис. крб. Ці установи створили цілу низку науково-дослідних і проектно-конструкторських розробок, з яких частина знайшла своє призначення.

Досить часто проекти і наукові рекомендації залишалися не впровадженими із-за відсутності матеріально-технічної бази для виготовлення дослідних зразків і їх випробовування. У більшості випадків від закінчення проектної документації до виготовлення обладнання проходило 2–3 роки і втрачалася актуальність. Науково-дослідні розробки УкрНДІЛГА знаходили обмежене впровадження у практичній роботі, оскільки інститут не мав лісових масивів (у той час, як більшість колгоспів області володіла сотнями гектарів лісів) і достатнього технічного забезпечення для впровадження у виробництво закінчених робіт [12, арк. 74–75].

Найефективнішою розробкою Карпатського філіалу УкрНДІЛГА в десятій п'ятирічці стала тема: "Розробити і освоїти в дослідно-виробничих умовах нові технології вузьколісосічних, вибіркових, поступових рубок і рубок проміжного користування на базі перспективних машин для гірських і

рівнинних лісів різного цільового призначення". Технологія поступових і вибіркового рубок лісу на базі використання нових машин і механізмів впроваджувалася у лісокомбінатах Карпатського регіону. У 1977–1978 рр. впроваджувалася нова технологія механізованого лісопуску. У 1980–1982 рр. наступна тема: "Розробити перспективну технологію рубок догляду в молодняках Карпат з механізацією збору і спуску деревинної сировини для більш повного використання лісових ресурсів". Дослідні роботи велися на базі Солотвинського, Надвірнянського, Вигодського, Коломийського, Брошнівського лісокомбінатів та лісокомбінату "Осмолода" Івано-Франківської області. Впровадження нових методів значно підвищили продуктивність праці та механізували трудомісткі роботи на лісозаготівлях [13, арк. 150–151].

Упродовж 1962–1980 рр. ПКТИ розроблена технічна документація на проведення гідромеліоративних заходів на площі 25 тис. га. Впровадження цих заходів дозволило осушити надмірно зволожені лісові площі, які збільшили приріст лісу на 20–25 %. Розробки інституту з рекреаційного освоєння і благоустрою лісових масивів створили відповідні умови для відпочинку населення. Впроваджена у лісокомбінатах легка канатно-підвісна установка ЛКПУ I – 750, дозволила замінити важку і малопродуктивну працю робітників на трелюванні тонкомірної деревини гужовим транспортом. Апробована у Надвірнянському лісокомбінаті, вагова методика обліку деревини, дала змогу ліквідувати ручну працю на цій виробничій операції, механізувати її і т. д. [13, арк. 154].

У гірських районах Івано-Франківської області ліси мали значний вплив на фінансово-економічний стан колгоспів. На 1 січня 1967 р. в Івано-Франківській області нараховувалося 94,5 тис. га колгоспних і 3,7 тис. га радгоспних лісів. Колгоспні лісові масиви закріплювалися за 239 господарствами. У залежності від площ лісового масиву колгоспи групувалися відповідним чином: 18 мали більше 1000 га; 29 від 500 до 1000 га; 56 від 200 до 500 га; 136 до 200 га [14, арк. 58–59].

Як свідчать матеріали відомчих перевірок, у веденні лісового господарства саме колгоспами, на відміну від лісокомбінатів, допускалися істотні недоліки. Так, при плані посадки у 1964–1966 рр. 1000 га, насправді посаджено 800 га, а рубки головного користування замість визначених 50,3, становили – 56,5 м³, у тому числі санітарні – 45 (замість 30,2 м³ із га). Порушення порядку їх вирубки і невиконання планів з посадки лісу призвело до збільшення непокритих деревами площ. Якщо у 1963 р. непокрита лісом площа в колгоспних лісах складала 6282 га, то на 1 січня 1967 р. вона збільшилася до 8482 га. Все це негативно вплинуло на запаси деревини на гектар площі, що становило 116, проти 188 м³ у Держлісфонді. Відповідно й середній річний приріст складав 2, замість 3,8 м³. У 1965 р. колгоспи області виручили за реалізацію лісопродукції 643,4 тис. крб., з них витрачено на лісове господарство лише 64,8 тис. крб., або 10 %. Відповідно у 1966 р. – 1073 тис. крб. і 122,2 тис. крб., або 11 % [14, арк. 60].

Бурхливий економічний розвиток західного регіону УРСР вимагав покращення стану колгоспних лісів, щорічного проведення санітарної рубки. У цьому питанні допускалися значні упущення – несвоєчасна очистка лісосік. Станом на 1 січня 1967 р. числилося 1011 га неочищених лісових масивів. Організацію і виконання лісогосподарських робіт здійснювали 308 колгоспних лісників і 20 лісоводів. До позитивних зрушень слід віднести роботу, проведену із боротьби зі шкідниками дерев листяних порід. За 1965–1967 рр. виявлено пошкоджених насаджень на площі 8819 га. В області вживалися заходи із запобігання виникнення лісових пожеж. За зазначений час зареєстрована лише одна лісова пожежа, при якій згоріло 10 га лісу, в тому числі 6,5 га молодняків і 3,5 га пристиглого лісу. Планувалося посилити роз'яснювальну роботу серед населення, додатково виділити сторожів тощо [14, арк. 61–62].

Деревообробна і меблева промисловість Івано-Франківщини концентрувалася у Прикарпатському виробничому лісозаготівельному об'єднанні імені 60-річчя радянської України. Широкий профіль діяльності – починаючи від посадки лісу й закінчуючи його переробкою, комплексна механізація, розвиток побічних галузей дозволяли динамічно розвиватися впродовж десятиліть. Високоякісною продукцією славилися Івано-Франківська меблева фабрика імені Б. Хмельницького, Прикарпатський меблевий комбінат імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Надвірнянський і Вигодський лісокомбінати, удостоєні ордена Трудового Червоного Прапора, Івано-Франківський фурнітурний завод імені 50-річчя СРСР. Питома вага продукції зі знаком якості у 1978 р. становила 20,5 %, із випуску меблів – 26,4 %, а на окремих підприємствах – 50–53 %. Серед великих підприємств, що найповніше використовували деревину, – Вигодський комплексно-механізований завод деревоволокнистих плит потужністю 10 млн м² плити на рік і Надвірнянський завод деревостружкових плит потужністю 110 тис. м³ плити щороку. Швидкими темпами відбулося будівництво виробництва із ламінування плит. На кінець десятої п'ятирічки обсяг виробництва продукції на об'єднанні зріс до 200 млн крб. при одночасному значному зменшенні заготівлі і вивезенню лісу [15, с. 55–56].

На середину 1970-х років підприємства лісової і деревообробної промисловості отримали свій подальший розвиток за рахунок нецентралізованих капіталовкладень. В Івано-Франківській області "господарським методом" побудовані заводи деревоволокнистих плит Вигодського ліскокомбінату, деревостружкових плит у Надвірній, велося будівництво низки інших об'єктів. Найвідсталішим підприємством області був Снятинський меблевий комбінат, розташований у сільськогосподарському районі, де постійно існувала гостра проблема працевлаштування. Комбінат міг би розвиватися за рахунок кредитів банку й інших джерел та наявності відповідного транспорту [12, арк. 29].

У складі об'єднання "Прикарпатліс" основними виробничими одиницями були 12 ліскокомбінатів, на яких працювало майже 40 тис. осіб. Про обсяги впроваджених наукових робіт і досягнення свідчать показники – загальний запас деревини у лісфонді об'єднання збільшився з 80 млн у 1963 р. до 103 млн м³ у 1982 р. Структура лісозаготівлі – із 1,2 млн м³ заготовлюваної щороку деревини, вирубка головного користування складала 620 тис., а вирубка догляду за лісом – 580 тис. м³. При збільшенні об'ємів виробництва у 3,3 раза, заготівля і вивіз деревини зменшилися у 4,3. Випуск продукції з одного переробленого кубометра деревини склав у 1982 р. 140 крб. (у 1960 р. – 64 крб.); випуск продукції з 1 га лісу, з урахуванням усіх побічних продуктів – 507 крб. (у 1960 р. – 126 крб.) [16, арк. 13–14; 17, арк. 36].

Дещо іншої точки зору (доволі критичної!) притримується науковець Р. Чигур. Так, у своєму дисертаційному дослідженні він узагальнює, що західний регіон, у порівнянні з іншими територіями України, багатий на численні лісові масиви. У 70–80-х рр. ХХ ст. на Закарпатті лісова площа займала половину її території, Тернопільщині – 170 тис. га, або 12 %, Львівщині – 300 тис. га, або 14,6 %. Проте ці багатства використовувалися нераціонально. У регіоні негативно впливали на ліс, насамперед, ліскокомбінати. За 60–70-ті роки вони вирубували 74 тис. га – 56 % його площі, а посадили тільки 18 тис. га. Це докорінно змінило структуру карпатських лісів, адже основні обсяги лісозаготівель припадали на Карпати – 85–90 % загального лісокористування в УРСР. Найбільш інтенсивне господарське використання тут проводилося в лісах двох груп: з кожного га щорічно вибиралося у середньому 2,9–3,1 м³ деревини, тобто приріст насаджень використовувався на 85–90 %. У лісах першої групи щорічно заготовляли біля 4,5 млн м³ деревини. У 80-х роках найвищим рівнем інтенсивності лісозаготівлі в регіоні характеризувалися також Чернівецька і Тернопільська області. Це призвело до збільшення кількості лісосічних відходів у регіоні. У карпатських лісах їх щорічно нараховувалося близько 5 тис. т, які можна було залучати у повторне користування [9, с. 9–10].

У 1983 р. запаси деревини республіки складали 1 млрд м³ і зросли порівняно з 1960 р. на 300 млн м³. Лісгоспази і ліскокомбінати республіки виростили нові ліси на площі 2,5 млн га, в тому числі Мінлісгоспу УРСР – 2,3 млн га і по Мінліспрому УРСР – 0,2 млн га. Втричі зросли обсяги промислового виробництва при скороченні на одну третину завозу лісоматеріалів із інших регіонів і майже удвічі – рубок головного користування. У лісових господарствах тривала робота зі створення системи захисту насаджень на землях колгоспів і радгоспів, водоохоронних полос на берегах малих рік і збільшувалися об'єми робіт "по рубках догляду за лісом". На кожен гектар площі щорічно приростало 3,9 м³, що на 26 % більше, ніж у 1960 р. При розробці лісосічного фонду використовувалося 95–98 % деревини [18, арк. 42].

Поширення у республіці отримав досвід роботи лісових підприємств Івано-Франківської області, схвалений постановою ЦК КПРС від 19 серпня 1980 р. Рациональним використанням лісоресурсів займалися усі комплексні лісові господарства. У 1982 р. в республіці з відходів низькоякісної деревини вироблено 1 млн м³ деревостружечних і 26,1 млн м² деревоволокнистих плит, 62 тис. т стружки, 61 тис. т хвойно-вітамінної муки і на 80 млн крб. товарів народного споживання [18, арк. 40]. В розвиток лісового господарства, деревообробної і меблевої промисловості доклали багато зусиль усі трудові колективи. Самовідданою працею прославили свій край Герої Соціалістичної Праці В. Портейчук з Надвірнянського ліскокомбінату і Д. Штоковецький з ліскокомбінату "Осмолода", О. Турнус – бригадир івано-франківської меблевої фабрики імені Б. Хмельницького, М. Магус – бригадир столярів і багато інших трудівників.

У складі об'єднання "Прикарпатліс" основною виробничою одиницею був ліскокомбінат. Дванадцять ліскокомбінатів Івано-Франківської області охоплювали, як лісове господарство з переробкою дикоростучих плодів, ягід, грибів, так і лісозаготівлі та підрозділи з глибокої переробки деревини і виробництва меблів. У складі об'єднання перебували три мебельні підприємства, завод по виготовленню нестандартного обладнання і нової техніки, госпрозрахункове будівельне управління. Лісова і деревообробна промисловість Івано-Франківщини сформувалася як єдиний господарський комплекс з підпорядкуванням республіканському і союзному Міністерству лісової, целюлозно-паперової і деревообробної промисловості СРСР. Аналогічні структури мали Закарпатська і Чернівецька області.

Багаторічний досвід підтвердив, що від такого підходу найбільший розвиток отримало лісове господарство, складаючи базу для усіх інших виробничих підрозділів. Крім бюджетних коштів, особливо на прорідження, прохідні і санітарні рубки, регулювання гірських потоків, будівництво доріг, лісових кордонів, пунктів збору і переробки продукції побічного використання, мостів та інших споруд – використовувалися значні фінансові і матеріальні ресурси від господарської діяльності переробних галузей. Так, лісничий Г. Гриник разом з іншими лісівниками заклав плодючі плантації на площі п'ять га (згодом у Калуському лісництві – на десятигектарній площі). У Яблуниці він розробив та переобладнав сушарку для переробки грибів, що дало можливість втричі збільшити їх заготівлю у лісництві. З 80-х років ХХ ст. ворохтянці взяли за первинну переробку плодів, ягід, лікарської сировини. Щороку з їх конвеєра сходило близько 900 т соків та напівфабрикатів, або третина того, що виробляли у лісокомбінаті. У лісництвах облаштовувалися ставки, зводилися мисливські будиночки та будинки відпочинку [8, с. 80].

Як свідчать архівні матеріали, за 23 роки на розвиток лісового господарства використано додатково 66 млн крб. Як наслідок, Карпати з 1963 р. повністю заліснені, а в 1968 р. ліквідований розрив між вирубкою і посадкою, а з 1980-х років приріст лісу перевищував його рубку. Усього посаджено 220 тис. га лісів (82 %) переважно скороростучими і технічними цінними породами. З одного гектара покритої лісом площі у 1983 р. використовувалося 3,9 м³ деревини при середньому прирості – 5,1 м³. Створений потенціал лісового господарства значно покращив екологічну ситуацію у Карпатах, а також дозволив необхідними темпами розвинути потужну глибоку переробку деревини, особливо низькосортної і відходів, які раніше не використовувалися. Якщо в 1960 р. на долю лісозаготівель припадало 53 %, деревообробку – 30 %, виробництво меблів – 17 % валового виробництва, то 1982 р. лісозаготівлі складала 14 %, деревообробка – 40 %, виробництво меблів – 46 % [18, арк. 31–32].

1 лютого 1985 р. колектив об'єднання "Прикарпатліс" достроково виконав завдання чотирьох років п'ятирічки з виробництва і реалізації продукції, а також за продуктивністю праці. Додатково випущено продукції на 34,3 млн крб. Темпи росту виробництва склали 28,2 % (при завданні – 22,8 %), продуктивність праці виросла на 24,1 % (при завданні – 20,4 %). При цьому зекономлено 445 тис. м³ умовних лісоматеріалів. З метою дальшого поглиблення предметної і технологічної спеціалізації меблевого виробництва проведено реконструкцію Надвірнянського заводу ДСП з доведенням потужності з 110 тис. м³ плит за рік до 140 тис. [19, арк. 40].

За роки п'ятирічки випуск продукції на 1 га лісової площі у 1984 р. склав 591 крб. (проти 446 крб. у 1980 р.), а виробництво продукції в перерахунку на 1 м³ заготовленої деревини – 282 крб. (проти 224 крб. у 1980 р.). Випуск товарів народного споживання збільшився на 36,6 % і складав 55,7 % у загальному об'ємі виробництва. Щорічний приріст деревини сягав 5,1 м³ на га, а вирубка – 3,6. Значна увага зверталася на додаткове користування лісом. З початку п'ятирічки заготовлено і перероблено дикоростучих плодів, ягід, лікарських рослин на 17,7 млн крб., або в середньому з 1 га площі отримано продукції на 9,31 крб. у рік [19, арк. 49]. Необхідно врахувати й те, що радянська система звітності передбачала приписки, вміння прозвітувати "на верх" про успіхи. Проте досягнення все ж були очевидними.

За рахунок розширення і реконструкції виробничих потужностей за роки п'ятирічки отримано приріст виробництва меблів на 36,2 млн крб., в тому числі за рахунок технічного переозброєння 23,9 млн крб., виробництва стружкових плит 11 млн крб. Значний ріст ефективності використання деревини забезпечив інтенсивний розвиток хіміко-механічної переробки деревини. Збільшення обсягів виробництва стружкових плит дозволило використання на технологічні цілі більше 2 млн м³ низькосортної деревини від рубок лісу, залишків і відходів деревообробки, що дозволило зекономити 442 тис. м³ умовної ділової деревини. За роки п'ятирічки інженерно-технічними робітниками і службовцями подано 5462 рацпропозиції, впроваджено 21 винахід із загальним економічним ефектом 6,7 млн крб. На 9 винаходів отримано авторські свідоцтва, 10 осіб стали лауреатами державних премій, більше 70 працівників галузі учасники виставки досягнень народного господарства СРСР, 62 нагороджені медалями (об'єднання "Прикарпатліс" тричі нагороджувалося її дипломами) [19, арк. 50].

Незважаючи на позитивну ситуацію із забезпечення підприємств галузі власними лісовими ресурсами, лісозбут продовжував планувати об'єднанню "Прикарпатліс" деревину із північних районів країни і одночасно, поставки іншим областям республіки. Так, у 1981 р. її завіз становив 89,3 тис. м³ і вивіз 94 тис. м³, у 1982 р. відповідно 76,3 і 179,7, у 1983 р. 79,3 і 169,7, у 1984 р. 106,2 і 175,5 тощо. Для організації завою наведених обсягів деревини необхідно було задіяти 7 тис. залізничних вагонів, а для вивозу 12 тис. Транспортні та інші затрати складала біля 4 млн крб. в середньому на рік для використання 2 тис. вагонів тощо [19, арк. 66–67].

Орган рад секретарів партійних організацій і директорів "Прикарпатліс" та президії обкому профспілки робітників лісової, паперової і деревообробної промисловості "Лісовий комплекс" від 28

березня 1990 р. у рубриці "Екологія і виробництво" звертав увагу на те, що на екологічних мітингах громадян гнівно засуджували винуватців забруднення повітря й води, а, повертаючись на виробництво, самі ж продовжували те, проти чого протестували. Однак, якщо вникнути у ситуацію – то виявляється: кошти на охорону природи виділялися чималі, але вони майже повсюдно не освоювалися. Так, у 1988 р. Академія наук УРСР передала виробничникам 235 різноманітних природоохоронних розробок, 1987 р. – 200 ресурсозберігаючих технологій. Проблема полягала в тому, що турбота про навколишнє середовище не мала під собою економічної основи. На виробництві діяли антиекологічні чинники – доплата за шкідливі умови, різноманітні пільги. Така "захищеність" перереостала у свою протилежність. Потужності очисних агрегатів часом не відповідали виробничим потужностям підприємств, що впливало на продуктивність праці. Нічні зупинки агрегатів, їх "тимчасове" відключення давало економію електроенергії, впливало на загальний прибуток. Вирішення проблем впиралося у наполегливість і принциповість трудових колективів. За роботу технологічного устаткування чи очисних споруд відповідали конкретні особи. Рада трудового колективу могла спитати з них, не прощаючи недбальства, порушення трудової дисципліни чи технологічного процесу. З початку 1991 р. впроваджувалася плата за завдану шкоду природі. За наднормативні викиди вона бралася у багатократному розмірі з госпрозрахункового прибутку, а не спеціальних фондів.

Отже, у часи свого розквіту лісокомбінати – це підприємства, які були обладнані відносно найновішими на той час досягненнями техніки і радянської науки. Вони здійснювали цілий комплекс лісогосподарських, лісозаготівельних і деревообробних робіт. До ладу ставали, окрім меблевих, цехи з виготовлення технологічної тріски, які переробляли відходи лісопиляння і лісозаготівель. З відходів лісокомбінати виробляли багато видів продукції широкого вжитку – штахетник, етажерки, скриньки для квітів, штукатурну дранку та інше.

Завдяки максимальному і раціональному використанню механізмів, підвищенню рівня механізації трудомістких робіт, максимальному використанню робочого часу, розвитку раціоналізаторського руху, науковій організації праці досягнуто значних успіхів. Ручну працю лісорубів полегшили бензопили, трактори, лебідки, крани та інші механізми. Лісництва займалися збором насіння, посадкового лісу, плановою рубкою та доглядом за лісом – збереження його від пожеж, крадіжок, заготівля дикоростучих ягід, лікарських рослин, сіна для корму звірів узимку. Завдяки їх праці ще й досі у лісах водяться звірі й птахи, а у річках – рідкісна риба. Раціональне господарювання давало чималі прибутки, частину з яких витрачали на соціально-культурний комплекс й інфраструктуру селищ і довколишніх сіл. Напрацьований ними досвід необхідно пропагувати й використовувати на практиці.

Список використаних джерел:

1. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
2. Васюта С. І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки та труднощі подолання / С. І. Васюта. – Тернопіль: СМП "Астон", 2000. – 536 с.
3. Васюта О. А. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку / О. А. Васюта. – Тернопіль: Галдрук, 2001. – 600 с.
4. Гумен Ю. Є. Урбоекологічні проблеми Західного регіону України 1960–1990 рр.: історичний аспект / Ю. Є. Гумен. – Тернопіль: Вектор, 2008. – 264 с.
5. Давидович С. Н. Соціально-економічні процеси в Івано-Франківській області в другій половині 60–80-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / С. Н. Давидович. – Тернопіль, 2012. – 19 с.
6. Крайник О. П. Економічний розвиток регіону / О. П. Крайник. – Львів, 2002. – 294 с.
7. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
8. Нагірний М. Ворохта – перлина Карпат. Матеріали до історії М. Нагірний. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. – 128 с.
9. Чигур Р. Ю. Соціально-екологічні процеси в Західному регіоні України 70–80-х років ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / Р. Ю. Чигур. – Львів, 2003. – 22 с.
10. Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська обл. [Бернацек Т. В., Васюта І. К., Владико Н. М. та ін.]; під ред. О. О. Чернова. – К.: Головна редакція Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1971. – 639 с.
11. Держархів Івано-Франківської області, ф. П – 1, оп. 1, спр. 3070, арк. 230.
12. Там само, ф. П – 1, оп. 1, спр. 3927, арк. 173.
13. Там само, ф. П – 1, оп. 1, спр. 4677, арк. 157.
14. Там само, ф. П – 1, оп. 1, спр. 3195, арк. 81.
15. Радянське Прикарпаття / [О. Бакін, В. Баран, Г. Бурнашов та ін.]. – Ужгород: Карпати, 1980. – 254 с.
16. Держархів Івано-Франківської області, ф. П – 1, оп. 1, спр. 4907, арк. 126.
17. Там само, ф. Р – 295, оп. 5, спр. 5975, арк. 154.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 25, спр. 2577, арк. 53.
19. Держархів Івано-Франківської області, ф. П – 1, оп. 1, спр. 5104, арк. 136.

Олег Малярчук

СОСТАВЛЯЮЩИЕ ПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА ПРИКАРПАТЬЯ – ЛЕСНОЕ ХОЗЯЙСТВО, ПЕРЕРАБОТКА ДРЕВЕСИНЫ (1950–1991 ГГ.)

В статье проанализированы особенности промышленного развития Прикарпатья, его традиционные составляющие – лесную и деревообрабатывающую отрасли, научные учреждения, специализировавшиеся на лесном хозяйстве. Выделены закономерности и особенности формирования экономического потенциала региона, состояние и тенденции дальнейшей хозяйственной политики в Западном регионе Украины, главные направления и последствия промышленного реформирования в советские времена.

Ключевые слова: Прикарпатье, леса, вырубки, производство, лесокombинаты.

Oleg Malyarchuk

CONSTITUENTS OF PRECARPATHIAN INDUSTRIAL COMPLEX – FORESTRY, TIMBER INDUSTRY (1950–1991)

The peculiarities of industrial development of Precarpathian region, as well as its traditional constituents – forestry and timber industry, scientific institutions that specialize in forestry are analyzed in the article. Objective laws and peculiar features of formation of the region's economic potential, state and tendencies of further economic policy in Western Ukraine, main trends and consequences of industrial reforms during Soviet times are singled out.

Key words: Precarpathian region, forests, deforestation, production, forest processing plant.

УКРАЇНЬСЬКА БІОГРАФІСТИКА

УДК 94–058.23(477.83–25=161.2)“18/19”

Олена Ганусин

ВОЛОДИМИР БАРВІНСЬКИЙ: ОБРАЗ ІНТЕЛІГЕНТА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРИВАТНОГО ЖИТТЯ

У статті проаналізовано життя і діяльність громадсько-політичного діяча, публіциста, адвоката, літератора Володимира Барвінського (1850–1883 рр.) у контексті його приватних і повсякденних практик. У приватному житті відображаються погляди людини на навколишній світ, ставлення до дійсності (політичних, національних відносин), емоції, пошуки життєво важливих рішень, що визначали напрями її майбутньої діяльності. Приватне життя є невід'ємною частиною людського досвіду, що забезпечує культурно-історичний розвиток людини у просторі й часі.

Ключові слова: Володимир Барвінський, інтелігент, повсякдення, приватне життя, Галичина.

Упродовж останнього десятиліття в українській гуманітаристиці відбулися значні зміни методологічних підходів. На перший план вийшла мікроісторія або мікроісторії, які пропонують візію локальних мікросвітів. Мікроісторія змальовує не загальнокомплексний світ людських життів, а світ людини, сповнений конфліктів, дилем, емоцій, міжлюдських стосунків, правильних чи неправильних рішень, способи життя в малих групах чи окремих індивідів [4, с. 7]. Основним дослідницьким методом мікроісторії є просолографія, що займається пошуком, атрибуцією і зведенням біографічних даних, зовнішності, рис характеру й особистих якостей, родинних зв'язків, роду діяльності, кар'єри, різних життєвих обставин, осіб, що згадуються в історичних джерелах [38, с. 54]. Для мікроісторії основним при вивченні людини є міждисциплінарний підхід, який передбачає застосування методів і методик інших дисциплін (соціології, генеалогії, історичної психології, історії культури, історії літератури) [38, с. 50].

Образ українських інтелігентів XIX ст. у вітчизняних наукових нарративах сформувався через призму результатів їх громадської, культурницької чи політичної діяльності, зокрема ідеї "служіння народу" як провідної у житті інтелігентів [3, с. 71]. Проте до уваги не брався приватний бік життя інтелігента, який наскрізно впливав на професійну і публічну сфери його діяльності.

Мета цієї статті – методами мікроісторії висвітлити різні аспекти приватного та повсякденного життя галицького публіциста, правника, літератора Володимира Барвінського.

Об'єктом дослідження у статті є особистість Барвінського.

Предметом – його стосунки з родинним і товаришським оточенням, розуміння ним громадянського обов'язку. Під таким кутом зору в історіографії діяльність Володимира Барвінського не розглядалася.

Стаття написана переважно на матеріалах листування, спогадів і тогочасної публіцистики. В. Барвінський помер у молодому віці. Він не залишив особистих спогадів, утім написав автобіографічний роман "Скошений цвіт", який є важливим джерелом до вивчення світогляду інтелігента. Чимало штрихів до образу В. Барвінського можна знайти у спогадах брата Олександра й сучасників та у матеріалах сімейного листування. Епістолярна спадщина родини Барвінських дала змогу побачити особливості їх сімейного середовища, практики особистих стосунків, організацію повсякдення. Важливими джерелами до вивчення приватного життя є матеріали періодичних видань (передусім часописів "Діло", "Правда") та публіцистика, які допомогли сформувати загальне тло суспільно-політичної дійсності тогочасної Галичини, зі всіма проблемами та уявленнями, в яких жив і працював В. Барвінський.

Володимир Барвінський народився 25 лютого 1850 р. у селі Шляхтинці (тепер с. Гніздичка) недалеко від Тернополя. Дитинство його проходило на плебанії, у патріархальній сім'ї греко-католицького священника Григорія Барвінського і Домініки (з Білинських). Тож виховання Володимира, його братів і сестер базувалося на принципах християнської моралі [1, с. 40]. Отець Григорій з дружиною, котрих "вдачу і запопадливість" Володимир описав у романі "Скошений цвіт", були прикладами для дітей. В. Барвінський відзначив материне працелюбство, рухливість, м'якість характеру, безмежну любов до дітей [2, с. 60]. Батька описав як привітного і доброго священника, який "високим прикладом розумного чоловіка присвічував своїм прихожанам, простою, ясною але й не менше праведною наукою проводив він їх серед тяжкого життя" [2, с. 67]. Відчуття світу і система

цінностей у В. Барвінського сформувалося під впливом родинного клімату, в якому проходили його дитячі роки [34, с. 275].

У родині Барвінських було восьмеро дітей. Старшими синами були Іполит, Іван, доньками – Анна, Юлія, Іванна. Наймолодшими в сім'ї були Осип, Олександр і Володимир. Велика різниця у віці (коли народився Володимир, то Іполиту був уже 21 рік) спричинила своєрідну світоглядну прірву між старшими і молодшими дітьми. Олександр Барвінський писав, що вони почували себе "неначе б друге покоління, неначе б друга якась сем'я, що виховувалася окремо від старшої рідні" [1, с. 43]. Відтак у В. Барвінського збереглися тепліші стосунки з братами Осипом і Олександром, ближчими йому не тільки за віком, а й за інтересами і світобаченням. У листі до товариша Володимир писав, що найбільше з усіх братів любив Олександра [17, арк. 1].

Старші діти Барвінських часто ревнували молодших до батьків, звинувачували їх не тільки у відсутності уваги, а й недостатній фінансовій допомозі. Отець Григорій у листі до Володимира часто переказував скарги своїх старших синів: "Гіполитъ описивавъ тамъ на празнику якъ то онъ бувъ studentom. Якъ ївъ макаронъ зъ медомъ, якъ пивъ наснѣданіе горяче молоко, тай неразъ и язикъ попаривши, бо мусѣвъ хутко бігче до костела и неразъ чоботи, котрі ів разъ пѣдшивані були, та халави такъ короткі були же въ болоті погубивъ и до костела босій прийшовъ – а то длятого таке скупство було опанувало родичей, щоби бочками зложити гроші аби молодші сини могли ходити въ лакирахъ (туфлях з лакованої шкіри. – О. Г.) – такъ теперъ старші сини а ваші братя малюють станъ своихъ родичей. Здаєся же радіби Васъ видѣти ваші брати въ лахахъ и босихъ [...]" [14, арк. 21].

Батьки, справді, найбільше фінансово підтримували Володимира, котрий навіть після закінчення університету та отримання відносно стабільної посади мав постійні матеріальні труднощі у зв'язку з активною громадською і редакторською діяльністю. Це викликало роздратування, злість і нарікання особливо з боку найстаршого брата Іполита, що для Володимира було болісно усвідомлювати: "Гіполит може сказати, що визискую людей – або кого небудь запроудю, а чи думає про те, що перш треба себе запроудувати, щоб можна яко тако жити. Ну вже ж, що моя вина, коли я в такий дорогий час на світі живу, вина и моєї долі, що я в такі часи на світ появився, – вина, що заваджаю другим на світі и через ціле життя моєї від рідного брата маю чути ті любі слова о визискуваню, ті чернення перед чужими людьми и т. д." [10, арк. 11].

Конфлікти між Володимиром та Іполитом виникали не тільки через фінансові питання, а й через відмінність ідеологічних поглядів. Володимир був людиною вже нового часу, періоду розвитку громадівського і народовського рухів у другій половині 60–70-х роках XIX ст., тоді як Іполит – священик, дотримувався консервативних поглядів, а ідеї молодшого брата сприймав як юнацький романтизм, який швидко мине з набуттям життєвого досвіду. Таке ставлення Іполита ображало Володимира. Після чергових епістолярних дебатів той написав Іполиту іронічного листа: "Не можу дібрати слів, щоб подякувати Тобі, любий Брате, за ласкаве уділення міні, молодому и неопитному дуже потрібної моралки [...]. Ще більше чую іпоріам verborum (лат.: "убогість висловів" – О. Г.) моєї простолюдної української болтовні, беручись за піро, щоб перепросити Твою особу за так вопіючу уразу Твого достоїнства, яку то я поповнив моім другим необачним листом, писаним до Твоеї гідности "тільки для того, щоби ся писало". Молю и благаю у Твоеї милости вселаскавого помиловання, коли може мої слова не зможуть всеосторожно згладити Твій вседостойніщий гнів, с причини мого невдячно писаного листу, – молю пощади и прощі [...]" [13, арк. 1–2]. У листі до батька Володимир писав, що упередженість і зверхність Іполита "остаточно доводить тільки до дальшої праці на обранім полі, розкриває правдивий світ и хоронить перед невчасними росчарованями" [12, арк. 15]. Непорозуміння з братом стали для В. Барвінського випробуванням, своєрідною школою міжособистісних стосунків.

Г. Барвінський дбав не тільки про матеріальний добробут дітей, а й про їх духовний розвиток. О. Барвінський згадував, що коли брати приїздили до батьківського дому на свята й "вакації" (канікули), то батько часто заводив розмови на біблійну тематику ("особливо поясняв філософічні частини евангелія святого Йоана"), говорив теж про національні звичаї та обряди. У домі Барвінських розмовною мовою була русько-українська, на відміну від багатьох тодішніх греко-католицьких парафій, у яких священики користувалися польською мовою: "Тим-то ми змалку винесли з рідної хати знанне матерньої мови и обзнайомилися потроха з світоглядом нашого народу, хоч не мали ще в хлоп'ячій віці ясної народної свідомости" [1, с. 67].

Національне самоусвідомлення братів Барвінських продовжувалося у гімназіях та університеті. Для В. Барвінського період навчання – це час становлення його як інтелігента, національно-культурного діяча. Маючи природні здібності й бажання здобути ґрунтовну освіту, він "належав до передовцѣвъ помѣжь своими товаришами шкѣльними", учителі вирізняли його як талановитого учня [36, с. 11].

Навчання В. Барвінського у Тернопільській гімназії (1861–1867 рр.) припало на період конституційних перетворень у монархії Габсбургів і поширення таємних українофільських організацій ("громад") серед галицької гімназійної молоді. Громади були створені у Львові, Перемишлі, Самборі, Бережанах, Дрогобичі, Станіславові, Тернополі. Їх організатори ставили за мету національну самоосвіту, обговорення актуальних культурних, національних, політичних питань [33, с. 382]. "Громада наша була справдешньою школою науки рідної мови, літератури й історії якраз тих предметів, з яких ми в гімназії або дуже мало що, або зовсім таки нічого не могли навчитися й дізнати", – писав О. Барвінський у спогадах [1, с. 67]. Народовецькі громади були товариствами з розбудованою структурою – головою, статутом, бібліотекою, налагодженою системою зв'язків і сприймалися її членами, котрі дотримувалися певних звичаїв та атрибутики, як своєрідний козацький лицарський орден [33, с. 383].

Захоплений ентузіазмом "служіння" і пізнання народу, яким "захворіла" галицька молодь 60-х років XIX ст., В. Барвінський поринув у вир студіювання русько-української мови, історії, літератури. Як талановитого й активного учня його помітили гімназисти, запросивши до Тернопільської громади. Та й сам В. Барвінський – енергійний ідеаліст, прагнув займатися національно-культурною діяльністю: "Отся хвиля переходу у громадске житє молодѣжи не затертѣмь слѣдомъ остала ся въ памяти, и дала єму ще сильнѣшу підставу єго идеалізму. И весело усмѣхало ся йому єго житє, щоразь роились нови думки и гнали до дальшого поступу, до працѣ, до дѣла" [2, с. 79]. На останньому році навчання В. Барвінський перейшов до німецької гімназії у Львові, адже не хотів складати випускні іспити польською (у 1867 р. польська стала основною мовою викладання в усіх гімназіях Галичини) [36, с. 25].

Наступного року В. Барвінський вступив на правничий факультет Львівського університету, мотивуючи свій вибір тим, що адвокатська практика гарантувала фінансову і загалом соціально-правову незалежність, відкривала можливості для суспільної та культурно-просвітницької роботи [9, арк. 3]. Батьки насторожено поставилися до вибору сина, вважаючи, що соціальне становище і стабільний прибуток могло дати тільки душпастирування. Обрання священицького чину сприймалося в галицько-руському суспільстві другої половини XIX ст. більшою мірою як гарантія забезпеченого майбутнього, рідше – як покликання, що яскраво зображено у фрагменті монологу комісара з роману "Скошений цвіт": "Навчить біда попити, як нема з чого жити. [...] Як не стане побренькачів, як жидки не дадуть перейти через улицу, тоді мій філософ попустить уха і гайда у рясу як рак у борщ" [2, с. 44]. Характерно, що всі брати Володимира, крім Олександра, були священиками, а сестри – заміжні за священиками.

В університеті В. Барвінський теж поринув у національно-товариське життя, де знаходив однодумців, таких самих молодих інтелігентів, котрі розуміли важливість розвитку національної самосвідомості, піднесення культурного-освітнього рівня української інтелігенції та селянства. Поступово він формував власне бачення національної роботи. Уже на першому році правничих студій В. Барвінський став одним із засновників товариства "Просвіта", у календарях і брошурах почали виходити друком його замітки, розвідки, поради на економічні, правничі, морально-етичні теми; знаходився теж біля витоків часопису "Правда", активно працював у редакції, був автором численних статей на економічні, історичні, політичні теми [37, с. 5].

Через значну віддаленність (тоді ще не було залізниці зі Львова до Тернополя), відсутність коштів і зайнятість, В. Барвінський не мав змоги часто відвідувати рідний дім, навіть на свята. Так, перед Великоднем 1868 року він писав до батьків: "Для мене досить буде коли я душею взлечу въ поетичный воздухъ, що окружає нашу Шляхтинецку церкву въ ранокъ Воскресеня, коли духомъ скоштую свяченого яйця въ кружку родиннѣмь, – коли тільки духовыми очима подивлю ся на весели гаѣвки и инши забавы нашихъ землякѣвъ и разомъ зъ ними повеселюсь" [8, арк. 1].

В. Барвінський мав сильний характер, характерний назагал для усіх представників родини Барвінських. Однак він не відзначався, як інші, стриманною і суворою вдачею, а був, за словами Євгена Олесницького, "живої, веселої та горячої натури". Є. Олесницький теж зазначав, що "спосібностями не дорівнював йому ніхто з його братів" [32, с. 214]. Яскравими рисами психологічного портрету Барвінського були теж енергійність, працездатність і працелюбство, вольовий характер, гуманізм, мав загострене відчуття справедливості й власної гідності, був у певному сенсі ідеалістом і романтиком.

За спостереженням Є. Олесницького, В. Барвінський мав виражений талант красномовства, "хоч не мав потрібних зовнішніх прикмет до цього – сильного, звучного голосу, ані постави. Був малого росту, а ще до того каліка, горбатий. Та заступав ті недостачі великий жар, який він вкладав у своє живе слово, сила аргументу та цвітуха мова" [32, с. 214]. У віці чотирнадцяти років з В. Барвінським стався нещасний випадок – він впав з коня, зламав руку і пошкодив хребет, що призвело до його викривлення [36, с. 12]. Травма негативно позначилася не тільки на здоров'ї, а й на загальному психологічному настрої В. Барвінського. Фізична вада зумовила багато комплексів:

"Не знаю, чи другі люде забувають, але я забути неможу, що я все ж таки каліка, котрий стає дуже легко предметом сміху і ідкої іронії. Одно насмішливе слово горбач – вистачить, щоб пригадати цілу недолю чоловіка серед світа, котрий дивиться нетак на душу як на тіло. [...] Уникаю того світа, а з ним всякої забави, всіх розривок, так пожаданих для людей молодого віку" [12, арк. 15].

Насправді, В. Барвінський любив "забавитися по молодечому" в товаристві [32, с. 214]. Однак почуття провини за батьківські гроші часто змушувало його відмовлятися від молодіжних розваг, насамперед відвідування балів і вечорниць: "Не годиться щоб гроші зібрані Родичами в поті чола – пускав я також в поті чола – на забаву!" [11, арк. 13]. В. Барвінський розумів, що позбавляє себе "маленьких радощів" життя, але, зважаючи на фінансові труднощі (участь у забавах вимагала, зокрема, відповідного вбрання: "свіжі сукні, нові рукавички, краватки и модні ковнірики"), відмовляв собі в цьому, "щоб не входити в конечність дорого житя" [8, арк. 2].

Після закінчення правничих студій у 1872 р. В. Барвінський мав намір відмовитися від задуму зайнятися адвокатською практикою, головню через коштовність річної судової практики, витрати на ригорози (іспити на здобуття наукового ступеня доктора) і відкриття власної канцелярії. Натомість мав намір влаштуватися чиновником у Галицьке намісництво зі стабільною заробітною платою, щоб "улегшити пошанівку гідний вік Родичів, котрим час би в спокою втішатись своїми дітьми, а не мозолитись". Однак його стримувала перспектива чиновницької залежності: "Скачи враже, як пан каже. Та мовчи язичку, будеш їсти кашку, – будуть моїми засадами" [9, арк. 4]. Усе ж В. Барвінський пройшов однорічну судову практику і почав працювати конципієнтом в одній із адвокатських канцелярій Львова. Адвокати з Перемишля і Золочева пропонували йому роботу на вигідніших умовах, однак він не погодився залишити Львів – політичний, товариський, культурний центр Галичини. Він сприймав Львів як місце, у якому були зосереджені національні та політичні інституції, і де він міг реалізувати себе як громадський діяч. В. Барвінський мріяв жити і працювати у селі, на малій батьківщині, у власному будинку, там займатися редакторською і публіцистичною роботою [24, с. 99]. У гаморі міського життя він почувався самотнім, часто згадував батьківський дім, "де бє житя правдиве святе, житя мого житя" [11, арк. 12].

В. Барвінський так і не відкрив приватної адвокатської канцелярії. У 1874 р. він став "генеральним" кореспондентом редакційної секції товариства "Просвіта", обов'язком якого було листуватися з авторами і збирати матеріали до друку [23, арк. 64]. Від 1876 р. його поглинула редакторська робота в журналі "Правда", який він перетворив на популярний галицький літературно-політичний щомісячник. На сторінках часопису В. Барвінський розвивав ідеологію народовецької (українофільської) течії [6, с. 57]. "Ми хочем наш нарід научити як має в товариским-господарчем згляді поступати, аби ся матеріально і морально-інтелігентно подвигнути міг", – писав він до о. Теофана Глинського [20, арк. 1].

Як правник і водночас особистість з розвинутою ерудицією та широким колом інтересів, В. Барвінський був чутливим до реалій суспільного життя [35, с. 133]. Він був один із перших, хто звернув увагу на важливість економічних питань та поширення господарської освіти серед русинів [21, арк. 3], мав навіть мрію габілітуватися з економіки.

В. Барвінський був не тільки талановитим публіцистом, а й політиком, погляди якого багато в чому випереджували час. Вроджена харизма, жвавість та енергійність гуртували навколо нього українських інтелектуалів. Він змусив русофілів і польську правлячу еліту рахуватися з народовецьким (українофільським) рухом, а водночас мав талант дипломата і вміння досягати компромісу; був послідовним противником партійних і конфесійних суперечок, які, як уважав, відвертали увагу від нагальних питань економічного та політичного становища народу, деморалізували суспільство; найбільш відповідною тактикою політичної боротьби вважав тривалу наполегливу працю представників усіх соціальних і професійних груп [25, с. 177].

В. Барвінський працював на виснаження. У листі до брата Олександра він скаржився: "Я адвокат, правник, літерат. Десять рук, десять голов не завадилоб. Обростаю папером, пересякаю атраментом (чорнилом. – О. Г.), другий місяць не був я на проході (прогулянці. – О. Г.)! А сповняю ледви десяту часть того, що бим хотів вчинити!" [36, с. 35]. Він часто працював уночі, постійно "брав средства проганяючі дрімоту", що через декілька років стало однією з причин передчасної смерті [24, с. 99].

Основною проблемою для галицько-українського суспільства В. Барвінський вважав відсутність розвинутої політичної культури. Відтак він прагнув створити часопис, аби закласти фундамент політичної організації народоців. Ініціатива наштовхнулася на протидію. У листі до Володимира Навроцького він розчаровано писав: "[...] вчера зібрався комітет и диспути Романчука Медвецького et. Sop. не тільки не пояснили річи, але противно закаламутили річ ще більше. О що тим людам ходить я дійсно не могу знати, бо вже ж не припускаю, щоб були вони настільки дурні и не розуміли значіня такої газети. Ім здаєть ся, що ми не доросли до такої акції [...]. Чи можна діждатись відповіднійшої пори для акції політичної Русинів взагалі а для газети спеціально – я не

знаю, бо міні здається, що усе будемо ждати ждати аж преждемо усе. [...] Що ж до наших справ, то я таку маю думку, що коли тепер не возьмемось до діла, то лучче вчасно плюнути и не марнувати и сил и грошей на забавку дитинну" [15, арк. 3]. В. Барвінський часто наштовхувався на нерозуміння з боку оточення. Тогочасна українська інтелігенція, доволі пасивна та інертна, не була готова до втілення його новочасних соціально-політичних ідей та програм. У цьому зв'язку він із жалем писав: "[...] працюючи для народної справи, переймаюся жалем, бо не бачу енергії у других; ледачість давна застаріла колише всіх з виїмком кількох" [1, с. 283].

Врешті В. Барвінському вдалося заснувати газету "Діло". Часопис з'явився у січні 1880 р. і була найпопулярнішим українським періодичним виданням у Галичині аж до Другої світової війни. Якби цей проект виявився невдалим, то В. Барвінський мав намір переїхати до Перемишля і працювати там у канцелярії адвоката Лобачевського й готуватися до габілітації (здобуття вищого наукового ступеня) в Чернівецькому університеті [15, арк. 3]. Радість, пов'язану з виданням "Діла", затьмарила смерть батька. Вона позначилася на психологічному стані В. Барвінського, а також призвела до ще більших матеріальних труднощів. Перед тим він погодився редагувати часопис безкоштовно (до 300 передплатників) у надії на фінансову підтримку батька. "До того часу буду мусів горіхи гризти, бо при редакції такого діла нема часу на адвокацький заробок", – писав він до брата Олександра [1, с. 283].

Восени 1880 р. В. Барвінський став ідейним натхненником і організатором першого народного віча галицьких українців у Львові, на обговорення якого були винесені питання політичного, економічного та культурно-освітнього становища українського населення в Австрії, а також внутрішнього стану українського суспільства [27, с. 335]. За публічною діяльністю В. Барвінського пильно стежила австрійсько-польська влада, вдаючись до різних заборон. Значну частину зусиль, часу і коштів він був змушений витратити на відстоювання у судах гарантованого конституцією права на свободу слова [1, с. 296].

Значний обсяг редакторської роботи, "що аж збридне брати перо у руки" [22, арк. 57], не приносив В. Барвінському матеріального достатку, а майже цілодобова "сидяча" праця негативно позначалася на стані здоров'я. На потребу відпочинку вказували близькі товариші, вони запрошували виснаженого постійною працею В. Барвінського провести відпустку "на свіжому гірському повітрі" [19, арк. 1]. Крім інших недуг, В. Барвінському часто дошкуляли шлункові болі. Він довго відкладав лікування через постійну зайнятість в редакції, але врешті наприкінці літа 1882 р. поїхав до Карлсбаду (нині – Карлові Вари, Чехія). Лікарі радили перервати роботу, вдатися до тривалішого відпочинку. Однак В. Барвінський і на лікуванні намагався працювати – знайомився з чеськими громадськими діячами, переймав досвід розгортання національного руху [36, с. 75].

Повернувшись до Львова, В. Барвінський знову поринув у громадсько-політичну діяльність, зокрема зайнявся виборчою кампанією до Галицького сейму. При тім він повністю ігнорував поради лікарів: "Не було менї раю змалку, не буде й у останку. Тожь, якь знаєте, нїколи я не дороживь нї своєю особою, нї своєю жизнью. А оть хотїлось бы ще якь простому воинову вистояти у ти тяжки часи нашої народної жизни на своїй стїцї, та пїсля силъ и змоги вїддати свою прислугу народнїй справї", – писав він до свого друга письменника Василя Лукича (Володимира Левицького) [36, с. 77]. Народовці та русофіли, в особі проводу політичного товариства "Руська рада", створили в 1882 р. спільний Головний руський виборчий комітет. Незважаючи на угоду про порозуміння, українські політичні угруповання – русофіли й народовці – по-різному ставилися до поляків: якщо русофіли стояли на відверто антипольських позиціях, то народовці намагалися знайти спільну мову з польськими політичними елітами [26, с. 653].

Коли на цьому ґрунті розпочалися між "партіями" суперечки, то В. Барвінський зазнав звинувачень і критики з двох боків. Ще більше незадоволення в русофілів викликало оголошення про балотування В. Барвінського по курії сільських громад у виборчому окрузі Жовква – Рава Руська – Сокаль: "[...] дуже горя випивь я вже зь чашї другої сторони "старшихъ" Львовянь, але нїколи я не сподївався, щоби пристростнїсть и всяка безвзгляднїсть на загальне добро могла дїйти ажь до такої, справдї омерзительної крайности", – писав він до Богдана Дідицького [16, арк. 3]. Аби не загострювати відносини з русофілами і не розпорошувати голосів, В. Барвінський зняв свою кандидатуру на користь представника від русофілів [36, с. 78].

Наприкінці 1882 р. здоров'я В. Барвінського значно погіршилося. Причинами цього були хронічна втома, постійне нервове напруження, вроджена вада серця, а також занедбана застуда, якою він захворів, промочивши ноги на весіллі племінника. Він відчував провину за те, що мало часу приділяв родині, "тожь вь вїдплату за те моє занедбане хотївь я бодай разь заступити родину тамь, де она не могла бути" [36, с. 79]. Загальна ослабленість організму врешті "звалила его на постелю, з котрої вже не подвигнувся" [1, с. 307]. Надія на одужання не залишала В. Барвінського до останнього. Є спогади про останні години життя публіциста: "Мїжь 6-ою а 7-ою годиною вечерь оставь лишь самь зь братомь Олександромь и говоривь зь нимь про родинни и

народни справи. Глухий гаморъ въ сузднѣй кѣмнатѣ здавъ ся ему приѣздомъ брата Осипа и надѣя побачитись зъ нимъ оживила на хвилю его трудне тѣло. По 7-ѣй годинѣ забажавъ Володимиръ троха подрѣматись пѣсля безсонной ночи и дня, и самъ обернувь до стѣны, а по недовгѣй хвили ударъ сердца положивъ въ 33-ѣмъ роцѣ конецъ трудолюбивому житю великого патріота и вѣрного сына матери-Руси!” [36, с. 87]. В. Барвінський помер 3 лютого 1883 р. у квартирі, яку ще за життя називав “норою”, на вулиці Галицькій, 44. “Покѣйный бувъ въ своѣмъ родѣ єдинимъ чоловікомъ. Онъ звернувь бувъ вже на себе увагу цѣлои галицкои Руси, и поживши, бувбы певно въ нашѣмъ народнѣмъ житю велику ѳогравь ролю”, – писали про В. Барвінського сучасники [4].

Родина вирішила поховати В. Барвінського у Львові, хоча покійний заповідав поховати його у рідному селі [24, с. 99]. Похорон, як повідомляла газета “Діло”, об’єднав тисячі людей. Численне духовенство зібралось на чолі з митрополитом Сильвестром (Сембратовичем). Відспівували покійного хор духовної семінарії та бурсаки Ставропігійського інституту. За вінком від редакції газети “Діло” на золотом тканій подушці новий редактор Антін Горбачевський ніс останнє число газети, яке готував до друку В. Барвінський [31]. “Не стало нашого батька, не стало щирого и неумомимого защитника нашихъ правъ, не стало того сердца, котре такъ любило свѣй людъ!”, – так писали до редакції селяни [29].

Про популярність і повагу, якою користувався В. Барвінський не тільки в українському, а й польському і російському політичних і культурних середовищах, свідчать численні спогади і відгуки у пресі. Наприклад, польська “Gazeta Narodowa”, відзначала В. Барвінського як людину протилежного національно-ідеологічного табору, але гідного й чесного “противника” в полеміці, котрий міг би стати “окрасою і славою кожного політичного табору” [28]. Голова Одеського слов’янського товариства Павло Зелений на щорічному зібранні розпочав промову словами про те, що слов’янський світ зі смертю В. Барвінського зазнав значної втрати [30].

За життя В. Барвінський був водночас адвокатом, публіцистом, редактором, літератором, політиком. Він повністю присвятив себе громадській діяльності, відмовившись від планів стати адвокатом, журналістом чи економістом, від матеріально-побутових вигод, відпочинку, спілкування з рідними, врешті від створення сім’ї. Під час релігійних свят, коли в батьківському домі збиралась вся родина, його відчуття безнадійної самотності ще більше загострювалося: “Вижъ пробуваєте бодай середъ своихъ найтіснішихъ родинъ, де годить ся Вамъ въ мирѣ и покою святкувати велике свято родинне. Вы маєте зъ кимъ его святкувати и лекше Вамъ прийде ся по приживыхъ спомянути и за мертвыхъ. Я стою самъ оденъ на свѣтѣ [...]” [36, с. 67].

Вважають, що прототипом персонажу Малані в “Скошеному цвіті” була реальна дівчина з життя В. Барвінського, з якою в нього не склалися стосунки. У листі до невстановленого адресата він писав: “Та ще знайте приїхав я у ті сторони, де колись то яріли мої думки, ясніли карі очі краще усіх зірок. Не скажу для мене, бо вже ж показалось що не для мене. [...] А в тих сторонах віддала вона своє послідне зітханє [...]. Та ще тепер розказують міні про її кін (смерть. – О. Г.), її жаль над своїм життям її послідні слова. Лучше може було міні не чути сего, лучше було думати, що Вона була щаслива” [17, арк. 1].

В. Барвінський був одним з найяскравіших представників української інтелігенції Галичини другої половини ХІХ ст. – особою з високим, як на свій час, рівнем громадянської самосвідомості та професійного підходу до справи. У його особі можна бачити й типові для тогочасної української інтелігенції Галичини риси повсякденного й приватного життя. Основною складовою в ієрархії світоглядних цінностей тогочасної української інтелігенції була реалізація ідеї “служіння народові” На прикладі В. Барвінського видно труднощі, з якими стикалася громадсько активна частина української інтелігенції: матеріально-побутові проблеми, нерозуміння та осуд з боку оточення, обмеження кар’єрних можливостей. Дослідження приватного життя – це дослідження насамперед стосунків: сімейних, товариських, професійних, а також світу емоцій, які ці стосунки супроводжують. Воно не обмежується описом побуту та дозвілля, а виходить на рівень аналізу ментальних структур певних соціальних груп. У цьому випадку – української інтелігенції.

Список використаних джерел

1. Барвінський О. Спомини з мого життя. Частини перша та друга / О. Барвінський / [Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич]. – Нью-Йорк-Київ: Смолоскип, 2004. – 528 с.
2. Василь Барвінок (Барвінський Володимир). Скошений цвіт (Виїмок з галицьких образків). Друге видання. – Київ-Ляйпці: Українська накладня, 1883. – 292 с.
3. Ганусин О. Українська інтелігенція ХІХ століття в історіографічних інтерпретаціях / О. Ганусин // Українознавчий альманах. – 2013. – Вип. 14. – С. 71–73.
4. Зъ села // Діло. – 15 (27) лютого 1883. – Ч. 18.
5. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Е. Доманська. – Київ: Ніка-Центр, 2012. – 264 с.
6. Качкан В. “Моя відрада – в праці” (триптих до братів Барвінських) / В. Качкан // Українське народознавство в іменах: У 2 част. – Ч. 2. – Київ: Либідь, 1995. – 288 с.
7. Кравець О. До історії взаємин Володимира Барвінського з Іваном Франком / О. Кравець // Вісник

Львівського університету. Серія філологічна. – 2003. – Вип. 32. – С. 7–18. 8. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ВР ЛННБУ), ф. 11, оп. 1, спр. 96, арк. 1–2. 9. ВР ЛННБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 96, арк. 3–4. 10. ВР ЛННБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 96, арк. 11. 11. ВР ЛННБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 96, арк. 12–13. 12. ВР ЛННБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 96, арк. 15. 13. ВР ЛННБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 97, арк. 1–2. 14. ВР ЛННБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 108, арк. 21. 15. ВР ЛННБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 3417, арк. 3. 16. ВР ЛННБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 3420, арк. 3. 17. ВР ЛННБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 3425, арк. 1. 18. ВР ЛННБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 4032, арк. 38. 19. ВР ЛННБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 4934, арк. 1. 20. ВР ЛННБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 4935, арк. 1. 21. ВР ЛННБУ, ф. 167, оп. II, спр. 114, Арк. 3. 22. ВР ЛННБУ, ф. 167, оп. II, спр. 114, арк. 57. 23. ВР ЛННБУ, ф. 167, оп. II, спр. 114, арк. 64. 24. Матеріяли до історії українсько-руського життя і письменства. Лист Белея Івана до Барвінського Олександра (Львів, 18 серпня 1883 р.) // Правда (Львів). – 1893. – Т. XVI. – Вип. XLVII. – Лютий. – С. 99–100. 25. Мудрий М. Володимир Барвінський / М. Мудрий // Енциклопедія Львова / [За ред. А. Козицького та І. Підкови]. – Львів: Літопис, 2007. – Т. 1. – С. 177–178. 26. Мудрий М. Угода між галицькими народовцями і русофілами 1882 року / М. Мудрий // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2002. – Т. 243: Праці Історично-філософської секції. – С. 653–685. 27. Мудрий М. Українські народні віча у Львові 1880 і 1883 років (місто на шляху до масової політики) / М. Мудрий // Львів: місто-суспільство-культура: 36. наук. праць / [За ред. М. Мудрого]. – Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1999. – [Вісник Львів. ун-ту. Сер. історична. Спец. випуск]. – Т. 3. – С. 333–347. 28. Новинки. Вязаночка отзывает чужих газет про пок. Володимира Барвінського // Діло. – 1 (13) лютого 1883. – Ч. 12. 29. Новинки // Діло. – 3 (15) лютого 1883. – Ч. 13. 30. Новинки // 8 (20) березня Діло. – 1883. – Ч. 27. 31. Похорони бл. п. Володимира Барвінського // Діло. – 27 січня (8 лютого) 1883. – Ч. 9–10. 32. Олесницький Є. Сторінки з мого життя / Євген Олесницький / [Упор. М. М. Мудрий, Б. О. Савчик; авт. вступ. ст. О. Г. Аркуша; авт. прим. та комент. М. М. Мудрий]. – Львів: Вид-во ЛОБФ "Медицина і право", 2011. – 432 с. 33. Серета О. Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-і роки XIX століття) / О. Серета // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. – С. 378–392. 34. Сохацький Б. Релігійна сім'я в інтерпретації В. Г. Барвінського / Б. Сохацький // Історія релігій в Україні: Міжнар. наук. конф. Львів, 16–19 травня 2001 р. – Кн. 1. – Львів, 2001. – С. 391–396. 35. Сохацький Б. Проблеми гуманізму у творчості Володимира Барвінського / Б. Сохацький // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – 2005. – Вип. 7. – С. 132–150. 36. Споминки про життя і діяльність Володимира Барвінського. Коштом і заходом товариства "Троств'ята". – Львів, 1884. – 165 с. 37. Хропко В. "Поставити народ у своїй хаті на свою силу з своєю волею..." / В. Хропко // Слово і час. – 1993. – № 8. – С. 3–7. 38. Чубіна Т. Рід Потоцьких в Україні (Тульчинська лінія): суспільно-політичні та культурологічні аспекти: Дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – Історія України / Т. Чубіна – Черкаси, 2008. – 633 с. 39. Шаповал Ю. "Діло" (1880–1939 рр.): Поступ української суспільної думки / Ю. Шаповал. – Львів, 1999. – 384 с.

Елена Ганусын

**ВЛАДИМИР БАРВИНСКИЙ:
ОБРАЗ ИНТЕЛЛИГЕНТА СКВОЗЬ ПРИЗМУ ЧАСТНОЙ ЖИЗНИ**

В статті проаналізована життя і діяльність общественно-політичного діяча, публіциста, адвоката, письменника Володимира Барвінського (1850–1883 гг.) сквозь призму його частних і повсякденних практик. В частині життя відображені погляди людини на оточуючий світ, ставлення до реальності (політичній, національній), емоції, пошук життєво важливих рішень, що визначають напрямки його майбутньої діяльності. Частині життя є невід'ємною частиною людського досвіду, який забезпечує культурно-історичне розвиток людини в просторі та часі.

Ключевые слова: Владимир Барвинский, интеллигент, повседневность, частная жизнь, Галичина.

Olena Hanusyn

**VOLODYMYR BARVINSKY:
IMAGE OF AN INTELLECTUAL THROUGH THE LENS OF PRIVACY**

The paper explores the life and work of social and political activist, journalist, lawyer, writer Volodymyr Barvinsky (1850–1883) in the lights of his private and everyday practices. Human views of the surrounding world, relationship to reality (political, ethnic relations), emotions, and the search for vital decisions that determine the directions of future performance are reflected in private life. Private life is an integral part of human experience that provides cultural and historical development of man in space and time.

Key words: Volodymyr Barvinsky, intellectual, everyday life, private life, Galicia.

УДК 94(478)

Мар'яна Зуляк

**ЛИСТУВАННЯ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО З ІВАНОМ ФРАНКОМ
(1904–1912 РР.)**

У статті проаналізовано важливий аспект епістолярної спадщини – листування Антона Крушельницького з Іваном Франком упродовж 1904–1912 рр. Охарактеризовано основні питання, які служили предметом обговорення, а саме: видавничі плани та проекти, проблеми, пов'язані з видавничою діяльністю, сумою авторських гонорарів тощо.

Ключові слова: Східна Галичина, Антін Крушельницький, Іван Франко, визначні діячі, листування.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що серед визначних діячів культурницького руху в Східній Галичині початку ХХ ст. чільне місце посідав Антін Крушельницький, процес становлення якого тісно пов'язаний з особою Івана Франка. Власне вплив Каменяра на А. Крушельницького проявився у тому, що Іван Якович був не лише серйозним критиком молодого автора, але й виступав радником й співавтором окремих його творів.

Складовою частиною культурницької спадщини А. Крушельницького є його епістолярій, найвагоміше першоджерело для рецепції художнього світу автора, що представляє науковий інтерес не лише як матеріал для вивчення біографії, але і як оригінальний чинник, у якому відображена багатогранність духовного світу автора, індивідуальні особливості його мислення та спосіб світовідчуття, тому листування А. Крушельницького з І. Франком – є важливою сторінкою української біографістики.

Наукова новизна досліджуваної проблеми полягає у тому, що задекларована нами проблематика практично науковцями не вивчалася, тому заслуговує на ґрунтовне наукове пізнання й об'єктивний аналіз.

Об'єктом дослідження є творча спадщина А. Крушельницького.

Предмет дослідження – особливості листування А. Крушельницького з І. Франком.

Основна мета публікації – дослідити листування А. Крушельницького з І. Франком у зазначений період.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі листів А. Крушельницького до І. Франка; характеристиці основних питань, які були предметом обговорення; висвітленні видавничих планів та проектів; з'ясуванні проблеми, пов'язаних з видавничою діяльністю, сумою авторських гонорарів тощо.

Зрозуміло, що обмежений обсяг публікації не вичерпує усіх аспектів досліджуваної проблематики. Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні задекларованої тематики, поза межами наукових досліджень залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, це листування А. Крушельницьким з І. Франком у 1904–1912 рр.

Окремі аспекти впливу І. Франка на становлення А. Крушельницького подав С. Трофимук у статті "Антін Крушельницький – кореспондент Івана Франка" [1, с. 146–147]. Дослідники звертають основну увагу на взаємини А. Крушельницького та І. Франка на початковому етапі їх становлення [2, с. 197–226]; співпрацю А. Крушельницького з часописом "Життя і знання" [3, с. 160–165], у якому опубліковано статті, присвячені І. Франку; популяризацію А. Крушельницьким творчості Каменяра [4, с. 117–120].

Джерельну базу дослідження складають публікації періодичного видання товариства "Просвіта" – "Життя і знання" [5, с. 195–198; 6, с. 245–247; 7, с. 289–291; 8, с. 311–314]; матеріали Державного архіву Львівської області (фонд Р. 1738 "Редакція літературно-мистецького та громадсько-політичного журналу "Жовтень" Спілки письменників України") [9]. Зокрема, досліджувану проблематику в зазначеному фонді Державного архіву Львівської області представляє оригінал статті С. Трофимука "Антін Крушельницький – кореспондент Івана Франка", листи А. Крушельницького до Каменяра. На основі проведеного аналізу, виокремлюємо дві групи листів.

До першої групи відносимо листи, пов'язані з драмами А. Крушельницького, у яких розкрито питання їх суспільної злободенності, конфліктності ситуації, реалізму, на що постійно наголошував І. Франко молодому автору. У листах йдеться про те, що І. Франко критикував перші його твори, однак вдалі – оцінював позитивно. Гадаємо, що конструктивна критика Іваном Яковичем ранніх творів Антона Владиславовича дала свій результат, тому що молодий автор зумів виправити критичні зауваження й завдяки цьому досяг у драматургії значних висот творчої манери. Йдеться про комедію "Орли" (1906 р.), яка стала справжнім досягненням української драматургії початку ХХ

ст. Її І. Франко опублікував окремою книгою у видавничій спілці "Літературно-наукового вісника" і високо оцінив у рецензії на сторінках цього ж видання [9, арк. 226].

Друга група листів – це видавничі питання. Зокрема, йдеться про те, що у 1905 р. А. Крушельницький переїхав на педагогічну роботу до Станислава й саме у цей час планував видати серію хрестоматійних підручників та навчальних посібників для навчання шкільної молоді. Відповідно, з цього приводу він консультувався з І. Франком щодо видання зазначених книг серіями. Зауважимо, що видані книги були солідним внеском у поступ педагогічної думки Східної Галичини. До речі, зміст листів свідчить про те, що Іван Якович був не лише порадиником, але й співавтором деяких випусків, що видавалися під грифом "Видання Антона Крушельницького. Власність Івана Франка" [9, арк. 226].

А. Крушельницький познайомився з І. Франком у 1899 р., ще в студентський період своєї літературно-видавничої праці. Власне, з цього часу розпочинається їх співпраця. Гадаємо, що молодий автор не лише дослухався до побажань І. Франка, але, можливо, й перебував під впливом його творчої манери та літературного стилю, позитивно сприймав критичні побажання і зауваження Івана Яковича. Тоді й вийшла перша збірка оповідань А. Крушельницького "Пролетарі". А. Крушельницький активно співпрацював з "Літературно-науковим вісником", на час відсутності І. Франка, у 1900 р., виконував обов'язки редактора видання. 19 січня 1900 р. на засіданні НТШ А. Крушельницького офіційно обрано співробітником редакції "Літературно-наукового вісника", згодом заступником секретаря товариства. Однак у червні 1900 р., за нез'ясованих обставин, під час відсутності у Львові І. Франка, А. Крушельницький вийшов із членів НТШ і звільнився з редакції "Літературно-наукового вісника" [9, арк. 225].

Однак не поривав творчих і літературних стосунків ні з редакцією "Літературно-наукового вісника", ні особисто з І. Франком [9, арк. 226]. Як свідчать архівні матеріали, на той час І. Франко був першим читачем, критиком і видавцем творів А. Крушельницького, які йому останній надсилав іноді за посередництвом В. Гнатюка, який працював у редакції "Літературно-наукового вісника" [9, арк. 226].

Листування А. Крушельницького з І. Франком за своїм функціональним призначенням відноситься здебільшого до приватного, що обумовлене особливостями взаємин між адресатами. Усіх листів нараховуємо – 16, з них 9 – відправлених із Коломиї, 3 – із Бережан, 2 – зі Станислава, 2 – без зазначення місцевості і дати (підрховано автором на основі аналізу архівної справи) [9, арк. 227–257]. Усю кореспонденцію можна розділити на декілька хронологічних періодів, виходячи з назви місцевості, з якої відправлено листа, можна умовно виділити такі періоди: перший – коломиїський, нараховує 9 листів, а саме: 21 лютого 1904 р., 26 березня 1904 р., 3 червня 1904 р., 3 листопада 1909 р., 30 грудня 1909 р., 11 березня 1910 р., 17 березня 1910 р., 27 червня 1910 р., 4 грудня 1910 р.; другий – станиславський, нараховує 2 листи: 30 грудня 1905 р., 8 червня 1906 р.; третій – бережанський, нараховує 3 листи: 21 червня 1911 р., 12 листопада 1911 р., 2 січня 1912 р.; без зазначеної місцевості і дати – 2 листи (підрховано автором на основі аналізу архівної справи) [9, арк. 227–257].

Цілком закономірно, що в процесі становлення, молодий автор намагався заручитися підтримкою знаного Івана Яковича, з тим, щоб мати змогу друкуватися у тогочасних виданнях. Як критику, А. Крушельницький надсилав на рецензію І. Франку свої твори. Першого листа А. Крушельницький написав до І. Франка 21 лютого 1904 р. У ньому йдеться про те, що молодий автор звертався до Івана Яковича з проханням про друк драми "Де серце мовчить...", у якій він намагався передати деякі типові риси коломиїського сполонізованого українця-міщанина. У листі автор радиться з Каменярем щодо назви і пропонує робочу назву "З життя коломиїських міщан", однак її ж і заперечує, наголошуючи на тому, що цей твір тоді носитиме локальний характер. А. Крушельницький пропонує І. Франку надрукувати один акт у "Літературно-науковому віснику", а відтак усю драму у видавничій спілці. Автор ставить умову щодо суми гонорару в розмірі 100 злотих (далі – зл.) за перше видання і просить пана доктора (І. Франка – примітка автора) прочитати твір якомога швидше, позаяк йому вкрай необхідні кошти [9, арк. 227]. Як свідчить аналіз подальших листів, А. Крушельницький все ж таки погодився із загальними зауваженнями І. Франка щодо тексту драми, останній акт, пізніше написаний видав, решту знищив [9, арк. 229–230].

А. Крушельницький просив дати йому відповідь до березня, позаяк десь у цей час планувався вихід альманаху "Над Прутом", у якому він і мав намір друкувати свою драму, якщо б її не надрукувала видавнича спілка і "Літературно-науковий вісник". Зокрема, А. Крушельницький висловлював побажання, що якщо б альманах друкувала видавнича спілка, то він просив би гонорар у розмірі 60 зл., з них на 40 зл. просив надіслати видань спілки [9, арк. 228]. А. Крушельницький намагався з'ясувати у І. Франка чи друкуватимуть його драму і на умовах. Окрім того, він вважав, що якщо видання його умов не дотримає, просив надіслати йому твір. Матеріальні умови А. Крушельницького були надзвичайно складними, тому він не переставав турбувати І. Франка щодо гонорару за друк [9, арк. 228].

Крім творів драматичного характеру, А. Крушельницький прагнув видавати підручники для школярів зі вступною статтею автора, історичними і літературними примітками й поясненнями. “Се видання, призначене для шкільної молоді, має викинути з рук пусті підручники до шкільної лектури і бути посередником між молодіжжю, а тими гарними нашими творами наших найліпших письменників, яких не можна читати в школі задля того, що вони видані усуміш із іншими нецензурними (для гімназії) творами” [9, арк. 229].

А. Крушельницький вважав, що це видання мало б бути дешевим з тим, щоб учні мали б можливість їх придбати. Першою він планував друкувати поему “Іван Вишенський” з авторськими оглядом і поясненням. Другою – комедію І. Тобілевича “Хазяїн”, наступними вибрані твори, оповідання і драми [9, арк. 228–229].

Можливо, що ідею А. Крушельницького про видання серії книжок українських авторів для учнівського молоді, так званої “домової лектури”, підтримувала філія товариства “Українська громада” в Коломиї планувала видавати, про що він сповіщав І. Франка [9, арк. 230]. А. Крушельницький просив дозволу на видання двох-трьох аркушів ліричних творів автора [9, арк. 230]. До речі, І. Франко дав дозвіл на видання декількох аркушів своїх ліричних творів для шкільної молоді [9, арк. 231]. А. Крушельницький окрім того, що намагався видавати твори українських авторів для шкільної молоді, прагнув ознайомити її з творчістю І. Франка. У одному із листів він писав до Каменяра про те, що його твори, за винятком “Захара Беркута”, прочитати ніде. У А. Крушельницького виникали сумніви щодо того, чи усі твори рекомендує до друку шкільна рада. Зокрема, йшлося про “Пісні руських хлопів радикалів” [9, арк. 231].

А. Крушельницький повідомляв І. Франка про те, що філія товариства “Українська громада” в Коломиї видала дві його книжки – вибір поезій та оповідань. У якості гонорару філія надіслала йому як автору 300 примірників видань, окрім того у книгарні залишалося ще 600 примірників за ціною 360 корон. (далі – кр.). Філія нагадувала автору про те, що надсилатиме усі інші примірники на адресу книгарні НТШ лише за умови, що авторські примірники, передані І. Франку, як гонорар, будуть розпродані за ціною 60 сотиків (далі – сот.) [9, арк. 232].

У силу різних обставин А. Крушельницький так і не зміг видати поему “Іван Вишенський” І. Франка, натомість виникла ідея друку поеми “На святоюрській горі”, студії М. Драгоманова “Байка Богдана Хмельницького”. Передбачалося, що видавець подасть біографію М. Драгоманова, про порівняльний метод в етнографії та його заслуги у цій сфері, вступне слово до студії. А. Крушельницький пропонував написати І. Франку, подати авторський переклад староруської притчі про гадюку в будинку і переднє слово про М. Драгоманова. Окрім того, вважав, що книжка мала б бути в обсязі 5 аркушів друку, з них поема “На староюрській горі” 1–3^{1/2} аркуші, переклад притчі й студія М. Драгоманова “Байка Богдана Хмельницького” 2–3 аркуші [9, арк. 234–235]. А. Крушельницький пропонував до видання твори європейських авторів, перекладених І. Франком, на таких умовах: автор отримував 300 примірників видань вартістю 60 сот. за один примірник [9, арк. 235]. Аналогічні умови виплати гонорару стосувалися й видання студії про М. Драгоманова [9, арк. 235].

Заплановані видання філія товариства “Українська громада” в Коломиї планувала надрукувати за винятком поеми “На святоюрській горі” [9, арк. 237]. Як виявилось, насправді філія товариства “Українська громада” в Коломиї заплановані твори видала, натомість заборгувала й А. Крушельницькому, тому що “... професори по різних гімназіях позабирали книжки і не квапляться віддавати гроші, а наші упімення ігнорують” – писав А. Крушельницький у листі до І. Франка від 27 червня 1910 р. [9, арк. 238–239].

У деяких листах А. Крушельницький з прикрістю повідомляв І. Франка про те, що “... я дав працю, дав гроші – тепер вони задержали усі мої вложені у видавництво гроші (властиво моїх коштів) і ані не думають відповідати на мої листи. Се така збиранина якихсь диких, грубошкурних індивідуїв, що годі просто зрозуміти.

Тамошній проф. Кузьма просив мене віднести до Вас від філії з виданням “Казки про гадюку”. Потім тихо. Аж тут в Бережанах я дізнався недавно від Єлюка якою сіткою інтриг оплели вони видання Драгоманова...” [9, арк. 240].

Вважаємо, що основними причинами, пов’язаними із “затягуванням” друку праці про М. Драгоманова, могли бути політичні. Про це свідчить той факт, що окремі діячі філії товариства “Українська громада” в Коломиї намагалися, виходячи з політичної кон’юнктури, заборонити видання творів М. Драгоманова.

Варто зазначити, що власне І. Франко належав ще з гімназійних років до “Академічного гуртка”, орієнтованого на москвофільство. На думку А. Крушельницького, основною причиною було те, що згадуване товариство виділяло позики своїм членам, стипендії і матеріальну допомогу від Народного дому, Ставропігійського інституту й видавало двотижневик “Друг”, з яким він співпрацював ще з часу навчання у гімназії [6, с. 245]. Як вважав А. Крушельницький, що три листи,

написані М. Драгомановим на адресу редакції "Друга", мали значний вплив на формування народовських позицій І. Франка. Основна тематика яких стосувалася відмови від "язичія" редакції двотижневика "Друг" з переходом на народну українську мову. "Ніяка сила річей, – каже він, – не спинить впливу на вас галицького народнього ґрунту і традиції, а цей ґрунт і традиція мають найближчих свояків на Україні. Хоч як не відхрещуйся, а тепер від хлопської галицько-української мови не втечеш, живучи в Галичині. Говоріть, що хочете, а ви й ваші діти будете слухати казок і пісень українських. У ваших політично-національних суперечках з Поляками доведеться вам частіше згадувати Українця Хмельницького, ніж Івана III. Московського..." [6, с. 245].

Інша проблематика листів М. Драгоманова стосувалася галицької москвофільської молоді, якій він радив читати твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, І. Тургенєва, Д. Достоевського, а також праці російських критиків – В. Белінського та М. Добролюбова, вивчати англійську і французьку мови, твори західноєвропейських поетів [6, с. 245]. Це не означало, що М. Драгоманов негативно сприймав українську літературу, навпаки, він намагався ознайомити галицьку москвофільську інтелігенцію з кращими тогочасними здобутками як російських, так і західноєвропейських авторів. Однак східногалицькі видавці в особі філії товариства "Українська громада" в Коломиї й українські гімназійні викладачі негативно й однобоко сприймали такі міркування М. Драгоманова. До речі, про захист М. Драгомановим української літератури свідчить його виступ на тему "Українська література, проскрибована російським урядом" в Парижі у 1878 р. на літературному конгресі під головуванням В. Гюґо [10, с. 50]. У ньому він наголошував на винятковій ситуації, у якій опинилися українська література, "... котра покликана здійснювати свою місію в розвитку європейської цивілізації" і яку переслідує уряд однієї з найбільших держав світу [10, с. 50].

М. Драгоманов звертав увагу галицької інтелігенції на ідеї Просвітництва, поширені серед освіченого західноєвропейського громадянства – раціоналізм, лібералізм, науковий поступ, суспільні питання, забезпечення прав жінок, які викликали спротив у її середовищі [6, с. 245]. У своїх листах М. Драгоманов серйозній критиці піддавав галицьку світську інтелігенцію, яка "... й не дуже то дбає про те, щоб стати справді мізком своєї нації, справжньою "intelligentio!" За те які то нікчемні збірки книжок у приватних людей і в товариських бібліотеках!" [6, с. 245].

Під впливом листів М. Драгоманова, І. Франко поступово відходить від москвофільства, і на загальних зборах "Академічного гуртка" у 1876 р. вони обирають новий виділ товариства, налагоджуючи приятельські взаємини з народовським "Дружнім лихварем", змінюючи не лише мову видання двотижневика, але й орієнтацію діяльності [6, с. 245]. До речі, у листі І. Франка до М. Драгоманова від 20 січня 1877 р., після арештів М. Павлика, О. Терлецького та інших йдеться про занепад як "Академічного гуртка", так і "Друга", автор вказує на фінансовій нужді, занедбаній бібліотеці тощо [11, с. 7–8].

Саме поширення драгоманівських соціалістичних ідей стало причиною арештів серед студентів університету в 1877 р. Були арештовані І. Франко, Михайло і Анна Павлики, Остап Терлецький, Михайло Котурницький та ін. Цей арешт "соціалістів" наробив значного галасу в Галичині й усій Австро-Угорській імперії. Студентів-"соціалістів" виключено з університету, ув'язнено [12, с. 148]. Саме ця обставина напевно, що й непокоїла не лише філію товариства "Українська громада" в Коломиї, але й українських гімназійних викладачів, тому вони ставилися з певною долею перестороги не лише до творів І. Франка, але й соціалістичних ідей М. Драгоманова.

Незважаючи на протистояння на політичному ґрунті, все ж таки було надруковано заплановане видання [9, арк. 241–242]. А. Крушельницький пропонував І. Франку видати його "Гуцульські оповідання" [9, арк. 243], однак на цьому листування А. Крушельницького з І. Франком завершується.

Отже, у статті проаналізовано важливий аспект епістолярної спадщини А. Крушельницького, його листування з І. Франком упродовж 1904–1912 рр. Автором досліджено основні питання, які служили предметом обговорення, зокрема видавничі плани та проекти, проблеми, пов'язані з видавничою діяльністю, суму авторських гонорарів тощо.

Список використаних джерел

1. Трофимук С. Антін Крушельницький – кореспондент Івана Франка / С. Трофимук // Жовтень. – 1968. – № 9. – С. 146–147.
2. Романенчук Б. Літературна Коломия / Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле / Б. Романенчук. – Філадельфія: Видання Комітету Коломийців, 1988. – С. 197–226.
3. Зуляк М. Співпраця Антона Крушельницького з "Життям і знанням" / М. Зуляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. І.С.Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 2. – С. 160–165.
4. Зуляк М. І. Антін Крушельницький – популяризатор творчості Івана Франка / М. І. Зуляк // Вісімнадцята Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів, присвячена 150-річчю ювілею В.І.Вернадського: Матеріали конференції (м. Київ, 26 квітня 2013 р.). – Київ, 2013. – С. 117–120.
5. Крушельницький А. Дитячий вік Івана Франка / А. Крушельницький // Життя і знання. – 1928. – Ч. 7. – С. 195–

198. 6. Крушельницький А. Іван Франко в часі своїх університетських студій / А. Крушельницький // Життя і знання. – 1928. – Ч. 8. – С. 245–247. 7. Крушельницький А. Памяті Михайла Коцюбинського (з портретом) / А. Крушельницький // Життя і знання. – 1928. – Ч. 10–11. – С. 289–291. 8. Крушельницький А. "Громадський Друг" у житті й творчості Ів. Франка / А. Крушельницький // Життя і знання. – 1928. – Ч. 311–314. 9. Державний архів Львівської області, ф. Р. 1738, оп. 1, спр. 361, том XV, 429 арк. 10. Драгоманов М. Українська література, проскрибована російським урядом = Dragomanow Michel. La littérature oukraiñienne proscrite par le gouvernement russe / [Перекл. з фр., текстолог. опрацювання та прим. Г. Цвенгроша; Вступ. сл. М. Колесси; Ред. кол.: Б. Якимович (голова), Н. Бічуча, М. Гнатюк та ін.] / М. Драгоманов. – Львів, 2001. – 94 [2] с.: портр. 11. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / [Редкол. І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін.]. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 560 с. 12. Тищик Б. Кость Левицький – видатний галицький державно-політичний та громадський діяч / Б. Тищик // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів, 2012. – Випуск 56. – С. 147–158.

Марьяна Зуляк

ПЕРЕПИСКА АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО С ИВАНОМ ФРАНКОМ (1904–1912 ГГ.)

В статье проанализирован важный аспект эпистолярного наследия – переписка Антона Крушельницкого с Иваном Франком в течение 1904–1912 гг. Охарактеризованы основные вопросы, которые служили предметом обсуждения, а именно: издательские планы и проекты, проблемы, связанные с издательской деятельностью, сумма авторских гонораров и т.п.

Ключевые слова: Восточная Галичина, Антон Крушельницкий, Иван Франко, выдающиеся деятели, переписка.

Mariana Zuliak

CORRESPONDENCE OF ANTON KRUSHELNYTSKY AND IVAN FRANKO (1904–1912)

The article deals with an important aspect of epistolary heritage, correspondence of Anton Krushelnytsky and Ivan Franko. Described the main issues such as publishing plans and projects, problems associated with publishing, payment of honorarium.

Key words: Eastern Galicia, Antin Krushelnytsky, Ivan Franko, prominent figure, correspondence.

УДК 94(477)

Мар'яна Полич

СТАНОВЛЕННЯ ЛОНГІНА ЦЕГЕЛЬСЬКОГО ЯК ОСОБИСТОСТІ, НАУКОВЦЯ ТА ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті висвітлено особливості становлення та розвитку суспільно-політичних поглядів відомого українського діяча й мислителя Лонгіна Цегельського. Проаналізовано стан вивчення проблеми, використано широке коло джерел, які різнобічно розкривають життя і діяльність ученого. Висвітлено громадсько-політичну та наукову діяльність Л. Цегельського на тлі історичних подій кінця ХІХ – початку ХХ ст. Проаналізовано чинники, що вплинули на формування його політичного світогляду. Розкрито державотворчу спрямованість політичної діяльності Л. Цегельського й обґрунтовано самотутній характер внеску вченого в українську політичну теорію та практику з огляду на раціональне сприйняття державотворчих проблем і активну участь у реалізації українських національних інтересів.

Ключові слова: Лонгін Цегельський, Галичина, патріотизм, національний рух, Австро-Угорщина.

Утвердження незалежності України, становлення громадянського суспільства, формування його ідеології відбувається в умовах бурхливого зростання інтересу до історичного минулого нашого народу. При цьому пріоритетного значення набуває звернення до ролі особового аспекту в історії, оскільки саме людський вимір є тим критерієм, який визначає духовність, потяг до історичної правди. Історія кожної держави, кожного напрямку діяльності є персоніфікованою, бо усі об'єктивні процеси суспільно-політичного розвитку проходять через індивідуальний досвід.

У цьому контексті особливої актуальності набувають дослідження життя та багатогранної діяльності однієї з визначних особистостей кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. – Лонгіна Цегельського як громадсько-політичного діяча та науковця. Актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю обґрунтування та висвітлення багатоаспектної громадсько-політичної та

наукової діяльності Л. Цегельського, осмислення місця діяча в національно-культурній історії України.

Проблема дослідження громадсько-політичної та наукової діяльності Л. Цегельського, як зрештою, і життєвого шляху в цілому, практично не вивчена українською історичною наукою. Відсутність праць пояснюється ідеологічними заборонами, незацікавленням у повноцінному вивченні діяльності українських національних діячів рівня Л. Цегельського у роки довготривалого панування в Україні тоталітарної системи.

Важливими для висвітлення діяльності галицького націонал-демократа Л. Цегельського є праці написані його сучасниками. Це, насамперед, Ю. Бачинського [1], К. Левицького [2], М. Лозинського [3], М. Стахів [4]. У цих дослідженнях висвітлено діяльність Л. Цегельського в Українській національно-демократичній партії, його участь у робітничому та селянському русі Східної Галичини, роботу Л. Цегельського в австрійському парламенті, співпрацю депутата із українськими політиками.

У радянській історіографії про Л. Цегельського залишено незначну інформацію. Студії про Л. Цегельського на цьому етапі вкрай обмежені та незначні. Це пояснюється тим, що в СРСР вивчення життєвого шляху і творчості Л. Цегельського з ідеологічних міркувань заборонялось.

Із сучасної української історіографії окремі аспекти життя і діяльності Л. Цегельського знаходимо у наукових працях І. Дацківа [5], М. Здоровеги [6], М. Литвина і К. Науменка [7], С. Макаруча [8] та інших. Найбільшу загальну інформацію про життя та діяльність Л. Цегельського містить твір його сина Ю.-М. Цегельського "Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову" [9]. Таким чином, аналіз історіографії показує, що в поле зору дослідників потрапили лише окремі аспекти життя і громадської діяльності Л. Цегельського.

Мета нашої статті полягає у тому, щоб проаналізувати становлення Л. Цегельського як особистості та формування його суспільно-політичних поглядів і наукових інтересів (кінець XIX – початок XX ст.).

Життєвий шлях Л. Цегельського позначений багатогранною громадсько-політичною, адвокатською, дипломатичною та науковою діяльністю. Л. Цегельський настільки різнобічна і могутня постать громадсько-політичному і суспільно-національному процесам кінця XIX – початку XX ст., що вивчення його творчості вказує не лише на важливе значення цієї особистості для історії нашого народу, але й дає змогу глибше зрозуміти обставини відродження західноукраїнських земель у той час, з'ясувати причини і характер подій, що відбулись в Україні взагалі.

Важливу роль у формуванні світогляду та утвердженні громадянської позиції Л. Цегельського відіграли місце його народження, родинне коло, роки навчання, громадсько-політичний та професійний досвід.

Аналізуючи історію Східної Галичини кінця XIX ст., варто наголосити, що це був нелегкий і деякою мірою визначальний час для всього краю. Це був переломний період у політичній історії Галичини. У цей час жили і творили І. Франко, В. Стефаник, Ю. Романчук, А. Шептицький, К. Студинський, Є. Олесницький та інші [10, с. 29]. Серед когорти відомих східногалицьких діячів виступає яскрава й неординарна постать Л. Цегельського.

Народився Л. Цегельський 29 серпня 1875 р. в містечку Камінка-Струмилова (тепер м. Кам'янка-Бузька на Львівщині, що розташоване над річками Західний Буг та Кам'янка). Л. Цегельський походив із відомої української родини громадсько-політичного діяча, знаного священика і просвітителя о. Михайла Цегельського (1848–1944 рр.). Який був камінко-струмиловецьким парохом і деканом камінецьким та одним із чільних діячів "Просвіти" і різних інших українських громадських організацій. Він був досить грамотною людиною, володів декількома іноземними мовами. Навчався у Бродівській державній гімназії та Львівській академічній гімназії, де склав матуральний іспит, а 26 грудня 1895 р. у соборі Святого Юра у м. Львові висвячений у священики [9, с. 329].

Загалом авторитет батька о. М. Цегельського, не тільки як духовного наставника, а й громадсько-політичного діяча у повіті сприяв тому, що сімейне середовище родини Цегельських завжди було відкрите для відомих діячів краю, а родинний дім із багатою бібліотекою служив осередком культури місцевої інтелігенції повіту. Тому очевидним є те, що зародження та формування особистості Л. Цегельського, його ідей та поглядів відбувалося серед прогресивно налаштованої української громадськості Східної Галичини останньої чверті XIX ст.

М. Цегельський зумів об'єднати громаду навколо своїх ідей та починань. За його ініціативи засновано братство тверезості, відкрито філію товариства "Просвіта", збудовано храм. Парохіяльний священик сприяв поширенню серед селянства україномовних видань "Просвіти", що дає змогу стверджувати, що о. Михайло не тільки виконував обов'язки ревного душпастиря, а був одним з перших просвітників повіту. Згодом діяльність о. М. Цегельського вийшла за межі громади. Він належав до повітової ради, обирався її віце-маршалком, а загалом став ініціатором заснування

цілої низки товариств та громадських організацій у повіті [4, с. 741]. Відтак, М. Цегельський користувався великим авторитетом не лише на Львівщині, а й у всій Галичині. В усіх своїх дітей батько плекав із дитинства любов до українства, його мови, культури, народних традицій. Усі напрями родинного виховання були спрямовані на те, щоб з дітей сформувати свідомих українців. Говорячи про родину цього священика, варто додати, що традиції дієвого патріотизму М. Цегельського продовжили усі його діти. Ігнатій Цегельський був відомий церковний і громадський діяч, греко-католицький священик, Роман Цегельський знаний фізик і педагог [11, с. 3647]. Але найбільш відомим представником родини Цегельських став найстарший син о. Михайла, Лонгін, котрий став адвокатом, визначним громадсько-політичним діячем, публіцистом, державотворцем і дипломатом. Досліджуючи окремі аспекти з біографії Л. Цегельського, академік В. Качкан стверджував, що: "Високий патріотизм у майбутньому Лонгіна Цегельського як державотворця, ідейного теоретика та наставника, провідника національної ідеї коринився у глибокому моральному та національно-виховному коді родини" [12, с. 92].

До початкової школи Л. Цегельський ходив на Забуже, де власне школа була зреформована з колишньої братської школи, що у Камінці існувала ще з часів перед поділом Польщі. Реформу провела австрійська влада, а зокрема крайова шкільна рада. Ця реформа спершу стосувалася швидше адміністративної, чим навчальної сфери, проте і в тій сфері поступово впроваджувалися різні вимоги. Педагогами переважно були дяки-учителі, які окрім навчання у школі, звичайно ще виконували дяківські функції у церквах. Отже, початкову освіту він здобув у Камінці. У 1886 р. Лонгін вступає до першої державної академічної гімназії у Львові, яку закінчив з матурою (атестат зрілості) у 1894 р. Того ж року вступив на правничий факультет університету ім. Франца Йосифа у м. Львові, на якому отримав абсолюторію (додаток до диплома) у 1898 р. [9, с. 340]. Того ж року його скерували до Відня на правничо-адміністративну практику при Міністерстві закордонних справ, звідки незабаром делегували на рік до австрійського посольства у Стокгольмі (Швеція). Після повернення до Львова Л. Цегельський здобуває докторський ступінь із міжнародного права, що стало йому у пригоді під час дипломатичної роботи у Західноукраїнській Народній Республіці [13, арк. 53; 14, с. 1031–1032].

Становлення Л. Цегельського як громадсько-політичного діяча відбувалось у складних і суперечливих умовах перебування Східної Галичини у складі Австро-Угорської імперії, і, зокрема, колонізаційної політики польської крайової влади. Ще у студентські роки організаторські здібності, ґрунтовні знання та патріотичні почуття ввели Л. Цегельського в середовище найбільш активних молодих діячів, і він завжди намагався брати активну участь в різних акціях. Як наслідок, 1896 р. у складі австрійської делегації побував на студентському конгресі в Англії, у якому брала участь репрезентація студентів Австро-Угорщини. Проте цей конгрес він змушений був покинути на вимогу англійської влади. Повертаючись додому, на німецько-австрійському кордоні у містечку Пассау його заарештовано австрійськими жандармами за "образу маєстату іншого монарха", чого згідно з тогочасним законом невільно було робити. На з'їзді Л. Цегельський виступив у дискусії проти виголошеної доповіді щодо перебудови Європи, де б частина Галичини по р. Сян мала б належати Російській імперії. У цій дискусії він ймовірно образив російського царя, який був кузеном англійського короля [9, с. 342].

Відтак, це питання набрало такого розголосу, що втрутилися ректор і сенат Львівського університету, тому, що їх зобов'язувало право "civis academicus" ("громадянський обов'язок перед студентами"). Згідно з ним, без відома й згоди університетської влади студент не міг бути заарештованим, або довго знаходитися під вартою. Також у справу втрутився й цісарський намісник Галичини, граф М. Бобринський. Таким чином, Л. Цегельського звільнено з-під арешту, та від будь-якої відповідальності. Виступивши на конгресі проти проекту, щодо передачі Галичини Росії по р. Сян, він фактично захищав інтегральність Австро-Угорської монархії [9, с. 342].

Задля поширення національно-патріотичних ідей, Л. Цегельський включився до процесу творення студентських товариств. Він був членом нелегального проводу організації "Молода Україна". Значною мірою саме він сприяв злуці "Ватри" та "Академічного братства" у єдине студентське товариство, що отримало назву "Академічна громада" та відіграло значну роль у житті тогочасного українського студентства. Загалом Л. Цегельський був провідним студентським діячем, зокрема у боротьбі за Український університет у Львові. Усвідомлюючи значення свідомості й освіченості народу на шляху здобуття незалежності, Л. Цегельський стояв на позиції, що освіта підростаючого покоління повинна вестися рідною мовою. Співпрацюючи з журналом "Молода Україна", він пропагував ідею самостійності та державної незалежності України. Підтримував тісні стосунки з М. Міхновським. Отже, ще як студент, а також пізніше, Л. Цегельський перевидавав у Галичині більшу кількість його публікацій. Зокрема, видав у Львові його брошуру "Самостійна Україна" (1900 р.). Зазначимо, що праці М. Міхновського мали вагомий вплив на формування

самостійницько-державницької думки не тільки студентської молоді Галичини, але й усього суспільства [9, с. 342].

Загалом у плані політичної диференціації українське студентство Галичини з кінця 90-х рр. XIX ст. являло собою складний конгломерат, у якому були представлені усі на той час українські політичні течії. Існуючий стан речей знайшов своє яскраве відображення у складі керівного органу "Молодої України" – таємної організації, що об'єднувала у своїх рядах близько тисячі студентів та учнів середніх шкіл. Деякі дослідники вказують, що "Молода Україна" нараховувала три тисячі членів. Створений студентами "комітет десяти", який очолював "Молоду Україну", складався із десяти представників студентської молоді, котрі представляли п'ять політичних напрямків. Зокрема, Є. Косевич, В. Старосольський, В. Темницький презентували соціал-демократичну течію, О. Грабовський, А. Крушельницький – радикальну, М. Галуцинський, Л. Цегельський – націонал-демократичну, С. Горук – християнсько-національну, Т. Мелень – теоретично-монархістську. Хто був останнім десятим членом "комітету" невідомо.

Основна маса студентства знаходилася під впливом трьох перших політичних напрямків, в той час коли вплив двох останніх з початком XX ст. був дуже незначний і не мав конкретних проявів. Більше того, представник теоретично-монархістського напрямку Т. Мелень на початку XX ст. став одним із провідних членів Української соціал-демократичної робітничої партії. Що стосується співвідношення між націонал-демократичним, соціал-демократичним та радикальним напрямком, то упродовж кінця 1890-х рр. – до початку Першої світової війни, воно зазнавало досить динамічних змін.

У 1899 р. Л. Цегельський був організатором з'їзду українських студентів у Львові, на якому виступив з доповіддю політичного змісту. Свою промову він розпочав словами: "Русько-Український народ!" [15, с. 42]. Зауважимо, що таким зверненням він завжди розпочинав свої промови перед галицькою громадськістю. Так також робив його батько, о. М. Цегельський. На підставі доповіді Л. Цегельського схвалено дві найважливіші постанови: вимогу до австрійського уряду про заснування Українського університету у Львові і документ про змагання до створення Української суверенної соборної держави.

Доречно зазначити, що проблема заснування української вищої школи неодноразово звучала у стінах найвищих органів влади Австро-Угорської імперії. Українські політики в парламенті неодноразово виступали із пропозицією, щоб уряд подав проект про заснування Українського університету в м. Львові, а до того часу утворити паралельні кафедри з українською мовою навчання. Проте польські націоналістичні політики називали університетське питання штучно спровоковане українськими радикалами, оскільки вважали український народ "недозрілим" з етнічного погляду до вищої освіти власною мовою. Окрім того, на наш погляд, проблема заснування Українського університету гальмувалася також і українськими політиками, що представляли українців у Державній Раді та у сеймі. Передусім, між представниками українських партій, як завжди, не було єдності. Депутати-українці переходили з одного до іншого парламентських клубів, що не сприяло солідарності між ними і деморалізувало всю українську інтелігенцію [16, с. 156].

На студентському вічі у Львові 14 липня 1900 р. Л. Цегельський виступив з доповіддю, у якій основною метою українців проголосив незалежність українського народу і закликав до соборного єднання галицьких і російських українців [17, с. 55]. Це був один із перших публічних закликів, скерованих на популяризацію ідеї української державності, на здобуття політичної і духовної незалежності. У цьому важлива заслуга Л. Цегельського. Слід відзначити, що активна діяльність у студентському русі поступово переросла у боротьбу за національно-культурні та політичні права галицьких українців, налагодження зв'язків із діячами Наддніпрянської України і, що дуже важливо, усвідомлення у молоді роки національно-державної незалежності та соборності України.

У 1901 р. вийшла з друку його брошура "Русь-Україна і Московщина-Росія", що мала широкий суспільний резонанс. Вперше видана "Просвітою" трьома накладками і поширена не тільки у Західній Україні, а на Наддніпрянщині. Книга виявилася настільки революційним і новітнім поглядом на історію формування української державності, що здійснила буквально переворот у свідомості багатьох тогочасних політичних активістів із українським корінням по обидва боки кордону між Австро-Угорською та Російською імперіями. Час появи розвідки, зрештою, відповідав її духові. Твір виявив подиву гідну "живучість": впродовж відносно короткого відрізка часу його двічі перевидано. Останню, дещо відкореговану та доповнену версію видано у 1916 р., коли світ вже палав у пожежі Першої світової війни. Видана малим форматом і на папірусному папері, книжечка призначалася спеціально для нелегального перевезення та поширення на територіях українських губерній Російської імперії [18, с. 101].

Л. Цегельський був членом різних політичних організацій та товариств, зокрема, і членом "Сокола", належав до його Головної управи – "Сокола-Батька". Він брав активну участь у його

друкованому органі – "Запорізькі вісти". На сторінках видання пропагувались ідеї збройної боротьби за самостійність нації, побудову Української держави, публікувалися фахові статті [19]. Зауважимо, що неупереджений аналіз публіцистичної спадщини Л. Цегельського засвідчує його високий рівень національної свідомості. Основним мотивом узагальнень Л. Цегельського було прагнення виділити провідну ідейну лінію для України, здобуття її незалежності. Характерними ознаками його активної громадської позиції були ідеї національної державності, демократії, соціальної справедливості, парламентаризму, свободи людини

Також Л. Цегельський був одним із найбільших пайовиків "Народної торгівлі", де фактично більший вклад капіталу мала його дружина Ольга-Стефанія де Бонча Дуткевич, гербу Біла, з якою він одружився 4 березня 1905 р. в катедральному соборі св. Юра у Львові. Вона була донькою о. Євгена Дуткевича, пароха й дідича у селі Рудно біля Львова та Генрики з роду Кушнір. Народилася 21 лютого 1880 р. й померла 11 березня 1948 р. у місцевості Ляндек у Тиролі (Австрія) де й похована. Також Л. Цегельський був і членом наглядової ради "Убезпеченового Товариства" та банку "Дністер", й одним із директорів "Земельного Банку Іпотечного", та низки інших товариств [9, с. 350].

Діяльність Л. Цегельського різноманітна. Отримавши ґрунтовну юридичну освіту, він був добре обізнаний із міжнародними питаннями та ще замолоду здобув досвід дипломатичної роботи. Своім покликанням він вважав дослідження історії рідного краю. Науково-публіцистичні студії Л. Цегельського мали помітний вплив на свідомість сучасників, особливо молоді. Як юрист і молодий політик, він брав участь в організації селянських страйків у 1902 р. в Галичині, у проведенні виборів до австрійського парламенту та Галицького сейму, обирався депутатом цих законодавчих органів Австро-Угорщини. Блискучий оратор, агітатор, розповсюджувач підпільної літератури, Л. Цегельський належав до найкращих публіцистів свого часу, у різні роки працював редактором провідних українських часописів в Україні та за кордоном.

У 1907–1908 рр. – видавець і відповідальний редактор газети "Діло", що виходило з 1880 р. і на початку ХХ ст. було найвпливовішою українською газетою Галичини, виданням з тривалою традицією та поважною репутацією, яке читала українська публіка дуже різних переконань чи партійних уподобань. Характер публікацій щоденника на суспільно-політичні теми визначався його близькістю як кадровою, так і ідеологічною, до національно-демократичної партії.

"Діло" регулярно виступало на захист створення з українських земель Австрії єдиного автономного краю. Газета багато писала про національні взаємини у Галичині, боротьбу українців за права української мови в адміністративній та судовій системі краю, школі, енергійно та послідовно обстоювала ідею створення у Львові Українського університету [20, с. 47].

Публіцисти "Діла" виступали за впровадження в Австрії загального виборчого права, скасування куріальної системи на виборах до Галицького сейму, що було спільною вимогою усіх українських партій Галичини, яка ставила українців у край нерівноправне становище з поляками. "Діло" регулярно інформувало читачів про програму та діяльність українських депутатів у рейсхраті та у сеймі, під час виборів агітувало за кандидатів національно-демократичної партії. Окрім того, часопис жорстко критикував ідеологію та практику москвофільського руху, панславистські ідеї, неодноразово зазначаючи, що підтримуваний Росією москвофільський рух підриває національну єдність українців Галичини і об'єктивно вигідний польській правлячій верхівці. Газета підкреслювала, що тогочасне слов'янофільство у Росії фактично діяло в інтересах царського уряду, російського імперіалізму і гостро критикувало панславистські ідеї, якщо вони тлумачилися у дусі, протилежному прагненню українців до національного самоутвердження [20, с. 47–48].

Таким чином, активна життєва позиція Л. Цегельського сформувалася поступово, з набуттям важливого життєвого досвіду і допомагала чітко орієнтуватися у тодішній ситуації та блискуче виконувати ті завдання, котрі він ставив перед собою. Загалом Л. Цегельський був харизматичним політиком, який служив своєму народові, був справжнім патріотом своєї держави та безкорисливо служив своєму суспільству. Його діяльність має неоціненне значення і є невід'ємною скарбницею духовної культури та національно-державної розбудови й суспільного поступу України в кінці ХІХ – початку ХХ ст. Вона стала вагомим етапом в історії української свідомості, прикладом подальшого злету української науки, національної духовності, що дало поштовх для відродження і побудови української державності у новітній час історії України.

Список використаних джерел

1. Бачинський Ю. Україна *irredenta* / Ю. Бачинський. – К.: Основні цінності, 2003. – 172 с.
2. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 / К. Левицький. – Львів: Друкарня оо. Василян у Жовкві, 1926. – 736 с.;
3. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 / К. Левицький. – Львів: Друкарня оо. Василян у Жовкві, 1928. – Ч. 1. – 776 с.
4. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1970. – 228 с.;
5. Лозинський М. Уваги про українську державність / М. Лозинський. – Відень: Єдність, 1927. – 86 с.
6. Стахів, М. Західна Україна:

нарис держ. буд-ва та збройної і дип. оборони в 1918–1919 рр. Т. 3 / М. Стахів. – Скрентон: Укр. роб. союз, 1960. – 212 с. 5. Дацків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр.: / І.Б. Дацків. – Тернопіль: Астон, 2009. – 520 с. 6. Здорова М. В. Суспільно-політичні погляди Лонгіна Цегельського: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Здорова Мар'яна Володимирівна. – Львів, 2010. – 20 с. 7. Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Л.: Олір, 1995. – 362 с. 8. Макачук С. Українська Республіка Галичан: нариси про ЗУНР / С. Макачук. – Львів: Світ, 1997. – 192 с. 9. Цегельський, Ю.-М. Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову / Ю.-М. Цегельський. – Ellicott City: Смолоскип, 1992. – 787 с. 10. Кліш А.Б. Кирило Студинський: життя та діяльність / А. Кліш. – Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – 220 с. 11. Енциклопедія українознавства. Словникова частина / [Голов. ред. Володимир Кубійович]. – Париж, Нью-Йорк: Видавництво "Молоде Життя", 1984. Т. 10. – 4015 с. 12. Качкан В. Противник кайдашизму в українській політиці / Володимир Качкан // Хай святиться ім'я твоє. Історія української літератури і культури в персоналіях (XIX – перша половина XX ст.). – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2000. – С. 92–99. 13. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 328, оп. 1, спр. 104, арк. 53. 14. Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с. 15. Здорова М. Лонгин Цегельський біля витоків української дипломатії / М. Здорова // Всеукраїнський науковий журнал "Мандрівець". – 2009. – № 2. – С. 42–44. 16. Пилипишин О. Роль Юліана Романчука в заснуванні Українського університету у Львові (кінець XIX – початку XX ст.) / О. Пилипишин // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. Проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 1. – С. 155–159. 17. Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст: нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с. 18. Цегельський Л. "Русь-Україна і Московщина-Росія". Історико-політична розвідка / Л. Цегельський. – Львів: Априорі, 2007. – 104 с. 19. Українознавчі проблеми в теоретичній і практичній діяльності Лонгіна Цегельського // <http://www.br.com.ua/referats/Politologiya/15748-4.html>. 20. Газета "Діло" та її вплив на формування політичної свідомості українців Галичини (кінець XIX – початок XX ст.) // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Випуск 21. – 2009. – С. 45–49.

Мар'яна Поліч

СТАНОВЛЕНИЕ ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСКОГО КАК ЛИЧНОСТИ, УЧЕНОГО И ОБЩЕСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX В.)

В статье освещены особенности становления и развития общественно-политических взглядов известного украинского деятеля и мыслителя Лонгина Цегельского. Проанализировано состояние изучения проблемы, использован широкий круг источников, которые разносторонне раскрывают жизнь и деятельность ученого. Освещены общественно-политическую и научную деятельность Л. Цегельского на фоне исторических событий конца XIX – начала XX в. Проанализированы факторы, которые повлияли на формирование его политического мировоззрения. Раскрыто государственно направленность политической деятельности Л. Цегельского и обосновано самобытный характер вклада ученого в украинскую политическую теорию и практику учитывая рациональное восприятие государственно проблем и активное участие в реализации украинских национальных интересов.

Ключевые слова: Лонгин Цегельский, Галичина, Украина, народ, патриотизм, национальное движение, Австро-Венгрия.

Maryana Polych

BECOMING LONGIN TSEHELSKIY AS A PERSON, SCIENTIST AND PUBLIC FIGURE (LATE XIX – EARLY XX CENTURIES)

Features of the formation and development of social and political views of the famous Ukrainian statesman and thinker Longin Tsehelskiy are analyzed in the article. The condition of studying the problem, applied a wide range of sources that reveal the versatile life and work of a scientist. It deals with the socio-political and scientific activities by L. Tsehelskiy on the background of historical events of the late XIX – early XX century. There is displayed the factors that influenced on the formation of his political philosophy. State-oriented political activities by L. Tsehelskiy is solved, distinctive character input scientist in Ukrainian political theory and practice due to the perception of state management issues and actively participate in the implementation of Ukrainian national interests is justified.

Key words: Longin Tsehelskiy, Galicia, Ukraine, nation, patriotism, national movement, Austro-Hungary.

УДК 94(477) "18–19" Лянцкоронські

Микола Грабар

СПОСІБ ЖИТТЯ ВЕЛИКИХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ РОДИНИ ЛЯНЦКОРОНСЬКИХ)

У статті, на основі аналізу архівних документів, переважна частина яких вперше вводяться до наукового обігу, аналізується повсякденне життя польської аристократії у Східній Галичині у зазначений період під впливом їх господарської діяльності на прикладі родини графів Лянцкоронських.

Ключові слова: Східна Галичина, Лянцкоронські, спосіб життя, палац, добродійність.

Одним із напрямків історичної науки є вивчення соціальної історії, у центрі якої знаходиться життя людини. Складовою соціальної історії є історія повсякденності, яка передбачає вивчення життя конкретних людей, представників різних соціальних груп і станів. Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у Східній Галичині важливе місце в економічному, політичному, культурному та громадському житті посідали польські магнати-землевласники: князі Любомирські, Сапєги, Яблонівські, графи Потоцькі, Дідушицькі, Голухівські, Скарбки, Замойські, Бадені, Стадіони, Лянцкоронські та інші.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що до наукового обігу запроваджено значну кількість нововиявлених документів і матеріалів, у яких відображено спосіб життя польських магнатів у Східній Галичині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., які раніше залишалися поза увагою науковців, сюди, передусім, належить повсякденне життя, добродійність.

Об'єктом дослідження є повсякденне життя великих землевласників та їх добродійна діяльність у Східній Галичині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., розкрита через призму родини графів Лянцкоронських.

Предметом дослідження виступає соціально-побутове життя та філантропічна діяльність родини Лянцкоронських під впливом їх господарської діяльності.

Радянські історики оминали повсякденне життя великих землевласників як неважливе й другорядне при реконструкції історичного минулого. Серед небагатьох публікацій цього періоду варто виокремити статті Є. Гуменюка, у яких зроблено аналіз господарської діяльності, прибутковості та рентабельності підльвівських маєтків Потоцьких та Пеняцького маєтку Дідушицьких [4, с. 690–705; 5, 435–443].

У наш час проблемі вивчення господарства, повсякденного життя поміщиків в Україні у зазначений період приділяється значна увага вітчизняними дослідниками, такими, як Л. Горенко [3], О. Лобко [7], В. Павлюком [8], Н. Теміровою [9], Т. Чубіною тощо [33]. Питання добродійно-меценатської діяльності українських великих землевласників дослідили О. Донік [6], О. Ткаченко [10], Н. Товстоляк [11].

В останні роки у польській історіографії посилюється інтерес до вивчення історії родини Лянцкоронських, зокрема найпомітнішим її членам. Варто згадати монографію С. Цинарського [35], двотомну працю Й. Віневич-Вольської, присвячену історії мистецької колекції Карла Лянцкоронського [46–47]. У 2013 р. вийшла праця польських авторів Я. і М. Лозинських, присвячена історії повсякдення польської аристократії у ХІХ – на початку ХХ ст. [40].

Джерельну базу цього дослідження склали неопубліковані документи архіву Лянцкоронських, які переважно вперше вводяться до наукового обігу і нині зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Львові, у фонді 181 "Лянцкоронські" [12–32].

Серед документів, пов'язаних із побутом та майновим станом представників родини Лянцкоронських є фінансові звіти Роздільського двору. У них подано інформацію про фінансові видатки на утримання палацу, бібліотеки та архіву, кухні, городу, двірської стайні, водогону. Окрема стаття у звітах присвячена фінансуванню добудови Роздільського палацу, будівництво якого тривало з 80-х рр. ХІХ ст. – до початку ХХ ст. Цінними щодо вивчення матеріального достатку магнатів є інвентарний опис Роздільського палацу, документи про використання у ньому певного технічного обладнання.

Для написання статті, автором опрацьовано певний комплекс нарративних архівних джерел. Зокрема, приватне листування між Лянцкоронськими та маєтковою адміністрацією щодо фінансово-господарського стану та адміністративної діяльності маєтків. На жаль, при аналізі змісту архівних джерел не виявлено документів, які дали б нам повну інформацію про витрати Лянцкоронських на повсякденне життя упродовж досліджуваного періоду.

Мета публікації – дослідити спосіб життя великих землевласників у Східній Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі родини Лянцкоронських).

Економічна й підприємницька діяльність та матеріальний достаток визначали повсякденне життя великих землевласників. Багатьом маєткам Східної Галичини були притаманні індивідуальні особливості, та все ж деякі загальні засади та принципи в упорядкуванні повсякденного укладу існували. Зазвичай, у зазначений період для магнатерії характерною рисою була надмірна розкіш, що проявлялася, зокрема, у розмірах і впорядкуванні їх резиденцій, у кількості породистих коней, собак, чисельності різноманітних карет, фасонів одягу та взуття, ювелірних виробів та прикрас, колекціонуванні мистецьких шедеврів, у дорогих найдках та винах [1, с. 74].

У зазначений період польські землевласники, що мали виключно шляхетське походження, зміцнені капіталом, переживали небувалий розквіт. Серед них важливе місце займала родина графів Лянцкоронських, які мали значні земельні маєтки у Східній Галичині, були достойниками цісарського двору.

Один з найвизначніших представників родини був Карл Лянцкоронський (1848–1933 рр.) польський мистецтвознавець, колекціонер, письменник, мандрівник. Спадковий член Палати Панів у австрійській Державній Раді (з 1874 р.), цісарський австрійський шамблан (камергер) (з 19 грудня 1878 р.). На початку 1914 р. – охмістр двору цісаря Франца Йосифа I, мальтійський кавалер (з 13 червня 1873 р.), кавалер ордену Золотого Руна (з 12 квітня 1903 р.) [12, арк. 2; 36, s. 526–527; 45]. Згідно із заповітом, складеним у Відні 14 лютого 1874 р. батьком Казимиром, до маєткового комплексу К. Лянцкоронського у Східній Галичині відійшли чотири ключі – Комарнівський, розміщений у Рудківському повіті, Ягільницький – у Чортківському повіті, Роздільський – у Жидачівському повіті та Яворівський – перебував у власності Лянцкоронських до 1886 р. [13, арк. 1–5]. Також йому належали Мельштинський ключ у Західній Галичині, Водзіславський у Королівстві Польському та маєток Фрауенвальд у Штирії [30, арк. 6; 45, s. 442]. У 1890 р. загальна площа галицьких маєтків Лянцкоронських сягала 35186 моргів (далі – мрг.) табулярної власності (1 мрг. – дорівнював 0,57 га), з яких 12590 мрг. займали ліси, 22596 – інші землі. Магнати Лянцкоронські належали до групи 53-х великих землевласників, які володіли у Галичині маєтками понад 10 тис. мрг. [42, s. XLVIII].

Упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. прибутки графів Лянцкоронських склалися з прибутків від ведення власне сільського й лісового господарства, промислових підприємств, надходжень з пропінатії, оренди фільварків, млинів, гуралень, а також з дивідендів, отриманих від цінних паперів тощо. Наприклад, згідно з даними звіту центральної каси у м. Комарно за 1882–1883 економічний рік, загальний прибуток Карла Лянцкоронського становив 245614 злотих ринських (далі – зл.р.), з яких основна сума прибутку 228010 зл.р. складала від чотирьох східногалицьких ключів та Мельштинського і Водзіславського маєтків, решта 17604 зл.р. надійшли від індемнізаційних облігацій, з продажу заставних листів, сплачених боргів іншими землевласниками [30, арк. 6].

Отримані з маєтків колосальні прибутки йшли на задоволення потреб аристократичних родин, слугували підтриманню гідного рівня життя. Магнати зводили пишні резиденції з внутрішнім оздобленням на зразок європейських, насаджували парки з рідкісних порід дерев й намагалися наслідувати тогочасних європейських вельмож. Зазвичай, власники будували одну або декілька резиденцій у своїх маєтках і одну у великих містах – у Відні, Варшаві чи Кракові. Так, головною садибою Лянцкоронських був необароковий палац у Відні, збудований впродовж 1894–1895 рр.

Сформований тип магнатського двору в другій половині XIX ст. являв собою комплексний архітектурно-парковий ансамбль до складу котрого, зазвичай, входив палац з флігелем (або флігелями), господарські будівлі – конюшні, оранжереї, помешкання для обслуги тощо. Парк біля двору був ландшафтний, зі ставками, альтанками, алеями, скульптурами, гротами тощо.

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. галицькі резиденції Лянцкоронських являли собою визначні культурні центри, були важливими осередками духовного життя польської аристократії та інтелігенції. Родині Лянцкоронських належали палаци у Роздолі, Комарно, Ягільниці. У Східній Галичині основною літньою резиденцією Лянцкоронських був Роздільський палац, розташований за містечком, на мальовничому пагорбі, за що сучасники називали його "роздільською Швейцарією" [44, s. 1]. Будівництво палацу розпочалося ще у 1704 р. попередніми власниками маєтку – графами Жевуськими. У 1874 р. К. Лянцкоронський розпочав реконструкцію старої частини палацу та добудову нового будинку за проектом ректора Львівської політехніки, професора Юліана Захаревича. У 1904 р. французьким архітектором Шарлем Баужетом об'єднано будівлю Ю. Захаревича зі старим корпусом [2, с. 237].

Про масштаби будівельних і перебудовчих робіт можна робити висновки з того, що згідно з даними фінансового звіту про грошові надходження на будівництво палацу за період від початку проведення будівельних робіт до 21 вересня 1880 р., кошти авансовано наступним чином: з

центральної каси у Комарно – 12300 зл.р., з Відня – 10 тис. зл.р., з Галицького акціонерного банку торгівлі та промисловості у Львові – 36 тис. зл.р. і з продажу старих будівельних матеріалів – 221 зл.р. Загальна сума коштів становила 61721 зл.р. [28, арк. 2].

Крім палацу до двірського ансамблю входили такі об'єкти, як: два флігелі (офіцини), будівля архіву, чотири оранжереї, стайня та возівня, пивниця, дім та стайня городника, хлів при городі. Навколо палацу розташовувався парк площею 24 мрг. [43, s. 42–44]. Відомо, що при проведенні таксування Роздільського ключа у березні 1897 р. резиденція оцінювалася на суму у 401119 зл.р. [32, арк. 1 зв.– 2].

Виявлений інвентарний опис Роздільського двору, складений у 1893 р., дозволяє доповнити відомості про цей комплекс: "1. Офіцина I при палаці. Будинок в стані цілком добрім, дах під гонтами, зруб мурований з цегли, коми́ни над дахом муровані". У офіцині було 58 дверей, 35 подвійних вікон, 10 кахельних і 1 пекарська печі, 5 камінів, 2 плити, 5 клозетів, 1 раковина. Вартість будівництва офіцини становила 7579 зл. ринських; "2. Офіцина II. Будинок в стані цілком добрім, дах під гонтами. Зруб мурований з цегли на вапні. Коми́ни над дахом муровані". У будинку містилося 19 дверей, 19 подвійних вікон, 2 клозети, 3 ганки з підлогою. Вартість даної офіцини сягала 4070 зл. ринських; "3. Дім городника. Будинок в стані добрім, дах під гонтами. Зруб мурований з цегли на вапні. Коми́ни над дахом муровані". В ньому налічувалося 12 подвійних вікон, 11 дверей, 4 печі ганок і сходи. Вартість будинку становила 1826 зл. ринських; "4. Стайня. Будинок в стані добрім, дах під гонтами, зруб мурований з цегли на вапні" [16, арк. 1–16].

У стайні налічувалося 17 вікон, 6 дверей. Вартість стайні городника становила 1294 зл.р.; "5. Архів, стайня і возівня. Будинок в стані добрім, зруб мурований, частина даху під залізною бляхою, решта під гонтами". Тут було 26 дверей, 45 вікон, 11 печей. Вартість даних будинків сягала 7372 зл. ринських; "6. Оранжерея I. Будинок в стані добрім, дах під гонтами, зруб мурований з цегли на вапні". В оранжереї були засклені 158 м. квадратних площі, налічувалося 13 вікон, 8 дверей, 2 печі. Вартість першої оранжереї становила 2214 зл.р.; "7. Оранжерея II. Будинок в стані добрім, дах під гонтами, зруб мурований". Засклені 49 м квадратних оранжереї, налічувалося 3 дверей. Вартість другої оранжереї становила 352 зл.р.; "8. Оранжерея III. Будинок в стані добрім, дах під гонтами, зруб мурований". Засклені 21 м квадратний оранжереї, налічувалося 2 дверей. Вартість третьої оранжереї становила 194 зл.р.; "9. Оранжерея IV. Будинок в стані добрім, дах під гонтами, зруб мурований". Засклені 51 м квадратний оранжереї, налічувалося 5 дверей. Вартість четвертої оранжереї становила 713 зл.р. Загальна сума палацового комплексу становила 25614 зл. р. [16, арк. 1–16].

У оранжереях вирощувалися екзотичні рослини: кактуси, орхідеї, ананаси, пальми, цитрусові, тюльпани та інші. Так, на городничо-бджільничій виставці у Львові 1898 р., що тривала упродовж 24 вересня – 2 жовтня з оранжерей Роздільської резиденції експонувалися такі екзотичні рослини, як дакридіум кипарисовий, метросідерос, цикаси, різні сорти пальм "латанії", фінікова пальма, за які К. Лянцкоронського нагороджено срібною медаллю [37, s. 504].

З розвитком капіталістичних відносин та запровадженням нових інженерно-технічних технологій наприкінці XIX – на початку XX ст., заможні стани населення почали використовувати у своїх садибах побутову техніку, засоби комунікації, електричну енергію, парове опалення, водопостачання та водовідведення. На початку XX ст. Роздільська резиденція Лянцкоронських теж зазнала значних змін у технічному напрямку. Архівні документи свідчать про те, що технічне обладнання відповідало тогочасним технічним інноваціям. Серед інженерно-технічних пристроїв та споруд початково у архівних документах згадується система водопостачання (друга половина 70-х рр. XIX ст.), що складалася із традиційних водонапірної башти та штучного водогону. Башта знаходилася недалеко палацу й використовувалася власниками для забезпечення водою у палаці, кухні, оранжереях, а також для невеликих фонтанів, що функціонували навпроти палацу. Вода за допомогою насосів подавалася у водозбірник, а з нього – під тиском до водогінних труб [20, арк.13].

У серпні 1902 р. К. Лянцкоронським придбано електричне обладнання виробництва німецької компанії "Siemens & Halske", представництво якої знаходилося у Львові. Устаткування електричного освітлення було розраховане на 320 ламп, 16 свічок і 2 великі лампи. З них електрифіковано палац, великі та малі офіцини, архів, стайню, дім городника та помешкання помічників городника. Неподалік палацу побудовано цегляний будинок для електростанції, у якій були встановлені динамо-машина, котра подавала струм з напругою від 110 до 150 В, паровий двигун та акумулятори. Загальна сума кошторису цього обладнання та електрифікації Роздільської садиби сягала 16047 корон (далі – кор.) [29, арк. 1–8зв.].

У тому ж році новацією стало проведення системи парового опалення у палаці австрійської фірми "Johannes Haag", сума видатків на устаткування становила 3127 кор. [28, арк. 1–10].

Одним із найцінніших скарбів Роздільського маєтку були його архів та бібліотека. Крім документів, що стосувалися безпосередньо родини Лянцкоронських, в архіві були також документи відносно споріднених родин. Серед них: Жевуських, Потоцьких, Цетнерів, Тарлів, Даниловичів,

Морштинів, Віцтумів. Бібліотека Лянцкоронських сумарно налічувала 70 тис. томів, колекція фотографій – 120 тисяч [41, s. 12].

Сучасник Ксаверій Недобитовський щодо своїх вражень про Роздільську резиденцію Лянцкоронських писав таке: "До просторого, чудово прибраного парку веде могутня залізна брама, біля якої стоїть мініатюрний домок швейцара з ганочком на двох колонах. Палац, оточений старими деревами, складається з кількох кондигнацій, які поєднані разом у гармонійній цілісності.... Його стіни оздоблені в малих нішах бюстами різних історичних постатей. Поруч, під тінистим каштаном на витонченому різьбленому постаменті стоїть статуя рицаря. Один з дубів, який росте у парку досягнув похилого віку – 600 років. На краю парку широка, штучно зроблена лава, виглядає так ніби була викувана у кам'яній скелі – запрошує до відпочинку. Стрижені газони нагадують англійські парки, звідти відкривається пречудовий вид на наддністрянські луки і поля..." [41, s. 12].

Наявні відомості про видатки на утримання Роздільської резиденції Лянцкоронських за 1881–1890 рр. (у зл.р.) подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Рік	Видатки						
	Палац	Кухня	Город	Стайня	Водогін	Добудова палацу	Разом
1886	6995	4113	3923	6675	200	2893	24799
1887	6298	2377	4725	4046	128	1261	18835
1888	6317	2409	4345	8846	975	1911	24803
1889	8093	1485	4380	6655	221	3176	24010
1890	7532	2084	3803	7411	83	1706	22619
Разом	35235	12468	21176	33633	1607	10947	115066

[21, арк. 8 зв.; 22, арк. 8; 23, арк. 14 зв.; 24, арк. 5; 25, арк. 5].

Матеріали таблиці свідчать про те, що найбільше коштів власником витрачались на утримання палацу та кухні. За час відсутності власника у резиденції, звичайно витрати були значно меншими.

Наступною резиденцією Лянцкоронських був палац у м. Комарно, поблизу с. Хлопи, збудований близько 1810 р. графом Антонієм Лянцкоронським. У наявних в нашому розпорядженні джерелах відомо, що до палацового комплексу входили: двоповерховий будинок, мурований з цегли, вкритий черепицею, довжиною 38,2 м, шириною – 11,5 м, та висотою – 11 м. Того ж року біля палацу збудовано цегляну офіцину довжиною 29,5 м і шириною 26,5 м та цегляну стайню, покриту дошками та руберойдом, розмірами 30,2 м на 27,5 м. У 1896 р. в парку побудовано ще один цегляний будинок, критий черепицею [15, арк. 11]. Як згадувала дочка К. Лянцкоронського, Кароліна: "Дім у Комарні, котрий ми не називали палацом, був дуже простим і пристойно умебльованим, але крім книг нічого там не було" [39, s. 29].

Значний штат обслуги забезпечував побут Лянцкоронських та гостей. Схема управління Роздільського двору була наступною: маршалок двору, конюшний, городник, бібліотекар, лікар. До штату двірської обслуги також входили: фротери, швейцар, нічні сторожі, прачка, сажотрус, кухар, посудомийки, конюхи. Крім офіційної служби до кухні, стайні, городу, наймалися поденні слуги з роздільських фільварків [26, арк. 1–6].

Серед гостей галицьких резиденцій були відомі державні, політичні та культурні діячі. У Роздільській садибі творив видатний польський художник Яцек Мальчевський, для якого власником у 1885 р. в парку двору побудовано окреме приміщення майстерні, на будівництво котрої К. Лянцкоронський затрачено 275 зл.р. [21, арк. 8]. У вересні 1903 р., під час проведення цісарських військових маневрів під Львовом та у районі Комарно, гостем Комарнівської резиденції Лянцкоронських, був цісар Франц-Йосиф. За час перебування імператора у палаці, власником витрачено 17167 кор. [17, арк. 6].

Надзвичайною пишнотою відрізнялися свята й прийоми у маєтках Лянцкоронських. Значні кошти землевласником витрачались на кухню та наїдки. Для прикладу, за час перебування К. Лянцкоронського та його гостей у Роздільському палаці, а саме упродовж 15 червня – кінця липня 1884 р. на продукти харчування та напої витрачено 1127 зл.р. 87 крейцарів (далі – кр.). На суму 420 зл.р. 14 кр. закуплено м'ясних продуктів: м'яса гов'язого 484 кг, телячого – 642 кг, сала – 24 кг, 2 телячі ніжки, 3 мізки, 10 язиків, 1 індик, 3 гуски, 34 курки, 140 курчат, 21 копа яєць, 3 барани, 4 кг шинки. Муки житньої – 445 кг, пшеничної – 305, кукурудзяної – 10, гречаної – 84 л, крупи манної – 4 кг, перлової – 20 кг, рису – 13 кг, а також 28 буханок житнього хліба і 208 булок на суму 177 зл.р. 62 кр. 3 молочних продуктів – 166 л молока, 3 л сметани, 77,5 л масла і 8 кг сиру на суму 147 зл.р. 91 кр. Цукру 110,5 кг по різній ціні на суму 51 зл.р. 26 кр., теж 22,5 кг кави на суму 49 зл.р. 81 кр. Серед напоїв куплено 2 пляшки мадери, 12 пляшок горілки, 1044 л пива і 40 пляшок мінеральної

води “Giesshubler” на суму 111 зл.р. 77 кр. Крім цього куплено гірчицю, олію, оцет, сіль, суніці, апельсини, цитрини, помідори, картоплю, чай, ванілін, перець та інше на суму 168 зл. ринських 24 кр. [20, арк. 3–3 зв.].

У конюшнях Роздільського двору власники тримали цінні породи коней. Так, у 1888 р. придбано коней у графів Браницьких у Білій Церкві, чий кінний завод був одним з найвідоміших центрів конярства в Україні, де розводили високопородних коней, придатних як для верхової їзди, так і для запрягання [19, арк. 4 зв.]. Дозвілля аристократії також включало полювання. Так, з листування К. Лянцкоронського дізнаємося: “В днях 12 і 14 січня (1878 р.) полювали у лісах Ягільницьких... Вбито 100 зайців, 14 козуль, 4 лисиці і 5 диких кабанів” [31, арк. 17].

Варто зауважити, що життя великих поміщиків в другій половині XIX – на початку XX ст. було більш мобільнішим, що пов'язано з розвитком транспортних комунікацій, зокрема функціонування залізничного транспорту та пароплавів.

К. Лянцкоронський був не тільки відомим колекціонером, меценатом і добрим знавцем мистецтва, крім освіти правника, він захоплювався й археологією. У 1881–1882 рр. співфінансував малоазійську археологічну експедицію під керівництвом австрійського професора археології Оттона Бенндорфа, а у 1884 та 1885 рр. організував та профінансував археологічну експедицію до Памфілії та Пісидії у Малій Азії [45, s. 442].

Родинне листування свідчить про те, що К. Лянцкоронському мав певні фінансові проблеми. 3 листа, написаного у травні 1884 р., відомо: “Мій мистецький бюджет на сьогоднішній день дуже обтяжений і дуже потребує грошей на Малу Азію” [38, s. 108].

Ще однією статтею невиробничих видатків магнатів були їх витрати на доброчинність. На території своїх маєтностей графи Лянцкоронські утримували лікарні, школи. Витрати на них у 1898 р. становили 88,3 тис. зл.р. [30, арк. 6]. За кошти власника споруджувалися будівлі під медичні та освітні заклади. Так, 16 квітня 1885 р. виконавчим органом Галицького крайового сейму – крайовим віділом при допомозі К. Лянцкоронського у Ягільниці відкрито нижчу рільничу школу. Власник упродовж 20 років здавав в оренду школі 24 мрг. землі з дуже низьким річним чиншем 50 зл.р., також за його рахунок збудовано двоповерхове приміщення школи, господарські будівлі – дровитня і хліви для свиней, стайня для 6 корів, бугая, телят та 10 овець [34, s. 13–22].

Варто зауважити, що К. Лянцкоронський щороку власним коштом виплачував чотири стипендії імені свого батька Казимира по 300 зл.р. “для синів службовців Водзіславського, Комарнівського, Роздольського і Яворівського ключів, які успішно навчалися у гімназіях, а також у рільничих, лісничих та торгівельно-промислових школах” [14, арк. 1–3].

У 1909 р. власник фінансував будівництво костелу у с. Андріянові Комарнівського ключа, яке тривало до 1913 р. Кошти на будівництво надходили з прибутків цього ж ключа, загальна сума його вартості становила 60291 кор. [18, арк. 5–6].

Отже, на прикладі вивчення способу життя польських магнатів Лянцкоронських численні факти показують, що значні суми прибутків землевласники витрачали на особисті потреби і вели розкішне життя. Близько третьої частини доходів йшло на утримання дворів та міських резиденцій, тобто на підтвердження свого статусного становища, деякі кошти витрачалися на доброчинність.

Список використаних джерел

1. Вітенко М. Д. Польське велике землеволодіння в Галичині (кін. XIX – поч. XX ст.) / М. Д. Вітенко // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Серія “Історія”. – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. XIV. – С. 72–78.
2. Войтович Л. Розділ: столиця “Української Швейцарії” на Дністрі / Л. Войтович // Дрогобицький краєзнавчий збірник / [Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), В. Александрович, Л. Винар, Л. Войтович, Я. Ісаєвич та ін.]. – Вип. IX. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 234 – 256.
3. Горенко Л.М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Кам’янського маєтку Давидових): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 “Історія України” / Л. М. Горенко. – Донецьк, 1997. – 19 с.
4. Гуменюк Е. Н. Магнатское поместье в Галиции в период капитализма (1871–1910) (По материалам архива Потоцких) / Е. Н. Гуменюк // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы / [Ред. коллег.: В. К. Яцунский (отв. ред.) и др.]. – Кишинев, 1966. – С. 690–705.
5. Гуменюк Е. Н. Шляхетский фольварк как сельскохозяйственное предприятие в начале 1870-х годов в Галиции / Гуменюк Е. Н. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы / [Ред. коллег.: Ю. В. Бромлей (отв. ред.) и др.]. – Таллин, 1971. – С. 435–443.
6. Донік О. М. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (др. пол. XIX – поч. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 “Історія України” / О. М. Донік. – К.: КНУ, 2001. – 18 с.
7. Лобко О. А. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831–1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 “Історія України” / О. А. Лобко. – К., 2008. – 20 с.
8. Павлюк В.В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 “Історія України” / В. В. Павлюк. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.
9. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція /

Н. Р. Темірова – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 320 с. 10. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків на Україні (1861–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / О. В. Ткаченко. – К., 1998. – 20 с. 11. Товстоляк Н. М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Надія Миколаївна Товстоляк. – Дніпропетровськ, 2006. – 209 с. 12. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України), ф. 181, оп.1, спр.45, 3 арк. 13. ЦДАІЛ України, ф. 181, оп. 1, спр. 60, 9 арк. 14. Там само, спр. 126, 3 арк. 15. Там само, спр. 662, 30 арк. 16. Там само, спр. 723, 22 арк. 17. Там само, спр. 2199, 6 арк. 18. Там само, спр. 2218, 6 арк. 19. Там само, спр. 2546, 7 арк. 20. Там само, спр. 2548, 13 арк. 21. Там само, спр. 2550, 8 арк. 22. Там само, спр. 2552, 8 арк. 23. Там само, спр. 2554, 14 арк. 24. Там само, спр. 2556, 9 арк. 25. Там само, спр. 2558, 5 арк. 26. Там само, спр. 2569, 6 арк. 27. Там само, спр. 2721, 4 арк. 28. Там само, спр. 2722, 10 арк. 29. Там само, спр. 2723, 14 арк. 30. Там само, спр. 2993, 22 арк. 31. Там само, спр. 3424, 56 арк. 32. Там само, спр. 4215, 2 арк. 33. Чубіна Т. Д. Рід Потоцьких в Україні (Тульчинська лінія): суспільно-політичні та культурологічні аспекти: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чубіна Тетяна Дмитрівна. – Черкаси, 2008. – 633 с. 34. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Pierwszej Sesji Szóstego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1889. Alegat 131. – Режим доступу: <http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=45503&from=PIONIER%20DLF> 35. Cynarski S. Dzieje rodu Lanckorońskich z Brzezia od XIV do XVIII wieku: sprawy kariery urzędniczej i awansu majątkowego / S. Cynarski. – Warszawa – Kraków: Wydaw. Nauk. PWN, 1996. – 341 s. 36. Dunin-Borkowski J., hr. Almanach blekitny: Genealogia żyjących rodów polskich / J. Hr. Dunin-Borkowski. – T. I. – Lwow – Warszawa, 1908. – 578 s. 37. Jubileuszowa wystawa Ogrodniczo-Pszczelnicza we Lwowie // Ogrodnik Polski. – 1898. – R. 20. – № 21. – S. 504–505. 38. Korczynski A. Ślady ekspedycji archeologicznych do Azji Mniejszej w świetle Fototeki Lanckorońskich PAU / A. Korczynski // Krakowski rocznik archiwalny. – 2010. – T. 16. – S. 99–111. 39. Kuczman K. Rozdół i Komarno we wspomnieniach Karoliny Lanckorońskiej / K. Kuczman // Cracovia Leopoldis. – 1998. – № 3. – S. 28–30. 40. Łozińska M. Życie codzienne arystokracji / M. Łozińska, J. Łoziński. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2013. – 288 s. 41. Niedobitowski K. Rozdół gniazdo magnackich rodów / K. Niedobitowski // Światowid. – 1938. – № 10. – S. 12. 42. Pilat T. Własność tabularna w Galicji / T. Pilat // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. Wydane przez krajowe biuro statystyczne pod redakcją T. Pilata. – Lwow, 1891. – T. XII. – 119 s. 43. Pol G. Park w Rozdole / G. Pol // Ogrodnik Polski. – 1901. – R. 23. – № 2. – S. 42–44. 44. Szwajcarja Rozdolska. (Ze wspomnień wakacyjnych) // Gazeta Lwowska. – 1932. – № 247. – S. 1–2. 45. Taborski R. Lanckoroński Karol z Brzezia / R. Taborski // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XVI. – Zs. 70. – 1971. – S. 442–443. 46. Winiewicz-Wolska J. Karol Lanckoroński i jego wiedeńskie zbiory. T. 1 / J. Winiewicz-Wolska. – Kraków: Zamek Królewski na Wawelu. Państwowe Zbiory Sztuki, 2010. – 523 s. 47. Winiewicz-Wolska J. Karol Lanckoroński i jego wiedeńskie zbiory. T. 2, Katalog: malarstwo, rzeźba, miniatura / J. Winiewicz-Wolska. – Kraków: Zamek Królewski na Wawelu – Państwowe Zbiory Sztuki, 2010. – 319 s. 48. Winiewicz-Wolska J. Karol Lanckoroński – "Ostatni humanista wśród europejskiej arystokracji" / J. Winiewicz-Wolska. – Режим доступу: <http://www.viennapan.org/index.php/pl/lanckoroński/biografia?tmpl=component&print=1&page=>

Николай Грабар

ОБРАЗ ЖИЗНИ КРУПНЫХ ЗЕМЛЕВЛАДЕЛЬЦЕВ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В. (НА ПРИМЕРЕ СЕМЬИ ЛЯНЦКОРОНСКИХ)

В статье на основе архивных документов, которые преимущественно впервые вводятся в научный оборот, анализируется повседневная жизнь польской аристократии в Восточной Галичине в указанный период под влиянием их хозяйственной деятельности, на примере семьи графов Ляницкоронских.

Ключевые слова: Восточная Галичина, Ляницкоронские, образ жизни, усадьба, благотворительность.

Mykola Hrabar

LIFESTYLE LARGE LANDOWNERS IN EASTERN GALICIA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH EARLY 20TH CENTURY (ON THE EXAMPLE LANCKORONSKI FAMILY)

The article based on archival documents, mostly first appeared in the scientific use, analyzed the everyday life of the Polish aristocracy in Eastern Galicia during this period under the influence of their economic activities, on the example of a counts family Lanckoronski

Key words: Eastern Galicia, Lanckoronski family, lifestyle, palace, charity.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94(37).05.07.

Михайло Сайко

КРЕДИТНІ ТОВАРИСТВА У ДАВНЬОМУ РИМІ (ЕПОХА ПІЗНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ – РАННЬОЇ ІМПЕРІЇ)

Стаття присвячена вивченню діяльності кредитних товариств у Стародавньому Римі. Визначено основні типи господарських об'єднань: повне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, а також, товариство для здійснення якогось одного виду діяльності. Розглянуто устрій та діяльність кредитних товариств з надання морської позики, а також, банківсько-кредитних товариств ("societas danistriae"), які уклалися для проведення однієї операції – спільного надання кредиту клієнту. Проаналізований зміст договору банківсько-кредитного товариства, який дійшов до нашого часу і отримав в історичній літературі назву "Семигородський триптих".

Ключові слова: кредитне товариство, Давній Рим, "Семигородський триптих", типи господарських об'єднань, морська позика.

Важливу роль в економіці давнього Риму в епоху пізньої республіки і ранньої імперії відігравали промислові, торгові і кредитні товариства (societas). Діяльність яких проаналізовано у багатьох публікаціях. Серед найбільш визначних праць відзначимо монографію П. Соколовського [1], роботи В. Краута [2, с. 42–54], Е. Пагенштехера [3, с. 77–79] та К. Смирнова [4, с. 146–164], а також окремі глави в юридичних дослідженнях Юліуса Барона [5, с. 69–83] та К. Чіларжа [6, с. 220–223].

Автор статті також опублікував дві роботи, присвячені господарським товариствам; у першій з них досліджувалася типологія таких товариств [7], у іншій – розглянуто один із типів таких товариств – "societates vectigalium publicorum" [8].

У цій статті поставлено завдання проаналізувати діяльність ще одного виду господарських об'єднань – кредитних товариств.

Зміст договору товариства визначений в "Інституціях" Гая: "товариство ми звичайно укладаємо або для того, щоб об'єднати все своє майно, або заради здійснення якої-небудь угоди, наприклад, для купівлі та продажу рабів" ("Societatem coire solemus aut totorum bonorum aut unius alicuius negotii, veluti mancipiorum emendorum aut vendendorum") (Gai. III, 148). Цим визначенням покриваються усі типи господарських об'єднань від повного товариства до короткострокового об'єднання для здійснення однієї-єдиної операції.

Найдавнішим типом об'єднань було повне товариство. Генетично воно походило від так званого "consortium", тобто, угоди між братами після смерті батька не розділятися і продовжувати вести спільне господарство. Це об'єднання характеризувалося спільністю майна, рівністю всіх членів і правом розпоряджатися спільним майном (без права його відчуження), а також міцністю і тривалістю свого існування. Члени родинних об'єднань часто володіли однаковими долями в загальному торговому капіталі і ділили порівну прибутки від його експлуатації [7, с. 296]. Прямим продовженням первісного "consortium" було повне товариство – "societas omnium bonorum" в якому об'єднувалося все без винятку майно учасників компанії. Характерною рисою повного товариства була необмежена відповідальність усіх його членів усім своїм майном за борги товариства. Повне товариство, у більшості випадків, носило ім'я найбільш впливового його члена і, зазвичай, складалося з більш чи менш близьких родичів і численного технічного персоналу, до якого входили вільновідпущеники і раби.

Суттєвим недоліком повного товариства було те, що така форма об'єднання була недостатньо динамічною і, у випадку необхідності, не могла суттєво збільшити свої обороти. Капітали обмежувалися майном небагатьох повних товаришів, а залучення нових компаньйонів було утруднене, бо існування такого роду компанії вимагало високого рівня довіри між її членами. Внаслідок цього з'являється пайові товариства в яких об'єднувалось не все майно, а лише те, яке призначалось для спільної діяльності ("societas quaestus"), а відповідальність компаньйонів була обмежена розміром внесеного паю. Ця форма об'єднання була наскільки розповсюдженою, що, як зазначав Ульпіан, у випадку, якщо угода товариства укладена просто ("simpliciter") і не дано певних вказівок ("non fuerit distinctum"), на яке саме майно розповсюджується спільність, вважалося, що

предметом товариства є все, що отримане від підприємницької діяльності (Dig. XVII, II, 7) (Dig. – Digestae Justiniani Augusti).

Серед різновидів цього останнього відзначимо "societas unius negotiationis" – товариство для здійснення якогось одного виду діяльності. Наприклад, торгової чи кредитної, серед яких відзначимо товариства відкупників ("societas publicorum"), а також "societas unius rei" – товариство для здійснення однієї-єдиної угоди [1, с. 54; 2, с. 72; 3, с. 220]. Компаньйони об'єднували свої майнові інтереси тільки у межах цього договору, з метою укладення однієї угоди на загальний страх і ризик [1, с. 54].

Серед товариств типу "societas unius rei" відомі кредитні товариства, які створювалися для надання морської позики. Морська позика, як відомо, надавалася на фрахт судна, закупівлю товарів, іноді на дорожні витрати тощо. Найхарактернішою її рисою було те, що ризик втрати судна і вантажу брав на себе кредитор "при морській позиці ризик покладається на кредитора з моменту відплиття судна" ("in nautica pecunia ex eo die periculum spectat creditorem, ex quo navem navigare conveniat" (Dig. XXII, II, 3) тобто, кажучи іншими словами, і позичений капітал і проценти на нього поверталися кредитору лише у випадку вдалого повернення судна у порт призначення. Будь-яка позика, що не відповідала цій умові, не вважалася морською. Цю особливість морської позики роз'яснив Геренній Модестин: "морською позикою є позика, яку везуть за море, якщо ж гроші споживаються на місці, позика не вважається морською" ("Traiecticia ea pecunia est quae trans mare vehitur: ceterum si eodem loci consumatur, non erit traiectica") (Dig. XXII, II, 1).

Для "морської позики", був встановлений "морський відсоток" ("fenus nauticum", або "traiectica pecunia"). Його розмір офіційно не обмежувався. Юлій Павел привів цю норму у "Сентенціях": "За морську позика, яка надається для мореплавства, або перевезення за море, внаслідок ризику для кредитора під час морської подорожі, постановлено стягувати необмежений відсоток" ("Traiectica pecunia dicitur, quae in navi, ut ad transmarina deferatur, deponitur quia maris periculo committitur, in quantas convenerit usuras, hanc pecuniam dare creditor potest" (Paul. Sent. II, XIV, § 3) (Paul. Sent. – Julius Paulus. Sententiarum). Зрозуміло, що морський відсоток був значно вищим, ніж при звичайній угоді, бо ризик втрати грошей був для кредитора значно більшим, ніж звичайно.

Для зменшення ризику втрати грошей, кредитори створювали кредитне товариство, кожен із членів якого мав свою долю у декількох угодах позики і у випадку загибелі судна позичальника, втрати кредитора компенсувалися за рахунок інших позичальників. З відомих римлян членом такого товариства був Катон Старший. Плутарх, описуючи його життя відзначав: "займався він і лихварством, і до того ж наймерзотнішим його видом: позичанням грошей під заморську торгівлю. Він засновував співтовариство і запрошував бажаючих вступити до нього. Коли їх набиралося п'ятдесят чоловік і стільки ж суден, Катон, за посередництвом вільновідпущеника Квінктіона (який вів справу разом із боржниками і разом із ними відправлявся у плавання), брав собі одну долю з п'ятдесяти. Так, ризикуючи лише незначною частиною цілого, він отримував величезні прибутки" (Plut. Cato major, 21) (Cato major – Плутарх. Катон Старший).

До товариств такого роду відносимо і банківсько-кредитні товариства. Їх особливістю у порівнянні з іншими товариствами "societas unius rei" полягала у тому, що вони створювалися виключно для надання кредиту, а також та обставина, що хоча б один з членів товариства професійно займався банківською діяльністю. Умови створення товариства роз'яснив Юлій Павел: "якщо в декількох осіб є один позов, то вони вважаються однією особою. Наприклад, якщо є декілька аргентаріїв при одній стипуляції, або декілька банкірів, які мають однакові вимоги, то вони будуть вважатися однією (особою), бо є один борг" ("si plures sint qui eandem actionem habent, unius loco habentur. Ut puta plures sunt rei stipulandi vel plures argentarii, quorum nomina simul facta sunt: unius loco numerabuntur, quia unum debitum est") (Dig. II, XIV, 9 pr.).

Основним документом, у якому регламентувалося устрій товариства "societas unius rei" був договір "contractus societatis", у якому визначалися умови тієї єдиної угоди, заради якої і утворювалося товариство. До нашого часу дійшла лише одна угода про створення банківсько-кредитного товариства. Оскільки цей контракт має виключне значення для розкриття тематики дослідження, ми наводимо його текст повністю. Це договір створення банківського товариства ("societas danistriae") для надання позики, укладений в Дакії і 167 р. між банкіром Юлієм Олександром і Касієм Фронтиним. Її зміст такий: "Між Касієм Фронтиним і Юлієм Олександром створене товариство для надання грошей у лихву від найближчого дня за 10 днів до січневих календ, які були в консульство Пудента і Поліона, до найближчого передодня квітневих ід, які мають наступити, з такою умовою, щоб усе, що у цьому товаристві у подальшому станеться – прибуток, чи збитки, вони повинні брати на себе у рівних долях. В це товариство Юлій Олександр вніс готівкою, чи перебуваючими в обігу 500 денаріїв, і Секунд, раб-управляючий Касія Палумба вніс 267 денаріїв за Фронтини... В Альбурні повинен буде... Якщо у цьому товаристві хто-небудь буде викритий у тому, що здійснив злісний обман, то за 1 ас 1 денарій, а за 1 денарій 20 денаріїв... він повинен буде внести іншому; а по закінченню терміну, вони повинні будуть віднявши борг, або

отримати назад вищеназану суму, або, якщо буде якийсь надлишок, поділити його. Так дати, зробити, надати зобов'язався Касій Фронтин, гарантував Юлій Олександр. Відносно цієї справи підписані дві однакові таблиці. А також вони винні Косці 50 денаріїв, які вони повинні отримати від вищеназаних боржників. Складено в Деузари за 5 днів до квітневих календ в III консульство Вера і Квадрата" ("Inter Cassium Frontinum et Iulium Alexandrum societas danistriae ex X kal. Ianuarius quae proxima fuerunt Pudente et Polione cos. in pridie idus Apriles proximas venturas ita convenit, ut ut quidquid in ea societate ab re natum fuerit lucrum damnumve acciderit, aequis portionibus suscipere debebunt. In qua societate intulit Iulius Alexander numeratos sive in fructo quingentos, et Secundus Cassi Palumbi servus actor intulit – ducentos sexaginta septem pro Frontino... Alburno debebit. In qua societate si quis dolo malo frandem fecisse deprehensus fuerit in asse uno – unum... denarium unum – XX... alio inferre debebit, et tempore peracto deducto aere alieno sive summam supra scriptam sibi recipere sive, si quod superfuerit, dividere debebunt. Id dari fieri praestari que stipulatus est Cassius Frontinus spondit Iul. Alexander). De qua re duo paria tabularum signatae sunt. Item debentur Cossae – L. quos a socis supra scriptis accipere debebit. Actum Deusare V kal. April. Vero III et Quadrato cos. (CIL. III, c. 950, № XIII) (CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum. [9, с. 200–201].

Документ складено у поселенні Деузара, яке було розташоване в провінції Дакія. Це територія історичної області Семигород, тому текст цього договору відомий як "Семигородський триптих". На місці Деузара нині знаходиться містечко, яке під час перебування Семигороду у складі Угорщини носило назву Вереспатак (Verespatak). Після того, як Семигород перейшов до Румунії, містечко змінило назву на Рошиа-Монтане (Roşia-Montană). Це триптих, який, як і інші триптихи, складався з 6 табличок. Друга, третя і п'ята сторінка у таких триптихах заливалися воском і на них наносився писаний текст. Перша, четверта і шоста сторінки воском не заливалися і використовувалися як своєрідні палітурки до попередніх табличок, до з якими вони зв'язувалися попарно. Основний текст договору викладався на 2-й і 3-й табличках. На 5-й записувалися свідки. Збереглися лише перші дві сторінки тексту, 3-а втрачена. Як видно з документу, угода була укладена між двома кредиторами для надання позики, яка складалася з внесків кожного з членів товариства. Обумовлювалося що прибутки, отримані від позики повинні ділитися порівну, а також визначені штрафні санкції за обман у двадцятикратному розмірі. Термін договору незначний – з 23 грудня 166 р. по 12 квітня 167 р. Самий же договір укладений 28 березня 167 р., за 16 днів до його припинення, тобто заднім числом [4, с. 151]. Очевидно, що компаньйони певний час вели справу, довіряючи один одному, однак, внаслідок якихось подій, про які нам нічого не відомо, вони були змушені укласти формальний договір.

Фігурантами цієї угоди були досить дрібні банкіри, які оперували незначними сумами. Третя особа, згадана у документі – Касій Палумб, раб-управитель Секунд якого вніс долю за Фронтин, вірогідно був боржником Фронтин і таким чином розрахувався з боргом.

Доля Юлія Олександра – 500 денаріїв внесені лише частково готівкою, частково грішми, що находилися в обігу, тобто борговими розписками за гроші, вкладені під відсоток ще до укладення товариства. Касій Фронтин усі гроші вніс готівкою. Очевидно що, ініціатором цього товариства був Юлій Олександр, у якого всі гроші були в обігу. Щоб не втратити клієнта він і залучив до товариства Касія Фронтин, обіцяючи йому участь в операції. Про те, що Юлій Олександр потребував грошей, можна зробити висновок з того, що він погодився ділити прибуток наполовину, незважаючи на те, що вніс в товариство майже вдвічі більше, ніж Касій Фронтин.

Власне, основна угода між членами товариства була вербальною і укладалася у формі стипуляції ("verba stipulationis"). Описуваний же договір ("cautio"), лише підтверджував факт цієї стипуляції. На думку Юлія Павла, "якщо в документі написано, що хтось обіцяв щось, то це вважається рівнозначним тому, що на задане питання було дано відповідну відповідь" ("Sed si scribat aliquis se quacumque summam redditurum, ita habetur, quasi ad interrogata responderit") (Paul. Sent. V, VII, § 2).

Словосполучення "так дати, зробити, надати зобов'язався Касій Фронтин, гарантував Юлій Олександр" говорить і про факт стипуляції, і про те, що у даному випадку в ролі стипулятора виступав Касій Фронтин, а Юлій Олександр був поручителем – "спонсором" ("sponsores"), "фідейпромісором" ("fideipromissores") чи "фідейюсором" ("fideiussores"). Про обов'язки стипулятора і поручителя двічі висловився Юлій Павел. Він зазначив "якщо (поручитель) урочисто поручився за борг під гарантію власного майна, то у цьому випадку (поручитель) повинен розглядатися як головний боржник і угода, укладена з ним, вважається укладеною з головним боржником" ("sed si fideiussor in rem suam spondit, hoc casu fideiussor pro reo accipiendus est et pactum cum eo factum cum reo factum esse videtur") (Dig. II, XIV, 24). "Ця ж умова стосується двох боржників і двох аргентаріїв, які складають товариство банкірів" ("Idem in duobus reis promittendi et duobus argentariis sociis") (Dig. II, XIV, 24).

Зауваження "відносно цієї справи підписані дві однакові таблиці" вказує, що одночасно був складений другий акт такого ж змісту, в якому стипулятором був Юлій Олександр, а промісором –

Касій Фронтин. Цей документ до нас не дійшов, а той екземпляр, що зберігся, належав, очевидно, Касію Фронтину.

І, нарешті, з угоди видно, що її сторони були римськими громадянами, бо стипуляція укладена в доступній лише для "cives Romani" формі і повинна була вимовляється неодмінно на латині. Згадку про це знаходимо у Гая: "що стосується наступного виду словесного зобов'язання: "Чи зобов'язуєшся урочисто дати? Зобов'язуюсь", то він притаманний римським громадянам; інші ж види зобов'язань відносяться до загальнонародного права і застосовуються між усіма людьми – як між римськими громадянами, так і між переґрінами" ("sed haec quidem verborum obligatio "Dari Spondes? Spondeo", propria civium Romanorum est; Ceterae vero iuris gentium sunt, itaque inter omnes homines, sive cives Romanos, sive peregrinos") (Gai. III, 93).

З двох учасників цього кредитного товариства банкірською діяльністю, поза всяким сумнівом, займався Юлій Олександр. Це підтверджується не лише тим, що свою половину кредитної суми він надав частково позиковими розписками, а й іншими, що дійшли до нашого часу контрактами, серед яких згадується і його ім'я. Зокрема, тим же 167 роком датована табличка, в якій розміщений текст договору збереження між означеним Юлієм Олександром і Люпусом Карентом: "В третє консульство Вера і Квадрата за 4 дні до червневих календ, Люпус, син Карента, поклявся в тому, що отримав на збереження від Юлія Олександра 550 денаріїв, які він повинен повернути без будь-яких суперечок. Складено в Альбурні Великій". "Vero III Quadrato cons. IIII Kal. Iunias denarios quinquaginta L commendatos Lupus Carentis dixit se accepisse et accepit a Iulio Alexandro, quos ei reddere debet sine ulla controversia. Actum Alburno maiori" (CIL. III, с. 949, № XII; 9, с. 200).

У "Корпусі латинських написів" приведений ще один документ, у якому згадується Юлій Олександр. Це договір позики в 70 денаріїв, які надав означений Юлій Олександр Олександрю, сину Каріка під 12 % річних ("in dies XXX centesimas", тобто одну соту кожних 30 днів) (CIL. III, с. 934, № V; 9, с. 200). Оскільки текст досить великий, а його зміст не дуже важливий для розкриття нашої теми, ми не приводимо цей документ повністю.

Отже, проаналізовані основні види господарських товариств у Стародавньому Римі, приділено особливу увагу кредитним компаніям. Розглянуто два типа останніх: товариство для надання морської позики, а також банківсько-кредитні товариства ("societas danistriae"). Характерною рисою останніх було те, що хоча б один з членів товариства професійно займався банкірською діяльністю. Банківсько-кредитне товариство укладалося шляхом вербального угоди, в якій кожен його член виступав одночасно в ролі стипулятора і поручителя свого компаньйона. Для підтвердження словесного угоди укладався письмовий договір. До нашого часу дійшов один-єдиний письмовий контракт, укладений в Дакії в 167 році, який отримав в історичній літературі назву "Семигородський триптих". Аналіз цього документу сприятиме більш глибокому розумінню кредитно-банківських відносин у Стародавньому Римі.

Список використаних джерел

1. Соколовский П. Е. Договор товарищества по римскому гражданскому праву / П. Е. Соколовский. – Киев, 1893. – 304 с.
2. Kraut W. De argentariis et nummulariis commentatio / W. Kraut. – Gottingae, 1826. – 132 p.
3. Pagenstecher E. De literarum obligation et de rationibus, tam domesticis, quam argentariorum / E. Pagenstecher. – Heidelbergae, 1851. – 79 p.
4. Смирнов К. Банки и банкирский депозит в Риме / К. Смирнов. – Одесса, 1909. – 198 с.
5. Барон Юлиус. Система римского гражданского права. Выпуск первый. Книга I: Общая часть / Юлиус Барон. – М., 1898. – 244 с.
6. Чиларж К. Ф. Учебник институций римского права / К. Ф. Чиларж. – М., 1906. – 498 с.
7. Сайко М. М. До питання про типологію торгово-кредитних об'єднань у Стародавньому Римі в епоху пізньої республіки (III–I ст. до н.е.) / М. М. Сайко // Науковий вісник Буковинської державної фінансової академії: Зб. наук. праць. Вип. 3 (12) ч. 2: Економічні науки. – Чернівці: Технодрук, 2008. – С. 295–304.
8. Сайко М. М. Кредитні операції Societates vestigialium publicorum в античному Римі в епоху пізньої республіки і ранньої імперії (II ст. до н. е. – II ст. н. е.) / М. М. Сайко // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції "Кайндлівські читання" 29 квітня 2011 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – С. 474–481.
9. Избранные латинские надписи по социально-экономической истории ранней Римской Империи. Подбор, перевод и комментарий Е. М. Штаерман // Вестник древней истории. – 1956. – № 2. – С. 185–220.

Михаил Сайко

КРЕДИТНЫЕ ТОВАРИЩЕСТВА В ДРЕВНЕМ РИМЕ

Статья посвящена изучению деятельности кредитных товариществ Древнем Риме. Определены основные типы хозяйственных объединений: полное товарищество, товарищество с ограниченной ответственностью, а также товарищество для осуществления какого-то одного вида деятельности. Рассмотрены устройство и деятельность кредитных товариществ по предоставлению морского займа, а также банковско-кредитных товариществ ("societas danistriae"), которые заключались для проведения одной операции – совместного предоставления кредита

клиенту. Проаналізовано содержание договора банковско-кредитного товарищества, дошедшего до нашего времени и получившего в исторической литературе название "трансильванский триптих".

Ключевые слова: кредитное общество, Древний Рим, "Трансильванский триптих", типы хозяйственных объединений, морской заем.

Myhaylo Saiko

CREDIT UNIONS IN ANCIENT ROME

The article is devoted to the study of credit unions' activity in ancient Rome. The basic types of economic associations are defined as such: general partnership, limited liability company, as well as company to perform a single activity. The mode and activity of credit unions with the grant of marine loan, and also, bank-credit unions ("societas danistriae") which were founded for one operation – a mutual loan to the client are considered. Content of banking and credit union contract which came to our time and got in historical literature as "transylvanian triptych" is analyzed.

Key words: credit union, ancient Rome, "transylvanian triptych", types of business associations, Maritime loan.

УДК 94 (492): 75"15"

Стефанія Ковбасюк

ДЕНЬ СВ. МАРТИНА У РАННЬОМОДЕРНИХ НІДЕРЛАНДАХ (1480–1580-ТІ): ТОПОСИ, НАРАТИВИ, ВІЗУАЛЬНІСТЬ

У цій статті аналізується трансформація культури і образу св. Мартіна, яка знайшла відображення у наративах, візуальності та популярній культурі ранньомодерних Нідерландів. Основна увага приділена трьом топосам в текстах і образах, пов'язаних з цим святом у народній традиції: милостині св. Мартіна, вину на день св. Мартіна, полюванню сліпих на кабана, як традиційному атрибуту "de Martinmass". Нове трактування властивих образу та культу св. Мартіна топосів стало наслідком поширення гуманістичних та реформаційних ідей у Нідерландах, що й призвело до включення та переосмислення, часто в негативному ключі, популярної традиції у новому соціокультурному контексті.

Ключові слова: св. Мартін, народна культура, Реформація, гуманізм, візуальність.

На сучасному етапі розвитку історичної науки з'являється дедалі більше досліджень, присвячених взаємодії між популярною та "вченою культурами". І це не можна назвати випадковим, адже для розуміння соціальних і культурних процесів в суспільстві певної епохи важливим є не лише дослідження явищ високої або "вченої" культури – таких, як Відродження чи гуманізм, але й їх рецепція та відтворення в рамках "низької" або ж популярної культури [1, р. 73]. Саме тому цю статтю присвячено аналізу свята св. Мартіна, оточеного численними народними традиціями та уявленнями, його еволюції у новому соціокультурному контексті, створеного явищами "високої" культури – гуманізмом та Реформацією.

День св. Мартіна (316–397 рр.), єпископа Турського, що святкувався 11 листопада дуже швидко, вже в VI ст. був включений до аграрного календарного циклу і народну традицію, у ході чого церковне свято доповнювалося багатьма новими елементами: факельної процесією, святом молодого вина тощо.

Якщо упродовж середніх віків народна традиція залишалася за рамками наративів, й існувала лише в усній формі, як і більша частина народної культури [2, с. 70], то вже в пізньому Середньовіччі і в ренесансну епоху зустрічаємо багато згадок і описів дня св. Мартіна. Більшість як наративних, так і візуальних джерел походять з германських країн, зокрема, з Нідерландів.

Тому саме на нідерландському матеріалі проаналізуємо трансформацію культури і образу святого, яку він пережив у ренесансну епоху, і яка відобразилась у джерелах. Для досягнення цієї мети, слід відповісти на низку запитань: яким був новий соціокультурний контекст "Martinmass" (так називали день св. Мартіна у більшості країн Європи), і чим він визначався; як взаємодіяли між собою народна традиція, наративи і візуальність; і, нарешті, які були зміни, як в образі св. Мартіна, так і у його культурі, і що до них призвело? Відповідаючи на поставлені питання, зосередимося на трьох основних топосах пізньосередньовічного свята св. Мартіна: милостиня, подана святым

жебраку, вино на день св. Мартіна, тобто, свято молодого вина, полювання сліпих на кабана, як традиційний елемент "Martinmass".

Перш ніж перейти безпосередньо до вирішення поставлених завдань, варто згадати про декілька найбільш значних досліджень з вибраної тематики. Одним із перших досліджень у сфері середньовічних практик культу св. Мартіна є робота О. Курца, у якій він проаналізував вплив народної традиції святкування "Martinmass" на іконографію гобелена "Свято св. Мартіна" послідовника І. Босха [3, р. 150–164]. Два інших дослідження авторства М.В. Волша присвячені особливостям візуалізації свята св. Мартіна у творчості І. Босха і П. Брейгеля Старшого [4], і уявленням про це свято в англійській гуманістичній літературі [5, р. 127–165].

У статтях Д. Бакса [6, р. 82–86] та Е. Покорни [7, р. 293–304] трактується окремі звичаї та уявлення, що стосувалися дня св. Мартіна – полювання сліпих на кабана [6] та участь і роль жебраків у святкуванні [7, с. 298]. На сьогодні жоден дослідник не розглядав еволюцію елементів святкування "Martinmass", що відбулася у ранній Новий час, обмежуючись тлумаченням того чи іншого обряду, пов'язаних з днем св. Мартіна.

Саме тому у цьому дослідженні проаналізуємо трансформацію дня св. Мартіна і топосів, з ним пов'язаних, у нових соціокультурних умовах, створених гуманізмом і Реформацією, коли багато народних та церковних традицій переосмислювалися. І, звичайно, зупинимось і на художніх втіленнях свята, які, так само як і наративи, є документами епохи.

Першим топосом у наративній та візуальній традиції є, безперечно, милостиня св. Мартіна. Майбутній святий, не маючи грошей, щоб подати милостиню, розрізає свій плащ, аби половину віддати жебракові, зустрінутому ним при воротах Ам'єна. Цей випадок переказують його агіографи – Сульпіцій Север (363–410/429 pp.) [8, 3: 1–5] і Якоб Ворагінський (1228/1230–1298 pp.) [9, р. 678], які незмінно захоплювалися милосердям Мартіна. Більш того, вони розповідають [8, 3: 3–5; 9, р. 678–679], що в ту ж ніч Мартіну з'явився Христос, одягнений у цей плащ – майбутній святий, таким чином, змилосердившись над жебраком, вшанував у ньому самого Христа, відповідно до євангельських завітів (Мф 25:40). Однак, до кінця XV століття бідність перестала вважатися серед нідерландських бюргерів чеснотою [10, р. 41], так само як і змінилося ставлення до самої милостині, що можна побачити на наступних прикладах.

Одним з яскравих свідчень змін, що сталися, є гравюра середини XVI ст. "Добрий святий Мартін тут показаний серед калік і іншого наброду, коли він ділиться своїм плащем замість грошей. Тепер вони б'ються за здобич" ("De geode Sinte Marten is hier gestelt: onder al dit Cruipel Vuijl arm gespuijs; haer deijlende sijnene mantele, inde stade Va gelt; nou vechten se om de proije dit quaet gedruijs") – так свідчить підпис під гравюрою, випущеної антверпенським видавцем І. Коком в 1561 по малюнку І. Босха (гравери Й. і Л. ван Дутекум). Замість одного жебрака, як це було у середньовічних зображеннях* перед нами постає ціле полчище калік, що оточили святого. Усі вони чомусь розміщені в човнах, де більшість з них віддається пияцтву та іншим сумнівним розвагам. Сам святий зображений у момент розрізання плаща, проте його меч завмер, і він сам немов би вагається. Зображуючи цю сцену в човнах художник – І. Босх або ж його послідовник – підказують глядачеві, у якому ключі слід розглядати милостиню св. Мартіна. Тут слід згадати про "блакитний човен" – нідерландську специфікацію "Корабля дурнів": у поемі Я. ван Устворена "Блакитний човен" (1413 р.) якраз говориться про тих, хто "Пожертви і милостиню / Несуть до своїх товаришів по чарці, / І витрачають все, отримане завдяки лахміттю, / На продажних жінок і вино" [11, р. 258]. Не менш різко про жебраків висловлювалися гуманісти – в одному зі своїх діалогів Еразм Роттердамський (1469–1536 pp.) каже, що "Виявилось, що під покровом жебрацтва кояться жажливі злочини. І взагалі від вашої братії – страшна шкода" [12, с. 244].

У містерії (1498 р.) Андре Віня (пом. бл. 1515 рю), присвяченій життю та чудесам св. Мартіна, йдеться про двох калік, які намагалися врятуватися від зцілення, втікаючи від мощів святого, що їх тоді проносили в урочистій процесії містом. "Ми більше не зберемо багато грошей, без турбот, не працюючи" [13, р. 537] і "Нам доведеться страждати, / Важко працюючи ніч і день" [13, р. 537–538] – так скаржаться один одному зцілені проти волі каліки.

У ще більш нетрадиційному ключі милостиня св. Мартіна трактується в однойменному гобелені з Ескоріалу, створеному за картонами послідовників І. Босха, які, очевидно, могли надихнутися у свою чергу малюнками самого майстра. Гобелен включав три різні сценки – виїзд св. Мартіна з міста, полювання сліпих на кабана, і, нарешті, вино на день св. Мартіна. Зупинимось тільки на центральній сцені, що відноситься до "антижебрацького" дискурсу. Св. Мартін зображений тут настільки не типово, що довгий час мистецтвознавці вважали його св. Антонієм, якого беруть в

* Для порівняння див. скульптури Утрехтського собору (Утрехт, Нідерланди); Хьохстського собору (Хьохст-на-Майні, Німеччина); церкви св. Мартіна (Кольмар, Франція); мініатюру Ж. Фуке "Милостиня св. Мартіна" ("Heures d'Étienne Chevalier", RF 1679) і т.д.

облогу монстри, відповідно до іконографічного типу "Спокушання св. Антонія" [7, р. 298]. Проте, особистість святого не піддавалася сумніву О. Курцом [3, р. 156] і підтверджена двома іншими сценками того ж гобелену, традиційними саме для дня св. Мартіна – полюванням сліпих на кабана і святом молодого вина.

Якщо на згаданій гравюрі святий вагається, відрізаючи частину свого плаща, то тут його рука спочиває на рукоятці – він навіть не витягнув меча, щоб здійснити прославлену милостиню. Його, як і на гравюрі, осаджує безліч жебраків-калік, однак святий не удостоює їх навіть поглядом. Вочевидь, автори гобелену жебраків розглядали в тому ж ключі, що і їх сучасник, анонімний автор "Der boiffen orden", який вважав, що жебраки – це розбійники, від яких "походить всяке зло", і вони невпинно вдосконалюються в пороках [14, с. 114]. Образ св. Мартіна і подана ним милостиня, таким чином, у ренесансну епоху стали частиною антижебрацької полеміки – значення "доброї справи" нівелюється безчестям його одержувача – жебрака, у якому вже не бачать "нагого Христа", але нахлібника і ошуканця. Так само відповідно до зміни світогляду еволюціонує й іконографія "милостині св. Мартіна" – до того, що святий взагалі відмовляється подавати милостиню.

Інший топос у літературі та візуальності ренесансних Нідерландів – це вино на день св. Мартіна, – і різні конотації, які викликала ця традиція. До цих пір учені не прийшли до єдиної думки щодо причин об'єднання культу св. Мартіна зі святом молодого вина і перетворення святого у покровителя виноробів – про прихильність святого до виноробної справи не говорить ні одне життє. Тим не менш, ця середньовічна народна традиція збереглася і до часу Відродження і, більше того, не тільки селяни і городяни віддавали їй належне: її прихильників знаходимо і серед аристократії. У 1563 році Вільгельм Оранський писав у одному зі своїх листів: "Ми відсвяткували день св. Мартіна дуже весело, тому що були в хорошій компанії. Один день ми навіть вважали, що пан де Бредероде помре, проте зараз йому вже стало краще" [15, р. 121]. Так, В. Оранський описує вдале, на його погляд, свято, коли з причини надмірностей, що його супроводжують, "мало не помер" Хендрік де Бредероде. Своєрідною ілюстрацією листи В. Оранського є сценка з уже згаданого нами гобелену з Ескоріалу. У правому верхньому куті зображена зала, де за столом сидить компанія, що випиває, – черпають вони з бочки, що стоїть біля входу в саме приміщення. Деякі з гостей – ті самі жебраки-каліки з центральної сцени – вже, напившись, сплять, інші – б'ються, а ще одного з "гостей" – нудить в річку. Подібне святкування дня святого не могло не викликати осуд з боку реформаторів.

"Інший день св. Мартіна в вакханалії проводить, / Коли гусьми шанує народ Лієя / Всю ніч і весь день, / Відкриває бочку, з якої, / випиває все" – так свято описує гуманіст – реформатор Томас Наогеорг (1508–1563 pp.) у своєму творі "Regnum papisticum" [16, р. 158], акцентуючи увагу на двох важливих елементах святкування "Martinmass" – приготування гусей і, звичайно ж, молоде вино, яким традиційно зловживали у цей день. "Святий Мартін, Святий Мартін, / Ввечері муст, на наступний ранок – вино" – свідчить нідерландське прислів'я, що було тоді в ходу [17, р. 116.].

Однак для Т. Наогеорга звичай пити молоде вино 11 листопада, на день св. Мартіна, що знаменує, до того ж, початок адвентистського посту, вже не просто народна традиція, але частина "папистських традицій", тобто, католицьких звичаїв, проти яких різко виступили реформатори. "Не для Мартіна хвали й свято" [16, р. 158] – заявляє він. Така позиція знайшла своє втілення і в візуальності.

"Вино на день св. Мартіна" П. Брейгеля Старшого (1520/1525–1569), який і сам був прихильним до ідей Реформації [18, р. 304], ілюструє ту саму "вакханалію", про яку писав Т. Наогеорг. Біля величезної бочки з вином товпляться люди: вони упиваються вином, штовхаються, б'ються або ж просто стоять, чекаючи своєї черги. І не помічають самого св. Мартіна, проїжджаючого на своєму коні в правому нижньому кутку. Його бачать тільки пара калік, яким святий відрізає частину свого плаща. Художник, як здається, намагається донести до глядача ту ж думку, що й Т. Наогеорг – "не для Мартіна хвали і свято", але задля можливості віддатися пияцтву. А, за свідченням Лодовіко Гвіччардіні, сучасника Брейгеля, нідерландці "занадто віддаються пияцтву, в чому знаходять насолоду" [19, р. 42].

Народні традиції в гуманістичному і реформаційному дискурсі переосмислюються і, в основному, в негативному ключі: як потурання своїм слабостям або ж "папистські традиції", що суперечить істинній християнській вірі. Останній топос, на якому нам би хотілося зупинитися, це топос полювання сліпих на кабана – одного зі звичаїв, нероздільно пов'язаному в сфері популярних уявлень зі святом св. Мартіна. Його зміст був простим: на площі прив'язували кабана, певній кількості сліпих давали у руки палицю, з якою вони мали забити того кабана. Якщо їм це вдавалося – вони могли з'їсти забиту ними тварину. Але в основному сліпі вдаряли один одного, що розважало численних глядачів [7, р. 301].

Нідерландський дослідник Д. Бакс у статті, присвяченій саме цій надзвичайно популярній у середньовічній Європі забаві, звертає увагу на широку географію цього звичаю, яку вдалося прослідкувати за згадками у джерелах: Додрехт, Брюгге, Кельн, Париж і т.д. [6, р. 82–88].

Популярність полювання сліпих на кабана підтверджує і присутність на маргіналіях фландрського манускрипту "Роман про Александра" XIV ст. Четверо сліпих з палицями стоять біля кабана, проте луплять один одного, думаючи, що забивають тварину, в чому, власне, містяться і вбачали розвагу.

Реформа популярної культури, розпочата гуманістами та реформаторами не могла не стосуватися цієї досить жорсткої забави на "Martinmass". На вже згаданому нами гобелену з Ескоріалу в лівому верхньому куті зображено подібне полювання на кабана, проте замість сліпих бачимо просто чоловіків, яким вдягнули на голови шоломи задом наперед, тобто, їх "осліпили" спеціально на час забави. Цей висновок підтверджується і джерелами, які свідчать, що у 1559 р. в Антверпені, уже не справжні сліпі брали участь в полюванні на кабана, але люди з пов'язками на очах [6, р. 85–86]. Ця спроба "гуманізувати" популярну забаву в контексті всього сказаного виглядає досить симптоматично – вплив нових ідей починає нівелювати ряд традиційних елементів святкової культури ранньомодерних Нідерландів.

Таким чином, у ренесансну епоху спостерігаємо трансформацію уявлень про св. Мартіна і його свято; до таких змін призвела, на наш погляд, зміна соціокультурного контексту: становлення нової бюргерської моралі, що базується на помірності і ощадливості; поширенні гуманізму в його "північній" модифікації, прихильники якого засуджували пороки суспільства і прагнули їх виправити; і, нарешті, розповсюдження Реформації, що поставила під сумнів культ святих, і самі "добрі справи" та їх значення для порятунку душі. Слід також відмітити реформу популярної культури, започатковану діячами Реформації, в контексті якої народні традиції розглядалися як "папістські" забобони і заборонялися реформаторами.

Наративи гуманістів, реформаторів, пізньосередньовічні містерії і візуальні джерела, починають по-новому трактувати образ св. Мартіна, загострюючи увагу на тому чи іншому аспекті культу святого або "Martinmass": милостиня, подана нагому жебракові, зцілення калік, свято молодого вина, що супроводжувало св. Мартіна. Однак, те, в чому агіографи часів Середньовіччя бачили чесноту, трансформується у свою протилежність – за жебраком уже не стоїть Христос, але жага наживи і нелюбов до чесної праці; а свято молодого вина – це "вакханалія", язичницький пережиток у християнстві і т.д. Так, хоч первинні наративи і народна традиція й визначали сюжет і його іконографію, але їх інтерпретація вже значно відрізнялася від початкової.

Зміни в культі св. Мартіна і переосмислення народної традиції, яка його оточувала, стали частиною нових ренесансних дискурсів – гуманістичного і реформаційного; у них низка елементів культу, в тому числі і його святкова складова включені у новий соціокультурний контекст, і знайшли нове значення і тлумачення. У цій статті досліджено лише еволюцію дня св. Мартіна, проте схожу трансформацію переживали й інші явища популярної культури – кermеси, карнавали, ландювели. Їх аналіз залишився за рамками публікації, але може стати предметом наступних досліджень у сфері взаємодоповнень "вченої" та популярної культур.

Список використаних джерел

- Burke P. Learned culture and Popular culture in Renaissance Italy / P. Burke // *The Renaissance in Europe. A reader.* – New Haven-London: Yale University Press, 2006. – P. 73–81.
- Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі / П. Берк; перекл. з англ. О. Гриценка, Т. Гарастович, Н. Гончаренко, А. Гриценко. – К.: УЦКД, 2001. – 352 с.
- Kurz O. Four tapestries after Hieronymus Bosch / O. Kurz // *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes.* – 1967. – Vol. 30. – P. 150–162.
- Walsh M.W. "Martin y muchos pobres": Grottesque Versions of the Charity of St Martin in the Bosch and Bruegel Schools / W.M. Walsh // *Essays in Medieval Studies*, 1997. Vol.14. – Режим доступу: <http://www.illinoismedieval.org/ems/VOL14/walsh.html>.
- Walsh M.W. Martinsnacht as an Early Locus of Carnavalesque Study / W.M. Walsh // *Medieval Folklore.* – 1994. – No. 3. – P. 127–165.
- Bax D. Als de Blende tziwjn sloughen / D. Bax // *Tiidschrift voor nederlandsche Taal- en Letterkunde.* – 1944. – P. 82–86.
- Pokorny E. Bosch's cripples and drawings by his Imitators / E. Pokorny // *Master Drawings.* – 2003. – Vol. 41. – No. 3. – P. 293–304.
- Severus S. Vita Sancti Martini / S. Severus. – Режим доступу: <http://thelatinlibrary.com/sulpiciusseverus.html>.
- Voragine J. de. The Golden Legend: Readings on the Saints / J. de Voragine. – Princeton: Princeton University Press, 2012. – 788 p.
- Parsons B., Jongenelen B. Comic Drama in the Low Countries c. 1450 – 1560. – Cambridge: D.S. Brewer, 2012. – 302 p.
- Pleij H. Het Gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen / H. Pleij. – Amsterdam: Amsterdam Academic Archive, 2009. – 332 p.
- Роттердамский Э. Разговоры запросто / Э. Роттердамский; [перев. с латинск. С. Маркиша]. – М.: Издательство "Художественная литература", 1969. – 703 с.
- Petit le Julleville L. Les Mystères / L. Petit le Julleville. – Paris: Librairie Hachette, 1880. – Vol. 2. – 648 p.
- Koldewey J, Vandenbroeck P., Vermet B. Jérôme Bosch: L'Oeuvre complet / J. Koldewij, P. Vandenbroeck, B. Vermet. – Paris: Flammarion, 2002. – 207 p.
- Prinsterer Groen G. van. Archives, ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau (Première série) / G. Groen van Prinsterer. – Leiden: S. en J. Luchtmans, 1835. – T. 1. – 296 p.
- Naogeorgus T. Regnum Papisticum / T. Naogeorgus – Basel, 1553. – 127 p.
- Schrijnen J. Nederlandsche Volkskunde / J. Schrijnen. – W.J. Thieme, 1914. – Vol. I. – 352 p.
- Marijnissen R.H. Bruegel. Tot l'oeuvre peint et dessiné / R.H. Marijnissen. – Paris: Albin Michel, 1988. – 420 p.
- Guicciardini L. Description de tous les Pays-Bas / L. Guicciardini. – Amsterdam: Arnoud Benier, 1641. – 644 p.

Стефаниа Ковбасюк

**ДЕНЬ СВ. МАРТИНА В НИДЕРЛАНДАХ РАННЕГО НОВОГО ВРЕМЕНИ (1480–1580-Е):
ТОПОСЫ, НАРРАТИВЫ, ВИЗУАЛЬНОСТЬ**

В данной статье анализируется трансформация культа и образа св. Мартина, которая отобразилась в нарративах, визуальности и популярной культуре ранненовых Нидерландов. Основное внимание уделено трем топосам в текстах и образах, связанных с данным праздником в народной традиции: милостыни св. Мартина, вину на день св. Мартина, охоте слепых на кабана как традиционному атрибуту "de Martinmass". Новая трактовка присущих образу и культу св. Мартина топосов стала следствием распространения гуманистических и реформационных идей в Нидерландах, что и привело к включению и переосмыслению, часто в негативном ключе, популярной традиции в новом социокультурном контексте.

Ключевые слова: св. Мартин, народная культура, Реформация, гуманизм, визуальность.

Stefaniya Kovbasyuk

**S. MARTIN'S DAY IN EARLY MODERN NETHERLANDS (1480–1580S): TOPOI,
NARRATIVES, VISUALITY**

This paper analyzes the transformation of worship and the image of St. Martin, which was reflected in narrative, visuality and popular culture of early modern Netherlands. The main attention is paid to three topoi in texts and images associated with this feast in popular tradition: the charity of St. Martin, the wine on the St. Martin's day, blinds hunting for a wild boar as a traditional attribute of "de Martinmass". A new interpretation of topoi of the image and the cult of St. Martin was the result of the spread of humanist and Reformation ideas in the Netherlands, which led to the integration and reinterpretation, often in a negative way, popular traditions in the new socio-cultural context.

Key words: S. Martin, popular culture, Reformation, Humanism, visuality.

УДК 94 (438+44) "1500/1525"

Олександра Звягіна

**КОРОЛІВСТВО ПОЛЬСЬКЕ І ФРАНЦІЯ: ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНИХ
ЗВ'ЯЗКІВ У 1500–1525 РР.**

У роботі зроблено аналіз, окреслено специфіку та виокремлено етапи у польсько-французькому міждержавному співробітництві зазначеного періоду. Розглянуто дипломатичні перипетії, особливості та результати кожного з етапів у співпраці двох монархій у 1500–1525 рр.

Ключові слова: Королівство Польща, Ягеллони, Франція, Валуа, міжнародні відносини.

Актуальність статті обумовлена потребою вивчення дипломатії європейських держав раннього Нового часу, яка визначила тенденції подальшого розвитку регіону, заклавши підвалини сучасної міжнародної політики.

Перша половина XVI ст. для Європи стала часом політичної, дипломатичної та військової боротьби за домінування між провідними державами регіону – Священною Римською імперією Габсбургів та Францією Валуа. Польща і Франція у першій половині XVI ст. були одними з найбільших та наймогутніших держав Європи, які постали перед спільною проблемою протистояння поширенню впливу та експансії Священної Римської імперії Габсбургів. Спільність інтересів у сфері міжнародної політики обумовила співпрацю та наявність зовнішньополітичних контактів між правлячими династіями Ягеллонів та Валуа, незважаючи на відсутність спільного кордону.

Метою статті є спроба на основі наявних джерел та літератури проаналізувати і виділити специфіку та етапи польсько-французьких контактів у 1500–1525 рр.

У науковому обігу наявним є коло джерел, яке дає нам можливість визначити особливості міжнародного співробітництва Королівства Польського та Франції у зазначений період. На сьогодні існує комплекс різноманітних за своїм характером джерел: листи, посольські інструкції, звіти та дипломатичні донесення часів правління польського короля Сигізмунда I Ягеллона. Збірку цих джерел історики умовно називають "Теки Горського", на честь їх укладача Станіслава Горського. Він працював у королівській канцелярії у XVI ст. і першим почав збирати та впорядковувати

документи, які були пов'язані із зовнішньою політикою тогочасної Польщі. Зібрані С. Горським документи зберігалися у Національній бібліотеці у Варшаві, у бібліотеці міста Курніка та бібліотеці Чарторийських у місті Кракові. У 1852–1912 рр. документи були віднайдені, систематизовані та опубліковані завдяки зусиллям групи істориків та фонду імені Дзялинських у тринадцяти томах під загальною назвою "Acta Tomiciana".

Важливим для висвітлення теми є залучення документів, представлених іншими європейськими країнами. Зокрема, звіти венеціанських послів, частково опубліковані англійським дослідником Р. Брауном у 1867 р. та документи французької дипломатії у роботах В. Вур'ї, які дають можливість зрозуміти позицію французького королівського двору на співпрацю з династією Ягеллонів.

Загалом історіографія питання польсько-французьких відносин у першій половині XVI ст. є малочисельною. Окремі епізоди можемо знайти у загальних роботах польських істориків М. Богуки, М. Біскупа, З. Войцеховського, В. Поцехи, Є. Топольського та інших. Певні аспекти польсько-французьких відносин у зазначений період можна побачити через призму досліджень пов'язаних з розробкою проблем італійських війн та біографії короля Франциска I у роботах французьких дослідників В. Вур'ї, Ж. Жектона, А. Жуена; англійських істориків Ч. Картера, Р. Кнехта, Р. Реддвеля та у роботах радянських істориків Ю. Івоніна, Н. Карєєва, С. Сказкіна та інших. Фрагментарність досліджень цього питання обумовлює його актуальність та новизну.

Польсько-французькі відносини у 1500–1525 рр. мали свої особливості, специфіку та етапи становлення. Так, упродовж 1500–1519 рр. почали складатися передумови подальшого співробітництва, налагоджуватися контакти та було закладено підґрунтя для майбутніх польсько-французьких міжнародних зв'язків.

За часів правління у Королівстві Польському Яна I Ольбрахта з династії Ягеллонів (1492–1501 рр.) у 1500 р. був укладений проект шлюбного договору з королем Франції Людовіком XII з династії Валуа (1498–1515 рр.). За цим договором передбачалося укладення союзу між країнами через подружні зв'язки, який мав забезпечити оборону від турків та протистояння династії Габсбургів, які розпочали свій наступ на Центрально-Східну Європу та Італію. Передчасна смерть польського короля Яна I Ольбрахта у 1501 р. унеможливила втілення цієї угоди в життя, але дала поштовх для контактів між двома країнами в майбутньому, створивши прецедент для подальшої співпраці.

Іншим важливим моментом у формуванні сталих польсько-французьких зв'язків у першій половині XVI ст. стало одруження у 1518 р. наступника Яна I Ольбрахта та Олександра на польському троні Сигізмунда I (Старого) з династії Ягеллонів (1506–1548 рр.) на італійській принцесі, герцогині міланській Боні Сфорці. Цей шлюбний союз мав далекосяжні наслідки і значно вплинув на зовнішню політику Королівства за часів правління Сигізмунда I. Рід Сфорца ще з XV ст. був пов'язаний міцними контактами та династичними шлюбами з французьким королівським двором Валуа, що з коронацією Бони на Вавелі давало можливість для подальшої співпраці між Польщею та Францією. До того ж, Бона була єдиною спадкоємицею свого батька загиблого у 1494 р. герцога міланського Джані Галеаццо Сфорца та матері неаполітанської герцогині Ізабелли Арагонської. Так, у польській корони з'явилися інтереси в Італії та право претендувати на володіння герцогствами Неаполітанським та Міланським, що автоматично включало країну до масштабного міжнародного конфлікту так званих італійських війн. Це була боротьба між провідними силами Західної Європи – Габсбургами та Валуа, не тільки за володіння італійськими містами-державами, але й визначення власної провідної ролі у регіоні.

Одним з чинників, який сприяв встановленню польсько-французьких контактів, була особистість короля Сигізмунда I. Він у 1498–1501 рр. працював при дворі свого брата короля Чехії та Угорщини Владислава II (1471–1516 рр.) в Буді, яка на той час була одним із центрів європейської міжнародної політики. Саме тут майбутній польський король познайомився не тільки з італійськими гуманістами та культурою Відродження, але й зав'язав персональні контакти з представниками ряду європейських дворів, зокрема з французьким. Цей факт в майбутньому полегшив налагодження зв'язків між королівськими дворами Польщі та Франції [1, с.36]. До того ж, саме Сигізмунд I у своїй міжнародній політиці намагався нейтралізувати вплив Габсбургів на польську політику, шляхом переорієнтації зовнішньополітичних зв'язків та союзів.

У 1519 р. під час виборів імператора Священної Римської імперії головними претендентами на цезарський трон виступали французький король Франциск I Валуа та іспанський король Карл I Габсбург. Франція намагалася заручитися підтримкою Ягеллонів та розпочала активну співпрацю з польським королівським двором. На перших етапах король Сигізмунд I активно підтримував кандидатуру Франциска I, вбачаючи у ньому альтернативу габсбурзького панування, поки не побачив її неспроможність виграти вибори за відсутністю підтримки серед курфюрстів.

У 1519 р. після закінчення виборів та перемоги на них Габсбургів, коронний підканцлер Петро Томицький надіслав французьким послам та королю Франциску I за наказом Сигізмунда I лист, у

якому зазначалося, що поляки не мали відношення та впливу на обрання Карла іспанського імператором, висловлюючи від імені короля прихильність польського двору Франції [2, с.171]. Цей факт свідчить не тільки про встановлення між країнами певного зв'язку, але й про те, що незважаючи на результати виборів імператора польська монархія мала намір підтримувати контакти з Францією.

У 1520–1525 рр. у польсько-французьких міжнародних відносинах можна виділити новий змістовний етап. У цей час Франція вступила у нову фазу війни проти імперії Габсбургів в Італії. У свою чергу Польща на початку 20-х рр. XVI ст. була розчарована результатами виборів імператора 1519 р., коли за підтримку Габсбургів династія Ягеллонів не отримала жодного зиску. Королівство розраховувало на підтримку Священної Римської імперії у питаннях боротьби з Тевтонським орденом, визнання умов Торунського миру 1466 р. та сприяння отримання спадку польської королеви Бони в Італії. Габсбурги не виконали жодної зі своїх обіцянок, тоді як перемоги французів в Італії та співпраця з Валуа могли сприяти вирішенню цих питань на користь Ягеллонів. Для Польщі ставкою у цій грі було герцогство Міланське. Саме у 20-і рр. XVI ст. інтереси Королівства в Італії стали причиною посилення антигабсбурзьких настроїв при польському дворі, що створило реальні умови для союзу з Францією. Імператор Карл V після захоплення у французів герцогства Міланського віддав його у володіння Францискові представнику молодшої гілки родини Сфорци, що було сприйнято Ягеллонами як особисту образу та порушення міжнародних норм, спадкових прав [1, с. 211].

Отже, однією з причин початку співпраці між Ягеллонами та Валуа саме у цей період є формування міцної антигабсбурзької коаліції при дворі Сигізмунда I у 20-х рр. XVI ст., провідниками якої стали його дружина італійка Бона Сфорца та єпископ Гнезінський Ян Ласький. Антигабсбурзький альянс при польському дворі виступав за союз з Францією та навіть Туреччиною проти Священної Римської імперії. Вагомою рушійною силою були амбіції королеви Бони, яка мріяла про утворення незалежної держави в Мілані під владою Ягеллонів та Валуа. За оцінкою польського дослідника В. Поцехи, цей план, з одного боку, мав сприяти утриманню рівноваги в Європі та незалежності Італії, усуваючи основний привід для військових конфліктів. З іншого – мав за мету зміцнити позиції Ягеллонів у Центрально-Східній Європі за рахунок послаблення Габсбургів [2, с. 180].

Восени 1520 р. при дворі польської королеви Бони перебував Альфонсо Цестарелло, повірений кардинала Іполита Д'Естьє, який у свою чергу представляв інтереси французького короля Франциска I на Сході Європи [2, с.172]. Бона скерувала Альфонсо Цестарелло до Феррари з наміром пошуку підтримки при французькому дворі, бо її маєтностям в Італії загрожувало захоплення вже родиною папи Льва X Медичі за активної підтримки Габсбургів. Одночасно з цими подіями, у 1520 р. польський король Сигізмунд I розпочав планування посольства до Франції. Король з початку видав мандат на ім'я Ієроніма Ласького, брата архієпископа Гнезінського та примаса Польщі Яна Ласького, але в подорож у липні того ж року вирушив Антоні де Бревес, відомий у Королівстві під ім'ям Сабадчук. Причина зміни особи посла до Франції пов'язана з тим, що місія мала таємний характер, щоб не ускладнити відносин корони з Габсбургами та не спровокувати імператора на створення антипольського союзу з Москвою та Тевтонським орденом. У розрізі цього Сабадчук був ідеальною кандидатурою. Він належав до свити папського нунція Захаріаша Феррері та був чужинцем і не міг викликати підозри у імператора Карла V щодо антигабсбурзьких намірів Польщі [3, арк.199]. При цьому, Сабадчук був міцно пов'язаний особистими інтересами з королевою Боною [4, с. 640].

Польський король надав Сабадчуку чіткі інструкції, у яких зазначалося, що посол мав запевнити французького короля в доброзичливості Сигізмунда I та щирому бажанні укладення договору [3, арк.199]. У вересні 1520 р. Антоні де Бревес прибув до резиденції французького короля Сен-Жермену, де був прийнятий на аудієнцію. Під час прийому у Франциска I посол просив про не надання жодної допомоги тевтонцям у війні з Польщею, яка розпочалася ще у 1519 р. та просив про допомогу королівству у цій війні. Також Сабадчук наголошував на бажанні Сигізмунда I пов'язати себе з Францією союзом [2, с.172]. Польська місія була прийнята прохолодно французьким королем, який у цей час не бажав зв'язувати себе тривалими союзами, зокрема з Польщею. Причиною чого могла бути впевненість Франциска I у міцному зв'язку між Ягеллонами та Габсбургами [2, с.172]. Можливо, навіть французький король сприйняв польську місію у 1520 р. як провокацію та чергові інтриги Габсбургів.

Фактично місія Сабадчука у 1520 р. до Франції провалилася і не досягла поставлених перед нею завдань. Усе ж, потрібно відзначити, що це посольство заклало підґрунтя для подальшого укладення союзів між Польщею та Францією, бо недвозначно продемонструвало бажання та готовність Сигізмунда I до співпраці з Валуа. У 1521 р. розпочалася перша італійська війна між Францією Валуа та Іспанією Габсбургів. Конфлікт розгорнувся навколо князівства Міланського. Король Франциск I у цей час опинився у складній ситуації і потребував союзників, що пов'язано з формуванням антифранцузького блоку між Священною Римською імперією Габсбургів, Англією та Ватиканом. Також, свою роль відіграла втрата династією Валуа Мілану у 1521 р. після поразки під

Бикокою та падіння Генуї у 1522 р., у самій Франції існувала загроза громадянської війни з Карлом де Бурбоном [4, с. 640].

У пошуках союзників король Франциск I звернувся на Схід Європи, розраховуючи на підтримку згідно з нещодавніх завірянь польської корони. Для здійснення цієї місії та визначення рівня готовності Польщі, Чехії та Угорщині до союзу з Францією у Центрально-Східну Європу був скерований дипломат та довірена особа французького короля Антоні де Рінкон де Медіа дель Кампо. Він був іспанським емігрантом, який з 1521 р. перебував на службі у французького короля [2, с.176].

Восени 1522 р. Антоні де Рінкон вирушив до Польщі через Угорщину, де планував погодити плани антигабсбурзького союзу з королем Людовиком II Ягеллоном та лідером угорської шляхти, трансильванським воєводою Яношем Запольяї [5, с.180]. Дипломат Франциска I не застав у Буді Яноша Запольяї та короля Людовіка II, який у цей час перебував у Чехії. Це змусило Антоні де Рінкона відразу ж попрямувати до Польщі [5, с.180]. У Кракові французький посол був прийнятий на аудієнцію у канцлера Польщі Кшиштофа Шидловецького. Після цього 24 грудня 1522 р. дипломат мав розмову з підканцлером Петром Томицьким, який у той час активно підтримував профранцузький вектор міжнародної політики королеви Бони. Заручившись підтримкою польської королеви та під канцлера, Антоні де Рінкон вирушив до Вільно, де перебував у той час король Сигізмунд I [2, с.176].

6 січня 1523 р. французький посол був прийнятий на офіційній аудієнції у польського короля, на якій Антоні де Рінкон застерігав Сигізмунда I про інтриги Габсбургів в Чехії та Угорщині проти Ягеллонів і пропонував від імені Франциска I союз та прихильність свого короля [5, с. 180–181]. 2 лютого того ж року французький дипломат мав ще одну аудієнцію у польського короля, на якій Сигізмунд I висловив приязнь французам і готовність до подальшої співпраці. Також, польський король зацікавився ідеєю підтримки угорських магнатів, зокрема Я. Запольяї, проти габсбурзького впливу та зголосився надати польських представників для посольства Антоні де Рінкона до трансильванського воєводи з метою узгодження дій проти австрійської династії [5, с. 180–181].

Під час цих переговорів був сформований перший проект одруження сина польського монарха Сигізмунда II Августа на французькій принцесі [5, с.181]. Антоні де Рінкон після зустрічі з Сигізмундом I вирушив до Я. Запольяї, намагаючись виконати умови своєї місії щодо створення сильного антигабсбурзького блоку в Центрально-Східній Європі [6, с. 211].

Зустріч французького посла та трансильванського воєводи виявилася успішною. Я. Запольяї також виказав свою підтримку антигабсбурзьких планів Франції. Після закінчення умов своєї місії в Угорщині, Антоні де Рінкон відправився до Венеції, де мав узгодити з французьким королем за посередництвом повіреного адмірала Боневіта, план подальших дій [2, с. 177].

З листів Антоні де Рінкона під час перебування дипломата у Венеції до адмірала Боневіта, який доправляв звіти до Франциска I, відомо про враження посла від переговорів з Ягеллонами, які стали основою доповідей французькому королю. Так, Рінкон писав: "якби війська польсько-чеські вирушили до Італії через Венецію, Карл і Фердинанд втратили б спокій, а може і щось більше, тому потрібно укласти мир і зміцнити ту приязнь, тому що король польський є дуже могутній і його слухає більша частина Угорщини" [2, с.178].

Весною 1523 р. з Венеції Антоні де Рінкон надіслав до Франції рапорт щодо успіхів своєї місії та можливості створення союзу з Польщею. Рапорт видався настільки привабливим на тлі складної ситуації, у якій опинилася Франція в Італії у 1523 р., де проти Франциска I виступали війська імператора, Іспанії та Англії, що вже 16 травня 1523 р. Антоні де Рінкон отримав інструкції з новими повноваженнями, листи та вірчі грамоти до ягеллонських королів. Згідно цих настанов, дипломат мав укласти попередні умови союзного договору з Сигізмундом I, Людовиком II угорським та Яношем Запольяї. Союз з польським монархом за дорученням французького короля мав бути закріплений подвійними шлюбними угодами Валуа та Ягеллонів [5, с. 181].

Лист Франциска I до Людовика II був досить прохолодним, бо французький король знав про міцний зв'язок угорського короля з Габсбургами, на відміну від листів до Сигізмунда I та Я. Запольяї, які відрізнялися дружнім тоном [7, арк. 170]. У цих листах йшлося про потребу тримання у таємниці польсько-французьких переговорів від Габсбургів, та якщо король Польщі вирішить все ж таки відновити домовленості 1500 р., то нехай висилає послів до Венеції, що зробить і сам Франциск I, щоб відвернути увагу неприятелів і не розкрити своїх планів раніше потрібного часу [7, арк. 170]. Місія Антоні де Рінкона мала підготовчий характер. Основною метою посла було визначення умов, на яких Польща згодилася би укласти союз з Францією.

З цими дорученнями у серпні 1523 р. Антоні де Рінкон приїхав до Кракова і вже 1 вересня мав аудієнцію у короля Сигізмунда I та королеви Бони, на якій пропонував укладення миру та династичні зв'язки, для чого король мав вислати посольство до Венеції з відповідними повноваженнями [7, арк.170]. З цього приводу Кжицький доносив Томицькому, який був в цей час відсутнім, що "король більше не приховує, що Антоні є послом короля французького, коли вже попередньо та новина розійшлась по Венеції" [7, арк. 283].

Антоні де Рінкон перебував у Кракові до січня 1524 р. Причиною того, що місія французького дипломата так затягнулася, було зволікання польського короля з остаточною відповіддю щодо умов та часу укладення союзу. Свою неквапливість Сигізмунд I у листі до Франциска I пояснював хворобою, а також сеймом Пьотроковським та потребою узгодження цього питання з сенатом [5, с. 181]. На думку польської дослідниці М. Богуки, проблема полягала у нерішучості польського монарха, слабкості його характеру [5, с.181]. Це твердження не зовсім відповідає дійсності, адже непевна позиція Сигізмунда I пояснювалася тим, що існувала реальна загроза створення союзу між Габсбургами та Москвою та було не вирішено питання з Тевтонським орденом.

Під час свого кількомісячного перебування у Кракові, Антоні де Рінкон спромігся укласти з Сигізмундом I таємні домовленості, про що дізнаємося з листа особистого лікаря польської королеви Валентіно від 19 жовтня 1523 р. до Альфонсо I Д'Естьє: "Таємно сюди прибув іспанець, посланець короля французького, який проводив уклади в справі одруження сина короля Франції з дочкою нашого і сильно наполягав на висланні послів до Венеції для укладення тих договорів шлюбних, а король французький поступить так же. Затримано того посла аж до закінчення сейму" [2, с.180].

Сигізмунд I у листі від 18 січня 1524 р. до Франциска I дякував за приязнь надану королем та обіцяв вплинути на племінника, але відповідь була складена дуже обережно, основним аргументом якої виступала турецька загроза. Сигізмунд I просив про допомогу і субсидії та радив Францискові укласти мир з противниками, щодо таємних домовленостей у Венеції, заявив, що це негідна справа, тому запропонував надіслати своїх послів на французький двір [7, арк. 171]. Таким чином, у 1523 р. польський монарх був готовий підписати угоду про союз з Францією, але посол Антоні де Рінкон не міг оформити договір, бо не мав повноважень на підпис подібного роду документів, тому вирішено було відправити посольство до Франції [8, арк.56]. Після від'їзду посла Франциска I у березні 1524 р. був сформований склад польського посольства, до якого увійшли воєвода Серазький Ієронім Ласький, брат примаса Яна Ласького, його брат Станіслав Ласький та воєвода Калішський – Вацлав Заремба [9, арк. 10].

Офіційною метою польської місії до Франції проголошено створення антитурецького союзу та захисту Європи від османів [9, арк. 10]. Цей крок обумовлювався потребою приховання від імператора справжньої мети місії та тримання у таємниці антигабсбурзьких планів, що могло спровокувати австрійську династію до рішучих дій, як проти Польщі, так і Франції.

У червні 1524 р. польська місія прибула до Амбуазу, де у той час перебував Франциск I [5, с.182]. Згідно з таємними інструкціями Сигізмунда I до своїх послів, Ієронім Ласький при нагоді мав порушити питання про польсько-французький союз і шлюбні домовленості. При цьому, в інструкції зазначалося, що "не можна порушувати гідності обох держав або інших обіцянок" [4, с. 640; 5, с. 182]. Можна припустити, що тут йшлося про те, щоб не приймати виразних зобов'язань проти Габсбургів. За доручення королеви Бони в обов'язки Ієроніма Ласького також входило питання вирішення проблеми герцогства Міланського [5, с. 182].

Посол Ієронім Ласький, перебуваючи при французькому дворі, розпочав укладення союзу між Францією та Польщею, за умовами якого два королівські роди пов'язувалися шлюбними вузами шляхом укладення союзу між сином Франциска I і однією з доньок Сигізмунда I Ядвігою або Ізабеллою, а син польського короля Сигізмунд II Август мав взяти у дружини французьку принцесу Магдалену чи Маргарет [5, с. 182]. Заручини планувалися на час, коли наймолодшому виповниться сім років, а сам шлюб, коли виповниться дванадцять років [5, с.182]. Обговорювалося питання посагу принцес з обох боків. Так, французька принцеса мала надати посаг у 100 тисяч дукатів, а польська, окрім звичного посагу у грошах, мала внести герцогство Міланське, а сам шлюб мав відбутися у Мілані чи Мейці. Хоча на час переговорів Міланське герцогство належало Габсбургам, планувалося його відвоювання спільними польсько-французькими силами.

Цей подружній союз, особливо навколо дочки Сигізмунда I від першого шлюбу, мав стати частиною антигабсбурзької політики Бони, бо до цього руки Ядвіги домагався імператор Карл V для свого брата ерцгерцога австрійського Фердинанда, а потім для маркграфа мантуанського Фредерика Ганзага [5, с.175]. Саме союз з Францією мав зірвати габсбурзькі династичні плани, бо шлюб з Ядвігою Ягеллонкою давав змогу не тільки впливу на польську політику та можливість в майбутньому претензій на польську корону, але й надавав права на втручання в угорське питання, бо по матері Ядвіга була представницею могутнього та знатного угорського роду Запольяї.

16 липня 1524 р. польські дипломати на чолі з Ієронімом Лаським уклали трактат союзу між Францією та Польщею, який включав у себе усі згадані шлюбні домовленості та зобов'язання протистояння впливу Габсбургів у Європі [6, с. 214]. При цьому польський посол, згідно доручень Сигізмунда I, не мав прав укладати шлюбні угоди, цей крок пояснюється усними інструкціями Бони. Ієронім Ласький та канцлер Франциска I Дюпрат склали та завірили своїми підписами перемир'я [2, с. 202]. Союз між Францією та Польщею мав бути ратифікований королями цих країн після закінчення великого посту на початку 1525 р. [5, с. 182]. На думку В. Поцехи, Сигізмунд I не

квапився ратифікувати договір через сильний вплив у цьому питанні на короля прогабсбурзьки налаштованого канцлера Кшиштофа Шидловецького та його партії [2, с. 202].

У вересні-жовтні 1524 р. послы Сигізмунда I повернулися до Кракова, склавши детальний звіт про свою місію та надавши польському монархові та канцлеру Кшиштофу Шидловецькому листи, підписані Франциском I, у яких висловлювалася подяка за підтримку Франції [5, с. 182].

На думку сучасного польського історика М. Біскупа, цей союз був для Сигізмунда I лише способом тиску на Відень та Мадрид, бо польський король був не готовий до зміни політичного курсу [4, с.640]. Ця теза є досить суперечливою. По-перше, Сигізмунд I вже робив спроби до цього укласти союз з Францією у 1520 р. та у 1519 р. По-друге, під час виборів імператора 1519 р. польський король підтримував певний час кандидатуру французького короля. По-третє, після виборів імператором Карла V польський король почав переоцінку своїх відносин з Габсбургами, пов'язану не тільки з невиконанням австрійською династією своїх передвиборчих обіцянок Ягеллонам, але й з початком наступу імператора у Центрально-Східній Європі з метою послаблення ролі польської династії. Усі ці чинники спонукали Сигізмунда I до пошуку союзників.

Польсько-французький трактат складав позитивне враження серед польської шляхти, але так і не був ратифікований через поразку Франциска I під Павією 24 лютого 1525 р. та його ув'язненням імператором Карлом V, що звело нанівець спроби створення антигабсбурзького союзу [5, с.183; 6, с.216]. Ще однією причиною нездійсненності польсько-французького союзу в цей час стала зміна умов договору Франциском I, який пообіцяв папі Клементу VII одружити свого сина Генріха на племінниці понтифіка Катажині Медичі [4, с.641].

Дізнавшись про ув'язнення французького короля, Сигізмунд I завірив Франциска I у своїй приязні і намагався організувати проект спільно з королем угорським та чеським Людовіком II та папою Клементом VII на захист французького короля [2, с.203]. Для цього була створена місія на чолі з угорським послом Стефаном Бродаріксом, який мав рушити до Риму [2, с.203]. Звідти дипломат мав спільно з папським нунцієм вирушити до імператора Карла V до Іспанії, аби там разом з польським послом Яном Дантишеком, який перебував при дворі цезаря, виступити за мирні переговори Габсбургів та Франції та оскаржити питання ув'язнення Франциска I. В останній момент папа відмовився від цих задумів, аргументуючи свою позицію тим, що вже надто пізно вести імператора та Валуа до миру [2, с.203].

Після відмови Ватикану в участі посольства, С. Бродарікс вирішив свою місію завершеною і повернувся до Угорщини. Тільки Ян Дантишек від імені польського короля просив, щоб імператор уклав мир з Францією, бо всьому християнському світу загрожують османи [2, с.203]. Хоча це не мало жодного впливу на особисті перемовини між Габсбургами та Францією, усе ж у цій ситуації польський король офіційно висловив свою профранцузьку позицію.

12 лютого 1526 р. Карл V рушив до Мадриду на особисту зустріч з Франциском I, Я. Дантишек хотів теж поїхати, щоб бути присутнім і особисто побачити французького короля, але імператор не взяв з собою жодного із послів. Польський посол таємно вислав свого писаря Фабіана Вояновського, доручивши йому через свого брата Станіслава Ласького зробити спробу зустрітись з Франциском I, але останнього на той момент уже не було у Мадриді [2, с. 203]. Так закінчилися спроби укладення альянсу між Валуа та Ягеллонами у 1500–1525 рр.

Отже, що польсько-французькі міждержавні відносини упродовж 1500–1525 рр. пройшли два етапи. Перший етап умовно можна визначити як підготовчий і віднести його до періоду 1500–1519 рр. Другий етап датувався 1520–1525 рр., як період безпосередньої співпраці та спроби створення міцної коаліції між Польщею та Францією. Оцінюючи спроби польсько-французького альянсу у 1500–1525 рр. варто наголосити на тому, що це короткотривале зближення польських і французьких інтересів було досить знаменним для династії Ягеллонів. Воно знаменувало напрямок західної політики Королівства Польського в перспективі звільнення від впливів імператора і папства, зміщення переваги магнатів до середньої шляхти. Це мало і свої позитивні аспекти, дозволивши Польщі уникнути наслідків французької поразки під Павією. Втягнення, хоча би тільки часткове і тимчасове, Польщі до акції протистояння інтригам Габсбургів в Європі було не тільки черговим кроком у експансії французької політики, але й спробою політичною у вигляді відокремлення Габсбургів від Сходу. Союз з Францією включив Польщу до загальноєвропейського супротиву Габсбургам в Італії, який складався з Франції, Англії Генріха VIII, папи Клемента VII, Венеції, Флоренції, Генуї, що розпочався після Павії, давши можливість Королівству поновити у подальшому контакти з Францією.

Список використаних джерел

1. Stone D. The Polish-Lithuanian State, 1386–1795. A History of East Central Europe / D. Stone. – Seattle: University of Washington Press, 2001. – 392 p.
2. Pocięcha W. Krolowa Bona (1494–1557). Czasy i Ludzie Odrodzenia / W. Pocięcha. – Poznan: Tow. Przyjaciół Nauk, 1949. – Т.ІІ. – 598 s.
3. Acta Tomiciana // [упоряд.: S. Gorski]. – Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1855. – Т.V. – 612 s.
4. Biskup M. Historia dyplomacji polskiej. Polowa X w. – 1572 / M. Biskup.

– W.: PWN, 1980. – 874 s. 5. Bogucka M. Bona Sforza / M. Bogucka. – W.: PIW, 1989. – 331 s. 6. Wojciechowski Z. Zygmunt Stary (1506–1548) / Z. Wojciechowski. – W.: PIW, 1979. – 432 s. 7. Acta Tomiciana // [упоряд.: S. Gorski]. – Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1857. – Т.VI. – 645 s. 8. AGAD MK. – Т.36. – F.56v. 9. Acta Tomiciana // [упоряд.: S. Gorski]. – Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1857. – Т.VII. – 651 s.

Александра Звягина

КОРОЛЕВСТВО ПОЛЬСКОЕ И ФРАНЦИЯ: ОСОБЕННОСТИ МЕЖДУНАРОДНЫХ СВЯЗЕЙ В 1500–1525 ГГ.

Целью этой статьи является рассмотрение контактов в сфере международных отношений между Францией под эгидой династии Валуа и Королевством Польским под властью династии Ягеллонов в 1500–1525 гг. В работе сделан анализ, очерчена специфика и выделены этапы польско-французского межгосударственного сотрудничества в указанный период. Рассмотрены дипломатические перипетии, особенности и результаты каждого из этапов сотрудничества двух монархий в 1500–1525 гг.

Ключевые слова: Королевство Польша, Ягеллоны, Франция, Валуа, международные отношения.

Olexandra Zvyagina

KINGDOM OF POLAND AND FRANCE: FEATURES OF INTERNATIONAL RELATIONS IN 1500–1525

The purpose of this article is to examine the contacts in the sphere of international relations between France under the Valois and the Kingdom of Poland under the rule of the Jagiellonians dynasty in the years 1500–1525. The main goal of this research is analyzed and outlines the specificity of the main stages in the Polish-French intergovernmental cooperation in this period. In this paper author considered diplomatic vicissitudes, features and results of each stage of the cooperation between the two monarchies in 1500–1525.

Key words: Kingdom of Poland, Jagiellonians, France, Valois, international relations.

УДК 94(477=438)“1904/1914”

Андрій Кліш

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ТА ПРОГРАМНІ ОРІЄНТИРИ КАТОЛИЦЬКО-СУСПІЛЬНОГО СОЮЗУ В ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано організаційні засади та програмні орієнтири Католицько-суспільного союзу, досліджено його ідейні принципи та суспільну діяльність, охарактеризовано мету, завдання та основні напрями діяльності організації, з'ясовано його ставлення до соціального питання, розкрито роль вищого духовенства у діяльності організації.

Ключові слова: Католицько-суспільний союз, Галичина, суспільно-християнський рух, Ю. Більчевський, Ю. Пельчар.

Соціальною базою формування суспільно-християнського руху в Галичині стало вище католицьке духовенство, а також активні представники робітничо-селянського середовища, пріоритетом діяльності яких було соціально-економічне оновлення суспільства на християнських засадах. Зазначений дуалізм сприяв тому, що наприкінці ХІХ ст. у Галичині зародилися дві течії суспільно-християнського руху: національно-католицька, що підтримувала програму позакласового об'єднання на засадах католицької моралі; та християнсько-соціальна, котра ставила за мету покращення економічного становища й підвищення соціального статусу робітників та селян.

До початку ХХ ст. польський суспільно-християнський рух не був монолітним. Зокрема, існувала значна кількість партій та організацій, котрі базувалися на християнських принципах. Однею із таких організацій був Католицько-суспільний союз (КСС).

Метою цієї публікації є дослідження організаційних засад та програмних орієнтирів КСС у Галичині на початку ХХ ст.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації зроблено спробу дослідження організаційних засад та програмних орієнтирів КСС у Галичині на початку ХХ ст., аналізу ідеології зазначеної організації, окреслення роль її представників у суспільно-політичному житті краю.

Тема дослідження не була безпосереднім об'єктом вивчення в українській історіографії. Окремі питання з цієї проблематики висвітлені у працях польських дослідників, зокрема К. Туровського [1], М. Тарнавського [2], М. Дембовської [3]. Низка праць, присвячена лідерам КСС – Ю. Більчевському [4] та Ю. С. Пельчару [5].

Тут варто відзначити детальну біографію єпископа Юзефа Більчевського, що вийшла з-під пера М. Тарнавського (перевидана у Кракові в 1991 р.) [2], у якій йдеться про інтерес до нього як до представника церкви, і вже потім – як до діяча польського католицького руху і автора роботи про соціальне питання. Г. Гжибек, характеризуючи діяльність Ю. Більчевського у суспільному житті Галичини на початку ХХ ст., підкреслював його роль у заснуванні та діяльності КСС, проаналізував роль духовенства у становленні зазначеної організації тощо [6].

З-поміж сучасних досліджень варто відзначити докторську дисертацію Т. Штохель-Набельської [7], присвячену польському партійному будівництву в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Аналізуючи спектр політичних сил зазначеного періоду науковець виокремила й суспільно-християнські. Зокрема, дослідниця коротко проаналізувала роль церковних лідерів та КСС у заснуванні та діяльності курсів з підвищення професійної кваліфікації. В. Вежбенець на прикладі Перемишля показав особливості польсько-українських відносин по обидві сторони польсько-українського кордону [8, s. 13–21].

Незважаючи на те, що окремі аспекти досліджуваної проблеми вже аналізувалися науковцями, варто зауважити, що на сьогодні задекларована проблематика ще не стала предметом окремого наукового дослідження. Власне у цьому й полягає наукова новизна публікації.

Джерельною базою написання статті послужили насамперед пастирські послання єпископів Ю. Більчевського [1; 10] та Ю. Пельчара [11]. Також важливу частину джерельної бази дослідження становлять матеріали тогочасної періодики, зокрема часописів "Głos Narodu", "Gazeta Koscielna", "Echo Przemyskie" та ін. Слід зазначити, що саме періодика є одним із найважливіших комплексів матеріалів для вивчення громадської думки та соціально-політичної складової життя суспільства, оскільки на її сторінках відображаються ті чи інші події, факти і явища історії.

На початку ХХ ст. у Галичині відбулися значні соціальні потрясіння. Зокрема, придушення робітничих демонстрацій у Львові, селянські страйки 1902 р. тощо. Церква не могла залишитися осторонь зазначених подій. Єпископ Ю. Більчевський провів зустрічі з представниками духовенства та світської інтелігенції з метою утворення католицької організації за німецьким зразком. Зокрема, у цих зустрічах прийняли участь архієпископ львівський Вірменської католицької церкви Ю. Теодорович, редактор часопису "Gazeta Koscielna" А. Пехнік, голова католицької читальні М. Тулле, представник католицького товариства "Скала" І. Корженевський, відомі діячі клерикального скерування Т. і В. Пілати [6, s. 72].

Ю. Більчевський у пастирських посланнях пропагував християнську демократію, яка повинна була змінити існуючі соціальні взаємини. Папа Лев ХІІІ у енцикліках протиставляв християнську демократію соціал-демократизму. Це було важливим кроком у прагненні церкви вирішити наболілі соціальні питання. Цей рух отримав також назву "народна християнська акція". Термін "народна християнська акція" ввів Папа Пій Х. Ю. Більчевський вважав, що християнська демократія – це діяльність на відновлення рівноваги у суспільстві на засадах християнської справедливості. Згідно з енциклікою Лева ХІІІ "Graves de communi" ("Про небезпеки для суспільства") від 18 січня 1901 р., християнська демократія мала протидіяти соціалізму та не ставити перед собою політичної мети [10]. Принципи християнської демократії не збігалися з поглядами поміркованих демократів, оскільки ті визнавали верховенство нижчих верств населення над вищими.

Розвиток суспільно-християнського руху не міг відбуватися без існування централізованої організації, яка мала б координувати його діяльність.

У березні 1904 р. за ініціативи львівського архієпископа Ю. Більчевського створено "Католицько-суспільний союз" ("Związek Katolicko-Społeczny") [12, s. 209]. Метою партії була праця над покращенням соціальних взаємин у Галичині на християнських засадах. КСС, на думку Ю. Більчевського, повинен ґрунтуватися на принципах та досвіді католицького "Volksverein", який упродовж декількох років у Німеччині зорганізував близько 400 тис. католиків, тим самим започаткувавши активні дії церкви у суспільно-політичному житті [13, s. 410]. Обрано керівництво союзу: депутат Т. Ченський – голова, М. Тулле, М. Ростворовський та о. А. Весолінський – заступники [14, s. 1–2].

КСС заявив про свою аполітичність та об'єднував у собі усі верстви суспільства. Окрім декларування релігійних завдань КСС мав також соціальні (утворення робітничих, селянських та ремісничих об'єднань), освітні (заснування католицьких часописів та читалень), економічні (підтримка "кас Райфайзена", сільськогосподарських гуртків, національної промисловості тощо) [11].

Слід зазначити, що утворення нового угруповання викликало жваву зацікавленість серед політичних партій Галичини. Зокрема, досить негативно до КСС ставилися "людовці". У своєму пресовому органі "Przyjacieł Ludu" вони неодноразово критикували новоутворену організацію [11; 16; 17; 18; 26]. Так, у статті "Нова партія" зазначалося, що попри заявлену аполітичність, КСС створений для "утримання народу в залежності від станчиків" [16, s. 1].

Основними завданнями КСС було зміцнення католицьких принципів у суспільному, родинному та особистому житті, а також у вихованні молоді; покращення суспільних взаємин у душі християнської справедливості; захисті національних прав, інтересів тощо [9, s. 366].

Для досягнення мети КСС планував здійснити низку заходів, зокрема підтримка будівництва церков у селах та викладання катехизису для дітей у позаурочний час; підтримка реколекцій; боротьба з пияцтвом, розкішшю, картярством та лихварством; поширення часописів та книг, написаних з релігійної точки зору; створення читалень, бурс, притулків, лікарень, будинків для бідних, а також виховних та виправних закладів для дітей із неблагополучних родин; турбота про сиріт та знедолених; підтримка емігрантів, які шукали роботу за кордоном.

Членом КСС, згідно зі статутом, міг стати кожен католик, незалежно від статі та соціального становища. Його обов'язком було жити та працювати згідно з правилами католицької віри та у національному душі; сплачувати щорічні членські внески. Усі члени КСС мали право голосу на зібраннях своєї парафії [9, s. 366].

КСС складався із парафіяльних філій, на чолі яких стояли парафіяльні ради. До їх складу входили місцеві священики, керівники католицьких товариств тощо. Парафіяльна рада більшістю голосів обирала голову, його заступника, секретаря та скарбника. Збори кожної філії повинні були збирати принаймні чотири рази на рік під керівництвом голови або його заступника.

На чолі КСС стала єпархіальна рада, яка обиралася що три роки. На ній обирали головуючого та його заступників на період зібрання, а усі рішення ухвалювалися більшістю голосів за наявності хоча б третини членів ради [28, s. 371].

Основним виконавчим органом КСС, згідно зі статутом, був єпархіальний комітет. До його функцій входило: допомога у організації церковнопарафіяльних зібрань; контроль над їх діяльністю тощо. Також у статуті зазначалося, що при ліквідації КСС, його майно передавалося регіональним осередкам та призначалося на добродійність.

Ю. Більчевський вважав, що КСС мав підтримувати суспільно-християнський рух у Галичині [21, s. 454–456].

Для участі у КСС Ю. Більчевський запрошував усіх католиків, оскільки вважав, що потрібно утворити сильну організацію із осередками у кожному місті та селі Галичини. Союз не мав конкурувати із існуючими соціальними католицькими товариствами, а навпаки допомагати у їх діяльності, зокрема у закладанні та підтримці дешевих їдалень, народних читалень, "кас Райфайзена", сільськогосподарських гуртків, юридичних консультацій тощо. Робота КСС мала виконуватися передусім мирянами [1, s. 365].

Ю. Більчевський виділив три основні блоки завдань КСС: релігійні – охорона та поширення католицьких принципів у особистому, родинному та суспільному житті; патріотичні – поширення національної освіти; соціальні – оздоровлення суспільних взаємин усіх прошарків населення [1, s. 365–366].

Митрополит закликав до заснування осередків КСС, наголошував на необхідності призначення відповідальних осіб та забезпечення коштами [1, s. 366].

Ю. Більчевський подав також основні обов'язки членів КСС: жити у відповідності із вченням Церкви, поширення ідей християнської справедливості, сприяння діяльності та розвитку КСС за допомогою "добрих справ" у парафії та статутні внески [1, s. 366].

У пастирських посланнях Ю. Більчевський та Ю. Пельчар закликали у своїх єпархіях вступу до лав КСС. Проте упродовж 1904–1905 рр. кількість його членів була незначною [12; 19; 20]. У зв'язку з цим вирішено модифікувати структуру КСС. Замість організації, що охоплювала усю Галичину, створювалися товариства на місцях. Кожна парафія утворювала локальне товариство на чолі із парафіяльною радою, яка делегувала представників до єпархіальної ради – керівного органу єпархіального союзу [13, s. 411–412]. Така децентралізація мала певний ефект.

У таких умовах провідну роль у становленні КСС мало відігравати духовенство. Для нього Ю. Більчевський опублікував детальну інструкцію діяльності, згідно з якою місцевий священик під час проповіді зачитував "Пастирський лист на Великий Піст про необхідність самопожертви" щодо соціальних питань та необхідності утворення католицької організації [4, s. 208–209]. Настоятель запрошував вибраних людей, які підтримували вчення Церкви, до парафіяльного будинку, вручав статут КСС та пояснював спосіб закладення його осередку. У містах, через небезпеку зустрічі з соціалістами, Ю. Більчевський рекомендував запрошувати за допомогою листів. Загальна кількість парафіяльної ради мала нараховувати 24 особи, зокрема до її складу мали входити місцевий

священик та активісти католицьких об'єднань, що діяли у парафії. Решту членів обирали за погодженням зі священиком більшістю голосів. У деяких парафіях кількість членів ради могла бути, меншою, проте настоятель мав залучити до неї місцевого колатора (покровитель церкви, або її засновник), учителя народної школи, мера міста або війта гміни. Рада мала репрезентувати усі верстви населення та гмін, що входили до складу парафії [22, s. 371–372].

Обов'язки парафіяльної ради полягали у проведенні регулярних зібрань (принаймні 4 рази на рік), а основним її завданням була підтримка настоятеля у його душпастирській праці, особливо у благодійних та соціальних акціях. Рада та настоятель спільно реалізовували християнську соціальну акцію [22, s. 372]. Кожен осередок КСС потребував приміщення для проведення зібрань, лекцій тощо. Окрім того повинні відбуватися католицькі віча, що мали запобігати антирелігійній агітації у парафії. Особливої популярності організація набула у Перемишльській єпархії, до якої входило близько 300 парафій.

У 1906 р. Ю. Пельчар видав "Пастирське послання на Великий піст 1906 р. Про обов'язки католиків в наші часи і про потребу католицької організації" [11]. У кінці цього документу опубліковано статут КСС, згідно з яким, центром товариства було м. Перемишль, а його діяльність розповсюджувалася на усю Перемишльську єпархію [11]. Слід зазначити, що статутні вимоги нічим не відрізнялися, які раніше виклав Ю. Більчевський, проте КСС прийняв чіткі політичні ознаки і у 1906 р. взяв участь в виборах уже під своїми політичними гаслами. КСС у Перемишльській єпархії у 1911 р. нараховував 150 тис. членів [23, s. 1–2], тут закладено 101 читальні та 93 сільськогосподарських гуртків [16, s. 159].

Натомість у Львові до 1912 р. КСС не був популярним, практично не маючи парафіяльних осередків. З метою популяризації організації Ю. Більчевський вирішив реорганізувати організацію, затверджено новий статут [1, s. 86; 3, s. 312–323]. До оновленого організаційного комітету увійшли: о. П. Сапега (голова), ректор семінарії Ю. Гавожевський та С. Х. Бадені (заступники), а також о. А. Шукальський (секретар). У складі виконавчого відділу між іншими були оо. С. Шидельський та А. Весолінський. Оновлено також секретаріат КСС і він став ключовим елементом в успіху акції. Секретар А. Шукальський курував утворення та розвиток парафіяльних осередків. Окрім того при секретаріаті утворено юридичну службу [2, s. 163]. КСС допомагав діяльності "кас Райфайзена" та сільськогосподарських гуртків. З метою популяризації діяльності КСС, секретаріат публікував у галицькій та закордонній пресі замітки, а також налагоджував взаємини із аналогічними організаціями Австро-Угорської монархії [6, s. 73–74]. Працю секретаріату фінансував зі своїх прибутків Ю. Більчевський [2, s. 160–166]. Для залучення додаткових коштів о. А. Шукальський заснував торговий відділ секретаріату, який розповсюджував, насамперед, церковні предмети [6, s. 74]. Для покращення діяльності КСС Ю. Більчевський профінансував спорудження окремого приміщення – Католицького дому, урочисте відкриття якого відбулося 29 січня 1911 р. У ньому, окрім секретаріату КСС, розміщувалася редакція часопису "Gazeta Niezalezna" [25, s. 4–5]. Діяльність КСС перервав початок Першої світової війни.

Таким чином, Католицько-суспільний союз відіграв важливу роль у становленні польського суспільно-християнського руху в Галичині. Попри те, що офіційно КСС був аполітичною організацією, його вплив (особливо у Перемишльській єпархії) був значним.

Список використаних джерел

1. Turowski K. Historia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Polsce / Konstanty Turowski. – Т. 1. – Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, 1989. – 590 s.
2. Tarnawski M. Arcybiskup Józef Bilczewski: Krótki rys życia i prac / M. Tarnawski. – Lwow: Nakł. Tow. "Bib-ka religijna", 1924. – 212 s.
3. Dębowska M. Akcja społeczna w archidiecezji lwowskiej za rządów arcybiskupa Józefa Bilczewskiego (1901–1923) / Maria Dębowska // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne: organ Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. – Т. 61. – Lublin, 1992. – S. 227–374.
4. Krętosz J. Inicjatywy duszpasterskie arcybiskupów lwowskich obrządku łacińskiego (1900–1939) / Ks. Józef Krętosz // Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 2003. – Т. 36. – Z. 1. – S. 196–216.
5. Król L. Postawa wierności w życiu i w twórczości św. Józefa S. Pelczara / Ks. Lech Król // Studia Włocławskie. – 2007. – Т. 10. – S. 242–257.
6. Grzybek G. Zadania Związku Katolicko-Społecznego w nauczaniu pasterskim arcybiskupa Józefa Bilczewskiego / Grzegorz Grzybek // Akcja: Pismo Akcji Katolickiej Diecezji Bielsko-Żywieckiej. – 2001. – Nr 4 (54). – S. 15–19.
7. Stochel-Nabielska T. Das polnische Parteispektrum in Galizien vor 1914. Eine Bestandsaufnahme der Bemühungen um die Demokratisierung des Landes. Diss. Dr. Phil. / T. Stochel-Nabielska. – Wien, 2008. – 377 s.
8. Wierzbieniec W. Between West and East. Multi-ethnicity and religious diversity as part of the cultural heritage of border cities: a case study of Przemyśl / Waclaw Wierzbieniec // Trans-border economies – new challenges of regional development in democratic world. Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im. Ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu. – Jarosław, 2013. – S. 13–21.
9. Bilczewski J. O potrzebie ofiarności. List pasterski do Duchowieństwa i wiernych – 2 lutego 1906 / J. Bilczewski // Listy pasterskie i Mowy okolicznościowe. Mikołów-Warszawa: Nakładem Księgarni Karola Miarki, 1908. – S. 343–368.
10. Bilczewski J. W sprawie społecznej – list pasterski do duchowieństwa i wiernych / <http://www.dystrybucjonizm.pl/sw->

[jozef-bilczewski-w-sprawie-spoecznej-list-pasterski-do-duchowieństwa-i-wiernych/](http://www.ultramontes.pl/pelczar-na-wielki-post-1906.htm) 11. Pelczar J. S. List pasterski na Wielki Post R. 1906. O obowiązkach katolików w naszych czasach i o potrzebie organizacji katolickiej (Do odczytania z ambon w niedzielę Starozapustną 11 lutego 1906) / bp Józef Sebastian Pelczar. – Przemysł, 1906. – Режим доступу: <http://www.ultramontes.pl/pelczar-na-wielki-post-1906.htm>. 12. Pechnik A. Praca społeczna w Galicji / A. Pechnik // Ruch Chrześcijańsko-Spoeczny. – № 9. – 1.II.1905. – S. 209. 13. Kursy społeczne we Lwowie // Ruch Chrześcijańsko-Spoeczny. – Nr. 18. – 15.VI.1906. – S. 410–412. 14. Związek Katolicko-Spoeczny // Głos narodu. – Nr 146. – 27.V.1904. – S. 1–2. 15. Dalszy dowód // Przyjaciel Ludu. – № 42. – 21.X.1906. – S. 15. 16. Nowe stronnictwo // Przyjaciel Ludu. – № 22. – 29.V.1904. – S. 1–2. 17. Obłudnicy niedzielna // Przyjaciel Ludu. – № 50. – 11.XII.1904. – S. 1–2. 18. Polska // Przyjaciel Ludu. – № 22. – 29.V.1904. – S. 9–10. 19. Z katolickiego ruchu społecznego // Przegląd powszechny. – 1905. – T. LXXXV. – S. 283–286. 20. IV Konferencja księży dzikanów Przemysłu // Kronika Diecezji Przemyskiej. 18.IX. 1905. – S. 306. 21. Z katolickiego ruchu społecznego // Przegląd powszechny. – 1905. – T. LXXXV. – S. 454–456. 22. Bilczewski J. Instrukcja dla PW. Duchowieństwa w sprawie organizacji Związków katolicko-spoecznych / J. Bilczewski // Listy pasterskie i mowy okolicz. T. 1. – Mikołów-Warszawa, 1908. – S. 343–375. 23. Z działalności Związku Katolicko-Spoecznego w Przemysłu // Echo Przemyskie. – Nr. 7. – 22.I.1911. – S. 1–2. 24. Dzwonkowski R. Listy społeczne biskupów polskich, 1891–1918 / Roman Dzwonkowski. – Paris: Editions du Dialogue, Société D'Éditions Internationales, 1974. – 214 s. 25. Szydelski S. Chrześcijański ruch robotniczy w dawnym województwie lwowskim (1898–1939) / S. Szydelski // ChS. – № 16. – 1984. – Z. 12. – S. 4–5. 26. Wyszło szydło // Przyjaciel Ludu. – № 27. – 3.VII.1904. – S. 1. 27. Statut "Związku katolicko-spoecznego" diecezji przemyskiej pod opieką NMP Królowej Korony Polskiej // Kronika Diecezji Przemyskiej. – R. 6: 1906. z. 1. – S.11–14. 28. Bilczewski J. Instrukcja dla PW. Duchowieństwa w sprawie organizacji Związków katolicko-spoecznych / J. Bilczewski // Listy pasterskie i Mowy okolicznościowe. Mikołów-Warszawa: Nakładem Księgarni Karola Miarki, 1908. – S. 368–375.

Андрей Клиш

**ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ПРИНЦИПЫ И ПРОГРАММНЫЕ ОРИЕНТИРЫ
КАТОЛИЧЕСКО-ОБЩЕСТВЕННОГО СОЮЗА В ГАЛИЧИНЕ В НАЧАЛЕ XX СТ.**

В статье проанализированы организационные принципы и программные ориентиры Католическо-общественного союза, исследованы его идейные принципы и общественную деятельность, охарактеризованы цели, задачи и основные направления деятельности организации, выяснено его отношение к социальному вопросу, раскрыто роль высшего духовенства в деятельности организации.

Ключевые слова: Католическо-общественный союз, Галичина, общественно-христианское движение, Ю. Бильчевский, Ю. Пельчар.

Andriy Klish

**ORGANIZATIONAL PRINCIPLES AND PROGRAMMATIC ORIENTATIONS OF THE
CATHOLIC SOCIAL UNION IN GALYCHYNA AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY**

The article analyzes the organizational principles and policy orientations Catholic-social union, investigated its ideological principles and social activities, the goals, objectives and main activities of the organization, explained his attitude to the social question, the role of the higher clergy in the organization.

Key words: Catholic social union, Galychyna, public-christian movement, Y. Bilczewski, Y. Pelczar.

УДК 94(438)

Уляна Безпалько

ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ОБРЯДОВОЇ ПРАКТИКИ ЯК ПРІОРИТЕТНА СКЛАДОВА СТАНОВЛЕННЯ УНІЙНОЇ ЦЕРКВИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано проблему збереження православної обрядової практики як пріоритетну складову становлення Російської унійної церкви на початку ХХ ст., висвітлено деякі особливості розбудови католицизму східного обряду в контексті унійної діяльності митрополита Андрія Шептицького та Леоніда Федорова.

Ключові слова: православний обряд, Унійна церква, А. Шептицький, Л. Федоров, латинізація.

Актуальність дослідження визначається потребою наукового висвітлення та осмислення проблем і перспектив розбудови Католицької церкви східного обряду в Російській імперії на початку ХХ ст., необхідністю чіткого структурованого аналізу теоретичних засад і канонічно-нормативної бази зазначеного процесу, вивченням ролі східного обряду у формуванні нової греко-католицької ідентичності на теренах Російської імперії.

Наукова новизна публікації полягає у спробі комплексного дослідження процесів становлення унійної моделі трансформації церковно-християнського простору в Російській імперії крізь призму збереження і розвитку східної християнської традиції.

Метою статті є визначення основних проблем збереження "чистоти" православного обряду як однієї з концептуальних основ становлення Російської греко-католицької церкви.

Об'єктом дослідження є Російська католицька церква східного обряду (далі – РКЦСО) на початку ХХ ст.

Предмет дослідження – процеси розбудови російського унійного руху зазначеного періоду, заснованого, в першу чергу, на збереженні східної літургійної традиції.

Хронологічні рамки досліджуваної проблеми охоплюють період зародження і розвитку РКЦСО від моменту структуризації першої громади до утворення Російського католицького екзархату (1901–1917 рр.).

Різноманітні аспекти проблем розбудови і становлення РКЦСО, зокрема, під проводом митрополита А. Шептицького, розвитку унійного руху в його суспільно-культурному дискурсі, формування інституційної моделі функціонування РКЦСО висвітлені у працях таких вітчизняних та зарубіжних дослідників, як Ю. Аввакум [1], Е. Бистрицька [2], М. Вавжонек [3], Л. Гентош [4], А. Тамборра [5], О. Юдін [6].

Аналізуючи процеси зародження і розвитку унійного руху на території Російської імперії на початку ХХ ст., неможливо обійти увагою питання збереження ідентичного східного обряду богослужіння як одного з основоположних аспектів становлення Унійної церкви. Попри позірну очевидність і важливість зазначеного питання, інтеграція східної обрядової практики у католицьку канонічну традицію у Російській імперії проходила доволі болісно та неоднозначно, і пов'язувалася з низкою труднощів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Для повноти розуміння проблеми, варто зазначити, що проект російського уніонізму з самого початку визначався його творцями, зокрема папою Левом XIII та митрополитом Галицьким Андреем Шептицьким, як такий, що скеровувався на розбудову католицизму східного взірця в усій повноті обрядової "чистоти" при канонічному підпорядкуванні Святому Престолу [5, с. 297–298]. Формат нової унії до певної міри протиставлявся концепції створення Греко-католицької церкви, котра діяла на території Східної Галичини і відзначалася високим рівнем латинізації, на що неодноразово вказували її численні критики, у тому числі, й з-поміж лідерів унійного руху [7, с. 70–72].

Окреслену тезу безпосередньо підтверджують основні положення енцикліки папи Лева XIII "Orientalium dignitas Ecclesiarum" ("Про гідність Східних церков") від 1894 р., у якій чітко вказувалося на потребу всебічного збереження та захисту східно-обрядової ідентичності у лоні вселенської Католицької церкви. Зазначений документ одним із основних завдань місійної діяльності католицизму називав "збереження питомого для східних порядку", а різноманітність обрядів визначав як інструмент для утвердження християнської і католицької єдності [8, с. 143–153].

Більше того, зазначене послання Лева XIII застерігало католицьких місіонерів від необдуманих і шкідливих спроб латинізувати східний обряд й порушити цілісність літургійних форм і традицій Східної церкви. Крім того, суттєво обмежувалися методи прозелітичної діяльності, а при переході у

католицизм окремих вірян східного обряду заборонялося заохочувати їх до зміни обряду на латинський. У випадку нехтування папськими вказівками, передбачалося застосування доволі суворих санкцій, аж до виключення із сану.

У цілому, аналізуючи текст енцикліки "Про гідність Східних церков", можемо відмітити, що зазначений документ однозначно скеровувався на створення оптимального середовища для збереження і розвитку східного обряду в канонічній єдності зі Святим Престолом, а також правове врегулювання деяких аспектів його внутрішнього функціонування, зокрема, розбудови системи духовної освіти, вирішення питань, пов'язаних з укладанням змішаних шлюбів тощо [9, с. 755–758].

Керуючись зазначеними настановами Святого Престолу і власними візіями проблеми відновлення церковної єдності, митрополит А. Шептицький розробив проект поширення католицизму східного обряду в Росії, котрий і був реалізований упродовж 1900–1917 рр. і завершився створенням Російського католицького екзархату [10, с. 324–325].

У центрі ідеологеми унійного руху в Росії, звісно ж, перебувало питання збереження східної літургійної практики і обрядових форм, як визначального чинника російської духовної та, до певної міри, національної ідентичності. Впродовж усієї унійної діяльності митрополит А. Шептицький опирався на основоположний принцип руху, проголошений папою Левом XIII і продовжений його наступниками – "Ut orientales catholici fiant, non ut fiant latini" ("Щоб східні були католиками, а не латинцями"). Саме ця теза стала концептуальною для формування теоретичного підґрунтя розбудови російського католицизму східного обряду і творення практичних передумов для цього процесу [11].

Своєрідним програмним документом для внутрішнього вжитку в середовищі російських унійних громад стало "Пастирське послання митрополита Андрея (Шептицького) до греко-католицького духовенства в Росії" від 3 травня 1908 р. [9, с. 240–245]. Враховуючи ситуацію канонічної невизначеності існування російських греко-католиків та секретність отриманих митрополитом повноважень на керівництво уійним рухом у Росії, це послання являло собою чи не єдиний офіційний нормативний документ, скерований на врегулювання процесів інституалізації й життєдіяльності новоствореної РКЦСО. Слід зазначити, що послання також носило секретний характер, і його поширення пов'язувалося із значними труднощами.

У зазначеному посланні А. Шептицький, передусім, наголошував на необхідності для греко-католицького духовенства в усій повноті дотримуватись "чистоти" східного обряду при здійсненні богослужінь, не залишаючи можливості для довільного трактування цієї категоричної вказівки. Метою досягнення церковної єдності митрополит визначав не уніфікацію обрядової практики, а досягнення істинного православного благочестя у євангельському дусі. Поширена в окремих випадках обрядова "творчість" відокремлених одне від одного лідерів російського католицизму східного обряду була неприйнятною і шкідливою для справи становлення уійного руху в цілому. Варто зазначити, що А. Шептицький у своїй обрядовій консервативності керувався міркуваннями стратегічного характеру, бажаючи досягти максимально ефективного результату поширення уійного руху на російських теренах [9, с. 241–242]. Необхідність такої категоричності зумовлювалася особливостями внутрішнього становища в середовищі російських греко-католицьких громад, котрі ми розглянемо нижче.

Відсутність чіткого юридичного підпорядкування певному адміністративному осередку на початковому етапі становлення російських греко-католицьких громад призвела до того, що розуміння концептуальних основ становлення уійного руху й бачення шляхів його практичної реалізації в окремих представників католицького східно-обрядового духовенства у Росії суттєво відрізнялися, й нерідко еволюціонували в межах абсолютно полярної амплітуди поглядів. Зокрема, у середовищі уійних громад не було однозначної визначеності щодо можливості застосування в богослужбовій практиці певних латинських запозичень, необхідності кардинального очищення східного обряду і методології налагодження міжконфесійних взаємин з офіційним православ'ям та Російською католицькою церквою.

Аналізуючи листування митрополита А. Шептицького з лідерами громад російських католиків східного обряду, зокрема, І. Дейбнером, О. Зерчаніновим, можна простежити відсутність чітких релігійно-світоглядних орієнтирів щодо обрядового питання навіть у цих, відданих уійній справі та особисто митрополиту А. Шептицькому, осіб. На противагу зазначеним діячам, єдиним сподвижником уійного руху, котрий володів чітким стратегічним баченням перспектив розбудови РКЦСО та залишався переконаним і послідовним поборником "чистоти" східного обряду впродовж усієї своєї духовної діяльності, був Леонід Федоров, про внесок якого у розвиток уійного питання йтиметься далі.

Нагадаємо, що Л. Федоров прибув до львівської резиденції митрополита А. Шептицького у 1902 р., маючи намір продовжити богословські студії у Римі. Це знайомство мало наслідком багаторічну плідну співпрацю у розбудові російського католицизму східного обряду [12, с. 46–47].

За підтримки митрополита, Л. Федоров отримав змогу продовжити духовну освіту в провідному католицькому закладі – єзуїтській папській колегії у містечку Ананья, неподалік від Риму. Під час навчання Л. Федоров проявив себе як блискучий і працелюбний студент, хоч йому і довелося зіткнутися із низкою труднощів, як побутового, так особистого характеру (незнанням італійської мови, яку доводилося вивчати у вільний від безпосередніх занять час, фінансовою скрутою – єдиним джерелом матеріальної підтримки для нього залишався А. Шептицький), так і з глибокими концептуально-ідеологічними проблемами – відстоюванням права називатися католиком східного обряду і проблемою збереження власної культурно-духовної ідентичності у наскрізь латинізованому середовищі [10, с. 55–56]. Про це він неодноразово писав А. Шептицькому: "Незважаючи на всі старання "добрих" латинників та ультракатоликів, я і надалі залишаюсь палким та несхитним пропагандистом та захисником східного обряду, а через це і зазнаю всіляких утисків" [9, с. 110].

Поширення пролатинських настроїв серед російських католиків, а, зокрема, серед їх духовних лідерів, вкрай непокоїло Л. Федорова, на що він неодноразово вказував у листах до А. Шептицького. Л. Федоров особливо наголошував на необхідності втручання Римської курії у врегулювання таких проблем, як перехід росіян у католицизм латинського обряду без папського дозволу і без поважної причини на отримання такого дозволу. Він ішов ще далі й пропонував максимально обмежити можливість таких переходів, аби уникнути повторення невдалого досвіду Берестейської унії, котра стала знаряддям латинізації Галичини [9, с. 136].

Окрім того, Л. Федоров у листах до митрополита А. Шептицького неодноразово наполягав на необхідності розробки та запровадження одноманітності та суворого порядку у східному обряді, позаяк, користуючись відсутністю єдиних нормативно затверджених канонів богослужіння, греко-католицькі священнослужителі часто дозволяли собі досить вільні інтерпретації обрядових установ. А це, у свою чергу, призводило до виникнення численних непорозумінь та провокувало скептичне сприйняття усїєї східної традиції з боку її супротивників, зокрема, польського католицького кліру [9, с. 170].

Л. Федоров ставив за мету очистити східну літургійну традицію РКЦСО від пізніших доповнень, запозичених із богослужіння західного обряду, а також дещо скоротити і модернізувати східний обряд, щоб наблизити його до потреб тогочасного російського суспільства, водночас уникнувши звинувачень в латинізації. Загалом, Л. Федоров розробив цілу низку пропозицій та рекомендацій щодо уніфікації східного обряду відповідно до його історичного духу й формули, при цьому виявивши колосальний рівень богословсько-теологічної підготовки і розуміння справжньої сутності католицизму східного обряду [9, с. 204–208].

Водночас, орієнтуючись у теоретичних дискурсах уніонізму, Л. Федоров нерідко допускав надмірну жорсткість і упередженість в оцінках чисто практичних проблем, що стосувалися розбудови Церкви російських греко-католиків. Досить промовистим був той факт, що Л. Федоров критикував навіть А. Шептицького за недостатньо ревне збереження ідентичності східного обряду на території Галицької митрополії, вказуючи на неглибоке усвідомлення митрополитом своєї приналежності до візантійської християнської традиції: "Ви знаєте наш обряд, але не відчуваєте його, не живете ним, і тому не можете ще зрозуміти, в чому полягає його чистота. Ваше серце загорілось любов'ю до пропадаючих душ, а Вашим розумом Ви усвідомили необхідність збереження обряду для навернення схизматиків у лоно Католицької церкви. Тут немає нічого дивного: Ви виховувались в побожній латинській родині і, зрозуміло, глибоко прониклись духом цього обряду і західної культури" [9, с. 529–530].

Також слід враховувати той чинник, що Л. Федоров довгий час перебував за межами Росії і більшість інформації про тогочасний стан справ у Католицькій церкві та у державі загалом, черпав із особистого листування з матір'ю, близькими та соратниками по унійному руху. Тому не завжди його бачення було адекватним й виваженим, іноді, тяжіючи до ідеалізму, або ж, навпаки, – до надмірної категоричності. Деякі прихильники унійного руху і соратники А. Шептицького піддавали критиці Л. Федорова за упереджене ставлення. Зокрема, о. Лазар Березовський, навіть схилився до ідеї усунення Л. Федорова від керівництва унійним рухом [13, арк. 8].

Княгиня Наталія Ушакова – одна з активних прихильниць ідеї унії, писала Л. Федорову в 1907 р., оцінюючи ситуацію досить негативно: "Ви говорите про відродження Російської церкви. Адже її нема. Де російські католики? Насправді ж повна байдужість до своєї Церкви і якась протестантська ненависть до католиків... Адже ні громади, ні грошей, нічого нема. Ви кажете, що до нас ставляться недовірливо тому, що ми не юридична особа. Ні, просто тому, що ми католики, тобто поневолювачі, інтриганти, прихильники "чужого", зрадники" [9, с. 142–143].

Висвітлення процесу особистого духовного зростання та еволюції поглядів Л. Федорова на роль та значення Унійної церкви у розвитку світового релігійного процесу не становить предмету нашого дослідження, проте все ж у контексті співпраці з митрополитом А. Шептицьким і розуміння

парадигми розвитку унійного руху в Росії буде доцільним побіжно проаналізувати деякі погляди Л. Федорова на зазначену проблему, генеровані під час відбування його чернечого послуху у монастирі Каменця, в Боснії. Цей послух тривав упродовж 1912–1913 рр. і став корисним духовним досвідом для особистості майбутнього екзарха російських греко-католиків.

Спілкування Л. Федорова з митрополитом у цей час не припинялося, проте набуло дещо іншого, більш філософського налаштування. Л. Федоров багато медитував, займався різноманітними духовними практиками, переосмислював свою власну роль у розбудові російського уніонізму та розмірковував над подальшою долею і шляхами розвитку Церкви східних католиків Росії. Проживши тривалий час на території Галичини і близько ознайомившись з внутрішнім устроєм Греко-католицької церкви, очолюваної А. Шептицьким, Л. Федоров у своєму добровільному відлюдництві у Каменецькому монастирі отримав змогу проаналізувати накопичений досвід спілкування з унійними ієрархами та священнослужителями, громадами галицьких греко-католиків тощо [9, с. 492–505, 507–509, 512–545, 549–557, 559–583, 585–587, 591–594, 595–602].

Поступово Л. Федоров дійшов висновку, що галицька модель унії не лише є морально застарілою і не підходить для екстраполяції на російські терени, але й вимагає суттєвої внутрішньої трансформації, для збереження себе як форми релігійно-культурної ідентичності. Слід зазначити, що А. Шептицький, який у цілому розділяв такі погляди Л. Федорова і неодноразово наголошував на необхідності очищення галицької Унійної церкви від латинізуючих її обрядових нашарувань, на цьому етапі застерігав свого сподвижника від “обрядового східного шовінізму” – і, вочевидь, мав на те підстави [9, с. 563]. Хоча, слід зазначити, що, попри гостру категоричність деяких суджень, загалом критика Л. Федорова носила обґрунтований характер і стосувалася тих аспектів, у середовищі яких на сьогоднішній день необхідно шукати пояснення занепаду унійного руху в Росії.

Л. Федоров писав митрополиту: “Ви ідентифікуєте Вселенську Церкву з провінційною Латинсько-Римською Церквою і дух цієї останньої приймаєте за дух Вселенського Християнства” [9, с. 565]. Він обстоював право Східної церкви на збереження власної обрядової ідентичності і власних традицій. Не відкидаючи канонічної зверхності і морального авторитет Святого Престолу, Л. Федоров критикував Апостольську Столицю за те, що вселенськість християнства у тогочасному трактуванні Ватикану базувалася лише на традиціях західних європейських церков, цілком відкидаючи східну традицію. Л. Федоров відстоював рівноправність Унійної церкви з іншими провінційними латинськими церквами, розуміння якої бракувало у середовищі греко-католицьких громад.

Серед існуючих нагальних проблем у розвитку уніонізму, Л. Федоров в першу чергу відзначав скептичне і недоброзичливе в цілому ставлення західних церковників до східнообрядового католицизму, як чогось половинного, неповноцінного: “...той же самий папа і ті ж кардинали і єпископи, як західні християни, не тільки не розуміють нас, але всіма силами намагаються нас латинізувати, прилучити до своєї релігійної культури. Для них... наш обряд – історичний пережиток, абсурд” [9, с. 566–567]. У листах до А. Шептицького Л. Федоров сміливо критикував Католицьку церкву за притаманні їй недоліки, а саме: нестачу аскетизму, занепад обрядової естетики, брак простої, живої віри, утилітаризм, зманіженість, пріоритет практицизму і раціоналізму. У поверненні Вселенської церкви до витоків апостольського християнства вбачав Л. Федоров особливу місію унійного руху.

Аналогічно засуджував Л. Федоров прагнення унійного духовенства Галичини в усьому наслідувати своїх західних одновірців, у чому вбачав яскраве свідчення приниженого і упослідженого становища греко-католицького кліру: “...кожен польський канонік в Галичині вважає себе вище руського митрополита”. Прикро враженим був Л. Федоров прагненням греко-католицького духовенства вихолостити східний обряд, позбавити його всіх найбільш яскравих та відмінних від західного обряду ознак – інституту дияконства, причащання дітей, суворості постів, символізму обряду і точності його дотримання [9, с. 569–570].

Порівнюючи традиційне православ'я і Унійну церкву, Л. Федоров відзначав безсумнівні переваги першого, оскільки, хоча недоліки й були присутні в однаковій мірі в обох конфесіях (хабарництво і малоосвіченість священнослужителів, недостатньо ретельне виконання обрядових приписів), проте ортодоксальна церква, позбавлена елементів латинства, була ближчою до широких верств суспільства. Також Л. Федоров вказував на необхідність розширення в унійній церкві практики целібату священнослужителів, оскільки лише за цієї умови було можливим забезпечення церкви ієрархією відповідного освітнього і морального рівня: “...потрібно навчитися жити ідеалами Східної Церкви так, щоб забутий аскетизм Сходу проник в середовище священників і змусив їх покинути своїх “баб” і політиканство” [9, с. 573–574].

Л. Федоров активно працював над налагодженням міжцерковного діалогу, зокрема, багато зробив у напрямку встановлення спілкування з російськими старообрядцями. Його, як унійного діяча, приваблювала можливість відновлення усїєї повноти східного обряду в його історичному

варіанті, але водночас Л. Федоров розробляв якісно нову модель католицизму східного обряду, трансформовану й життєздатну.

Таким чином, проблема збереження "чистоти" православної літургійної традиції стала однією з концептуальних у процесі становлення РКЦСО. Попри існування нормативних документів, що регулювали цей процес, на практиці ситуація виглядала далеко не однозначною. Поширення пролатинських настроїв у середовищі греко-католицького духовенства в Росії неабияк непокоїло митрополита А. Шептицького, проте усю повноту розуміння негативного значення цього явища знаходимо у листах і працях Л. Федорова, в яких окреслено основні проблеми становлення РКЦСО, запропоновано можливі шляхи й методи їх подолання, наводиться чітка й об'єктивна критика існуючого взірця унійної церкви в Східній Галичині.

Список використаних джерел

1. Аввакумов Ю. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблеми церковної єдності в Росії / Ю. Аввакумов // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Число 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2003. – С. 101–114.
2. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.) / Е. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.
3. Вавжонек М. Екуменічна діяльність митрополита Андрія Шептицького в Україні та Росії / М. Вавжонек. – Записки чина святого Василя Великого. – Рим, 2006. – 232 с.
4. Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та україно-польський конфлікт у Галичині (1914–1923) / Л. Гентош. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2006. – 456 с.
5. Тамборра А. Католическая церковь и русское православие: два века противостояния и диалога / А. Тамборра. – М.: Библиейско-богословский институт имени св. апостола Андрея, 2007. – 631 с.
6. Юдин А. Униональное движение в России и русской эмиграции в 1917 – 24 гг. / А. Юдин // Экзарх Леонид Федоров. Глава русских католиков восточного обряда. – Брюссель–Москва: Жизнь с Богом, 1993. – С. 103–152.
7. Турій О. Греко-католицька Церква та українська національна ідентичність у Галичині / О. Турій // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Число 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2003. – С. 67–85.
8. Православие и католичество: от конфронтации к диалогу. Хрестоматия / Сост. Алексей Юдин. – М.: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2005. – 596 с.
9. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики Росії. – Книга 1. Документи і матеріали, 1899–1917. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2004. – 924 с.
10. Диакон Василий ЧСВ. Леонид Федоров. Жизнь и деятельность / Василий фон Бурман, диакон ЧСВ. – Научні і літературні публікації "Студіон" студитських монастирів. – Ч. III–V. – Рим, 1966. – 833 с.
11. Шептицький А. Русский католический экзархат в России / А. Шептицький Русский католический экзархат в России / Андрей Шептицький // Ex Oriente: Religiöse und Philosophische Probleme des Ostens und des Westens ed. Ludwig Berg. Mainz, 1927, с. 66–77. – Режим доступу: http://www.cerkva.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=527&Itemid=41.
12. Письмо экзарха Леонида Федорова к о. Александру Евреину // Экзарх Леонид Федоров. Глава русских католиков восточного обряда // Логос. – № 48. – 1993. – Брюссель–Москва: "Жизнь с Богом". – С. 45–62.
13. Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга, ф. 821, оп. 150, д. 682, 114 л.

Ульяна Безпалько

ПРОБЛЕМА СОХРАНЕНИЯ ПРАВОСЛАВНОЙ ОБРЯДОВОЙ ПРАКТИКИ КАК ПРИОРИТЕТНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ СТАНОВЛЕНИЕ УНИАТСКОЙ ЦЕРКОВЬЮ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В НАЧАЛЕ XX СТ.

В статье проанализирована проблема сохранения православной обрядовой практики как приоритетную составляющую становления российской униатской церкви начала XX ст. Освещены некоторые особенности развития католицизма восточного обряда, в контексте униатской деятельности митрополита Андрея Шептицкого и Леонида Федорова.

Ключевые слова: православный обряд, униатская церковь, А. Шептицкий, Л. Федоров, латинизация.

Ulyana Bezpalko

PROBLEM OF PRESERVATION OF THE ORTHODOX RITUAL PRACTICE AS A PRIORITY COMPONENT FORMATION UNIATE CHURCH IN THE RUSSIAN EMPIRE THE EARLY TWENTIETH CENTURY

This paper examines the problem of preservation of the Orthodox ritual practices as a priority component of the formation of the Russian Uniate church in the early twentieth century., Highlighted some features of the development of the Eastern Rite Catholicism in the context of the activities of the Uniate Metropolitan Andrey Sheptytskyi and Leonid Fedorov.

Key words: Orthodox rite Uniate Church, A. Sheptytskyi L.Fedorov, Romanization.

УДК 94(438)

Ярослав Секо

РЕВІЗІОНІЗМ СЕРЕДИНИ 1950-Х РР. У КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті аналізуються умови виникнення та основні положення ревізійоністської критики 1950-х рр.

Ключові слова: Східна Європа, ревізійонізм, сталінізм, марксизм, “соціалізм із людським обличчям”.

Об’єктом дослідження є ревізійонізм як інтелектуальна течія в марксизмі.

Предмет статті – феномен ревізійонізму в суспільно-політичному житті Східної Європи, в якому отримали розвиток тогочасні проблеми політики, ідеології, мистецтва. При цьому, за основу взято діяльність польських, угорських та чехословацьких ревізійоністів.

Мета роботи – дослідження витоків ревізійонізму в Східній Європі та його вплив на суспільно-політичне життя.

Ця тема не отримала поширення у вітчизняній історіографії. Окремі згадки про ревізійоністів у наукових статтях із проблем опозиційного руху, не дають чіткого уявлення щодо історичної ролі явища. Більше уваги звернено в працях зарубіжних авторів – Ф. Фюре [1], В. Тисменяну [12], В. Волобуєва [6].

Період із 5 березня 1953 р. по 25 лютого 1956 р. став часом появи ревізійонізму – інтелектуального руху (Анджей Валіцький), стилю, культурної формації, моди (Адам Міхнік), “програм чи критичних пропозицій” (Вадим Волобуєв), що став першим викликом тотальному пануванню комунізму в суспільно-політичному житті народів Східної Європи. Парадокс ревізійонізму полягав у тому, що ніхто у 1950–1960-х рр. не міг допустити його перемоги, і лише поразка могла сприяти формуванню нової якості опозиції комуністичній владі. І ревізійонізм, всупереч власній волі, поразки зазнав.

Термін “ревізійонізм” виник на зламі XIX– XX ст. у полеміці Едуарда Бернштейна і Карла Каутського, коли останній вказував на невідповідність марксизму думок опонента. “Ревізіоніст” звучало м’якше ніж “ренегат” у полеміці Володимира Леніна і Карла Каутського [1, с. 724]. Знання цього, дозволяє зрозуміти особливості вживання слова у 1950-х рр. З одного боку, ревізійоністів, як і пів століття тому, робили відступниками, еретиками, і, навіть, зрадниками. “Ревізіонізм, – переконував Владислав Гомулка на IX пленумі Польської об’єднаної робітничої партії (далі – ПОРП), – це комплекс фальшивих і помилкових поглядів, які зводяться, по суті, до заперечення підтверджених життям, об’єктивних закономірностей суспільного розвитку, до заперечення або підриву фундаментального досвіду революційного робітничого руху, який має загальне застосування на даному етапі історичного розвитку” [2, с. 206]. Аналогічна позиція прозвучала на засіданні ЦК КПЧ у червні 1957 р. з питань ідеологічної роботи партії. Секретар ЦК Й. Гендріх, у якості головної небезпеки називав ревізійонізм, який вівся ніби під гаслом боротьби проти сталінізму [3, с. 155].

Утім, “обвинувачені” партійний ярлик осмислювали з позицій позитивних категорій. У цьому був елемент гри. Змінюючи знак на протилежний, партійні “фрондери” доводили умовність визначення і власне право на критичний перегляд усталених істин. У есе “Похвала непослідовності” (1958 р.), Лешек Колаковський доводить, що послідовним є кожен, хто маючи певну кількість несуперечливих загальних принципів, ретельно дбає про те, щоб у всьому, що він робить, перебувати в щонайбільшій згоді з цими загальними принципами. Довівши послідовність до повного абсурду, автор стверджував, що повна послідовність ідентична з практичним фанатизмом, і веде до загибелі всього живого на землі. Натомість непослідовність є джерелом толерантності [4, с. 43]. У протиставленні послідовності – непослідовності легко прочитується інша опозиція – сталінізму і ревізійонізму, у якій останній, беручи на себе образ юродивого, починає оспорювати “несуперечливі загальні принципи”. Ревізіонізм діяв із середини, тому вкрай важливо було перебувати в межах пануючого дискурсу, бо кожна непослідовність можлива лише там, де існує поняття послідовності.

Ревізіонізм маркував себе інтелектуальною критикою пануючої світоглядної системи, виступаючи не проти неї, а навпаки, за її збереження в удосконаленому варіанті. По суті, ревізіоністи виступили у ролі класичної інтелігенції, яка, згідно Умберто Еко, має бути критиком, і зобов’язана насамперед критикувати “своїх”. І головне – “інтелігенція не повинна справлятися з кризами, інтелігенція повинна створювати кризи!” [5, с. 124]. Ревізіоністи, обличивши послідовність, створили кризу, виступивши єдиним фронтом, але без спільного командування, проти сталінізму.

Відтоді, ревізіонізм – це сукупність політичних ідей, що більш-менш належали до соціалістичної традиції, але які важко було б поєднати загальним авторством або навіть загальним духом [1, с. 724].

Ревізіонізм, як показав російський дослідник Вадим Волобуєв на польському прикладі, мав різні тлумачення. У нього вкладали відмінний від ідеологів і функціонерів ПОРП зміст, що змінювався під впливом політичної кон'юнктури. Так, польські комуністичні діячі 1950-х рр. ревізіоністами називали марксистів, які однозначно висловлюючись за соціалізм, відкидали цілісність офіційного вчення. В умовах, коли партія завойовувала владу, вони виступали за зменшення партійно-державного всевладдя, перетворення її у партію соціал-демократичного типу, ставили під сумнів диктатуру пролетаріату й перевагу соціалізму над капіталізмом. Критикуючи соціалістичний характер будівництва суспільного життя, вони пропагували ідеї інтегральної демократії, свободи для всіх, вільної гри всіх політичних сил [6, с. 48]. Отож, на думку В. Волобуєва, польський "ревізіонізм" – це програми чи критичні пропозиції, спрямовані на перегляд основоположних принципів функціонування політичної, економічної і ідеологічної систем у ПНР. Ревізіоністи не піддавали сумніву цінності марксизму як ідеології, і не прагнули до скинення суспільно-політичної системи Народної Польщі [6, с. 48].

Цікаву думку щодо ревізіонізму висловив А. Міхнік, який побачив у ньому не фракцію у комуністичній партії чи партійному апараті, а – стиль, культурну формацію, моду: "Він був критикою сталінської системи, яку вели її нащадки. Він був розпачливою реакцією людей, які піддалися спокусі комуністичної утопії. Він був виявом сорому людей, які, засліплені, брали участь у тоталітарному руйнуванні. Він був... бунтом цвіту проти коріння" [2, 208].

Появу ревізіонізму в Східній Європі переважно пояснюють декількома фундаментальними процесами – появою молодого покоління інтелігенції, відсутністю "довгої школи тоталітаризму", потягом до демократичних цінностей. Про "бунт цвіту проти коріння" щойно згадувалося, тому розглянемо інші процеси. Філософ Л. Колаковський писав: "На відміну від Росії, де кілька десятиліть, позначених нечувано жорстокими й тотальними в застосуванні формами утиску та майже абсолютною культурною ізоляцією, значною мірою відібрали в людей знаряддя для будь-якого опору й навіть мову, якою цей опір можна було б висловлювати, полякам було відносно неважко струшувати з себе ідеологічний бруд советизму" [7, с. 221].

Західні орієнтації, ментальні особливості, посилення економічної кризи впливали на суспільні наслідки, бо, на переконання французького історика Франсуа Фюре, східноєвропейські суспільства не були "советизованими", а отже, "Старий світ був надто близьким, а довоєнне життя здавалося ще привабливішим у порівнянні з тим, що відбувалося після війни" [1, с. 718]. Але це один бік медалі. Приймаючи його важко зрозуміти, чому не "советизовані" громадяни не відкинули соціалізм, а, навпаки, до 1968 р. намагалися його удосконалити? Можливе пояснення дає Зденек Млинарж, вказуючи на різницю ставлення до офіційного вчення радянських студентів і вихідців зі Східної Європи: "Для нас роботи Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна були тою літературою, де ми шукали відповіді на питання самого життя. Для радянських студентів це був лише обов'язковий навчальний матеріал" [8, с. 19]. Без віри в соціалізм, ревізіонізм не зміг би стати впливовою інтелектуальною течією, і, за прикладом давніх гностичних течій, що паразитували на мові християнства, був би приречений на безкінечне дроблення й згасання. Натомість, віра у соціалізм зробила ревізіонізм єдиною можливою формою опозиційності до офіційного вчення.

Специфіка останнього полягала у зовнішньому нагадуванні схоластичних моделей середньовіччя – існування догм, абсолютних авторитетів, канону інтерпретації, що закріплювалися власним мартирологом. Збій, по суті, розпочався з останнього. У країнах Східної Європи не було мавзолеїв, а тому їх лідери не могли апелювати до сформованої вітчизняної традиції. Георгій Дімітров, Вилко Червенков, Болеслав Берут, Матяш Ракоші, Клемент Готвальд отримували легітимність не стільки від народу, як від Йосипа Сталіна.

Смерть Й. Сталіна розкувала критичність думки, що ховалась у чиновницьких кабінетах, редакціях газет, творчих майстернях. Поява ревізіонізму була настільки стрімкою, що можна прийти до висновку: Й. Сталін помер вчасно. У останні роки його життя партфункціонери перебували в очікуванні нової хвилі репресій, визріло молоде покоління позбавлене страху, посилювалася економічна криза тощо. Отож, ревізіонізм отримав тему. Цінність 1956 р. полягала в тому, що після критики "культу особи" Й. Сталіна, критика окремих вад системи змінилася цілісною критикою системи. Імре Надь сказав про це відверто: "В минулому ми допустилися не помилок, а злочинів" [9, с. 211]. Тепер можна було не розмінюватися на жанри, а критикувати й відкидати сталінізм. Іншими словами, ревізіоністи отримали метод.

Розвінчання "культу особи", здійснене М. Хрущовим на XX з'їзді КПРС, стало "підніжкою" для "братніх" компартій. Вирішуючи внутрішні завдання, радянське керівництво не прорахувало можливих міжнародних наслідків. Смерті К. Готвальда і Б. Берута у 1956 р. також не додали

стабільності режимам. Найчутливіше відреагувала молодь, яка в силу своєї незіпсованості, відсутності кар'єризму й великої віри в соціалізм почала процес самоочищення.

Репресії під час встановлення радянської влади, обґрунтовувалися відомою сталінською тезою: в міру наближення до соціалізму, кількість ворогів збільшуватиметься, особливо в партії. Така логіка неминуче вела молодь до вивчення ідеології. Згідно свідчення чехословацького ревізійніста З. Млинаржа, "Звернувшись до марксистської літератури, вони виявили: те, що видавалося офіційними партійними пропагандистами за марксизм-ленінізм, знаходиться в прямій суперечності з цілим рядом ідей Маркса і Леніна" [8, с. 50].

Ревізіонізм народився із розчарування. Переважна більшість прихильників "революції умів" були членами партії, вірні тим ідеалам, в які вони щиро повірили після 1945 р. Ідеалізуючи своїх вождів, вони ніяк не могли повірити у їх зраду, доки це не відкрилося силою нових обставин. Сильне розчарування і самоосудження перетворили їх в найпалкіших і безкомпромісних критиків злочинів сталінізму [10, с. 550]. "У цьому величезному натовпі молоді, що виступала в ім'я здобуття свободи, – писав Ф. Фюре, – було багато таких, принаймні серед найактивніших борців, хто ще вчора гаряче підтримував диктатуру пролетаріату. Сьогодні вони вимагали демократизації режиму, яку не так давно називали буржуазною ілюзією. У кінці війни вони вбачали у переможному більшовизмі запоруку національного відродження та соціального визволення; а через кілька років, коли більшовизм утвердив панівне становище, вони побачили свої країни під чоботом Червоної Армії, а суспільство – під контролем НКВС. Десталінізація, розпочата в Москві, надавала їм ще одну можливість боротьби за віру та майбутнє рідних країн: для цього потрібно було вивести з гри людей і установи, які заплямували себе співробітництвом з агентами Й. Сталіна. Для них ніякої революції не відбулося ні в 1945, ні в 1947 роках: вона розпочиналася для них саме тепер, у 1956-му, завітчана національними кольорами" [1, с. 273].

Це пояснює чому ревізіонізм розпочався у владних коридорах, а своєрідним почерком стала підтримка реабілітованого партією політика. У ньому вони бачили своєрідне повернення до "правильного" курсу, у його стражданнях – гарант непорушності й незворотності. Критика Й. Сталіна залишила місцевих комуністичних лідерів наодинці з пам'яттю їх суперників, знищених під час політичних процесів кінця 1940-х рр. У них, не завжди обґрунтовано, побачили альтернативу. Їх смерті, або переслідування стали свідченнями чесності й партійної принциповості. Політики типу Ласло Райка, Рудольфа Сланського чи Трайчо Костова стали знаменами ревізіонізму, а Імре Надь і Владислав Гомулка – його уособленням. Польський священик і громадський активіст Юзеф Тішнер передав тогочасне бачення: "Мало хто пам'ятав, що Гомулка робив, перш ніж його усунули. Зважали на те, що він сидів" [11, с. 56]. Ревізія образів переплелася з ревізією цінностей, а процес реабілітації – із суспільною дискусією щодо змісту соціалізму.

Уособленням політика-ревізійніста став І. Надь. Зазнавши переслідувань у сталінський час, він у липні 1953 р. став прем'єр-міністром Угорщини. Якби І. Надь обмежився фразою "Що то за соціалізм, який не може забезпечити себе хлібом?" [9, с. 211], то всерівно залишився б у історії ревізіонізму. Але він пішов далі. На його думку, подальший розвиток соціалізму вимагав нового підходу до марксизму. Замість ідеалізації як священної догми, ця філософія мала пристосовуватися до нових реалій. Крім того, І. Надь стверджував, що соціалізму загрожувало виродження політичної влади у режимах радянського типу, де народовладдя "вочевидь підмінялось партійною диктатурою, що спирається не на членів партії, а на особисту диктатуру і намагається перетворити партійний апарат, а через нього і членів партії, на знаряддя диктатури". На переконання І. Надея, авторитарний режим не мав нічого спільного з гуманним соціалізмом: "Його влада позбавлена духу соціалізму або демократизму, вона пронизана бонапартистським духом диктатури меншості. Її цілі далекі від марксизму, від принципів наукового соціалізму, а підпорядковані автократичним поглядам, що підтримуються будь-якою ціною і засобами" [12, с. 86].

"Липневий шлях" передбачав радикальні реформи в усіх сферах суспільного життя країни. Провідне місце відводилося соціальним питанням: "Єдиним для трудового народу вірним, приємним, реальним шляхом демократичних перетворень є постійне покращення умов життя, матеріального добробуту, культурного рівня, соціального забезпечення всього населення" [13, с. 50]. І. Надь багато уваги приділив роботі по удосконаленню правового захисту трудящих, наголошуючи, що порушення чинного законодавства, зловживання владою, прояви бюрократизму "похитнули віру в законність, послабили зв'язок трудового народу з державними органами, сільськими і міськими радами". Щоб позбутися цих явищ і не допустити їх у майбутньому, І. Надь запропонував провести демократизацію всієї політичної системи, забезпечити зростання ролі парламенту в житті країни, розширити функції органів місцевого самоврядування [13, с. 50]. Власне, у цій програмі синтезовано зміст "соціалізму з людським обличчям".

Якщо І. Надь новому курсу залишився вірним до смерті у 1958 р., то В. Гомулка, прийшовши до влади під гаслами ревізіонізму, подальшу політику проводив згідно принципу "Париж вартує меси".

На IX пленумі ЦК ПОРП, В. Гомулка розкритикував філософа Л. Колаковського, літературознавця Р. Зіманда, поета В. Ворошильського, протиставивши їм власне розуміння марксизму, включно з такими фундаментальними поняттями як диктатура пролетаріату, демократичний централізм, пролетарський інтернаціоналізм, керівна роль комуністичної партії і робітничого класу [14, с. 655]. На думку Петра Вандіча, В. Гомулка був ідеалістом, навіть пуританином у публічному житті, але також суворим борцем, людиною з низів і не довіряв інтелігенції. Обравши серединний курс між ревізіоністами і догматиками, що прагнули повернутися до жорстких методів, він намагався приборкати обидві групи. Коли припустити, що метою В. Гомулки було перекидання мосту між партією та нацією, аби легітимізувати партію, стає зрозумілим, що він не був зацікавлений у подальшому послабленні комунізму [15, с. 314].

Ревізіонізм поширювався нижчими ешелонами офіційної вертикалі. Мистецькі спілки, наукові та освітні установи стали провідниками його ідей. У червні 1955 р. центральний орган ПОРП "Нове дрого" опублікував статтю літературознавця С. Жулкевського "Про актуальні літературні дискусії". У ній визнавалася необхідність замінити не популярні командно-адміністративні методи керівництва літературним процесом терплячим роз'ясненням лінії партії й переконанням у її правоті. У жовтні 1955 р. на сторінках польської преси дискутували щодо перспективи розвитку гуманітарних наук. Основна думка ініціатора дискусії, відомого соціолога Ю. Халасінського, зводилася до того, що розвиток суспільних наук може бути продуктивним лише в умовах ідейного розмаїття і конкуренції між різними течіями суспільної думки [14, с. 628].

Аналогічні процеси відбувалися в інших країнах. На з'їзді чехословацьких письменників у квітні 1956 р. піддано сумніву основні положення марксизму-ленінізму: керівна роль робітничого класу і КПЧ у будівництві нового суспільства, а також принципи партійності й класовості в літературній і науковій творчості. У Словаччині інтелектуальні кола вимагали перегляду питання про "буржуазних націоналістів" і ревізії політичного процесу по їх справі, розширення повноважень словацьких національних органів. Особливою активністю відрізнявся голова Словацької академії наук О. Павлик [3, с. 148].

Ревізіонізм проникав у суспільство через пресу, суспільно-політичні клуби, молодіжні акції тощо. Помітним явищем у польській пресі з вересня 1956 р. став тижневик "По prostu", який із органа Союзу польської молоді перетворився у видання "студентів і молоді інтелігенції", поставивши за мету оживити суспільне життя в провінції і підтримати там молодих прихильників марксизму [6, с. 19]. Схожі завдання мали "Літературна Лодзь", "Нова течія", "Нова культура". На сторінках останнього опубліковано "Поему для дорослих" Адама Важики з гострою критикою влади. В Угорщині таку ж функцію виконувала "Літературна газета" ("Ірадалмі уйшаг") – друкований орган Союзу письменників.

Збільшилася кількість творчих клубів. Учасники будапештського гуртка Ш. Петефі обговорювали питання демократизації громадянського життя і подолання сталінської спадщини. Так, письменник Тібор Дері виступив проти системи, яка зробила можливими сталінські злочини: "Поки ми спрямовуємо критику на окремі особистості, замість того, щоб з'ясувати, чи ці помилки виходили із самої системи, із самої ідеології, ми не досягнемо нічого, окрім того, що одне зло поміняєм на менше. Вірю, ми позбавимось теперішнього керівництва. Боюсь лише, що слідом за шкутильгаючими біговими кінями поплентаються осли... Нам слід шукати в соціалістичній системі помилки, які не тільки дозволять нашим керівникам зловживати владою, а й роблять неможливим ставлення один до одного з людяністю, якої ми заслуговуємо. Це все структурні помилки, що принижують особисті права людини і збільшують тиск на неї [12, с. 87].

Резонансними виявилися збори 27 червня 1956 р., за участі понад 6 тисяч жителів столиці. Виступаючі розкритикували діяльність М. Ракоші та очолюваної ним партії. Як підсумок, за декілька днів в Угорській партії трудящих змінився лідер, а новий керівник – Ерне Гере, гурток Ш. Петефі назвав осердям навколо якого "утворився другий політичний центр, що протиставляв себе справжньому політичному центру країни – Центральному комітету Угорської партії трудящих" [13, с. 63].

Понад сімдесят учасників варшавського "Клубу кривого колеса" (1955 р.), а це переважно члени ПОРП, працювали в секціях – суспільствознавчій, театральній, образотворчого мистецтва, графіки, філософії і лялькового театру. До початку серпня 1956 р. кількість клубів у Польщі досягла приблизно 130, а до осені – понад 200. У квітні створено "Загальнопольський центр співпраці клубів". Паралельно до нього, при редакції "По prostu", діяв Центр клубів молоді інтелігенції. Ці клуби прагнули відродити героїчний дух перших років будівництва соціалізму і в працях класиків марксизму намагалися відшукати риси "істинного" соціалізму, пізніше викривленого сталінізмом. Найобговорюванішими питаннями були: подолання сталінізму і роль партії в суспільстві; плюралізм думок і роль партії в суспільстві; роль інтелігенції в суспільстві; відношення до національно-

патріотичним рухів (зокрема, реабілітація Армії Крайової); проблема національної незалежності; партійність в літературі й мистецтві, свобода художньої творчості [6, с. 24].

Ревізіонізм конкурував не тільки з ортодоксами. Власне, основна його полеміка була з собою. Потрібно було довести можливість побудови "соціалізму з людським обличчям". З огляду на це, варто розглянути методологічні засади ревізіонізму.

На думку А. Валицького, ревізіонізм розривав із більшовизмом, намагався поєднати своє туманне розуміння соціалізму з ліберально-демократичними цінностями. Марксизм став теорією історії і методом досліджень, а не програмою будівництва ідеального комунізму [16, с. 460]. Як зазначав З. Млинарж, "Комуністи-реформатори робили акцент на гуманістичних аспектах марксистської теорії, на прихильності свободи особистості й стали розглядати класову боротьбу лише як засіб досягнення цих цілей. Логічним підсумком їх роздумів було протиставлення ідей Маркса, а іноді й Леніна, офіційній ідеології. Головна проблема, на думку комуністів-реформаторів, полягала в тому, що пануюча ідеологія відійшла від справжніх ідей Маркса, а тому перестала виконувати функції наукового об'єктивного пізнання, трансформувалася у хибну свідомість" [8, с. 50]. Характерною рисою ревізіонізму була віра у спроможність партії виправити помилки. Ідея про те, що суспільство могло б самостійно знаходити вірні рішення без партії з її ідеологією, здавалася їм повністю не прийнятною. Вони продовжували вірити, що їх ідеологія, їх партія висловлюють "корінні, історичні і об'єктивні" інтереси робітничого класу і всього суспільства краще будь-якої іншої ідеології і партії [8, с. 52].

Ревізіоністи виступали проти абсолютизму партії, крайнощів націоналізму, антирадянської риторики. Вони не мали жодних симпатій до Католицької церкви, вважаючи її віджилим соціальним інститутом [2, с. 211]. На думку А. Міхніка, ревізіоністи "домагалися демократизації політичного життя, в тому числі демократії всередині партії, гласності, правопорядку, свободи преси. Вони вимагали незалежності профспілок і розвитку робітничих рад, у чому вбачали шлях до народовладдя. Вони висловлювалися за "польський шлях до соціалізму", що означало ліквідацію диктату московського центрального керівництва. В ім'я егалітарних вартостей вони вимагали ліквідації так званих крамниць за жовтими фіранками та інших матеріальних привілеїв людей з апарату влади. Вони вимагали відмови від програми колективізації села, децентралізації управління та впровадження в дію ринкових механізмів" [2, с. 121].

Ревізіонізм надзвичайно іронічний. Апелюючи до поняття "соціалізм", ревізіоністи відкривали його зміст через відкидання перегинів існуючого ладу. Л. Колаковський, наслідуючи апофатичний метод богослів'я, пояснював зміст соціалізму: "Соціалізм – це не:

Суспільство, в якому людина, що не скоїла жодного злочину, сидить вдома, очікуючи на поліцію.

Суспільство, в якому одна людина нещасна, бо говорить те, що думає, а інша щаслива, бо не говорить про те, що думає.

Суспільство, в якому людина живе краще, бо не думає зовсім.

Держава, сусіди якої проклинають географію.

Держава, яка хоче, щоб усі громадяни мали однакові погляди у філософії, міжнародній політиці, економіці, літературі та етиці.

Держава, де уряд визначає права громадян, а не громадяни визначають права уряду.

Держава, в якій існує приватна власність на засоби виробництва.

Держава, яка вважає себе соціалістичною, оскільки ліквідувала приватну власність на засоби виробництва.

Держава, яка завжди знає волю народу, перш ніж запитати його про це.

Держава, в якій філософи і письменники завжди говорять те саме, що й генерали та міністри, але завжди після них.

Держава, в якій результати парламентських виборів завжди можна передбачити.

Держава, яка не хоче, щоб її громадяни читали попередні номери газет" [12, с. 81].

Суть апофатичного методу полягає в усвідомленні всіх віднесених до об'єкту предикатів як не точних чи хибних, із метою отримання відповіді на питання, "що не є соціалізм?", із якого потім з'ясується справжній образ. Доведена до кінця, така логіка привела до іронічного зауваження інтелігенції 1970-х рр., що прикметник "соціалістичний", напевно, означає ніщо інше як частку "не" [10, с. 528].

Ревізіоністська критика відмовляла сталінському соціалізму в претензії на єдиновірну форму еволюції марксизму, позбавляла статусу універсальної теоретичної моделі, та зразка для будови соціалістичного суспільства. Отже, тісний світ сталінського соціалізму розширювався, а можливості для творчої інтерпретації зростали.

Згідно з теоремою К. Гьоделя про неповноту формальних систем, кожна внутрішньо не суперечлива система в своїй основі складається із тверджень, які не можуть бути логічного

доведені в межах цієї системи. Доведення таких аксіом можливе в системі вищого порядку, в межах якої попередня система є складовим елементом. Однак, і друга система має свої аксіоми, які доводяться з площини іншої системи і т.д. Таке розуміння властиве сталінському варіанту марксизму з його аксіомами – класовою боротьбою, безальтернативністю революцій, диктатурою пролетаріату, партією як виразником цих інтересів тощо. Логічно впорядковані й узгоджені між собою вони склали ядро сталінізму. І тільки їх розгляд із площини вищої системи – лєнінізму чи раннього марксизму, підкреслювали, в уяві ревізіоністів, необґрунтованість претензій на універсальність.

Тобто, ревізіоністи в площині теорії все ускладнювали. Розбираючи доволі прості, хоча й грубі, сталінські схеми, вони руйнували усталений спосіб життя, реалізований на їх основі. Сталінська інтерпретація марксизму відповідала доволі примітивним прагненням революційної юрби, не здатної до критичного мислення, але сповненої віри в свою здатність побудувати новий світ. Ця інтерпретація відповідала на актуальні питання сьогодення – "кто виноват?" і "что делать?", без ускладнень відповіді різними умовами.

Сталінська модель перемогла тому, що з самого початку орієнтувалася на люмпенізовані верстви пролетаріату, їх інстинкти і бажання. На думку Яцека Куроня, "Марксизм є, чи в будь-якому разі був на той час, дуже привабливим для молодих людей, так само як і для тих, хто швидко просувається... За допомогою кількох десятків відносно простих формул така людина дозволяє собі пояснювати безліч складних суспільних явищ" [17, с. 49]. Не випадково, ревізіонізм – це виступ інтелектуалів проти мас. І хоча ревізіоністи не вповні стали інтелектуалами (в західному розумінні слова), все ж, вони прагнули високого рівня мислення. Що в принципі, не позбавляло їх помилок. Слабкість ревізіонізму за межами партійних, журналістських чи мистецьких сфер, перетворила його на бунт приречених. Комуністи-реформатори, на думку З. Млинаржа, спиралися на більшість суспільства, яке виступало за соціалізм і відкидало реставрацію капіталізму. Проте, вразливим місцем була "ідеалізація істинного становища абсолютної більшості" [8, с. 56]. Реалії виявилися такими, що ревізіоністи виявилися розколотими на тих, хто працював у сфері культури й публіцистиці, та діячів партійного апарату [8, с. 57]. Ревізіоністи програли як "потенційна опозиція", як ідеологи, "оскільки їхня спроба модернізації марксизму та олюднення комунізму виявилася химерою" [2, с. 212]. Проблема ревізіоністів полягала в характері поразки. То була поразка людей, усунутих від впливових владних крісел, і аж ніяк не відхід до міцної ліво-демократичної платформи [12, с. 84].

Ревізіоністи XIX–XX ст. висловлювали впевненість, що шляхом мирної еволюції на зміну капіталізму прийде соціалізм, намагалися перетворити соціалістичний рух із теоретичного і практичного протистояння капіталістичній системі в парламентський рух в середині цієї системи [18, с. 500]. Їх ідейні спадкоємці так далеко не пішли. Причина полягала в різних умовах інтелектуального дискурсу. Полемічність марксизму XIX ст. змінилася державним доктринерством XX ст. Марксизм, який в XIX ст. вимагав рівності в полеміці з іншими ідеологіями та внутрішніми течіями, у XX ст. виявився вкрай нетерпимим щодо них. Тому в 1950-х рр. ревізіонізм, по суті, одразу зайняв нішу зовнішньої опозиції, хоча й діяв з середини. Антикомуністи перебували на узбіччі громадського життя й не мали права голосу. Тому критика партійної лінії, могла відбутися тільки мовою ревізіонізму.

Але без розриву пуповини, ревізіонізм 1950–1960-х рр. був позбавлений можливості ідейно розвиватися. Звідси безжальність оцінки А. Міхніка: "Ревізіонізм відкидав тоталітарну доктрину і практику, апелюючи до марксистської мови та комуністичної системи вартостей. Формулюючи свою критику він враховував внутрішні та міжнародні реалії. Таким чином, він ставав водночас болем одурених, які прямували шляхом самообману" [2, с. 208].

Звільнення марксизму від сталінських пут у випадку ревізіоністів не розвинулося в новий проект. "Соціалізм із людським обличчям" на рівні гасла виглядав симпатично, але позбавлений сталінського догматизму, не мав шансу реалізуватися. Його аргументи щодо пом'якшення генеральної лінії компартій, дозволили останнім позбутися сталінських перегинів. Але про досягнення ідеологічної завершеності мови не йшло. Саме тому кар'єрна логіка вела ревізіоністів або у партію, або у дисиденство. Вони започаткували дискусію, але продовжувати її мали інші, з якісно інших методологічних позицій. Ревізіоністи не змогли розстатися з ілюзією комунізму бо щиро вірили в "марксову ілюзію свободи", допоки танки не припинили полеміку.

Список використаних джерел

1. Фюре Ф. Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у XX столітті / Ф. Фюре. – К.: Дух і Літера, 2007. – 810 с.
2. Міхнік А. У пошуках свободи. Есеї про історію та політику / А. Міхнік. – К.: Дух і Літера, 2009. – 554 с.
3. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2-х кн. / Отв. ред. В. Марьяна. – М.: Наука, 2005. – Кн. 2. – 558 с.
4. Колаковський Л. Похвала неконсеквентності / Л. Колаковський. – К.: Грані-Т, 2012. – 320 с.
5. Эко У. Полный назад! "Горячие войны" и популизм в СМИ / У. – М.: Эксмо, 2007. – 592 с.
6. Волобуев В. Политическая оппозиция в Польше. 1956–1976 / В. Волобуев. – М.: Институт славяноведения РАН, 2009. – 240 с.
7. Колаковський Л. Мої правильні погляди на все / Л. Колаковський. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська

академія", 2005. – 280 с. 8. Млынарж З. Мороз ударил из Кремля / З. Млынарж. – М.: Республика, 1992. – 287 с. 9. Коротка історія Угорщини / [ред. Петер Ганак]. – Ніредьгаза, 1997. – 224 с. 10. Контлер Л. Історія Венгрії. Тисячеліття в центрі Європи / Л. Контлер. – М.: Весь мир, 2002. – 656 с. 11. Міхнік А., Тішнер Ю., Жаковський Я. Розмови між паном і панотцем / А. Міхнік, Ю. Тішнер, Я. Жаковський. – К.: Дух і Літера, 2013. – 624 с. 12. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела / В. Тисменяну. – К.: Мегатайт, 2003. – 336 с. 13. Король І. Угорська революція 1956 року: початок краху прорадянських тоталітарних режимів / І. Король. – Ужгород: вид-во В. Падяка, 2003. – 200 с. 14. Польша в ХХ столітті. Очерки політичної історії / [Ответственный редактор А. Носкова]. – М.: Индрик, 2012. – 952 с. 15. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від середньовіччя до сьогодення / П. Вандич. – К.: Критика, 2004. – 464 с. 16. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: Історія комуністичної утопії / А. Валіцький. – К.: Всесвіт, 1999. – 510 с. 17. Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог / Я. Куронь. – К.: Дух і Літера, 2012. – 264 с. 18. Маркузе Г. Разум и революция. Гегель и становление социальной теории / Г. Маркузе. – СПб.: Владимир Даль, 2000. – 542 с.

Ярослав Секо

РЕВИЗИОНИЗМ СЕРЕДИНИ 1950-Х ГГ. В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

В статті аналізуються умови виникнення і основні положення ревизионистської критики 1950-х рр.

Ключевые слова: Восточная Европа, ревизионизм, сталинизм, марксизм, "социализм с человеческим лицом".

Yaroslav Seko

REVISIONISM MID 1950 S. IN EASTERN EUROPE

This article analyzes the conditions of and guidelines revisionist critics 1950s.

Key words: Eastern Europe, revisionism, Stalinism, Marxism, "socialism with a human face".

УДК 327(477)

Ірина Ільчук

УКРАЇНА-ПОЛЬЩА: ВІДНОСИНИ У ПОЛІТИЧНІЙ СФЕРІ (1991–2010 РР.)

У статті автор розглядає деякі політичні аспекти процесу становлення українсько-польських відносин у період 1991–2010 рр. в контексті європейської інтеграції України.

Ключові слова: Україна, Польща, політичні відносини, співробітництво, євроінтеграція.

Українсько-польські відносини мають багатоміжову, складну, суперечливу історію, заповнену як спільною звитягою та співробітництвом, так і кривавим протистоянням. Не в останню чергу і тому, що міжсусідські стосунки, в які глибоко вплетений етнічний чинник, не бувають простими й однозначними. Республіка Польща – найбільша за територією і населенням держава із західних сусідів України. Географічно та історично склалося так, що Польща є важливим мостом, що сполучає Україну із Західною Європою.

Об'єктивне і ґрунтовне вивчення політичної складової сучасних українсько-польських міждержавних відносин дасть змогу виокремити пріоритетні напрями й орієнтири у зовнішній політиці двох країн, розкрити взаємовплив на останню, з'ясувати природу і тенденції розвитку проблем, які негативно позначаються на двох сторонніх стосунках, окреслити значення і роль провідних держав Заходу, Російської Федерації та інших країн Центрально-Східної Європи в українсько-польських відносинах, спрогнозувати розвиток політичного діалогу між Києвом і Варшавою на перспективу.

Означені проблеми запропонованої теми знайшли певне висвітлення у працях як українських, так і зарубіжних істориків. Вагомий внесок у розробку цієї теми здійснили С. і О. Антонюки [1, с. 11–19], О. Брусиловська [3, с. 641–647], С. Віднянський [8], А. Задорожня [7], А. Киридон [9], Н. Климець [10], В. Трофимович [12], Л. Чекаленко [13; 14, с. 26–31], Я. Драус [5, с. 32–41; 6, с. 38–44], Д. Матерняк [16] й інші українські та польські автори. Разом з тим політичний аспект двох сторонніх відносин потребує подальшого вивчення та аналізу.

Метою статті є розгляд політичних відносин України і Польщі в 1991–2010 рр. в європейському контексті.

Розпад СРСР призвів до розвалу біполярної системи, на яку спирався тодішній міжнародний порядок. Поява нових держав змінила політичну мапу Європи. У новій геополітичній конфігурації

особливого значення для відродження III Речі Посполитої мало проголошення незалежної України. Це відбулося 24 серпня 1991 р. (після московського путчу) із прийняттям українським парламентом Акту проголошення незалежності України, який згодом був підтверджений на всенародному референдумі 1 грудня 1991 р. Вже наступного дня, тобто 2 грудня 1991 р., Польща, як перша держава у світі, офіційно визнала незалежність України, підтвердивши попередні рішення Сейму і Сенату Польської Республіки кінця серпня 1991 р., які схвально привітали український Акт про незалежність [5, с. 32]. І вже 4 січня 1992 р. країни встановили дипломатичні відносини на рівні посольств [14, с. 65].

Важливим кроком у формуванні нової системи двохстороннього співробітництва став перший офіційний візит Президента України Леоніда Кравчука до Республіки Польща (18–19 травня 1992 р.), під час якого було підписано важливий документ – міждержавний Договір про добросусідство, дружні взаємини та співробітництво [14, с. 65]. У документі підтверджується непорушність кордонів, відсутність територіальних претензій однієї держави до іншої. Україна і Польща відмовляються від застосування сили у взаємовідносинах і не допустять, щоб з їх території виходила агресія проти іншої сторони. Держави взяли на себе зобов'язання співробітничати з європейськими структурами у справі роззброєння. Договором також передбачалося широке політичне, економічне, наукове, культурне співробітництво, щорічні зустрічі міністрів закордонних справ [4, с. 12]. Крім того, під час зустрічі, були укладені угоди, підписані протоколи і декларації щодо різних напрямків співпраці [7, с. 203].

Шлях до підписання польсько-українського договору для двох країн не був легким. Польща в 1989 році визначилася із вибором прозахідної політичної стратегії, і в час підписання договору з Україною була державою, пов'язаною з Європейським Союзом (16 грудня 1991 р.). У цей час польські політики розуміли геополітичне значення незалежної України, яке Збігнев Бжезінський характеризував "геополітичною віссю", написавши між іншим "...саме існування України як незалежної країни допомагає трансформувати Росію. Без України Росія перестає бути євразійською імперією... Втрата Україною незалежності матиме негайні наслідки для Середньої Європи, перетворюючи Польщу в геополітичну вісь на східному кордоні об'єднаної Європи" [2, с. 46]. Для Польщі незалежна Україна становить своєрідний буфер, що відділяє Росію від Польщі і Європи, а по тому відводить всякі можливі загрози з боку Росії. Тому видається слушною теза, що у польсько-українському зближенні детермінуючу роль відіграв геополітичний чинник [4, с. 32].

Продовженням політичного діалогу став візит Президента Республіки Польща Л. Валенси в Україну в травні 1993 р., у ході якого був створений консультативний комітет Президентів України і Республіки Польща (ККП). Його діяльність скеровувалася на аналіз і підготовку пропозицій, що стосуються широкого кола питань двох сторінних відносин, а також проблем європейського регіону та міжнародної політики [1, с. 11].

Офіційно консультативний комітет як своєрідний механізм гарячої лінії між президентами почав діяти за обопільною згодою керівників у квітні 1993 р., що було підтверджено відповідним протоколом, укладеним на тривалий час. Перше засідання комітету відбулося в Києві 24–27 травня 1993 р. в цей час було створено комісію експертів у галузі безпеки, економіки, гуманітарних питань. На другому засіданні, яке відбулося у листопаді 1993 р., (м. Варшава) розглядалася доповідь комісії експертів з питань національних меншин. У галузі безпеки обговорено питання про створення зони стабільності та безпеки у Центрально-Східній Європі [14, с. 67].

Далі у двосторонніх стосунках спостерігався "штиль", який був зумовлений польською політикою рівновіддаленості як від України так і від Росії. Позитивні зміни у відносинах між Україною і Польщею відбулися на початку 1995 р. Тоді, внаслідок зближення Мінська з Москвою, виникла загроза утворення російсько-українсько-білоруської вісі. У цій ситуації керівництво Республіки Польща дійшло висновку, що статус України є ключем для безпеки їх держави, незважаючи на те, чи входить остання до НАТО, чи ні. Відтоді Варшава активізувала свої відносини з Києвом. Намагаючись здобути прихильність, Варшава запропонувала Києву низку ініціатив, даючи зрозуміти українським колегам, що у своєму прагненні до ЄС та НАТО вона не забула про Україну. Польща активно підтримувала останню в її зусиллях щодо вступу в Раду Європи. Завдяки польському сприянню Україну було прийнято до організації "Центральноєвропейська ініціатива" (ЦЕІ). Свідченням відновлення співпраці стала реактивація консультативного комітету при президентах України та Республіки Польща, що припинив свою діяльність влітку 1994 р. [12, с. 124].

Слід зазначити, що українсько-польські відносини з другої половини 1990-х років почали характеризуватися як стратегічне партнерство. Вважається, що 1996 рік став роком офіційного проголошення відносин між Україною та Польщею на цьому рівні. Саме з середини 1990-х років в Європі стали називати Польщу "адвокатом" України [15]. Стратегічне партнерство означає, насамперед, співзвуччя позицій з основних питань міжнародної безпеки та інтеграції з європейськими та євроатлантичними структурами. Як результат, активізувалися контакти на всіх рівнях – загальнодержавному, міжгалузевому, підприємницькому, науковому, культурному.

Пожвавив свою роботу також Консультаційний комітет. На нього було покладено функції координатора всіх видів українсько-польського співробітництва [9, с. 3].

Вже в червні 2001 р. польські експерти підготували офіційний документ про східну політику Європейського Союзу в перспективі розширення в країни Центральної та Східної Європи – польська точка зору. Акцент був зроблений на те, що політичний діалог з Україною має стати одним із пріоритетних напрямків Східної політики ЄС, беручи до уваги важливість геополітичного положення України та безпосередньої близькості з Європейським Союзом [15].

Під час другого президентського терміну Л. Кучми політична ситуація в Україні ускладнилася. Вбивство журналіста Інтернет-видання "Українська правда" Георгія Гонгадзе чітко засвідчило політичну кризу, що виникла у країні через відсутність демократії та посилення кланів (політично-бізнесових груп), які підпорядкували собі найсильніші політичні партії і реально впливали на політику держави. На Заході, як і в Польщі, з тривогою спостерігали за подіями, які відбувались в Україні.

Президент О. Кваснівський, маючи добрі стосунки з Л. Кучмою, доклав певних зусиль, аби виправити цю ситуацію. У березні 2001 р. він організував у Казімежі Дольному дві зустрічі: одну – з президентом Л. Кучмою, другу – з делегацією української опозиції. Говорилося про шляхи розв'язання політичної кризи в демократичних системах, а також висловлено стурбованість із приводу подальшого розвитку подій та їх можливі наслідки для України.

У червні 2001 р. відбулася друга зустріч польського та українського президентів у Ланьцуті, у ході якої Польща підтримала попередній політичний курс щодо України. Однак невдовзі, у квітні 2002 р. майор М. Мельниченко оприлюднив нову серію магнітофонних записів розмов з кабінету Л. Кучми, з яких випливало, що український президент не дотримувався ембарго ООН і погодився на продаж системи протиракетної оборони "Кольчуга" Іраку. Підтвердження автентичності цих записів американськими експертами спровокувало міжнародну ізоляцію Л. Кучми й навіть скасування раніше наданої економічної допомоги США. Водночас, із середини вересня 2002 р. в Києві та багатьох інших містах України почалися антипрезидентські протести під гаслом "Повстань, Україно!".

Політична криза в Україні та втрата її авторитету на міжнародній арені не давали змоги Польщі виконувати роль партнера й адвоката України у відносинах з НАТО та Європейським Союзом. Варшава, хоч і висловлювала своє занепокоєння з приводу внутрішньої ситуації в Україні та її "відходу" від Європи, однак не мала наміру відмовлятися від "стратегічного партнерства" [6, с. 40].

Особливим досягненням у другій половині 1990-х років стало збагачення польсько-українського діалогу проблематикою культурних взаємин. Спільна декларація Президентів Республіки Польща і України про порозуміння і єднання від 21 травня 1997 р. містила запис про те, що "замовчування або одностороннє висвітлення фактів (спільної польсько-української історії) не залікують біль скривджених та їх близьких, не сприятимуть поглибленню взаєморозуміння між нашими народами. Дорога до справжньої дружби лежить передусім через правду і взаєморозуміння. Визнаємо, що жодна мета не може бути виправданням злочину, насильства і застосування принципу колективної відповідальності". Діалог про спільну, часто болісної історії передбачав форму регулярних зустрічей польських і українських істориків у рамках міжнародних історичних семінарів "Польсько-українські відносини в 1918–1947 рр.", організованих спільно Світовим союзом солдатів Армії Крайової та Союзом українців у Польщі [11, с. 2].

Події історичного минулого України і Польщі, призводили до певної напруженості у політичних відносинах двох країн. Свідченням цього стала відміна візиту О. Кваснівського в Україну в 2003 р., приводом до чого послужила ситуація навколо "Цвинтару Орлят", гостра дискусія в Польщі з приводу трагічних волинських подій 1943–1944 рр. [12, с. 128].

У польських урядових і наукових колах перемагало антиукраїнське лобі: було проведено широку кампанію з критикою доцільності та ефективності українського напрямку політики Польщі, позитивність якого була названа "політичним романтизмом і ірраціоналізмом". Не сприяла поліпшенню ситуації і розгорнута у польських засобах масової інформації кампанія конфронтаційного характеру щодо минулого і майбутнього України, особливого розповсюдження набула ідея українського сепаратизму.

Не додало позитиву введення з 1 липня 2003 р. польською стороною візового режиму з Україною. Особливе занепокоєння з цього приводу виявили польські організації в Україні: введення візового режиму вони розглядають як прагнення відштовхнути поляків від їх коренів, від національної культури. Пізніше ситуація була певним чином виправлена: для поляків в Україні Варшава розробила спрощене одержання віз, хоча проблеми з візового забезпечення ще залишилися. Проблемним питанням у двосторонніх відносинах виявляється і намагання Польщі, залежної від російських енергоносіїв, підтримувати російські енергетичні проекти, що будуються в обхід України [13, с. 75].

Можна припустити, що причини згаданого охолодження полягали у просуванні Польщі до Євросоюзу. Країна доводила американському союзникові і європейським партнерам свою солідарність проти України проблемного періоду (касетний скандал, справа Г. Гонгадзе, кучмізм тощо). Хоча з точки зору заявленого стратегічного партнерства та його критеріїв, на наше переконання, такі різкі перемиїни в політичних уподобаннях польської сторони важко виправдати.

Вочевидь охолодження у відносинах Києва і Варшави зазначеного періоду не можна розглядати тільки як наслідок політичних причин. Росія й Польща – два ключові партнери офіційного Києва. Вони мають різні вектори, різні умови, різну мету щодо координат, але по суті, переслідують суто польські і суто російські цілі в інтересах своїх держав. Польща шукає в Україні геополітичного захисту і протидії, яка, помножена на поєднання зусиль з США, протистоятиме російському тиску. Росія також переслідуює свої інтереси, вбачаючи в Україні геополітичне (що включає політичне, географічне, економічне, культурне) величезне примноження своєї могутності на противагу Заходу. Отже, Москва і Варшава переслідують у своїх відносинах з Україною власні інтереси, часом – діаметрально протилежні, які мають абсолютно різний вплив на українські події, належать до різних тенденцій розвитку. Водночас і Москва, і Варшава певним чином використовують українські реалії для реалізації власних амбітних геополітичних намірів [13, с. 77].

Кардинальна зміна у двох сторонніх відносинах відбулася під час і після "помаранчевої революції". Як зазначав тодішній перший заступник міністра закордонних справ України О. Моцик, президентські вибори 2004 р. стали періодом, коли тисячі польських громадян їхали в Україну, стояли тривалий час на київському Майдані, щоб підтримати український народ і його демократичний вибір [12, с. 129].

Події "помаранчевої революції" були підтримані Польщею. На вулицях багатьох польських міст відбувалися мітинги, паради, концерти, де поляки висловлювали солідарність із Україною. "Помаранчеві" отримали підтримку усіх польських політичних партій, парламенту і уряду Республіки Польща, а на Майдан прибули: колишній президент Польщі Л. Валенса – лідер "Солідарності", Л. Качинський – мер Варшави [6, с. 41].

Цікавим було й те, що в польському політикумі не існувало розбіжностей щодо необхідності подальшого розвитку добросусідських відносин з Україною та підтримки її європейських та євроатлантичних цілей. Першим висловив своє захоплення подіями в Києві колишній президент Польщі Лех Валенса [3, с. 644].

Революція 2004 року викликала значне зближення поляків та українців. І це не тільки між політиками, а й передусім між громадянами обох країн. Новий президент В. Ющенко оголосив про вступ України в НАТО та Європейський Союз. Польща будучи членом цих організацій узяла на себе роль "посла" українських прагнень до членства в цих структурах [16].

У відповідь на "революцію гідності" (за означенням О. Кваснівського) Європарламент 13 січня 2005 р. прийняв безпрецедентну для інституцій Євросоюзу резолюцію щодо України. У ній Європарламент закликав Раду, Комісію та держави-члени "розглянути, поза межами заходів Плану дій в рамках європейської політики сусідства, інші форми асоціації з Україною, надання чіткої європейської перспективи країні та відповіді на продемонстровані переважною більшістю українського народу прагнення, що в кінцевому рахунку може призвести до вступу країни до ЄС". Окрім цього, Європарламент зобов'язався "допомогти і підтримати Україну" в процесі трансформації, що має на меті повноправне членство в Євросоюзі. Прийняття цього документу також стало можливе через збільшення залучення Польщі як повноправного члена ЄС у вироблення союзних документів [3, с. 644].

Перед польськими і українськими політиками постала необхідність вести діалог на нових засадах. Треба було скористатися тим, що Україна відновила свій авторитет, престиж в Європі, що вона стала актором в європейській політиці. Але короткострокові і довгострокові пріоритети нової влади залишались незрозумілими ні для українців, ні, тим більше, для східноєвропейців не було ясно, зосередиться президент та уряд на реформі самоврядування та системі влади, чи на реформі системи охорони здоров'я, чи на військовій реформі, чи на енергозбереженні. Це було необхідним для покращення прогнозованості української політики, відтак для наших партнерів [3, с. 644].

Перший офіційний візит нового Президента Польщі – Л. Качинського – до України відбувся 28 лютого 2006 р., а 12–13 травня 2006 р. відбувся візит В. Юценка до Польщі. Під час візиту польського президента були обговорені різні питання, зокрема, у сфері євроінтеграції. Саме ця сфера є одним із найбільш перспективних напрямів співпраці України та Польщі. Польща проводить політику адвоката України щодо питань вступу до ЄС, надає допомогу Україні в сфері реформ та адаптації її законодавства до європейських стандартів [10].

2006 рік характеризувався стабільним динамічним діалогом між Києвом та Варшавою. Поглиблення добросусідських відносин в усіх сферах сприяли також такі механізми двох

сторонньої співпраці: консультативний комітет Президентів України і Польщі, Змішана комісія з питань економічного співробітництва, Українсько-польська конференція з питань європейської інтеграції, Міжурядова координаційна рада з питань міжрегіональної співпраці, українсько-польський форум, польсько-американсько-українська ініціатива про співпрацю.

Водночас двосторонні відносини, незважаючи на досить інтенсивні стосунки президентів, не позбулися поверхневості й асиметричності, були занадто залежні від взаємовідносин вищих посадових осіб, вибудовувались "згори", часто не підкріплювалися повсякденним співробітництвом на рівні середньої ланки бюрократії, потребували істотної модернізації структури та наповнення політичного діалогу між Україною та Польщею.

Політичний діалог Києва та Варшави активно розвивався і в наступні роки. Так, у 2008 р. серед усього комплексу двох сторонніх відносин найбільш плідними виявилися саме українсько-польські відносини. Свідченням їх високого рівня були інтенсивні контакти керівництва обох країн. Тоді на рівні президентів відбулося 11 зустрічей [12].

У грудні 2008 р. у Варшаві відбулась перша спільна Рада міністрів закордонних справ Польщі та України. Р. Сікорський заявив, що "Україна – найбільша країна серед тих, яких стосується "Східне партнерство" ЄС – спільна польсько-шведська ідея". Сікорський пообіцяв, що в рамках "Східного Партнерства" Польща буде надалі прагнути до вирішення проблем українців. Польща виступила за те, щоб навесні 2009 р. Рада Європи ухвалила рішення про виділення 600 мільйонів євро на фінансування "Програми східного партнерства".

У січні 2009 року В. Огризко та Р. Сікорський разом почали підготовку "дорожньої карти", яка окреслила б українсько-польські відносини на 2009–2010 рр. Але політичні чвари в Україні паралізували діяльність МЗС по всім стратегічним напрямкам, залишивши за зовнішньополітичним відомством України лише суто бюрократичні функції. Отже, причиною довгої паузи у відносинах між Україною та нашими східноєвропейськими партнерами стала затяжна політична криза [3, с. 646].

У перші місяці 2010 р. тривали зміни найвищого державного й політичного керівництва в Україні. У результаті чергових виборів президентом України став В. Янукович.

Трагедія під Смоленськом і загибель Л. Качинського призвели до дострокових виборів глави польської держави [9, с. 2]. Саме ці історичні реалії України і Польщі наштовхують говорити про настання з середини 2010 р. нового етапу в українсько-польських відносинах.

Таким чином, слід відзначити динамічний, поступальний характер розвитку українсько-польських відносин, що обумовлюється збігом національних інтересів країн-сусідів, їх глибинними історичними та культурними зв'язками.

Аналіз українсько-польських відносин новітньої доби дає підстави умовно поділити їх на три періоди: 1991–1993 рр. – встановлення контактів, "відкриття" України для широкого загалу польської політичної еліти, підписання перших двох сторонніх документів, обопільне вивчення потенційних можливостей для співробітництва; 1993–1999 рр. – розвиток договірно-правової бази, виведення двох сторонніх відносин на рівень стратегічного партнерства; 1999–2010 рр. – зі вступом Польщі до НАТО та набуття членства в Європейському Союзі, офіційна Варшава є одним із найважливіших партнерів України на міжнародній арені. Республіка Польща проявила себе як активний та послідовний партнер України у питаннях реалізації нашої державою євроінтеграційних устремлень, зокрема практичного виміру співробітництва України з ЄС.

Список використаних джерел

1. Антонюк С. Стратегічне партнерство України і Польщі: сучасний стан, пріоритети розвитку і перспективи / С. Антонюк, О. Антонюк // Університет. – 2006. – № 1. – С. 11–19.
2. Бжезінський З. Велика шахівниця / З. Бжезінський. – Львів-Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
3. Брусилівська О. І. Зовнішня політика України після 2004 року: східноєвропейський вимір / О. І. Брусилівська // Вісник Одеського національного університету. Серія: Соціологія і політичні науки. – Т. 14. – Випуск 13. – Одеса: Астропринт, 2009. – С. 641–647.
4. Договір між Республікою Польщею та Україною про добросусідство, дружні відносини і співробітництво // Політика і час. – 1992. – № 7–8. – С. 12–17.
5. Драус Я. Дослідження польсько-українських стосунків у 1991–2008 роках: нарис проблематики / Ян Драус // Чорноморський літопис. Науковий журнал. – 2010. – Випуск 1. – С. 32–41.
6. Драус Я. Процес становлення та розвитку польсько-українських відносин у 1991–2009 роках: політичний дискурс / Ян Драус // Економічний часопис XXI. – 2009. – № 11–12. – С. 38–44.
7. Задорожня А. Особливості українсько-польських відносин у 90-х роках ХХ – початку ХХІ ст. / А. Г. Задорожня. – Режим доступу: <http://dSPACE.onu.edu.ua:8080/bitstream.pdf>.
8. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991 – 2003) / [Відп. ред. С. В. Віднянський]. – К.: Генеза, 2004. – 616 с.
9. Киридон А. Україна – Польща: сучасний стан та перспективи узгодження зовнішньополітичних орієнтирів / Алла Киридон – Режим доступу: <http://klio-mukolaiv.at.ua/prochutatu/Ug12132-Str3-9-40-.pdf>.
10. Климець Н. Співпраця України та Польщі: два роки після розширення ЄС / Наталя Климець – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/library/1274.html>.
11. Сивец М. Украина и Польша: подытоживая достигнутое / Марек Сивец // Зеркало недели. – 22 августа (№ 32) 2001.
12. Трофимович

В. Політичні відносини України і Республіки Польща. 1991 – 2010 рр. / Володимир Трофимович – Режим доступу: <http://eprints.oa.edu.ua/879/1/11.pdf>. 13. Чекаленко Л. Україна і Польща у вимірах стратегічного партнерства / Людмила Чекаленко. – Режим доступу: <http://ivinas.gov.ua/sites/default/files.pdf>. 14. Чекаленко Л. Україна і Республіка Польща: від історичних стереотипів до стратегічного партнерства / Л. Чекаленко // Зовнішні справи. – 2010. – № 3–4. – С. 26 – 31. 15. Bazhenova H. Czego oczekuje Ukraina od prezydencji Polski w Unii Europejskiej / Hanna Bazhenova – Режим доступу: <http://www.mlodszaeuropa.pl/index.php?mact=News,cntnt01,detail,0&cntnt01articleid=134&cntnt01returnid=58>. 16. Materniak D. Polska i Ukraina: od rewolucji do realizmu / Dariusz Materniak. – Режим доступу: <http://www.psz.pl/tekst-34700/Polska-i-Ukraina-od-rewolucji-do-realizmu>.

Ирина Ильчук

УКРАИНА-ПОЛЬША: ОТНОШЕНИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СФЕРЕ (1991–2010 ГГ.)

В статье автор рассматривает некоторые политические аспекты процесса становления украинско-польских отношений в период 1991–2010 гг. в контексте европейской интеграции Украины.

Ключевые слова: Украина, Польша, политические отношения, сотрудничество, евроинтеграция.

Iryna Ilchuk

UKRAINE-POLAND: POLITICAL RELATIONS (1991–2010)

In this article the author examines the political aspects of the process of formation of the Ukrainian-Polish relations during the 1991–2010 biennium, in the context of European integration of Ukraine.

Key words: Ukraine, Poland, relationships, cooperation, European integration.

УДК 94 (476) "XX/XXI"

Оксана Валіон

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ БІЛОРУСІ (ПОЧАТОК 90-Х РР. XX СТ. – 2010 Р.)

У статті проаналізовано соціально-економічну складову розвитку Республіки Білорусь від початку 90-х рр. XX ст. до 2010 р., окреслено основні блоки, що становлять засади білоруської економічної моделі.

Ключові слова: Республіка Білорусь, соціально-економічний розвиток, білоруська економічна модель, промисловість, сільське господарство.

Глобалізаційні процеси, що відбуваються на сучасному етапі, диктують потребу реалізації механізму стійкого і ефективного соціально-економічного розвитку національних держав, від внутрішніх можливостей і потенціалу яких залежить місце країн у глобальному розподілі праці, рівень інтеграційних зв'язків. У цьому контексті важливе теоретичне й практичне значення має досвід створення специфічної соціально-економічної моделі Республіки Білорусь, її трансформації відповідно до нових міжнародних умов кінця XX – початку XXI ст.

Звернення до цієї наукової проблеми, по-перше, дасть змогу простежити витоки соціально-економічної системи Білорусі, з'ясувати її складові елементи, сильні й слабкі сторони, можливості вдосконалення й адаптації до економічних викликів сьогодення. По-друге, нагромаджений теоретичний потенціал соціально-економічного розвитку Білорусі забезпечить необхідний вектор перетворень на перспективу, сприятиме визначенню місця держави у глобальній світовій економіці.

Досліджуючи соціально-економічну складову Республіки Білорусь ми поставили за мету проаналізувати її тенденції й динаміку впродовж 90-х рр. XX ст. до 2010 р., окреслити основні блоки, що становлять засади білоруської економічної моделі, з'ясувати проблеми й перспективи розвитку національної економіки та соціальної сфери держави у контексті глобалізаційних тенденцій.

Історіографічної базою досліджуваної теми слугували праці переважно білоруських та російських науковців. Соціальні відносини й економічний розвиток сучасної Білорусі знайшли відображення у книзі "Беларусь: Народ. Государство. Время" [1], видана спеціалістами Національної академії наук Білорусі та Інституту історії, за редакцією О. Ковалені у 2009 р. У колективній монографії М. Мясніковича, Н. Антонової і Н. Хорошко "Государственное регулирование социальной сферы" [2] охарактеризовано соціальну політику Республіки Білорусь, тенденції і проблеми її розвитку на сучасному етапі, висвітлено систему державного регулювання

соціального комплексу і його основних складових. Потенціал білоруської економічної моделі, її теорії, методології, практики функціонування, а також впливу глобалізації, світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. на економіку Білорусі знайшли відображення у працях В. Шимова [3; 4], В. Руденкова [5], О. Готовського [6], Л. Кукреша [7], Р. Медведєва [8], А. Стриженко [9] та ін.

Відомо, що економіка – це фундамент кожної держави, без розвитку якої країна не може успішно відбутися. Проте для білорусів, створення перспективної моделі національної економіки з її орієнтацією на соціальну сферу становило зміст національної ідеї, ідеологію білоруської держави. У цьому контексті Президент Білорусі Олександр Лукашенко у 2002 р. зазначав: “Найважливіша складова нашої державної ідеології – теорія білоруської моделі соціально-економічного розвитку. Вона передбачає формування соціально орієнтованої, багатоукладної ринкової економіки з рівноправним функціонуванням державної і приватної власності... Білоруський економічний устрій довів свою життєздатність. Ми перші (і доки єдині) серед країн СНД перевершили рівень промислового виробництва 1990 р. Не зруйнували, а наростили свій науково-технічний потенціал. Створили основу для стійкого і динамічного розвитку на перспективу” [5]. Підкреслимо, що соціально-економічна складова відіграє пріоритетну роль у формуванні білоруського шляху розвитку.

Вибір перспективної моделі національної економіки був зумовлений специфікою історичного розвитку Білорусі, традиціями господарювання, національним характером, менталітетом народу. Перебуваючи у складі СРСР, економіка Республіки Білорусь розвивалася доволі потужними темпами, будучи “складальним цехом” радянської країни. Однак розпад СРСР призвів до втрати традиційних ринків збуту білоруських товарів, закупівель сировини і матеріалів, низької ефективності й конкурентоспроможності вітчизняних товарів, інфляції та безробіття. В зв'язку з цим, у перші роки незалежності в Білорусі спостерігалася структурна економічна криза. Доволі характерно її передають показники таблиці 1. Так, якщо у 1991 р. валовий внутрішній продукт відносно 1990 року становив 98,8 %, то у 1994 р. лише 64,7 %; продукція промисловості та сільського господарства відповідно 99 % (1991 р.) – 65,1 % (1994 р.) і 95,1 % – 77,5 %; капіталовкладення зменшилися понад у 2 рази – 104 % (1991 р.) – 48,7 % (1994 р.).

Таблиця 1

Основні економічні показники Республіки Білорусь, % до 1990 р.

Показник	1991 р.	1992 р.	1993 р.	1994 р.
Валовий внутрішній продукт	98,8	89,3	80,8	64,7
Продукція промисловості	99	89,7	80,7	65,1
Продукція сільського господарства	95,1	87	90,2	77,5
Капіталовкладення	104	73,8	65	48,7

[3].

Процеси спаду виробництва, зниження інвестиційної активності, високий рівень інфляції, – як зауважує білоруський дослідник О. Готовський “...були закономірними явищами ... переходу планової економічної системи у ринкову” [6].

Вихід із глибокої економічної кризи був пов'язаний із побудовою у середині 1990-х рр. ХХ ст. соціально орієнтованої ринкової економіки, що полягала у збереженні великого державного сектору в усіх основних галузях економіки, адміністративному регулюванні грошових доходів населення і цін на товари першої необхідності, збереженні високого рівня системи соціального захисту населення. Новий курс був закріплений у п'ятирічному плані “Основні напрями соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 1996–2000 роки”. Документ схвалили на перших Всебілоруських народних зборах, що відбулися у Мінську 19–20 вересня 1996 р. [10].

Стратегічний напрямок держави передбачав еволюційний шлях переходу до ринкових відносин, що применшував наростання соціальних проблем у країні. Введення нового механізму управління економікою здійснювалося із урахуванням національної специфіки білоруської нації, приналежності впродовж багатьох років до соціалістичної системи господарювання, разом з тим, реформи базувалися на досвіді провідних країн світу. Створення соціально орієнтованої ринкової економіки не було випадковістю для білорусів, а доволі виваженим кроком, спрямованим на пошук власного шляху розвитку у багатоманітності соціально-економічних моделей. Обрана формула реформування була далекою від прийняття “універсальних західних рецептів”, оскільки на перший план висувалося прагнення зберегти здобутий багатьма поколіннями білорусів досвід господарської діяльності, збагативши його новими ідеями, концепціями, змістом у перехідний етап становлення національної економіки. Стрижневими компонентами нової економічної системи стали: сильна держава, ефективний ринковий механізм із його соціальною орієнтацією.

Зауважимо, що вагомими пріоритетами на 1996–2000 рр. у Республіці Білорусь було визначено: експорт – житло – продовольство, що стали основою для розвитку інших галузей економіки держави. Їх реалізація дала змогу стабілізувати ситуацію й забезпечити певне зростання основних економічних показників. З цього приводу науковець із Білорусі В. Шимов зазначив: “Була створена система

управління економікою, що відповідала реаліям трансформаційного періоду, внесені корективи у забезпечення соціального захисту населення, активізована інвестиційна діяльність. У результаті було не лише зупинено спад виробництва, але й досягнуто позитивної динаміки найважливіших показників" [3]. Таким чином, стратегія розвитку держави, спрямована на побудову соціально орієнтованої ринкової економіки, у цілому виявилася успішною.

Динаміку основних показників соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь у другій половині 1990-х рр. простежуємо із таблиці 2. Бачимо, що ВВП за 1996–2000 рр. збільшився на 36 %, продукція промисловості – на 65 %, інвестиції в основний капітал – на 13 %, виробництво споживчих товарів – на 81 %. Понад у 2 рази зріс роздрібний товарообіг. Реальні грошові доходи населення збільшилися на 71 %.

Таблиця 2

Динаміка основних показників соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь за 1990–2000 рр., % до попереднього року

Показник	1995 р. до 1990 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2000 р. до 1995 р.	2000 р. до 1990 р.
Валовий внутрішній продукт	64,6	102,8	111,4	108,4	103,4	106	136,1	87,9
Продукція промисловості	61,4	103,5	118,8	112,4	110,3	108	164,6	101,1
Продукція сільського господарства	73,6	102,4	95,1	99,3	91,7	108,9	96,6	71,1
Виробництво споживчих товарів	59,9	109	122,8	120,8	109,2	102,5	181	108,4
Інвестиції в основний капітал	38,5	95,2	119,7	124,5	92	96,4	125,8	48,4
Реальні грошові доходи населення	62	117,2	106,2	119,4	96,6	118	169,4	105
Роздрібний товарообіг	43,1	130,5	117,9	126,1	110,7	108,5	233	100,4
Платні послуги населення	36	105,7	107,8	111	113,3	105,4	151	54

[3].

Стабілізація соціально-економічної ситуації з середини 90-х рр. ХХ ст. й створення передумов для стійкого економічного зростання країни дали підстави О. Лукашенку вже у 2001 р. на других Всебілоруських зборах вжити термін "білоруська економічна модель", невід'ємними компонентами якої стали: соціально орієнтована ринкова економіка, еволюційний шлях перетворень, регулятивна роль держави у всіх соціально-економічних процесах, виважена зовнішньоекономічна політика. Від того часу соціально-економічний розвиток Білорусі відбувався по-висхідній, долаючи певні труднощі й перепони, все ж доводив ефективність національної економічної системи.

Курс на створення соціально орієнтованої ринкової економіки, високоефективної, з дієвими механізмами державного й ринкового регулювання, спроможної забезпечити високий рівень добробуту громадян, рівність усіх форм власності, ефективної системи соціального захисту був проголошений державною стратегією розвитку Республіки Білорусь на 2001–2005 рр. Цілі, завдання, пріоритети й важливі параметри соціально-економічного розвитку країни обґрунтовувалися у "Програмі соціально-економічного розвитку Білорусі на 2001–2005 рр.", прийнятій на других Всебілоруських народних зборах, що відбулися у Мінську 18 травня 2001 р. [11]. З метою підвищення добробуту народу й наближення його до рівня економічно розвинутих європейських держав доповнювалися головні пріоритети розвитку: формування ефективної системи охорони здоров'я; активізація інноваційної та інвестиційної діяльності; розширення експорту товарів і послуг; подальша розбудова житлового будівництва; розвиток агропромислового комплексу.

Республіці вдалося у першій половині 2000-х рр. перейти до соціально-економічного зростання, створити передумови для розгортання інноваційної економіки. Так, у 2005 р. обсяги виробництва у промисловості збільшилися понад 50 %, у сільському господарстві – більш ніж на 25 %. Рентабельність реалізованої продукції (робіт, послуг) збільшилася із 7,8 % у 2001 р. до 13,5 % у 2005 р., знизилася частка збиткових організацій відповідно із 33,4 % до менш ніж 10 %. Зменшилося співвідношення запасів і середньомісячного обсягу виробництва промислової продукції з 63,8 % за 2001 р. до 51,9 % за 2005 р. Середньорічний приріст ВВП за цю п'ятирічку перевищив 7,3 %, що

створило передумови й забезпечило майже дворазове зростання реальних грошових доходів, реальної заробітної плати і роздрібного товарообігу. Так, заробітна плата до кінця 2007 р. досягла 370 доларів США [1, с. 520–524]. Хоча й низькою вона залишалася у робітників сільськогосподарських організацій: на початок 2005 р. становила лише 199,5 тис. руб. або 92 дол. США, що складало 55,4 % від рівня заробітної плати у цілому по народному господарству республіки [7].

Білорусь у той час була лідером у СНД за розмірами пенсій: у 2005 р. середньомісячна пенсія становила 104 долари США [8]. Водночас зріс роздрібний товарообіг у 2007 р. порівняно із 1995 р. у 8 разів. А загальна площа модернізованого житла за 2001–2005 рр. становила понад 420 тисяч метрів квадратних, що у 10 разів перевищило рівень 2000 р. [1, с. 520–524]. Підкреслимо, що у той час Республіка Білорусь вийшла на перші місця серед країн СНД за найважливішими економічними показниками. За ключовими параметрами соціально-економічного розвитку держава у 2005 р. значно перевищила рівень докризового 1990 р., що створювало сприятливі передумови для успішної розбудови держави на подальшу перспективу.

Серед основних завдань на 2006–2010 рр. проголошувалося кардинальне підвищення якості життя людей, залучення прямих інвестицій, підвищення рівня конкурентоспроможності білоруської продукції на основі модернізації економіки, здійснення активних заходів із переходу на інноваційний шлях розвитку. Пріоритети соціально-економічного розвитку Білорусі були обговорені на третій Всебілоруських зборах, що відбулися у Мінську 2 березня 2006 р., і розвинуті у "Програмі соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 2006–2010 рр." [12]. У контексті їх виконання Президент Олександр Лукашенко зазначив: "Ми повинні прагнути до того, щоб через п'ять років якість життя наших громадян довести до рівня, подібного до західноєвропейського. Чи реальне таке завдання? Реальне, якщо мати на увазі, що якість життя – це не лише зарплата, але й житло, освіта, доступна медична допомога, дитячі садки, гарантовані робочі місця, безпека громадян і багато іншого. За зарплатою ми, звичайно, ще не зрівняємося з Англією і Німеччиною, але за низькою інших параметрів ми це повинні зробити" [13]. При цьому основним лозунгом нової п'ятирічки проголошувався подальший розвиток держави для народу, а головною ідеєю – підвищення рівня конкурентоспроможності на основі модернізації економіки.

Варто зауважити, що виконання основних показників соціально-економічного зростання республіки у другій половині 2000-х рр. ускладнювалося у зв'язку із негативним впливом на білоруську економіку світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр., наслідком чого стало падіння продаж білоруських товарів й зниження попиту на продукцію. Однак, завдяки прийнятним заходам антикризового характеру вже з 2010 р. у республіці почалося помітне економічне зростання, що дозволило виконати більшість із ключових завдань, передбачених на 2006–2010 рр.

На основі таблиці 3 бачимо, що показники фактичного виконання програми соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 2006–2010 рр. переважно відповідають запланованому рівню. Зокрема, інвестиції в основний капітал перевищують планові рамки – 232,3 % при прогнозі 198–215 %. Такі цифри пояснюються увагою держави у створенні сприятливих правових умов для захисту національних та іноземних інвестицій на її території. Разом з тим, ВВП заплановано на рівні 146–155 %, а виконано – 142 %.

Таблиця 3

Виконання завдань "Програми соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 2006–2010 рр."

Показники	2010 рік у відсотках до 2005 року у порівняних цінах	
	програмні показники	фактичне виконання
ВВП	146–155	142
Продукція промисловості	143–151	147,2
Виробництво споживчих товарів	150–157	156
Інвестиції в основний капітал	198–215	232,3

[14].

Зауважимо, що наприкінці 2010 р. середня заробітна плата у Білорусі досягла 1596 тис. рублів (еквівалентно 527 долларам США). Загалом упродовж 2006–2010 рр. реальна заробітна плата у Білорусі зросла у 1,6 рази [14]. Водночас реальний розмір пенсій за віком у 2010 р. збільшився більш, ніж на 61 % у порівнянні із розміром пенсій, що виплачувалися п'ять років тому [15].

Таким чином, соціально орієнтована ринкова економіка, що проходить червоною ниткою через програми, концепції, законодавчі й нормативні акти із соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь доводить свою життєздатність, забезпечує правильність обраного шляху. Відтак, білоруська економічна модель вдосконалюється й збагачується відповідно до завдань конкретної

п'ятирічки, враховуючи тенденції світової економіки, й, зберігаючи вірність базовим національним характеристикам, що базуються на людській солідарності, взаємодопомозі, соціальній справедливості тощо.

Вагомою складовою економічної системи Білорусі є промисловий комплекс, від успішного розвитку якого залежить добробут держави та її громадян. На його частку нині припадає близько 30 % ВВП та 85 % білоруського експорту. Країна зуміла не зруйнувати, а наростити промисловий і науково-технічний потенціал, підтримати базові стандарти життя, закласти основу для стійкого й динамічного соціально-економічного розвитку на перспективу. Серед промислових гігантів республіки виділимо: "Минский тракторный завод" (МТЗ), "Минский автомобильный завод" (МАЗ), "Могилёвский автомобильный завод" (МоАЗ), "Гомельский завод сельскохозяйственного машиностроения" (Гомсельмаш), "Минский завод колёсных тягачей", "Белорусский автомобильный завод" (БелАЗ), нафтопереробні заводи у Новополоцьку ("Нафтан") й Мозирі ("Мозырский НПЗ"), "Белорусский металлургический завод" у Жодіно, "Беларуськалий", "Гродно Азот", "Белэнерго", "Белтрансгаз" ("Газпром трансгаз Беларусь"), "Атлант" та ін. На підприємствах систематично проводяться наукові дослідження, впроваджуються сучасні технології та обладнання. З початку 2000-х рр. у Білорусі було прийнято низку програм, спрямованих на модернізацію виробництва й розробку нової продукції. Основним вектором промислової політики у 2006–2010 рр. стало посилення інноваційного шляху розвитку. Створення нових високотехнологічних виробництв та інтенсивне технологічне оновлення базових секторів економіки на основі новітніх технологій є найважливішою умовою глобальної конкурентоспроможності Республіки Білорусь. Інтенсивний розвиток промислових гігантів дав змогу не лише зберегти робочі місця, а й вивів Білорусь на вищий рівень визнання у світі, що сприяло виходу білоруських товарів на нові зарубіжні ринки.

Функціонування промислового комплексу у Білорусі здійснюється завдяки різним формам державної підтримки та залучення привабливих інвестиційних проектів. У цьому контексті слід зауважити, що на сучасному етапі промисловість Республіки Білорусь розвивається у відповідності з державною концепцією й програмою промислового комплексу на 1998–2015 рр. Документи передбачають систему пільг і державних дотацій, що забезпечують активну роботу промислових підприємств, випуск ефективної й конкурентоспроможної продукції.

Важливу роль в оновленні виробничих фондів, впровадженні нових прогресивних технологій, забезпеченні якості продукції відіграє інвестиційна політика держави. Білорусь докладает зусиль у реалізації вигідних інвестиційних проектів, вдосконалює нормативну базу для створення у республіці сприятливого інвестиційного клімату, що полегшує інтеграцію її економіки у світовий економічний простір. Слушним є зауваження російської дослідниці А. Стриженко про те, що прямі іноземні інвестиції у сучасній світовій економіці є глобальним феноменом, який сприяє припливу капіталу, ноу-хау і технологій, здійснюючи стабілізуючий вплив на економіку країн [9]. Білорусь – це країна із привабливим інвестиційним кліматом, в якій є мобільна, кваліфікована й відносно дешева робоча сила, транзитна орієнтація транспортної інфраструктури (вигідне геостратегічне розташування), технологічний рівень підприємств, готовність керівників виробництв до інновацій, регламент захисту навколишнього середовища, урядова підтримка і наявність інвестиційних пільг, послідовність дій фінансових інститутів, розвинена система освіти та ін. [16].

Починаючи з 2002 р., для інвестиційної сфери республіки було характерне динамічне зростання активності, зокрема, найбільше – у промисловості, житловому будівництві, сільському господарстві і транспорті. Середньорічний приріст інвестицій в основний капітал становив у 2002–2007 рр. 15,6 % [1, с. 523].

Пріоритетною галуззю економічного розвитку, що відповідає за підвищення якості життя і здоров'я населення, продовольчу безпеку держави, її незалежність, є агропромисловий комплекс, зокрема, сільське господарство. Тому розбудова сільського господарства й стабілізація АПК належать до першочергових завдань державної політики. У досліджуваний час у республіці приймалися й виконувалися програми, спрямовані на поглиблення спеціалізації виробництва, його інтенсифікацію, зміцнення матеріально-технічної бази, кооперацію та інтеграцію структур АПК, вдосконалення системи оплати праці, зниження собівартості й підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, формування і функціонування соціальної інфраструктури села.

Завдяки державній підтримці сільського господарства, роботі відповідних міністерств і відомств, сільськогосподарських організацій республіки загалом вдається виконати низку важливих заходів із нарощення обсягів сільськогосподарського виробництва, модернізації й створення нових підприємств у аграрній галузі. Агропромисловий комплекс забезпечує внутрішні потреби республіки у продуктах харчування на понад 80 %, й лише близько 17 % у загальному обсязі споживання продовольства імпортує (переважно рибу і тропічні продукти). Такий баланс продовольчих ресурсів є достатнім для зміцнення продовольчої безпеки країни.

Білорусь нагромадила досвід будівництва якісно нових типів сільських селищ – агромістечок, у яких створені необхідні умови для забезпечення соціальних стандартів населенню, що там проживає. На кінець 2010 р. їх кількість налічувалася 1481, як і передбачалося Програмою відродження і розвитку села на 2005–2010 рр. [17]. Покращення інфраструктури сільських поселень є важливим чинником стабілізації білоруського села, створення сприятливих умов для привабливості проживання і роботи у сільській місцевості.

Одним із важливих показників соціально-економічного розвитку держави, реформ, що проводяться у контексті підвищення добробуту населення, є реалізація ефективної соціальної політики. Білорусь значну увагу приділяє вирішенню соціальних питань: зростанню житлового будівництва, соціальній підтримці малозабезпечених верств населення, зміцненню демографічної безпеки, вдосконаленню пенсійного забезпечення, створенню умов для зростання заробітної плати, введення механізму для її регулювання тощо. Від їх проведення залежить якість життя, здоров'я і безпека нації. Окреслені проблеми набувають особливої значущості з огляду на побудову у країні соціально орієнтованої ринкової економіки.

Соціальна політика Республіки Білорусь будується на розвитку людського капіталу. Для означення рівня соціального прогресу у державі служать сукупні показники "індексу розвитку людського потенціалу" (ІРЛП), що відображають досягнення країни з точки зору стану здоров'я, отримання освіти і фактичного доходу її громадян [2, с. 101, 104–105; 18]. Від 1990 р. щорічні звіти з розвитку людства формує ООН. Так, у 2010 р. за ІРЛП були обнародовані показники, розраховані за підсумками 2008 р. Із 169 країн світу Республіка Білорусь увійшла у групу держав з високим рівнем людського розвитку, зайнявши 61 місце. За результатами 2011 р. (на основі показників 2009 р.) Білорусь посіла 65 місце серед 187 країн, тоді як у 2013 р. (на основі показників 2010 р.) республіка піднялася на п'ятнадцять позицій і отримала 50 місце серед 186 країн. Таким чином, бачимо позитивну динаміку покращення соціальних показників у Республіці Білорусь і сподіваємося, що через кілька років держава ввійде до групи країн із дуже високим показником ІРЛП.

Характерною рисою білоруської економіки є її експортна спрямованість. Для країни із малою відкритою економікою, а за цим показником Білорусь є лідером серед країн СНД й випереджає більшість держав – членів Євросоюзу, питання активізації експортної діяльності є гостро актуальними. Частка експорту у структурі ВВП держави становить близько 60 %. Збільшення експортного потенціалу, з одного боку, дозволить країні інтегруватися у міжнародну систему торгівлі, дасть змогу впливати на тенденції світової зовнішньоекономічної діяльності, а з іншого – призведе до підвищення темпів розвитку галузей економіки всередині держави.

Білорусь проводить багатовекторну зовнішню політику, у контексті якої налагоджуються взаємовигідні торговельно-економічні зв'язки із зарубіжними партнерами, з багатьма – співпраця не обмежується торгівлею, створюються спільні підприємства, розробляються й втілюються різноманітні міждержавні програми й проекти. Республіка прагне знайти власне місце у світових економічних процесах. Так, зокрема, у 2006–2010 рр. Білорусь підтримувала торговельно-економічні зв'язки із понад 170 країнами світу. Основними торговельними партнерами Білорусі у 2010 р. були: Росія (38,91 % до загального обсягу експорту), Нідерланди (10,99 %), Україна (10,16 %), Велика Британія (3,90 %), Латвія (3,69 %), Польща (3,51 %), Бразилія (2,8 %), Китай (1,88 %), Казахстан (1,84 %), Німеччина (1,83 %), Литва (1,7 %), Індія (1,31 %), Венесуела (1,2 %) [19].

Серед проблем, що спостерігалися впродовж досліджуваного часу у соціально-економічній сфері республіки, були: недостатня активність залучення прямих іноземних інвестицій, зокрема, порівняно із європейськими країнами, а також застосування нових технологій, у першу чергу, у тих галузях, що орієнтовані на експорт. Крім того, на динаміку промислового піднесення важливий вплив здійснювали такі фактори як конвертованість національної валюти, посилення ролі бартерних операцій, міра зношеності основних виробничих фондів. У соціальній сфері Білорусі доволі значною є діяльність держави, тому необхідно до регулювання соціальної політики залучати різноманітні некомерційні організації, робітників і роботодавців, що лише посилить соціальний вектор перетворень, зміцнить соціальну сферу республіки загалом. Головними завданнями соціально-економічного розвитку держави на найближчу перспективу є: забезпечення позитивного сальдо зовнішньої торгівлі, збільшення експорту товарів, розвиток імпортозаміщення, перехід на вироблення наукоємних та інноваційних товарів, вироблених за технологіями V і VI укладів, подальша модернізація промислових підприємств тощо.

На наше переконання, реалізація вказаних перетворень зробить економіку Білорусі стійкішою до викликів, пов'язаних із глобалізаційними та інтеграційними процесами сучасного світу. Понад двадцять років Республіка Білорусь доводить, що хоче жити за власним зразком, який підказала білорусам їх історія, економічна та соціокультурна специфіка. Держава демонструє вірність обраному шляху, показує готовність корекції національної моделі економіки.

Список використаних джерел

1. Беларусь: Народ. Государство. Время / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории; редкол.: А. А. Коваленя и др. – Минск: Беларус. наука, 2009. – 879 с.
2. Мясникович М. Государственное регулирование социальной сферы: учебное пособие / М. Мясникович, Н. Антонова, О. Хорошко. – Мн.: Акад. упр. при Президенте Респ. Беларусь, 2011. – 231 с.
3. Шимов В. Экономическое развитие Беларуси на рубеже веков: проблемы, итоги, перспективы / В. Шимов. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/113216/>.
4. Шимов В. Национальная экономика Беларуси: учебник / В. Шимов [и др.]; под. ред. В. Н. Шимова. – 4-е изд., перераб. и доп. – Минск: БГЭУ, 2012. – 651 с.
5. Руденков В. Развитие экономики Беларуси: модель и проблемы / В. Руденков. – Режим доступа: http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=617&Itemid=54.
6. Готовский А. Экономическая система Беларуси: современное состояние и перспективы реформирования / А. Готовский. – Режим доступа: research.by/pdf/2000n2r01.pdf.
7. Кукреш Л. Состояние и перспективы развития сельского хозяйства Беларуси / Л. Кукреш. – Режим доступа: <http://war.lubomudrie.forum24.ru/?1-11-0-00000006-000-0-0-1191602132>.
8. Медведев Р. Александр Лукашенко. Контуры белорусской модели / Р. Медведев. – М., 2010. – 320 с. – Режим доступа: <http://fondknig.com/2011/07/31/>.
9. Стриженко А. Глобализация мировой экономики: основные тенденции / А. Стриженко. – Режим доступа: http://elib.altstu.ru/elib/books/Files/pa2000_3/pages/34/pap_34.html.
10. Об утверждении Основных направлений социально-экономического развития Республики Беларусь на 1996–2000 годы. – Режим доступа: <http://zakon2006.by.ru/part23/doc32279.shtm>.
11. Указ Президента Республики Беларусь от 08.08.2001 № 427 “Об утверждении программы социально-экономического развития Республики Беларусь на 2001–2005 годы”. – Режим доступа: <http://www.lawbelarus.com/repub2008/sub32/text32403/index.htm>.
12. Последний год пятилетки: выполнение решений третьего Всебелорусского народного собрания (предварительные итоги работы народного хозяйства Республики Беларусь в 2006–2010 гг.). – Режим доступа: www.stolbtsy.minsk-region.by/.../000190_358326_EDI_sentjabr_2010g.doc.
13. Доклад Президента Республики Беларусь А. Г. Лукашенко на третьем Всебелорусском народном собрании. – Режим доступа: <http://www.president.gov.by/press43747.html>.
14. Об утверждении Программы социально-экономического развития Республики Беларусь на 2011–2015 годы. – Режим доступа: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=P31100136&p2=%7BNRPA%7D>.
15. Программа социально-экономического развития Республики Беларусь на 2006–2010 годы. – Режим доступа: armenia.mfa.gov.by/.../programma%20s-e%20razvitiija%202006-2010_516.doc.
16. Инвестиции в Беларусь. – Режим доступа: <http://www.business-valley.org/ru/investment-guide-ru/investments-ru/investments-belarus-ru.html>.
17. Об утверждении Программы социально-экономического развития Республики Беларусь на 2011–2015 годы. – Режим доступа: kyrgyzstan.mfa.gov.by/.../4-ukaz%20prb%20136%20ot%2011.04.2011_programma%20sots-ekonomicheskogo%20razvitiija%20na%202011-2015.
18. ПРООН опубликовала Индекс развития человеческого потенциала за 2010 год. – Режим доступа: <http://hdr.undp.org/en/media/PR3-HDR10-HDI-R.pdf>.
19. Внешняя торговля Республики Беларусь. Статистический сборник. – Минск, 2011. – Режим доступа: <http://belstat.gov.by/homep/ru/publications/archive/2011.php/>.

Оксана Валион**ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ БЕЛАРУСИ (НАЧАЛО 90-Х ГГ. XX В. – 2010 Г.)**

В статье проанализировано социально-экономическую составляющую развития Республики Беларусь с начала 90-х годов XX века до 2010 г., обозначены основные блоки, составляющие основы белорусской социально-экономической модели.

Ключевые слова: Республика Беларусь, социально-экономическое развитие, белорусская экономическая модель, промышленность, сельское хозяйство.

Oksana Valion**MAIN TRENDS OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF BELARUS (EARLY 90-IES XX CENTURY – 2010)**

The article analyzes the socio-economic component of the Republic of Belarus from the early 90-ies of XX century by 2010, outlines the basic units that make up the foundations of the Belarusian economic model.

Key words: Republic of Belarus, the socio-economic development, the Belarusian economic model, industry, agriculture.

УДК 334(477+520)

Тетяна Лахманюк

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТОРГІВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СПІВПРАЦІ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЯПОНІЄЮ (1991–2011 РР.)

У статті автор розглядає торгівельно-економічну співпрацю між Україною та Японією, акцентує увагу на договірно-правовій базі цих контактів, досліджує напрямки економічних зв'язків, їх зміст і пріоритети.

Ключові слова: Україна, Японія, торгівельно-економічна співпраця, відносини, зовнішня політика.

Зі здобуттям Україною незалежності розпочався активний процес формування нової моделі міждержавних відносин. В умовах розбудови й утвердження як України, так і Японії, виникає необхідність об'єктивно дослідити складний процес налагодження та розвитку українсько-японських двосторонніх відносин.

Актуальність започаткованого дослідження зумовлена тим, що наукових праць дослідницького спрямування з цієї проблематики в українській історіографії практично немає. Це пояснюється незначною віддаленістю у часі, незавершеністю процесу, варіативністю двосторонніх стосунків, що вимагає подальшого ґрунтовного, цілісного й об'єктивного вивчення. Однак закономірно, що ці питання в час розвитку оновленої державності України дедалі більше стають предметом дослідження учених. Окремі аспекти досліджуваної теми висвітлено у працях Ю. Костенка [5, с. 3–11; 6, с. 33–38], М. Кулініча [7, с. 54–58; 8], І. Мандрик, О. Іпатюк [9].

Метою дослідження є аналіз основних подій історії налагодження і розвитку українсько-японських міждержавних взаємин.

Завдання: висвітлити історико-політичні передумови та чинники налагодження українсько-японської співпраці у нових геополітичних умовах; дослідити основні тенденції процесу становлення і розвитку торгівельно-економічних зв'язків, механізми формування та реалізації повноцінних двосторонніх відносин; показати місце українсько-японських стосунків у структурі міжнародних відносин.

Об'єктом дослідження є історія міжнародних відносин і зовнішньої політики України та Японії у нових геополітичних умовах.

Предмет дослідження становлять головні напрямки і пріоритети торгівельно-економічних відносин між Україною та Японією, визначення основних закономірностей і тенденцій зародження та розвитку міждержавних взаємин, їх місце у структурі міжнародних відносин.

Японія – один із провідних фінансово-економічних і політичних центрів глобального значення. Вона – одна з найбільш високорозвинених країн світу, що займає друге місце у світі за економічною потужністю.

Для України співробітництво з цією країною є важливим чинником міжнародної стабільності як регіонального, так й глобального характеру. Тому актуальність цього дослідження обумовлена тим, що останнім часом відносини між Україною та Японією похвалилися. Незважаючи на те, що Японія далека від нас географічно, виробами її промисловості заповнена Україна, і збільшення обсягів японських інвестицій та розширення сфери співробітництва мало би величезне значення для розвитку вітчизняної економіки. Сучасні дослідження показують, що японський ринок відкритий для українського бізнесу, а український – для японського.

Японія хоче розвивати торгівельне й інвестиційне співробітництво з Україною, вона зацікавлена у закупівлі сировини, зокрема, для металургії в Україні, а також у розвитку торгівлі з Україною і в інвестуванні у розвиток української інфраструктури. На початку 90-х рр. співробітництву Японії з Україною заважала недостатня поінформованість японських бізнесменів про Україну [16, с. 224].

Подібну думку розділяють багато японських підприємців, які є учасниками українсько-японських ділових відносин. Беручи участь у семінарі "Економіка України: нові можливості для зміцнення співробітництва" ділові партнери з Японії відверто говорили про те, що наш ринок їх цікавить, але на ньому важко працювати [5, с. 6].

Розвитку торгівельних відносин між країнами сприяло створення в 1994 р. у структурі Японської федерації економічних організацій "Кейданрен" (з травня 2002 р. – Японська федерація бізнесу) Комітету ділового співробітництва з Україною ("Український комітет"). Фундаторами

зазначеного Комітету виступило близько 30 зацікавлених у співробітництві з Україною великих японських компаній [5, с. 6].

Починаючи з 1997 р. Україна щорічно отримує технічну допомогу від уряду Японії у рамках програми "Офіційна Допомога для Розвитку" (далі – ОДР) [5, с. 6].

ОДР Японії базується на наданні економічної допомоги країнам-реципієнтам за рахунок коштів, які виділяє уряд Японії, і складається з двох основних компонентів – фінансової допомоги (шляхом надання грантів) і кредитної допомоги. Визначення можливості надання країні кредитної допомоги у рамках ОДР здійснюється на основі статистичних підрахунків Міжнародного банку реконструкції та розвитку щодо ВВП на душу населення – рівень прибутковості країни. Кредитна допомога у рамках ОДР Японії передбачає надання довгострокових кредитів під пільгові. Кошти надаються через Японський банк міжнародного співробітництва, зазвичай, у існах на фінансування закупівлі товарів і послуг, необхідних для реалізації кредитних проектів у різноманітних секторах економіки (телекомунікації, транспорт, енергетика, промисловість й ін.) або конкретних підприємств. Перспективні інвестиційні українсько-японські проекти відносяться насамперед до галузі транспорту й енергетики. Українська сторона запропонувала декілька проектів для фінансування в рамках програми ОДР уряду Японії [5, с. 6].

Координація залучення в Україну фінансової допомоги у рамках програми ОДР Японії і надання пропозицій уряду України щодо напрямків її використання покладено на Міністерство економіки України. Перспективні інвестиційні українсько-японські проекти відносяться насамперед до галузі транспорту й енергетики. Українська сторона запропонувала декілька проектів для фінансування в рамках програми ОДР Уряду Японії [5, с. 6].

У Міністерстві економіки України в 2002 р., відповідно до наказу, створено координаційну раду з питань економічного співробітництва з Японією та схвалено її персональний склад [5, с. 6].

У торгівельному співробітництві важливе місце займають експортно-імпорتنі операції з українською продукцією кольорової і чорної металургії, сільського господарства, машинобудування.

Зовнішньоторгівельний оборот між Україною та Японією упродовж останніх років засвідчує сталу тенденцію до щорічного збільшення обсягів. Згідно зі статистикою Державної митної служби України, обсяг експортно-імпорتنих операцій між Україною і Японією у 2005 р. досяг 630,07 млн дол., збільшившись, порівняно з попереднім роком, на 20,6 %. При цьому український експорт зменшився на 18,1 % (до 82,01 млн дол.), а японський імпорт до України зріс на 29,9 % (до 548,06 млн дол) [10, с. 13].

2005 рік став вирішальним щодо підписання протоколу погодження між Україною та Японією щодо доступу до ринків товарів і послуг України в контексті вступу нашої держави до СОТ [10, с.13].

У 2006 р. розпочато співробітництво з Токійською фондовою біржею. У цьому контексті українська сторона зацікавлена у залученні досвіду японських експертів у розробку концепції ринку цінних паперів в Україні. Обидві сторони мають намір налагодити практику обміну фахівцями у зазначеній сфері.

Важливою є допомога у подоланні наслідків аварії на Чорнобильській АЕС як державними, так і громадськими організаціями Японії. У 1997 та 2000 рр. японський уряд здійснив внески у розмірі 45 млн дол. до проекту перетворення об'єкта "Укриття" в екологічно безпечну систему, а у 2004 р. збільшив свій внесок до відповідного фонду ще на 10 млн дол. [5, с. 8].

Основними предметами експорту Японії в Україну в 2006 р. були транспортні засоби (75,5 % від загального об'єму), машини й устаткування (8,5 %), прилади та апарати (4,8 %), електричні машини (3,8 %). Основними предметами імпорту Японії з України в 2006 р. були алюміній і вироби з алюмінію (34,3 %), товари хімічної промисловості (17,6 %), чорні метали (14,4 %), молоко та молочні продукти (12,8 %) [11].

Оскільки багато японських компаній здійснюють свою інвестиційну діяльність через свої офіси, що розташовані у Європі, тому багато інвестицій з японським капіталом реєструється як європейські. Наприклад, як у випадку з компанією "Japan Tobacco International Ukraine", материнська компанія якої розташована у Швейцарії і яка інвестувала понад 50 млн дол. у тютюнову фабрику в м. Кременчук [11]. Таким чином, реальний обсяг японських інвестицій в Україні може бути набагато більшим. Під терміном "компанії" розуміються філії, відділення, спільні підприємства, представництва й інші японські компанії, які здійснюють свою діяльність в Україні. Станом на січень 2007 р. в Україні проживали та здійснювали свою діяльність 24 японських бізнесмени (13 бізнесменів станом на січень 2006 р.) [11].

Японія як країна номер один у світі з розвитку і використання енергозберігаючих технологій представляє для нашої країни значний інтерес і можливості в цій сфері, зокрема у впровадженні проектів "зелених інвестицій". Японський бізнес зацікавлений у розвитку співробітництва в енергозбереженні, а також розвитку інфраструктури, розташуванні на території України виробничих потужностей. Проте слід відзначити, що цей інтерес недостатньо реалізується. Згідно з даними

Державного комітету статистики України станом на кінець 2010 р. загальний обсяг інвестицій в економіку України з Японії склав 131 млн дол., з яких 64,2 % або 84 млн дол. інвестовано у торгівлю та ремонт автомобілів і побутових виробів [11].

Лише 35,6 % або 47 млн дол. скеровано у переробку промисловість. Незважаючи на висловлену зацікавленість в інвестування у сільськогосподарський сектор, наразі немає офіційної інформації про реалізацію інвестпроектів у цій галузі. При цьому загальна сума безпосередніх іноземних інвестицій з Японії у 2010 р. склала 720 млрд дол., 27 з яких, значну частину, було спрямовано у країни Азії [11].

Основними вимогами й очікуваннями японського бізнесу щодо України є прозорість економіки, забезпечення стабільного сприятливого інвестиційного клімату, надання гарантій інвестиціям, у тому числі державних. Ці питання мають стати основою угоди про сприяння торгівлі й інвестиціям, яку в другій половині 2010 р. активно підтримувало посольство України в Японії. На теперішньому етапі через березневу катастрофу 2011 р. цілком можливо передбачити суттєве скорочення інвестиційної діяльності Японії за кордоном [11].

Упродовж першого кварталу 2011 р. спостерігалось збільшення обсягів двосторонньої українсько-японської торгівлі. Загальний товарообіг склав 226,46 млн дол., що на 61,43 млн дол. чи 37,2 % більше ніж за аналогічний період 2010 р. [11].

Український експорт в Японію традиційно характеризувався низьким ступенем переробки. Перше місце у структурі українського експорту посіли руди та концентрати залізни на суму 13,37 млн дол. або 48,08 % від загального обсягу українського експорту [11].

Друге місце з однаковими вартісними показниками розділили титан і вироби з титану на суму 5,07 млн дол. або 18,23 % і феросплави на таку ж суму. Необхідно зазначити, що за результатами першого кварталу 2011 р. експорт титану та виробів із титану в порівнянні з аналогічним періодом попереднього року збільшився у 4,5 рази або на 3,94 млн дол. відповідно [11].

Третє місце посів алюміній необроблений з показником 1,98 млн дол. або 7,1 % від загального обсягу українського експорту, що на 41,9 % або на 1,43 млн дол. менше ніж у 2010 р. [11].

Четверте місце посіли водень, інертні гази й інші неметали, питома вага яких у першому кварталі 2011 р. збільшилася в 2,9 рази або до 0,65 млн дол. [11].

Продукти рослинного походження (кукурудза, ячмінь, пшениця), які у 2010 р. займали друге місце у структурі експорту, в першому кварталі 2011 р. в Японію не експортувалися [11].

Структура японського імпорту України мала наступну структуру: I місце – автомобілі, питома вага яких зросла з 40,7 % (1 кв. 2010 р.) до 70,2 % від загального імпорту японських товарів в Україну (1 кв. 2011 р.); II місце – шини та покришки, питома вага яких зросла з 2,7 % до 2,9 %; III місце – медична апаратура, питома вага якої зросла з 1,3 % до 2,4 %; IV місце – автозапчастини і комплектуючі, питома вага яких зменшилася з 1,6 % до 1,5 %; V місце – кокс нафтовий, бітум нафтовий та інші залишки від переробки нафти або нафтопродуктів, питома вага яких зменшилася з 2,5 % до 1,9 %; VI місце – двигуни внутрішнього згоряння, питома вага яких збільшилася з 0,48 % до 1,4 % [11].

Отже, у співробітництві між двома державами є і деякі проблеми, оскільки Україну як незалежну державу японці знають дуже мало. Найбільше негативів існує в інвестиційній сфері та у співробітництві між підприємствами. Наші підприємці поки що не стали надійними партнерами. До стримуючих чинників також відносяться особливості японського бізнес-етикету і національної психології, культури, що не мають безпосереднього відношення до оцінки політичних або економічних реалій України.

Незважаючи на деякі проблеми, у двосторонніх відносинах є значна кількість пріоритетів у співробітництві між країнами. Одним із позитивних моментів є те, що в Японії вартість фінансово-кредитних ресурсів є надзвичайно низькою порівняно з тією, яку пропонують будь-які інші держави чи фінансові інституції. Крім того, японські підприємства та компанії у багатьох галузях є справді технологічними лідерами. Тому в майбутньому, коли українська сторона вийде на рівень більш прогресивних напрямків співробітництва з Японією, це сприятиме технологічному прогресу української економіки.

Таким чином, торгівельно-економічні відносини між Україною і Японією можна охарактеризувати як досить динамічні та перспективні. Про це свідчать обсяги торгівлі між країнами, інвестиційні потоки, участь держав у різних міжнародних проектах. Країни є взаємовигідними партнерами. Україна з її багатими природними ресурсами і Японія зі своїми найновітнішими технологіями можуть стати стратегічними партнерами, незважаючи на значну віддаленість та різний рівень розвитку.

Список використаних джерел

1. Алексеева В. Стан співробітництва України з Японією: / В. Алексеева. – Режим доступу: [http://www.rusnauka.com/12 EN 2008/Economics/31208.doc.htm](http://www.rusnauka.com/12_EN_2008/Economics/31208.doc.htm). 2. Болтівець Я. С. Концепція створення "Арки

свободи і процвітання" у новому зовнішньополітичному курсі Японії / Я. С. Болтівець // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4 (9) – С. 241–247. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/9/32.pdf>. 3. Гетьманчук О. Україна, Японія та корисні сусіди / Олена Гетьманчук. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/ukrayina_yaponiya_ta_korisni_susidi-35069.html. 4. Гордієнко Л. Українсько-японські відносини на сучасному етапі / Л. Гордієнко // Вісн. Київ. ін-ту "Слов'янський ун-т". – К., 1998. – Вип. 1: Історія. Культура. Політол. Міжнар. відносини. – С. 37–46. 5. Костенко Ю. Україна– Японія: грані співробітництва / Ю. Костенко // Політика і час. – 2004.– № 9. – С. 3–11. 6. Костенко Ю. Українсько-японські відносини сьогодні / Ю. Костенко // Всесвіт. – 2004. – № 11/12. – С. 33–38. 7. Кулінич М. Україна і Японія: глобальне партнерство і ефективна двостороння взаємодія / М. Кулінич // Зовнішні справи. – № 1 – 2011. – С. 54–58. 8. Кулінич М. Японці бачать в Україні серйозного партнера / М. Кулінич. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/panorama-dnya/mikola-kulinich-yaponci-bachat-v-ukrayini-seryoznogo-partnera>. 9. Мандрик І. П. Основні напрями українсько-японського співробітництва / І. П. Мандрик, О. В. Іпатюк // Наконний вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Випуск 7, 2007. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/nvnu/misnarod_vidnos/2007_7/2/6.pdf. 10. Нас дивує "японське диво", японців – наша недисциплінованість // Голос України. – № 84. – 12 травня 1999. – С. 13. 11. НІСД. Пріоритетні питання політики України щодо країн Азії: / Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/pyt_Azya-dbec8.pdf. 12. Посольство України в Японії. Українці підтримують моральний дух японців / Новини від 21.03. 2011. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/data/upload/news/japan/ua/55562>. 13. Пронь С. В. Україна та Японія: / Зовнішньополітичні відносини в ХХІ столітті / С. В. Пронь // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 14. Режим доступу: <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=461015>. 14. Резаненко В. Україна-Японія / В. Резаненко // Україна і Схід: панорама культурно-спільнотних взаємин. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 160–182. 15. Сато Йошіхару. Наші держави ще недостатньо глибоко пізнали одна одну: / Урядовий кур'єр. – 15.01. 2011. – Режим доступу: <http://www.ukurier.gov.ua/uk/articles/pershij-sekretar-posolstva-yaponiyi-sato-joshiharu/p/>. 16. Соколенко С. І. Глобалізація і економіка України / С. І. Соколенко. – К.: Логос, 1999. – 568 с. 17. Японія – наш далекосхідний партнер // Україна і світ. – №191. – 16 жовтня 2002. – С. 6.

Татьяна Лахманюк

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ УКРАИНОЙ И ЯПОНИЕЙ (1991–2011 ГГ.)

В статье автор рассматривает торгово-экономическое сотрудничество между Украиной и Японией, акцентирует внимание на договорно-правовой базе этих контактов, исследует направления экономических связей, их содержание и приоритеты.

Ключевые слова: Украина, Япония, торгово-экономическое сотрудничество, отношения, внешняя политика.

Tetyana Lakhmanyuk

BASIC TENDENCIES OF AUCTION-ECONOMIC COLLABORATION ARE BETWEEN UKRAINE AND JAPAN (1991–2011)

In the article an author examines an auction-economic collaboration between Ukraine and Japan, accents attention on the base of these contacts, probes directions of economic connections, their maintenance and priorities.

Key words: Ukraine, Japan, auction-economic collaboration, relations, foreign policy.

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 94(100)''05

Аліса Лукашенко

ХРИСТІЯНСЬКИЙ ДУАЛІЗМ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ТЕНДЕНЦІЇ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР

Стаття присвячена тематиці впливу християнського дуалізму на особливості формування візантійського культурного простору. Визначено основні культурно-естетичні категорії візантійської цивілізації, які сформувалися під впливом, як ідеології християнського дуалізму у візантійській інтерпретації так і ціннісних орієнтацій добра і зла у античному варіанті. Проаналізовано інтелектуальне підґрунтя візантійської культури, яке сформувалося на базі християнської ідеології та її інтерпретації Константинопольськими патріархами. Сформовано специфіку візантійської цивілізаційно-культурної парадигми.

Ключові слова: Візантія, християнство, християнський дуалізм, Бог, Церква

Візантійська імперія була і залишається унікальною сторінкою в історії цивілізації людства. Імперія римлян трансформувалася, увібравши в себе античну спадщину та християнські цінності. Візантіяччям вдалося створити могутню і багату державу, з якою не могли зрівнятися ні західноєвропейські держави, ні тогочасна Русь. Своєю унікальністю Візантія вабить до себе дослідників і саме тому тема особливостей візантійської цивілізації завжди є актуальною. Так, повсякденність в усі часи стояла перед дилемою зіткнення різних ідеологій, тенденцій розвитку що, на жаль, в більшості випадків призводило до неминучих конфліктів і нещадних наслідків. Візантія виступає прикладом того, як можна цьому запобігти. Не останню роль і заслугу в такій гармонії відіграє християнство, а саме особливості його інтерпретації константинопольськими патріархами. Так, інтерпретація християнського дуалістичного начала відобразилася на всіх сферах повсякденного життя, що дозволило синтезувати два начала – добро і зло, демонічне та божественне, античне та християнське.

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей візантійської культури з огляду на тонкощі інтерпретації християнського дуалізму константинопольськими патріархами.

Візантійська проблематика з огляду на її популярність досліджена досить ґрунтовно. Візантійське мистецтво, придворний церемоніал, література, театр відомі сучасникам завдяки опублікованим працям видатних істориків, серед яких ми можемо назвати прізвища таких істориків: Ф. Успенський [1], З. Удальцова, Г. Литаврин [2], Н. Скабаланович [3], Д. Райс [4], Ю. Кулаковський [5], С. Аверинцев [6] та інших. Проте дослідниками не розглядалася комплексно культура через призму пануючої релігійної ідеології. Наше дослідження і є такою спробою.

В історії світової культури візантійській цивілізації належить особливе і видатне місце. Упродовж усього свого тисячолітнього існування Візантійська імперія – пряма спадкоємиця греко-римського світу і елліністичного Сходу – залишалася центром своєрідної культури. Перший етап візантійської культури припадає на період зміцнення державної самостійності нової імперії і утвердження у ній нової системи світорозуміння – християнства. Нова ідеологія широко використовувала культуру як засіб свого поширення, повільно, але неухильно переходячи від непримиренного неприйняття античних традицій до зближення, взаємопроникнення і взаємозбагачення античної та християнської культур.

З часу утвердження християнства, основним змістом європейської історії став процес формування християнської цивілізації. Побудова її відбувалася шляхом синтезу християнства і античності. Історія реалізувала дві стратегії цього синтезу. На Заході відбувається повний крах античного суспільства. Така реальність так званих "темних віків" (V–VIII ст.). Потім кожних сто років спостерігається "ренесанс" – каролінгський, оттонівський, фрідріхський і т.д. Блоки античності знову і знову використовуються для відтворення цілісної християнської культури. Інша картина вимальовується на Сході. Традиція пізньої античності тут не переривалася. Інтерес до античності у Візантії ніколи не зникав. Античні риси виразилися не просто в механічному повторенні античних зразків, а в прагненні привести в згоду класичний ідеал краси з християнської одухотвореністю.

Релігія в Візантії виконувала стабілізуючу функцію. Вона була єдиною сферою формування духовності та культури. Культурні цінності язичницької античності візантійською церквою не заперечувалися. Вивчення античності, філософії, літератури заохочувалося. Візантійська школа відрізнялася від західноєвропейської школи. На відміну від заходу, навчання у Візантії проходило під впливом Церкви, але воно не було так жорстко до неї прив'язане. Візантійська наука

розвивалася під впливом античності і успіхи, досягнення візантійців були пов'язані з потребами господарського розвитку і управління країною [7, с. 56].

Разом з тим Візантія взяла від християнського Сходу і античності далеко не самі виражені риси: від Риму – імперську свідомість, свавілля і деспотизм, гедонізм; від християнства – аскезу, ригоризм, нетерпимість, а також акцентування на гріховності людського роду і окремої людини, яке трансформувалося в ідею соціальної провини, тобто початкової вини кожного перед обличчям владної ієрархії. Найважливішим джерелом знань про античність була візантійська школа, яка на відміну від західної, підпорядкована Церкві. З часом в ній з'явилися деякі церковні дисципліни, але в цілому школа залишалася світською, і саме система освіти була схожа з античною, особливо в початковій школі, де навчали читання, граматики та вміню рахувати. Учні читали, коментували, переписували і вчили напам'ять уривки з Псалтиря, але також з поем Гомера, трагедій Есхіла, Софокла та Евріпіда, з філософських творів Платона і Арістотеля. Знайомлячись з багатством античної думки в кращих її зразках, школярі проникали і в систему язичницького сприйняття світу. Богослов'я, як і філософія, спеціально вивчалася лише на найвищому щаблі освіти, який був доступний небагатьом [8, с.157].

Язичницькі вірування зникали, але традиції античної літератури і філософії продовжували жити упродовж багатьох століть. Філософія Платона і його послідовників справила значний вплив на візантійське богослов'я, на основі античної літератури у Візантії створювалися світські твори. Візантійська культура, залишаючись християнською, зуміла увібрати в себе античну спадщину, трансформуючи її і вкладаючи у неї новий зміст. На тлі такого синтетизму та інтелектуального підходу розвивалася візантійська цивілізація, у якій дивовижним чином поєднувалися християнські ідеали, віра у божественність та язичницька свідомість, культурні тенденції. Ця ситуація відобразилася, передусім на традиції мистецького зображення Бога, сприйняття якого відображає сутність не тільки повсякденного життя та культури Візантії, але й її цивілізаційні вектори розвитку.

Так, традиція зображення Сатани і його послідовників бере початок у мистецтві Візантійської імперії VIII– XII ст. Відразу ж відзначимо, що у християнській традиції, на відміну від окремих зображень Христа, Діви Марії і святих, Сатану можна побачити тільки як одну з дійових осіб певних сюжетів – євангельських сцен, сцен з житій святих, Страшного суду. Іконографія сил зла не була чітко фіксована, тому Сатану могли зображати у різних обличчях. Принципи середньовічного мистецтва Візантії і країн "візантійського світу" не завжди зрозумілі сучасній людині. Зокрема, не прийнято було "лякати" глядача зображеннями чого-небудь жахливого і відразливого, на відміну від країн Західної Європи. Тому Сатана і чорти виглядають в середньовічних православних мозаїках, фресках, книжкових мініатюрах зловісними, але не огидними.

Для зображення сил зла візантійська традиція використовувала греко-римську спадщину. Сатана і демони втілили риси тих персонажів античної міфології, які уособлювали хаос, смерть і неприборкані пристрасті. З хаосом пов'язані вороги олімпійських богів – титани і гіганти, які в античному мистецтві постають як велетні зі зміями замість ніг. Демони смерті і боги північних вітрів зображувалися як темношкірі крилаті чоловіки зі скуповдженим волоссям і бородою. Розгул пристрасті уособлювали сатири і сирени – духи родючості з оточення бога вина Діоніса. Їх зображували у вигляді напівлюдей-напівтварин з хвостами і потворними обличчями. Також супутником Діоніса був лісовий бог Пан, якого представляли як людину з цапиною головою. Нарешті, певну роль для створення іконографії Сатани і пекла відіграли зображення морських божеств і уособлень сил природи, які в античному мистецтві поставали як чоловіки і жінки верхи на фантастичних чудовиськах [9, с. 77].

У більшості сцен земного життя Христа і житій святих, Сатана і звичайні чорти мало відрізнялися один від одного – уявлення про це дає ікона "Іоанн Ліствичник" XI ст. із монастиря святої Катерини на Синаї. Життєвий шлях ченців символічно зображений як сходи на небеса. Чорти у вигляді чорних крилатих фігурок з коротким хвостом і дибки волоссям полюють на недбайливих ченців, зіштовхують і стягують їх в пекло. Сцени Страшного суду нагадують географічні карти, де роль материків і островів грають зображення окремих подій Другого Пришестя, воскресіння мертвих, суду, раю і пекла. Рай представлений у вигляді квітучого парку, де знаходиться Богородиця, ангели, старозавітні патріархи на чолі з Авраамом. Патріархи тримають на колінах душі праведників. Пекло є антитезою раю – Аврааму протистоїть Сатана у вигляді зловісного старця з скуповдженим волоссям і бородою. Він сидить на двоголовому чудовиську, що ковтає душі грішників, у нього на колінах – душа апостола – зрадника Іуди. Це одне з ранніх зображень Страшного суду і пекла з Сатаною – мозаїка XII ст., виконана візантійськими майстрами в інтер'єрі собору на острові Торчелло [10, с. 47].

У перехідну епоху загибелі рабовласницького і становлення феодального суспільства, виникає нове бачення світу, народжується нова естетика, складається теорія образу і символу. Відмінною рисою візантійської естетики був її глибокий спіритуалізм, вона віддавала перевагу духу перед

тілом, ставила моральну досконалість вище тілесної краси. Для християнського світогляду традиційною була ідея світу як люстерка, яке відображає духовний світ надбуття (позачасовий і позапросторовий) за допомогою символів. Ці умовні символи повинні впливати передусім не на розумову, а на свідому зону психіки, стимулювати її в напрямку піднесення людського духу від чуттєвих образів до Істини. Ця ідея стала провідною у візантійській естетиці.

Однією з її центральних проблем стає світло. Молитва, разом з читанням Священного Писання, припиняє блукання розуму і орієнтує його в одному напрямку – зводить до небесних сфер. Але духовна насолода нездійсненна без освітлення душі божественним світлом. Духовний світ, безпосередньо недоступний людському сприйняттю, стає головним змістом матеріальних образів, символів, створених спеціально для його передачі, в тому числі і образів словесного та образотворчого мистецтва. Іншою важливою і близькою до світла проблемою у візантійській естетиці виступав колір, який сприймався як матеріалізоване світло. Золоті фони і німби мозаїк та ікон, блиск мозаїчної смальти, що відображає світло лампад і свічок, велика кількість світла, світильників, виблискуючих коштовних предметів у храмі – все це конкретна реалізація естетики світла, естетики божественного начала [11, с. 17].

У VI – середині VII ст. у Візантії створений свій власний стиль у мистецтві, художньо-естетичну специфіку якого успадкували в середні віки країни православного регіону, включаючи Русь. Оскільки людина стояла в центрі уваги християнського світогляду, людська фігура виступала носієм основних художніх ідей. Значимі фігури композиції (Христос, Богоматір, святі) зображувалися, зазвичай, у фронтальному положенні. Навколишні їх фігури розташовувалися в вільних позах. У профіль зображувалися негативні (Юда, Сатана), а зрідка і другорядні персонажі. Композиції візантійського живопису, особливо часто в іконах, будувалися за принципом максимальної статичності і стійкості, що виражало неминущу значимість зображуваних подій, їх позачасовість. Найважливішою особливістю нового, спіритуалістичного стилю стала відмова від об'ємності, властивій античному реалістичному мистецтві. Фігури людей втратили живий механізм руху. Вони придбали значущість, але стали площинними і певною мірою схематичними. Композиційний зв'язок між персонажами, сюжетно пов'язаними один з одним, став менш вираженим, тепер вони зверталися не один до одного, а до глядача. Центром багатьох зображень виступала, зазвичай, голова (чи німб) головної фігури, незалежно від її розмірів. Коло німба визначав центр гравітації ікони. Тому в ній фігури, зазвичай, не стоять на землі, а як би ширяють, що створює ілюзію їх нематеріальності.

Поширеними символами, що стали іконографічними інваріантами, є: жіноча фігура з розпростертими руками (типу "Марії Оранти") – символ материнської захисту; розп'ята на хресті фігура – символ людських страждань; фігура в німбі – знак святості; крилата фігура ангела – символ духовної чистоти і краси і т.д. У палітрі візантійського майстра значимість мали і основні кольори: пурпурний колір – найважливіший у візантійській культурі, колір божественної й імператорської гідності, червоний – символ життя, білий – символ божественного світла, мав значення святості, синій і блакитний сприймалися у візантійському світі як символи трансцендентного світу [12, с. 28].

Визнання християнства офіційною релігією стимулювало широке і повсюдне будівництво церков. У період з VI до IX ст. панівною формою храму був тип купольної базиліки, з якої пізніше розвинувся хрестово-купольний храм. Храм представлявся візантійцям якимось складним феноменом, об'єднуючим небесний і земний плани буття. У Візантії краса храму – символ основних цінностей християнського універсуму – вічного життя, премудрості і самого Бога. Крім того, краса храмового оздоблення необхідна людям, щоб через зовнішні прикраси осягати духовну сутність храму. Визначальною характеристикою візантійського мистецтва з IX ст. стає традиційність. Воно стає все більш програмним, суворо регламентується церквою і державою. Його тематика й іконографія підпорядковуються сталому канону, сюжетні нововведення переслідуються. Творчість художника набуває відтепер безликий характер. Візантійське мистецтво як би костеніє в гордій величі своєї досконалості.

Період з другої половини IX до XII ст. відзначений небувалим розквітом візантійської культури. На зміну від пасивного схиляння перед церковно-догматичним відображенням світу поступово приходить усвідомлене сприйняття художниками реального світу. У рамках християнського світорозуміння відбувається піднесення тілесного початку в людині (при традиційному визнанні верховенства душі), значна увага приділяється жіночій красі, з якої нарешті знімається тавро прокляття. Основною тенденцією нового стилю, який досяг вершин у XIV ст., був поступовий відхід від монументалізму попереднього періоду. Мозаїки витісняються фресками. Провідну роль в живописі починає відігравати ікона. Іншою важливою особливістю нового стилю було посилення емоційності й експресії. Ускладнюється й іконографія, окремі зображення наближаються до

жанрових сцен, колористична гама робиться м'якше, світліше, переважають блакитно-синій і зеленувато-жовтий тони.

Художня культура пізньої Візантії несла багато такого, чого не знала античність. Це насамперед ідея нової людини, нового духовного розвитку, нової краси, у якій фізичне не закриває духовне, але знаходить в ньому міцну основу для гуманізму. З іншого боку, в центрі уваги духовної культури виявився ісихазм – одна з найбільш витончених форм християнської містики, що виступала як захисна реакція на подвійну загрозу матеріалізації світу та окатоличення (на задньому плані була навіть загроза мусульманської навали). Ісихастів цікавив внутрішній світ людини, його психологія, емоційно-естетичні аспекти духовного життя. Але якщо про красу Христа, що знаходиться практично за межами словесного опису, вони не так багато описують, то про красу і досконалість матері Ісуса із захопленням писав, зокрема, глава пізнього ісихазму Григорій Палама. Він порівнював Богоматір з сонцем і небом, уявляв осередком і сукупністю всієї краси світу. Оспівавши образ Богоматері, Г. Палама словесно висловив естетичний ідеал православ'я. Крім того, новий і сильний імпульс одухотворення образотворчого мистецтва довго надихався ісихастською естетикою світла – краси – слави, що з особливою силою проявилось вже на російському ґрунті в кінці XIV–XV ст. в творчості іконописців [13, с. 59].

Таким чином, суперечливість суспільних відносин пізньої Візантії, слабкість паростків передкапіталістичних відносин, натиск турків і гостра ідейна боротьба в імперії призвели до того, що пізньовізантійське мистецтво в цілому залишається далеким від реалізму, зберігаючи вірність спіритуалістичним традиціям. Виник новий напрямок в художній творчості, подібний ранньоіталійському Ренесансу, але не отримав свого завершення. Людські фігури так і не здобули об'ємності і тілесності. Мистецтво Візантії зупинилося на порозі Ренесансу, так і не перейшовши рубікону, що відокремлює середньовічну спіритуалістичну художню творчість від повнокровного реалістичного мистецтва Відродження. Характерними рисами візантійського мистецтва, з огляду на християнський дуалізм, була акцентуація на божественному началі, грі світла і возвеличення позитивних дійових осіб в християнській ідеології. Постаць диявола і гріховне начало фігурували в візантійській культурі більше з метою підкреслити велич і силу духовного зростання людини, чого наприклад не відбулося на теренах Західної Європи, де практично відбулася дияволізація культури. Крім того, з огляду на пріоритет божественного начала у візантійській культурі не відбулося піднесення тілесності і фізичної краси, як це відбулось на теренах Західної Європи.

На наш погляд, візантійська культура не потребувала та отілеснення, оскільки там не відбулося дияволізації людських інстинктів в тому вигляді як на Заході. Візантійська культура є прикладом пріоритету світла та божественності, прагненням до розвитку в людині духовного начала, спробою примирити язичницьке диявольське минуле, яке не піддавалося переслідуванню, з християнською альтернативою світла та духовної краси.

Список використаних джерел

1. Успенский Ф. И. История Византийской империи. В 5-и т. / Ф.И. Успенский. – М., 2001–2002. – 624 с. 2. Удальцова З.В. Древняя Русь и Византия / З.В. Удальцова, Г.Г. Литаврин. – М., 1980. – 346 с.; Удальцова З.В. Византийская культура / З.В. Удальцова. – М., 1988. – 288 с.; Удальцова З.В. Идейно-политическая борьба в ранней Византии / З.В. Удальцова. – М., 1974. – 352 с. 3. Скабаланович Н.А. Византийское государство и церковь в XI веке. В 2-х т. / Н.А. Скабаланович. – СПб., 2004. – 448 с. 4. Райс Д.Т. Византийцы. Наследники Рима / Д.Т. Райс. – М., 2003. – 204 с. 5. Кулаковский Ю.А. История Византии. В 3-х т. / Ю.А. Кулаковский. – СПб., 2003–492 с. 6. Аверинцев С.С. Другой Рим: избранные статьи / С.С. Аверинцев. – СПб., 2005. – 366 с. 7. Литаврин Г. Как жили византийцы / Геннадий Литаврин. – Режим доступа: http://krotov.info/libr_min/12_1/it/avrin_01.htm. 8. Литаврин Г. О составе и относительных размерах имущества византийской провинциальной аристократии в XI– XII вв. / Г. Литаврин. – М., 1997. – 328с. 9. Безобразов П. В. Очерки византийской культуры / П.В.Безобразов. – Пг., 1919. – 256с. 10. Литаврин Г. Болгария и Византия / Геннадий Литаврин. – М., 2001. – 310 с. 11. Бычков В.В. Малая история византийской эстетики / В.В. Бычков. – К., 1991. – 274 с. 12. Лихачева В.Д. Искусство Византии IV–XV вв. / В.Д. Лихачева. – Л.: Искусство, 1981. – 472 с. 13. Любимов Л.Д. Искусство Древней Руси / Л.Д. Любимов. – М.: Просвещение, 1996. – 258 с. 14. Хвостова К.В. Византийская цивилизация / К.В. Хвостова // Вопросы истории. – 1995. – № 9. – С. 36–38. 15. Яковенко И.Г. Православие и исторические судьбы России / И.Г. Яковенко // Общественные науки и современность. – 1994. – № 5. – С. 79–92.

Алиса Лукашенко

ХРИСТИАНСКИЙ ДУАЛИЗМ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ТЕНДЕНЦИИ ВИЗАНТИЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ЭКСКУРС

Статья посвящена тематике влияния христианского дуализма на особенности формирования византийского культурного пространства. Определены основные культурно-эстетические категории византийской цивилизации, которые сформировались под влиянием как идеологии хри-

стианського дуалізму в византійській інтерпретації, так і под впливом ціннісних орієнтацій добра і зла в античному варіанті. Проаналізовані інтелектуальний базис византійської культури, сформировавшогося на основі християнської ідеології і її інтерпретації константинопольськими патріархами. Определена специфика византійської цивілізаційно – культурної парадигми.

Ключевые слова: Византия, христианство, христианский дуализм, Бог, Церковь.

Alisa Lukashenko

DUALISM CHRISTIAN AND ITS IMPACT ON TRENDS BYZANTINE CULTURE: THE HISTORICAL DIMENSION

The article is devoted to the subject of the influence of Christian dualism on the features of the formation of the Byzantine cultural space. The basic cultural and aesthetic categories of Byzantine civilization, formed under the influence of ideology as a Christian dualism in Byzantine interpretation and under the influence of value orientations of good and evil in the ancient form. Analysis of the intellectual foundation of Byzantine culture, which was formed on the basis of Christian ideology and its interpretation of the Patriarch of Constantinople. Formed specificity of Byzantine civilization and cultural paradigms.

Key words: Byzantium, christianity, christian dualism, the God, the Devil, art, education, paradigm, culture, church.

УДК 94(477)

Роман Берест

СЕРЕДНЬОВІЧНІ АСКЕТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ПЕЧЕРНОГО ЧЕРНЕЦТВА УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ

Розглянуто окремі групи печерних пам'яток аскетичного чернецтва українського Прикарпаття, котрі, після прийняття християнства, набули значного поширення. Акцентовано увагу на характерних особливостях їх виникнення, культовому значенні та практичному використанні представниками чорного духовенства.

Ключові слова: українське Прикарпаття, чернецтво, печерні порожнини, аскетизм, іноки.

Актуальність проблематики ґрунтується, передусім, на тому, що середньовічне чернецтво зробило вагомий внесок у скарбницю національної спадщини українського народу, зокрема у запровадження писемності, поширення літописання, розвитку культури, освіти, науки, мистецтва, різних виробництв, патріотичного виховання, виступало представниками міжнародної дипломатії, пропагувало цивілізовані міжнародні стосунки тощо. Однак, його минуле ще й досі залишається маловідомим.

Майже невідомою залишається історія печерного чернецтва, умови його проживання та діяльності. Тому вивчення проблематичних питань є важливим та актуальним питанням сучасної історичної науки.

Наукова новизна полягає у висвітленні, на основі використання різнотипних джерел, результатів наукових досліджень невідомих сторінок історії середньовічного чернецтва.

Основна мета публікації полягає у висвітленні особливостей чернечого аскетичного існування на землях українського Прикарпаття.

Завдання дослідження ґрунтуються на застосуванні традиційних та нетрадиційних методів та методичних прийомів дослідницької роботи.

Основу джерельної бази статті складають відомості писемних джерел, результати спелеологічних досліджень, рідкісні історіографічні дослідження авторів XIX–XX ст.

Певні аспекти досліджуваної проблеми висвітлювали І. Огієнко [1], М. Приселков [5], М. Доронович [11] та інші.

Серед багатьох регіонів України певними особливостями формування та розвитку середньовічного чернецтва виділяється українське Прикарпаття, яке, у порівнянні з іншими регіонами нашої країни, помітно відрізняється багатим й різноманітним природним ландшафтом, гористим рельєфом, відзначається давніми й різнотипними чернечими пам'ятками.

Відомий український релігійно-політичний діяч Іван Огієнко (митрополит Іларіон) стверджував, що початки чернечого руху та поява найдавніших монастирів на українських землях тісно пов'язані

з анахоретством [1, с. 89]. У християнстві анахоретами (з гр. αναχωρησις – відшельник, пустинник) називали ченців, що відмежовувалися від навколишнього світу, проживали у повній самотності, молитві, покаянні за суворими нормами, вимогами й правилами християнської чернечої аскези. Тому дуже часто анахоретів ще називають "аскетами".

Варто зауважити, що середньовічне анахоретство охоплювало різні релігійні аскетичні течії та напрями. Визначальним, передусім, було місце й умови перебування аскета. Наприклад, помірковані анахорети селилися окремо, але поблизу монастирських осель, відшельники – у глибоких та важкодоступних лісових нетрях, пустинники – у віддалених від населених пунктів, безлюдних й пустинних місцях тощо.

Навіть скупі відомості Києво-Печерського патерика свідчать про те, що традицію анахоретства ще на початку XI ст. на українські землі приніс з Афону чернець Антоній Печерський. Характерні риси аскетизму можна простежити на прикладі коротких, нижче поданих описів з життя печерського патріарха ("обыкль единый жити..., не тръпя всякого мятежа и мълвы", "затворися въ единой келии пещеры"), а також його учнів (Ісаакія) та послідовників (єпископа Микити, затворника Лаврентія, Івана Багатостраждального), які у повній темряві київського підземелля, "яко зракъ вынимая чельовьку", зуміли "невидънием и молчанием" осягнути "свѣтъ божественный", "неизреченень" [2, с. 94–102].

Цінні наукові відомості щодо існування анахоретів у придністерських печерах знаходимо у працях дослідників XIX – початку XX ст. Варто зазначити, що багато науковців називає їх житловими спорудами пустинників, котрі, можливо, відображали певну тогочасну традицію авторів у означенні анахоретів. Зокрема, дослідник багатьох печерних порожнин Подністер'я М. Доронович на початку 80-х рр. XIX ст. писав, що на терені Дністра в XI і XII ст. пустинників було дуже багато. Їх поселення творили цілі колонії і займали місцевості так "... близько один від одного, що мало не самими межами відділялися..." [11, с. 25].

Християнське анахоретство дослідники вважають вагомим чинником протистояння давнім язичницьким традиціям та архаїчному суспільному світогляду східних слов'ян, які наприкінці X ст. мали давні і глибокі корені [3].

Про існування християнського анахоретства на землях українського Прикарпаття в часи середньовіччя, передусім, свідчать численні невеличкі одноосібні житлові печерні порожнини, які ще й досі зберігають характерні чернечі топонімічні назви ("Грот монаха", "Келія схимника", "Печера самотника" тощо). Важливо, що багато печерних пам'яток мають певні ознаки чернечого перебування.

Варто підкреслити, що упродовж багатьох віків на засадах встановлених норм і вимог аскетизм розвивався та удосконалювався. Тому побутування різних форм та напрямків аскетизму не є новим в чернечому християнстві. Аскетизм знайшов своє місце у багатьох інших стародавніх релігіях народів світу [4, с. 5–6].

Одним з характерних напрямів анахоретства було пустельництво. У християнстві ця течія бере свій початок від найдавніших часів до появи християнської релігії [4, с. 6–10]. Відомо, що саме ченці-пустельники стали засновниками першого християнського монастиря [5, с. 186–197].

Здебільшого свої невеличкі житла пустельники влаштовували далеко від мирських поселень. Для створення житлових споруд вони обирали глухі та відлюдні місця, важкодоступні гірські масиви, печерні порожнини, ґрунтові землянки тощо. Пустельництво було відмежоване від навколишнього світу і ховало від нього багато таємниць. Навіть у церковних та монастирських писемних джерелах безпосередніх свідчень про цю форму існування чернецтва збереглося дуже мало [6], що ускладнює наукове вивчення цього суспільного явища.

На думку І. Огієнка, багато ченців в часи Давньої Русі сприймали пустельництво, як короткочасну акцію духовного самоочищення. У той же час в християнському пустельництві слід розрізняти: обмежене та довічне [7, с. 716].

Якщо довічне перебування інока у відшельництві розглядали, як найвищу форму аскетизму, то обмежене відступництво трактували, як тимчасове фізичне випробування терпимості, покірності, відданості та сили волі того чи іншого інока. Це, передусім, залежало від того, яку форму схими приймав чернець – малу чи велику.

Крім того, кожен із зазначених напрямів пустельницького існування ще поділявся на різні групи, які були представлені стовпниками, затворниками, печерниками, мовчальниками, дендритами тощо [4, с. 5–6]. Варто зазначити, що православне стовпництво та дендритство не набуло значного поширення не лише в Прикарпатті, а й на інших українських землях. Воно є більш характерним для Болгарії, Греції, Македонії [8].

Проте затворництво і печерництво в Україні отримало панівне значення. Сучасний київський дослідник Т. Бобровський стверджує, що більшість середньовічних ченців-пустельників на українських землях упродовж XI–XVI ст. намагалися реалізувати себе у печерництві [9, с. 12–15].

Можливо, певною мірою цьому сприяла значна кількість природних та штучних печерних порожнин, які були в Україні.

Значного поширення печерництво набуло і на Прикарпатті, але найбільше у тих місцях, де зафіксовано вихід на поверхню кам'яних основ гористого масиву. Зокрема, лише у районному містечку Миколаїв, що на Львівщині, та у його недалеких околицях зафіксовано понад 200 печерних порожнин [10, с. 232–256]. Значна їх кількість виявлено поблизу сіл Воля Велика, Поляна, Діброва, Ілів та ін. Встановити загальну кількість жител анахоретів на землях Прикарпаття в даний час неможливо, через низький ступінь вивчення проблеми. Щодо особливостей проживання середньовічних анахоретів на українських землях, то митрополит Іларіон зазначав, що живуть анахорети "одинцем ... в якихось невидних для стороннього розщілинах земних" [1, с. 95–96].

Місця розміщення невеличких одноосібних жител аскети приховували від людського ока. Крім того, невеликі розміри печерних камер, зазвичай, рідко привертають до себе увагу дослідників.

Найчастіше печерні порожнини самотників зафіксовано у важкодоступних місцях. Вони різняться між собою формами вхідних отворів. У багатьох випадках форма вхідного отвору безпосередньо залежала від природних умов її формування. Типологічно їх можна означувати як округлі, овальні, підтрикутні, приплюснуті та ін. Вхідні отвори у житлові камери анахоретів є невеликими та характерно звуженими, що, ймовірно, робили їх з метою забезпечення непомітного існування й збереження теплової енергії.

Появу різних специфічних форм треба пов'язувати з особливостями прикарпатського гірського рельєфу, реальним станом гористого масиву, в якому трапляються глибокі природні тріщини, кам'яні природні порожнини, поширення ерозійних процесів, а також заляганням м'яких пластів гіпсово-вапнякових відкладів у загальній гірській стратиграфії тощо.

У житлових камерах анахоретів жодного разу не вдалося виявити віконних чи вентиляційних отворів. Вхід у них мав універсальне призначення. Тому, крім входу та виходу вони одночасно слугували отвором для освітлення, доступу повітря та вентиляції житлової камери.

Певні відмінності простежено і в конструктивних формах житлових камер. Умовно їх можна поділити на житла сидячого та лежачого типу. Найбільшого поширення набули споруди куполоподібної форми, у яких вели лише сидячий спосіб існування. Ймовірно, що такі печерні камери чорноризців давньоруські автори називали "седалиша". Ще в перших монастирях Фіваїди, засновником яких був Пахомій Великий, ченцям було заборонено користуватися ліжком для ночівлі, а вести лише сидячий спосіб існування [13, с. 77].

Фото 2. Культурна ніша у печерному житлі тунелеподібної форми Страдчанського печерного монастиря.

Фото 1 Фрагмент куполоподібного печерного житла анахорета біля с.Луб'яна на Львівщині.

Одним з прикладів може слугувати житло анахорета, виявлене поблизу с. Луб'яна на Львівщині. На даний час вхід у споруду зруйнований, але залишилися характерні ознаки від входу та добре збережена частина житлової камери, що мала куполоподібну форму (фото 1).

Печерні камери анахоретів, вирубані у кам'яній основі, слід визначати за просторовою орієнтацією культових споруд та характерними ознаками індивідуального печерного чернечого житла кіновіального типу. Значення терміну "кінівія" вчені виводять від старогрецьких слів *κοινο* і *βιος*, що перекладається як "спільне життя" [7, с. 644]. У цьому випадку кіновію розглядають як одну із форм організації та існування статутного чернецтва.

У східних стінках житлових камер анахоретів часто можна побачити невеликі виділені полицьки або заглиблені ніші, які, на нашу думку, мали культове призначення. Іноді на нішах простежуються сліди кіптяви (фото 2). Хоча мусимо зауважити, що в окремих камерах нішоподібних заглиблень немає, проте і в них добре виділяються сліди знарядь, що залишилися на кам'яних стінках від

вирубування печерної порожнини. Часто на кам'яній стелі, стінках житлових камер та вхідного коридору споруд добре простежуються глибокі природні тріщини.

В окремих печерних спорудах анахоретів, особливо у невеликих нішоподібних заглибленнях та поблизу них, у багатьох випадках є висічені зображення хрестів, хрестоподібних знаків, ліній, букв. Ці написи та зображення християнських релігійних символів у печерних порожнинах несуть на собі значну історичну інформацію. На думку Т. Бобровського, наявність старослов'янських письмен і християнських знаків властиві для житлових камер середньовічних ченців-ісихастів. Таку думку підтримує інший київський спелеолог – П. Нечитайло [12, с.171–176].

Загалом зустрічаються житлові споруди анахоретів куполоподібної, яйцеподібної, грушоподібної й інших форм. Такі житла є спорудами сидячого типу. Вони мають невелику площу та об'єм, належать до числа одноосібних житлових камер, що вимагав від ченця Типікон (чернечий статут).

Більшість житлових камер анахоретів мають чітко виражене природно-штучне походження. Досить часто їх фіксують у місцях існування природних раковин, ніш, тріщин та розколів гористого масиву, або в місцях залягання м'яких гіпсово-піщаних відкладів, де було легше розбудувати житлову камеру. Зазвичай, житлові приміщення анахоретів мають нерівну, округлу або овальну форму. В середньому діаметр округлих споруд становить 1,1–1,3 м. Середня висота житлових камер коливається від 0,9 до 1,2 м.

Особливо складним, на нашу думку, видавалося проживання в кам'яних порожнинах у холодні пори року, адже житлові камери анахоретів не мають слідів від функціонування опалювальних пристроїв, а кам'яні стіни здатні швидко поглинати тепло.

Про важкі умови життя середньовічних ченців-аскетів у невеликих, тісних та незручних приміщеннях зазначали І. Огієнко, А. Пекар, Г. Федотов і інші дослідники. Аскетизм у християнстві був поширеним серед чоловічого та жіночого чернецтва. Умови дотримання вимог аскетизму як для чоловіків, так і для жінок, були суворими. Митрополит Іларіон щодо діянь аскетів на українських землях зазначав, що "як чоловіки, так і жінки, віддають своє тіло жажливим морозам або спекотному сонцю Живуть аскети ... одинцем. А їхні хатки мають таку широту й висоту, що в них не можна, ані просто стояти, ані спокійно нахилитися" [1, с. 96]. Таким чином, індивідуальні чернечі житлові споруди є цінними та важливими історичними об'єктами. Багато з них з часом під впливом різних чинників трансформувалися у протомонастирські та монастирські оселі. Це дає змогу простежити процес еволюції чернечих житлових структур від невеликих камер анахоретів до великих монастирських осель.

Загалом явище анахоретства в Галичині у середньовічні часи хоч і простежувалося, але ж не набуло такого значного поширення як, наприклад, на землях Близького Сходу чи Балканського півострова. Вірогідно, що основною причиною цього були реальні умови життя народу, які завжди надавали перевагу власним світоглядним уявленням і духовно освячували своїми звичаями й обрядами аскетичне існування. Тим не менше, анахоретство у різних його проявах стало одним з вагомих чинників, які не тільки значно впливали на формування та розвиток монастирів на галицьких землях у часи середньовіччя, а й сприяли поширенню та утвердженню християнської віри.

Список використаних джерел

1. Огієнко І. Українське монашество / І. Огієнко. – К., 2002. – 394 с.
2. Патерик Киевского Печерского монастыря. – Санктпетербург, 1911. – С. 94–102.
3. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М., 2002. – 592 с.
4. Chverenchuk M. Natura ed essenza della vita religiosa nel ССЕО (cann. 410–411) / M. Chverenchuk. – Roma, 2000. – 319 s.
5. Приселков М. Д. Афтон в начальной истории Киево-Печерского монастыря / М. Д. Приселков // Известия отделения русского языка в словесности. – С. Петербург, 1912. – № 2. – С. 186–197.
6. Руденюк В. Я. Тайны монастырских подземелий / В. Я. Руденюк. – Чернигов, 2006. – 64 с.
7. Монашество // Энциклопедический словарь / Издатели Ф. Брокгаузъ, И. Ефрон. – С. Петербургъ, 1896. – Т. XIX.
8. Польшванний Д. И. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV вв. / Д. И. Польшванний. – Иваново, 2000. – 289 с.
9. Бобровський Т. Житлові споруди давньоруських печерних монастирів / Т. Бобровський // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – С. 12–15.
10. Корчинський О. Печери та печерні комплекси в місті Миколаєві на Львівщині та в його околицях / О. Корчинський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2011. – Вип.15. – С.232–256.
11. Доронович М. З. Исторический очеркъ предградья г. Каменец-Подольскаго русских фолварок / М. З. Доронович. – Каменец-Подольский, 1883. – 25 с.
12. Нечитайло П. Буквені знаки і написи у печерних монастирях Середнього Подністров'я / П. Нечитайло // Археологія Тернопільщини. – С. 230–237.
13. Нечитайло П. О. Печерні монастирі-фортеці у Середньому Подністров'ї / П. Нечитайло // Магістеріум. Археологічні студії. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 77.

Роман Берест

**СЕРЕДНЕВЕКОВЫЕ АСКЕТИЧЕСКИЕ ПАМЯТКИ ПЕЩЕРНОГО МОНАШЕСТВА
УКРАИНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ**

Рассмотрено отдельные группы пещерных памятков аскетического монашества украинского Прикарпаття, которые после принятия христианства получили значительное распространение. Акцентировано внимание на характерных особенностях их возникновения, культовом значении и практическом использовании представителями черного духовенства.

Ключевые слова: украинское Прикарпатье монашество, пещерные пустоты, аскетизм, иконы.

Roman Berest

**MEDIEVAL ASCETIC MONUMENTS OF CAVE MONKHOOD OF UKRAINIAN
PRYKARPATTIA**

Several specific groups of ascetic monuments of cave monkhood of Ukrainian Prykarpattia, which after the adoption of Christianity received widespread, are considered. Among others, the characteristic features of their origin, cultic meaning and use by black clergy members is highlighted.

Key words: Ukrainian Prykarpattia, monkhood, caves, asceticism, icons.

УДК 391:800.879

Лілія Іваневич

КЛАСИФІКАЦІЯ НАРОДНОЇ НОШІ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Внаслідок аналізу фондів колекцій Тернопільського обласного краєзнавчого музею у статті висвітлюється проблема дослідження предметів народної ноші українців Західного Поділля XIX – першої половини XX ст. Вперше подається спроба створення розширеної класифікації традиційного вбрання західних подолян з врахуванням відмінних ознак їх комплексів.

Ключові слова: народна ноша, українці Західного Поділля, Тернопільський обласний краєзнавчий музей, фондів колекцій, класифікація.

Серед широкого спектру традиційно-побутової культури українців історико-етнографічного регіону Поділля особливо виділяється народна ноша як цінна матеріальна й духовна спадщина України в цілому. Актуальність дослідження цієї проблематики, починаючи від середини XIX ст., не зникає й до сьогодні. До того ж усі локальні зони (або субрегіони) Поділля, зокрема, буковинська, західна, східна та центральна характеризуються окрім спільних ознак певними специфічними відмінностями в крої, оздобленні, способі поєднання й носіння та, як наслідок, класифікації складових народного костюма. Особливо своєю багатоаспектністю і оригінальністю вражає комплекс традиційного вбрання українців Західного Поділля. Переконливим доказом цього стала наша дослідницька робота у фондах різноманітних музеїв і, зокрема, Тернопільського обласного краєзнавчого музею (далі – ТОКМ), що яскраво презентує одіж західних подолян.

З огляду на це, саме проблематиці дослідження та класифікації народної ноші українців Західного Поділля XIX – першої половини XX ст., з врахуванням відмінних ознак їх комплексів, присвячується наша стаття. Працюючи у фондах ТОКМ, ми насамперед зіштовхнулись з проблемою чіткого та однозначного визначення історико-етнографічних кордонів Західного Поділля. Тому, враховуючи історію виокремлення території Поділля й аналіз наукових концепцій стосовно проблеми формування кордонів регіону, окреслимо приблизні кордони Західного Поділля по річках, зокрема, на заході – Стрипа, на півдні – Дністер, на сході – Збруч. На півночі межа проходить по обрисах Підволочиського і Тернопільського районів. Виходячи з цього, нами будуть використані в історико-етнографічних дослідженнях Західного субрегіону Поділля наступні райони Тернопільської області: Борщівський, Бучацький, Гусятинський, Заліщицький, Підволочиський, Тербовлянський, Тернопільський і Чортківський [1].

Історіографія досліджуваної теми охоплює праці видатних науковців й етнографів кінця XIX – початку XX ст. та радянського періоду, що містять найперші спроби класифікації українського традиційного вбрання чи його окремих груп, а саме: Я. Головацького (1877 р.) [2], П. Чубинського

(1877 р.) [3], Х. Вовка (1928 р.) [4], В. Білецької (1929 р.) [5], О. Воропая (1966 р.) [6], І. Спаського (1970 р.) [7], К. Матейко (1977 р.) [8], Г. Горинь (1986 р.) [9], Д. Кривавича і Г. Стельмашук (1988 р.) [10].

Вдосконаленню та розширенню запропонованих класифікацій сприяли ґрунтовні дослідження таких зарубіжних і вітчизняних учених, як: Л. Бурачинської (1992 р.) [11], Г. Стельмашук (1993 р., 2013 р.) [12], Т. Кари-Васильєвої (1994 р.) [13], Т. Ніколаєвої (1994 р., 1996 р., 2005 р.) [14], К. Матейко (1996 р.) [15], М. Білан і Г. Стельмашук (2000 р.) [16], Т. Кари-Васильєвої та А. Чорноморець (2002 р.) [17], Л. Булгакової-Ситник (2005 р., 2008 р., 2013 р.) [18], З. Васиної (2006 р.) [19], О. Федорчук (2007 р.) [20], О. Косміної (2008 р.) [21] та Г. Врочинської (2008 р.) [22]. Певне значення для формування класифікації національного строю західних подолян мають праці дослідників: Л. Булгакової (1994 р., 1996 р.) [23], Н. Николин (1994 р.) [24], Г. Савки (2008 р.) [25], Г. Медведчук (2010 р.) [26] та Л. Іваневич (2013 р.) [27]. Безпосередньої класифікації традиційної ноші українців Західного Поділля досі ще не сформовано, окрім огляду народного костюма подолян Борщівщини у альбомі-каталозі музейних фондів Борщівського краєзнавчого музею [28].

Загальна чисельність етнографічної групи "Тканини" ТОКМ за підрахунками головного зберігача фондів музею Ірини Мирославівни Ленчук та завідувача сектором збереження фондів Наталії Іванівни Крохіної складає 12 тис. 48 предметів, з яких нами було опрацьовано 9532 предмети. Найбільше у колекції представлений комплекс народного вбрання українців насамперед Західного Поділля, значно меншу частку займають екземпляри одіжі з Опілля й Волині [29].

На основі аналізу створених класифікацій та опрацьованих власноруч фондів колекцій ТОКМ здійснимо спробу вперше сформулювати класифікацію народної ноші українців Західного Поділля за ознакою функціонального використання її компонентів. Зауважимо, що в класифікації ми зазначали ті різновиди складових костюма (або їх другорядні назви), які побутували лише на території Західного Поділля. Всі інші не виокремлені елементи ноші та їх назви були поширені в усіх локальних зонах Поділля, у тому числі Західній.

Отож, за ознакою функціонального використання групи компонентів у традиційному костюмі українців Західного Поділля ХІХ – першої половини ХХ ст. виділимо:

І. Основний комплекс вбрання, до якого відносять: 1). Групу натільного одягу – до кінця ХІХ ст. цей вид як чоловічого, так і жіночого строю складала виключно сорочка, що різнилася способами крою, декорування та носіння: а) жіночі сорочки за способом крою плечової частини ділять на: без плечових швів (тунікоподібні, вперекидку (Борщівський район, Західне Поділля), перекидні, перегинкові сорочки (с. Міжгір'я, Борщівський район, Західне Поділля), хлоп'янки); з плечовими вставками (установкові, вуставкові, поликові або зморщені; як їх підтип – рясовані сорочки, сорочки з відрізною підточкою-спідницею або галькою); з суцільнокрійним рукавом (безустановкові, безустановкові чи безполикові); – з нагрудними, плечовими або нагрудно-плечовими кокетками (сорочки на кокетці); сорочки-блузки (блузи, блузки, блюзки) – набули поширення на Західному Поділлі з 30-х рр. ХХ ст.; б) чоловічі сорочки за способом крою плечової частини розділяють на: без плечових швів (тунікоподібні, вперекидку (Борщівський район, Західне Поділля), перекидні, перегинкові сорочки); з плечовими вставками (установкові, вуставкові або поликові сорочки, місцева назва – кошуля); з нагрудними, плечовими або нагрудно-плечовими кокетками (сорочки на кокетці);

2). Групу поясного або стегнового одягу, яку становлять: а) жіночий поясний одяг, зокрема: незшитий: одно- та двоплатові запаски (ткані килимовою технікою (килимові) або поперечними смугами (перебірні); рясовані в дрібні складки; вишиті; з вовняними френзелями або без); частково зшитий розпашний: горбатки (горботки), обгортки, опинки; зшитий глухий – це спідниці різної конструкції: бурка (Тернопільський район), гранатова спідниця (Підволочиський район, Західне Поділля), димка, мальованка, мушестрова або смушестрова спідниця (Підволочиський район, Західне Поділля), пікова спідниця (Бучацький район, Західне Поділля), спідниця в складки плісе або рясна спідниця (Борщівський район, Західне Поділля), спідниця вибійка або димка (Тернопільський район), спідниця-літник (літник), репсова спідниця (Гусятинський район, Західне Поділля), рясована спідниця або цісарська (Підволочиський район, Західне Поділля), шаленівка (шалянівка, шалінова; спідниця шеланова або квітчаста – Тернопільський район); додатковий поясний одяг: фартух-запаска (тканий або з тканин), фартух (хвартух, попередниця – полотняний, оксамитовий або з інших тканин); б) чоловічий поясний одяг – різноманітні сезонні штани: з лляних чи конопляних полотен або тканин – гачі (гате, гаши), порти (портки, поркениці, портяниці), рисовані штани (гармонійки, рисовані, рясовані), сподні (Чортківський район, Західне Поділля), штани вибиванки; з сукна – холошні (холоші).

ІІ. Допоміжний нагрудний або плечовий одяг, що включає: 1). Нагрудний одяг без рукавів: жіночий – байбараки (с. Самолусківці, Гусятинський район, Західне Поділля), безрукавки, горсети (лейбики – с. Самолусківці, Гусятинський район, Західне Поділля), горсети (горсетки, горсики), жупани (Гусятинський та Тернопільський райони, Західне Поділля), камізельки, кафтани (Підволочиський район, Західне Поділля), кептарі (кептарики, кожушки, куці кожушки, мунтяни, півкожушки), кожушини (кожушанки – с. Шупарка, Борщівський район, Західне Поділля), кірсетки

(корсетки), лейбики, сердаки (Тернопільський район, Західне Поділля), станіки (Буцацький район; станічки – Гусятинський район, Західне Поділля); – чоловічий – безрукавки, бруслики, жилетки, кептарі (кептарики, кожушки, мунтяни), кожушини (с.°Шупарка, Борщівський район, Західне Поділля), лейбики; 2). Нагрудний одяг з рукавами: жіночий – кабатки (кабати), катанки, кохти (кофти, кофти-польки), куртаки, куртки, літники; чоловічий – піджаки (Гусятинський район, Західне Поділля), полотняні куртки (Західне Поділля).

III. Верхній або становий одяг, у якому виокремлюють: 1). Осінньо-весняний: а) плащоподібний: кабат – жіночий одяг (Чортківський район, Західне Поділля); опанча із коміром стійкою і капюшоном (бородицею, богородицею, каптуром, кобкою; у Борщівському районі – капиця, капуза); б) довгий одяг з сукна: гунька (гуня – Гусятинський район; манта-гунька – Західне Поділля, місцева назва – кафтан, Підволочиський район, Західне Поділля); жупан – жіночий одяг (Підволочиський район, Західне Поділля); капота – жіночий одяг (Західне Поділля); полька – жіночий одяг (Західне та Східне Поділля); полька або ще місцева назва блузка, блуза – Тереховлянський район, Західне Поділля); пешек (сіряк) – чоловічий одяг (Буцацький район, Західне Поділля); – свита (Західне Поділля); свитка – чоловічий одяг (Західне Поділля); в) короткий одяг з сукна: катанка (Тереховлянський район, Західне Поділля); – куртина; – сермяга (гунька, сукман) – чоловічий одяг (Західне Поділля); – сіряк (сірак, сірячина (Чортківський район) – Західне Поділля); г) довгий одяг з полотна: жупан – жіночий одяг (Західне Поділля); каптан – (Підволочиський район, Західне Поділля); плахта (плахтина – Гусятинський район, Західне Поділля) – чоловічий одяг; – полотнянка – чоловічий одяг; юпка (біла свитка, кафтан, "приятелька") – жіночий одяг (Тернопільський район, Західне Поділля); 2). Зимовий суконний плащоподібний: бунда – чоловічий одяг (Підволочиський район, Західне Поділля); сердак (сардак – Борщівський та Заліщицький райони, Західне Поділля); 3). Зимовий хутряний: а) кожухи довгі (до п'ят) білого, жовтого (коричневого), синього (фарбовані) та чорного кольорів; б) кожухи середньої довжини (до середини стегна або трохи нижче коліна); в) кожухи прямоспинні короткі (до талії): бунда – жіночий кожушок з короткими рукавами (Борщівський район, Західне Поділля); кожушок – короткий жіночий чи чоловічий кожушок з довгими рукавами; г) кожухи до колін, криті фабричним сукном (напівсукном): бекеші (бекешки) – хутряний приталений одяг зі зборами, критий синім сукном (Західне Поділля);

IV. Головні убори, серед яких розрізняють у залежності від статі і віку: 1). Дівочі головні убори, до яких відносяться: а) бинди (ленти, лянти, стрічки, стьонжки) – начільні пов'язки-стрічки (парчеві або шовкові, золотисті або сріблясті) без оздоблення або вишиті; ткані стрічки з нашитими квітами та листочками (Західне Поділля); начільні стрічки-намушниці, декоровані намистинами і золотим позументом (Західне Поділля); б) вельон (велян, вильон) – фата весільна; в) віночки (вінки): – "білі" весільні вінки (з лою та парафіну); барвінковий вінок; весільні вінки зі штучних квітів з різнокольорового паперу і стружки; – виті (зв'язані) вінки із зілля; вінки-шнури (у вигляді стрічки, оздобленої різнокольоровими кульками з вовни чи квітами зі стрічок, намистин та бісеру або у вигляді сплетених у шнур стрічок чи цупких кольорових ниток); вінки площинні (з картону, обшитого тканиною або стрічками та оздобленого різноманітними намистинами чи бісером); вінець – весільний вінок молоді; – карабулі – вінки, виготовлені з картону, який оздоблювався ґерданами, скляними перлами, павиними пір'ями та стяжками; вінки зі штучних квітів, прикрашені скляними намистинами й стрічками (Буковина і Західне Поділля); плетені (сплетені) вінки із зілля, польових квітів, рожі (ружі) й ягід (вишні, горобини, калини): купальські та весільні; – шиті (зшиті) вінки (у вигляді зшитих між собою квітів із зілля, стрічок або стружки); г) вінкоподібні головні убори: ввиванка – дівочий головний убір у вигляді валика з чорних ниток, накручених на солом'яну плетінку та декорованих різнокольоровими скляними намистинками і зі стрічками-зав'язками з обох боків (с. Сапогів, Борщівський район, Західне Поділля); – вінкоподібні убори із живих квітів; вінок-обруч – дівочий головний убір у вигляді обруча, обтягнутого стрічками, які декоровані скляними намистинами; плетений з вовняних ниток обручоподібний убір (Західне Поділля); весільний вінок-зав'язка, виготовлений з білої хустки; галянок – дівочий головний убір з бісеру; заушники – дівочий головний убір зі стрічки з нашитими по обидва боки квітками з призьблених стрічок, прикріплених до кружечків із вовняної тканини, що оздоблені в свою чергу бісером, кутасиками з лучки (вовняними кульками), намистинками; обручі з ґерданами, квітами, пір'ям, склярусом та стрічками; ґ) платові весільні головні убори білого кольору: гимбер (імбер, імбер); – нафрамиця (нафрами); рантух (рантушок); серпанок; д) кісники (виплітки, волічки, волічкові упліти, вплітки, косники, уплітки) – вузенькі биндочки, стрічки (стенжки, стьожки) або шнури з кольоровими вовняними кульками (кутасиками), які дівчата вплітали у коси; е) штучні прикраси у коси: ґердани; фавори (штучні квіти – Західне Поділля); фарбоване гусяче пір'я та квіти; є) хустки – пов'язували на голову вінкоподібно, щоб маківка була відкрита; 2). Жіночі головні убори, до яких належать: а) каптур (каптура, каптурчик) – різновид очіпка з круглим дном з кольорової тканини і стінками з обох боків (Західне та Східне Поділля); б) кибалка (кибалочка) – головний убір заміжньої жінки, підкладка під очіпок,

скручена та зшита з полотна у формі валика; дерев'яний обруч, що добре підтримував хустку (Західне Поділля); в) намітка (перемітка) – рушникоподібний убір з лляної, зрідка конопляної або взагалі прозорої (іноді підкрохмаленої) тканини; г) намітка-убрус (убрус) – рушникоподібний убір, який починали носити після весільного обряду розплітання коси; ґ) очіпок (чепець, чіпек) – м'який чи твердий головний убір складної форми з кольорової тканини; д) рантух (рантушина, рантушок) – головний убір заміжньої жінки білого кольору з тонкого домотканого або фабричного полотна; е) хустка (платок, хустина, хустинка, хусточка, фустка) – головний убір у вигляді квадратного (прямокутного) шматка тканини (з вишивкою або без білі полотняні чи кольорові з тканини (бавовняної, вовняної, шовкової) хустки) або в'язаний: байкова хустка; баранкова хустка (с.°Деренівка, Тербовлянський район, Західне Поділля), оксамитова хустка; шалаянова хустка (с. Шляхтинці, Тернопільський район, Західне Поділля); штапельна хустка; 3). Чоловічі головні убори, насамперед це: а) башлик – каптур сукняний з довгими кінцями-китицями (вдягали на шапку); б) капелюхи: бриль – солом'яний капелюх; капелюхи з павичим пір'ям, ґерданами – весільні або святкові парубоцькі головні убори (Західне Поділля); крисаня – парубоцький капелюх з солом'яних плетінок (Західне Поділля); габик – чоловічий святковий капелюх синього або чорного кольору м'який з широкими крисами чи твердий з вузькими крисами (Західне Поділля); в) картуз – головний убір із фабричної або домашньої тканини з чорним козирком із блискучого твердого матеріалу "сапи" (набув загального поширення з другої половини XIX ст.); г) кашкет – головний убір із синього та зеленого сукна, рідше чорного із більшим розміром козирка – "сапоу" ніж у картуза (набув поширення на початку XX ст.; чорні вовняні та оксамитові парубоцькі кашкети з вишитими оточками (обичайками) – Західне Поділля); ґ) шапки: конічні шапки із сірого і чорного овечого смушка, підбиті всередині дешевим хутром; кучма; смушкові шапки – високі чорні (зрідка сиві) шапки (чоловічі – вищі, парубоцькі – нижчі), із суконним темним (коричневого, чорного, рідше блакитного або вишневого кольорів) верхом (Західне Поділля); шапки на завісах – циліндричні зимові високі, смушкові, чорні (сірі) з суконним (синім чи зеленим) верхом шапки, з розрізом позаду або збоку, який стягувався пришитими стрічками (на Західне Поділля – червоними чи синіми; на Поділлі – червоними); чорні баранячі шапки конусовидної форми зі стоячим чи загнутим всередину верхом.

V. Взуття, яке в залежності від виду і техніки виготовлення буває: 1). Взуття, що прикриває стопу ноги: а) плетене – личаки (Західне Поділля); б) стягнуте – шкіряні постолі, ходаки; в) зшите – мешти (літні туфлі, Західне Поділля), туфлі, черевики (черевички, чобітки), румунки (Гусятинський, Тербовлянський і Тернопільський райони, Західне Поділля); 2). Взуття, що прикриває стопу та гомілку: а) зшите – валянки (зшиті), сап'янці, чобітки, чоботи (боксові, гвоздьові, жовтинці, зеленинці, писані, підшивані, хромові, червонинці, шкапові та юхтові), чорнобривці; б) валяне – валянки (биті); 3). Різноманітні допоміжні види утеплення ноги – суконні онучі.

VI. Пояси, які здавна насамперед виконували захисну й оберегову функції, а пізніше естетичну, розділяли на: 1). Крайки: а) бісерні крайки (Буков. і Західне Поділля); б) вузькі плетені крайки; в) вузькі ткані крайки; 2). Пояси: а) плетені: – вузькі, довгі пояси з вовни; очкур; б) ткані: вовняні вузькі, довгі пояси (з довгими китицями); рушникоподібні вишиті пояси; широкі ткані пояси (в клітинку, одноколірні або смугасті); в) шкіряні: череси – шкіряні широкі пояси (Буков. і Західне Поділля); 3). Шкіряні реміні (ремінці).

VII. Прикраси, що ділять на: 1). Жіночі, до яких належать: а) вушні прикраси – заушники (ковтки з бовтицями – сережки з підвісками), кульчики, сережки; б) головні прикраси: – баламути (Західне Поділля); бісерні стьожки (Буков. і Західне Поділля); ґардан (валок) (с. Кривче, Борщівський район, Західне Поділля); ґердан стрічковий та ґердан стрічковий з підвісками (Буков. і Західне Поділля); в) нагрудні прикраси: баламути (баламута) – оздоба з довгого разка річкового бурштину; намисто із перламутрових зерен черепашок морських молюсків у дві-три низки; бісерна криза; бісерна стрічка; б'укет весільний; венеціанське намисто (венеційські коралі) – намисто зі сплаву скла-смальти інкрустованого золотом; гранати – оздоба з гранатів; ґердан (ґерданік); ґердан кутовий (Західне Поділля); ґердан кутовий з монетами (Західне Поділля); ґердан стрічковий; ґердан стрічковий з монетами (Буковина і Західне Поділля); дзюмбали – ґердан (Західне Поділля – Борщівщина); дукати (дукачі); дукачі-образки; з'ґарди; корали (каралі, коралі, коралове намисто, багате, добре, мудре або правдиве намисто, справжні або щирі коралі) – намисто з натуральних (шліфованих чи рублених (тятих) або штучних коралів; коралі – нагрудна прикраса у вигляді 5–12 разків натуральних коралів, на кінцях котрої були дрібні скляні сині намистини та петлі з домотканих ниток і волосіння для просування довгих червоних стрічок, що вив'язувалися у бант на поясі чи нижче (Заліщицький район, Західне Поділля); криза (Західне Поділля); ланцюжки (клокички) – намисто з насіння овочів, плодів; лускавки – дуте скляне намисто (Західне Поділля – Борщівщина); медалики (металіки); монисто з бісеру (мониста – Західне Поділля); намисто (монисто, пацьорки); пацьорки – намисто з кольорового дутого скла (на Західне Поділля – дуті пацьорки); або разки намиста з кольорового скла, переважно чеського виробництва (Західне Поділля); перли (перла) – намисто з перлів; – плетінка об'ємна –

бісерна прикраса; – салби – прикраса з срібних монет, нашитих на тасьму або фетрову основу; скляні буси – намисто з різнобарвних скляних намистин, інкрустованих смальтою, емаллю, позолотою; скляне намисто (бранзульєти, кулі, лускавки, надуванці, пацьорки) – оздоба з кольорового дутого скла; силянка-комір – широка нагрудна бісерна прикраса; смальта – намисто зі смальти (Західне Поділля); намисто зі смальти червоного кольору – кровавниця (с. Виноградне, Заліщицький район, Західне Поділля); смолянки – намисто з глини (Західне Поділля); – хрестики (переважно дерев'яні на шовкових стрічках, рідше металеві на шнурочках або ланцюжках); г) наручні прикраси (зустрічаються дуже рідко) – браслети, обручі (з металу, а з 20-х рр. ХХ ст. – також із дерева і натурального каміння); г) нашійні (шийні) прикраси: бісерна стрічка; г'єрдан з дукачами; г'єрдан стрічковий; г'єрдан стрічковий з підвісками; г'єрдяник; монисто; монисто обплетене; плетінка об'ємна; силянка-комір; д) поясні прикраси – крайка (пояс у вигляді стрічки з бісеру); е) прикраси на пальці – каблучки, обручі (персні дерев'яні або залізні), обручки (вінчальні персні), персні (перстні); 2). Чоловічі, до яких відносяться: а) головні прикраси: бісерні стьожки або г'єрдани стрічкові – оздоби на капелюхи (Буковина і Західне Поділля); букетик весільний – букетик з барвінку і живих квітів, який чіплявся до шапки (Західне Поділля); віночок або вінок весільний – головна прикраса у вигляді маленького (чіплявся до шапки) чи великого (накладався на шапку) вінка з барвінку і живих квітів (Західне Поділля); б) нагрудні прикраси: букет весільний; котильон (кутальйон, вівсюрик, висьорок, г'єрданик) – нагрудна бісерна прикраса у формі невеликого п'ятикутника переважно з підвісками; краватка з бісеру (Західне Поділля); – купочки – весільний букетик з бісеру (Західне Поділля); в) нашійні прикраси: – гарасівки – тканні вовняні різнокольорові стрічки для зав'язування чоловічих сорочок, через петлі на комірі (Західне Поділля); гарусні червоні стрічки для зав'язування чоловічих сорочок (Західне Поділля); – мідна шпонка (запонка) – для застібання коміра сорочки (Західне Поділля); г) поясні прикраси – крайка (пояс у вигляді стрічки з бісеру); г') прикраси на пальці – обручки (вінчальні персні).

VIII. Доповнення до одягу, серед яких: 1). Кошель (кошіль) – чоловіча сумка через плече із лика (Західне Поділля); 2). Кошики та кошики-сумки плетені з соломи різноманітних розмірів (Західне, Східне і Центральне Поділля); 3). Табівка (тобівка) – святкова плоска шкіряна торбина, оздоблена мідними бляшками (блендами) (Буков. і Західне Поділля); 4). Тайстра (дзьобанка, дзьобенка) – буденна вовняна сумка через плече зіткана узорною стрічкою (Буков. і Західне Поділля); 5). Торба (торбина) – мішечок-сумка із пришитим з обох боків ручкою-поясом для носіння через плече; 6). Рушники – вишиті прямокутні полотнища, які використовувались нареченими як обереговий одяговий елемент на весіллі.

Таким чином, у цілому жіночі й чоловічі комплекси народної ноші українців Західного Поділля містили загальноукраїнські та регіонально подільські різновиди традиційного одягу, головних уборів, взуття, прикрас, поясів і доповнень до одягу. Разом з тим існували окремі типи складових костюма, які західні подоляни не носили і навпаки складові, які були характерні лише для них. Звичайно, передусім це пояснюється специфікою перебування Західного Поділля з найрізноманітнішими історико-етнографічними регіонами та районами України, а саме: Волинню, Буковиною, Опіллям і Покуттям. Однак запропонована нами класифікація не претендує на повністю завершений і остаточний варіант. Оскільки в процесі подальших етнографічних досліджень у рамках дисертаційної роботи ми плануємо продовжити її вдосконалення.

Список використаних джерел

1. Іваневич Л. Історико-географічні та історико-етнографічні межі дослідження народного вбрання українців Поділля / Л. Іваневич // Народна творчість та етнологія: № 5 / (голов. ред. Г. Скрипник); НАНУ, ІМФЕ ім. М. Рильського. – К., 2013. – С. 88–100.
2. Головацкий Я. Ф. О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии / Я. Ф. Головацкий. – СПб., 1877. – 85 с. с илл.
3. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной Русским географическим обществом: Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – С.–Петербург, 1877. – Т. 7. – Ч. 2. – Малоруссы Юго-Западного края. – С. 374–452.
4. Вовк Х. Одежа / Х. Вовк // Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1928. – С. 124–170.
5. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация / В. Білецька // Матеріали до етнології й антропології. – Львів, 1929. – Т. XXI–XXII. – Ч. I. – С. 43–109.
6. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис / О. Воропай. [Перевидання 1966 р. (Мюнхен)]. – К.: Акціонерне видавничо-поліграфічне тов-во "Оберіг", 1993. – 592 с.
7. Спаський І. Г. Дукачі і дукачі України / І. Г. Спаський. – К., 1970. – 167 с.
8. Матейко К. Український народний одяг / К. Матейко. – К.: Наук. думка, 1977. – 224 с.: іл.
9. Горинь Г. Й. Шкіряні промисли західних областей України (Друга половина XIX – початок XX ст.) / Г. Й. Горинь. – К.: Наукова думка, 1986. – 94 с.: іл.
10. Український народний одяг XVII–поч. XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського / [авт. та упоряд. Д. П. Кривач, Г. Г. Стельмашук; Ред. Ю. Г. Гошко]. – К.: Наукова думка, 1988. – 272 с.: іл.
11. Бурачинська Л. Поділля / Л. Бурачинська // Український народний одяг (укр. і англ. мовами). – Торонто – Філадельфія, 1992. – С. 93–111.
12. Стельмашук Г. Традиційні головні убори українців / Г. Стельмашук. НАН України. Інститут народознавства. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.; Стельмашук Г. Українські народні головні убори / Г. Стельмашук. – Львів: Априорі, 2013. – 276 с.
13. Кара-Васильєва Т. В.

Українська сорочка. Альбом / Т. В. Кара-Васильєва. – К.: "Томіріс", 1994 – 30 с.: іл. 14. Ніколаєва Т. Історичні передумови формування традиційного одягу Поділля / Т. Ніколаєва // Поділля. [Під ред. Артюх Л. Ф., Балушка В. Г., Болтарович З. Є. та ін.]. – К.: Видавництво НКЦ "Доля", 1994. – С. 260–276; Ніколаєва Т. Історія українського костюма / Т. Ніколаєва. [Л. З. Васиної, Л. Міненко, Т. Ніколаєвої, О. Слінчак, М. Старовойт]. – К.: Либідь, 1996. – 176 с.: іл.; Ніколаєва Т. Український костюм. Надія на ренесанс / Т. Ніколаєва. – К.: Дніпро, 2005. – 320 с.: іл. 15. Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник / К. Матейко. – К.: Наук. думка, 1996. – 112 с. 16. Білан М. Українській стрій / М. Білан, Г. Стельмашук. – Львів: Фенікс, 2000. – 328 с. 17. Кара-Васильєва Т. Українська вишивка / Т. Кара-Васильєва, А. Чорноморець. – К.: Либідь, 2002. – 160 с.: іл. 18. Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка: Етногр. аспект / Л. Булгакова-Ситник. [Ред. О. М. Козакевич]. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2005. – 328 с.; Булгакова-Ситник Л. Борщівські сорочки з колекції Віри Матковської / Л. Булгакова-Ситник. НАН України. Інститут народознавства. – Львів: Укрпол, 2008. – 255 с.: іл.; Жіноча сорочка Борщівсько-Заставнівського Придністров'я. Альбом / [Упор. Л. Булгакова-Ситник, Т. Лозинський]. – Л.: Інститут колекціонерства укр. мистецьких пам'яток при НТШ, 2013. – 336 с. 19. Васіна З. О. Український літопис вбрання: [Книга-альбом]. Т. 2. XIII – початок XX ст.: Наук.-худож. реконструкції. Текстівки, рез. англ., рос. / З. О. Васіна. – К.: "Мистецтво", 2006. – 448 с.: іл. 20. Федорчук О. Українські народні прикраси з бісеру / О. Федорчук. – Львів: Свічадо, 2007. – 119 с.: іл. 21. Косміна О. Традиційне вбрання українців / О. Косміна. – К.: Балтія-Друк, 2008. – Т. І. Лісостеп. – 160 с.; іл. Рез. англ. 22. Врочинська Г. Українські народні жіночі прикраси XIX – поч. XX ст. / Г. Врочинська. [Вид. 2-е, допов.]. – К.: Родовід, 2008. – 230 с.: кольор. іл. 23. Булгакова Л. Художні особливості чоловічих сорочок Борщівщини кінця XIX – початку XX ст. / Л. Булгакова // Літопис Борщівщини: науково-краєзнавчий збірник. – Вип. 5. – Борщів: КТ "Джерело", 1994. – С. 55–58; Ї ж. Традиційний хутрянний одяг Борщівщини / Л. Булгакова // Літопис Борщівщини: науково-краєзнавчий збірник. – Вип. 8. – Борщів, 1996. – С. 54–57. 24. Николин Н. Вишита сорочка в етнографічній колекції Борщівського краєзнавчого музею / Н. Николин // Літопис Борщівщини: науково-краєзнавчий збірник. – Вип. 6. – Борщів: КТ "Джерело", 1994. – С. 72–79. 25. Савка Г. Одяговий жіночий комплекс південних районів Тернопілля (за матеріалами збірки Тернопільського обласного краєзнавчого музею) / Г. Савка // Народний костюм як виразник національної ідентичності: збірник наук. праць за ред. д-ра мист-ва М. Селівачова. – К.: ТОВ "ХІК", 2008. – С. 253–257. 26. Медведчук Г. Український народний одяг подільських селян XVII – I пол. XX ст. / Г. Медведчук // Берегиня скарбів народних... [Упоряд. А. М. Трембіцький, О. Г. Погорілець]. – Хмельницький–Меджибіж: ПП Мельник А. А., 2010. – С. 142–158. 27. Іваневич Л. До особливостей класифікації жіночого нагільного одягу українців Поділля / Л. Іваневич // Народна творчість та етнологія. – № 3 / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Рильського. – К., 2013. – С. 91–98; Іваневич Л. Особливості класифікації складових народного костюма українців Поділля XIX – поч. XX ст. / Л. Іваневич // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2013. – Т. 20: 95-річчю заснування Кам'янець-Подільського державного українського ун-ту присвячується. – С. 489–501; Іваневич Л. Характерні особливості класифікації головних уборів українців Поділля XIX – першої пол. XX ст. / Л. Іваневич // Матеріали XXV Всеукраїнської наук. історико-краєзнавчої конференції: Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2013. – С. 129–141. 28. Борщівщина. Народне мистецтво, побут та звичаї. Альбом – каталог музейних фондів Борщівського краєзнавчого музею / [Автор тексту Любов Волинець]. – Нью-Йорк: Український музей, 1994. – 64 с. 29. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Група "тканини". Т – 1-9532.

Лілія Іваневич

КЛАСИФИКАЦІЯ НАРОДНОЇ ОДЕЖДИ ЗАПАДНОГО ПОДОЛЛЯ

Вследствие анализа фондовых коллекций Тернопольского областного краеведческого музея в статье отображается проблема исследования предметов народной одежды украинцев Западного Подолья XIX – первой половины XX вв. Впервые подаётся попытка создания расширенной классификации традиционной одежды западных подолян с учётом отличительных признаков их комплексов.

Ключевые слова: народная одежда, украинцы Западного Подолья, Тернопольский областной краеведческий музей, фондовые коллекции, классификация.

Lilia Ivanevych

THE CLASSIFICATION OF FOLK ATTIRE FROM THE WESTERN PODILLIA

As a result of analysis of the regional Ternopol museum fund collections the problem of investigation the subjects of the Ukrainians from Western Podillia of the XIXth – the first part of XXth century folk attire is shown in the article. For the first time the attempt of creation the expanded classification of the Western Podillia Ukrainians clothes with taking into account the distinctive signs of their complexes is made.

Key words: folk attire, Ukrainians from Western Podillia, regional Ternopol museum, fund collections, classification.

УДК 392.72+640.4(477)“18”**Валентина Русавська****ДО ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ЗАКЛАДІВ ІНДУСТРІЇ ГОСТИННОСТІ НА ВІТЧИЗНЯНИХ ТЕРЕНАХ: КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ**

У статті аналізується культурно-історичний контекст становлення закладів гостинності та розкривається специфіка їх функціонування у наданні різноманітних послуг. Здійснюється спроба з'ясувати закономірності та виявити тенденції формування індустрії гостинності як складової сервісної економіки на вітчизняних теренах.

Ключові слова: заклади гостинності, інфраструктура гостинності, сервісні послуги, гостинні двори, кав'ярні.

В умовах глобальних процесів в сучасному світі, зумовлених впровадженням нових інформаційно-комунікативних технологій, інтенсифікується розвиток інфраструктури індустрії гостинності, а вона перетворюється на потужний сегмент сервісної економіки. Глобалізаційні процеси в свою чергу актуалізують міжкультурний діалог, в якому суттєва роль належить гостинності, що особливо важливо в контексті входження України в європейський простір. А відтак, в нашій країні, яка прагне інтегруватися у глобальний світ і стати складовою світової цивілізації, стрімко розвиваються нові напрямки сервісної діяльності, нові форми обслуговування, адекватні сучасності. Характерні особливості гостинності, як невід'ємного атрибуту сервісної діяльності, починають зримо виявлятися на вітчизняних теренах у XIX ст. у процесі становлення індустрії гостинності. А необхідність окреслення перспектив подальшого розвитку українського соціуму вимагає історичної рефлексії на предмет власного минулого без якого неможливо визначити майбутнє. У цьому аспекті спостерігається підвищення суспільного інтересу до історії, духовного життя, явищ і подій, які відтворюють спектр відносин, пов'язаних з буттям української спільноти, її матеріальних і духовних набутоків.

Мета статті – розглянути культурно-історичний контекст відкриття та функціонування закладів гостинності на вітчизняних теренах упродовж XIX ст.

Виходячи з цього, актуальним є звернення до традицій гостинності, дослідження механізмів їх функціонування і впровадження інновацій, з'ясування історичного підґрунтя вартісних орієнтацій українського народу та їх відображення в гостинності.

Особливості гостинності українських (малоросійських) міст початку XIX ст. описує у “Путешествии в Киев в 1817 году” князь Іван Михайлович Долгоруков, який подорожував територією України. Варто зазначити, що князь наголошує на інакшості українців і з цього приводу пише: “Почалася Малоросія: друга говірка, другі звичаї” [1, с. 20]. І в цьому контексті І. Долгоруков детально описує нічліг, харчування, пригощання та гостинність господарів трактирів в містах Чернігівської губернії – Кролевець, Батурино, Борзні, Ніжині [1, с. 21, 57].

Український учений-етнолог П. Чубинський акцентує увагу на такому специфічному закладі вітчизняної гостинності, як корчма і називає останню “народним клубом”, оскільки у ній “...сходяться для проведення дозвілля чоловіки й жінки і заводять дружні бесіди із знайомими та приятелями, які приходять до корчми не з метою випити й закутити за свій або чужий кошт, а більше з наміром на людей подивитися й себе показати” [2, с. 448].

Окрему групу джерел з історії гостинності становлять описи міст XIX ст., зокрема Києва, як найбільшого і найрозвиненішого міста України у складі тогочасної Російської імперії. Історик Ф. Ернст у роботі “Київ. Провідник” аналізує зміни структури міського простору, його трансформацію як результат соціокультурних процесів XIX ст. та появи нових форм міської гостинності. Гостинний двір у Києві на Подолі у Ф. Ернста постає не лише, як осередок торгівельного і культурного життя, а й публічний простір, на якому розміщуються заклади гостинності [3].

М. Берлінський у “Короткому описі Києва” 1820 року подає відомості про якісний і кількісний склад закладів гостинності [4, с. 121–130]. М. Закревський у “Летописи и описании города Киева” 1858 року вміщує інформацію про заклади гостинності, розглядає зразки вияву гостинності киянами [5].

О. Дерібас у історичних нарисах “Стара Одеса. Забуті сторінки” в контексті історії заснування і розвитку міста розглядає такі заклади гостинності, що відкривалися та функціонували у місті, як ресторани, готелі, кав'ярні, трактири, заїжджі двори, заїжджі будинки [6, с. 130, 218].

Галицький громадський діяч О. Барвінський у “Споминах з мого життя” наводить відомості про своє перебування в Києві 1885 року, а також про заклади гостинності – готелі та кав'ярні Києва, Львова [7].

Письменник і культуролог, дослідник київської старовини А. Макаров у "Малій енциклопедії київської старовини" на матеріалах мемуарів, спогадів, записок розглядає характер міської гостинності киян XIX ст., наводить дані про інфраструктуру гостинності Києва [8].

Цінними джерелами є також путівники, до яких включено докладний перелік закладів гостинності – готелів, ресторанів, кафе, кондитерських, розважальних закладів з коментарями та порадами [9; 10].

Попри наявність значного доробку наукової літератури, у якій розглядаються питання, пов'язані з гостинністю в XIX ст. недостатньо проаналізований культурно-історичний контекст становлення цих закладів.

Серед закладів гостинності, яким належить першість у впорядкуванні гостинного господарства, на особливу увагу заслуговує корчма, як найпоширеніший заклад власне української гостинності.

Починаючи з XI ст., корчма існує практично в усіх слов'ян, у кожному місті їх було від однієї до чотирьох, де переважно стояли вони на торгівельних і чумацьких шляхах. У них продавалися квас, пиво і мед і народ сходився сюди, щоб розважитися, випити чарку, поговорити. Упродовж свого функціонування на вітчизняних теренах корчма представляла унікальну за змістом соціальну організацію і культурну звичаєву форму проведення дозвілля українським селянством. У словнику староукраїнської мови наводиться слово "корчма", що згадується у документах 1359 року, також у значенні "хмільний напій" [11, с. 501]. У цих закладах не лише продавали напої, а подорожуючі мали змогу зупинитися на нічліг, обідати, вечеряти, то корчми можна вважати осередками гостинності, характерними для українського селянства.

У корчмах пристави зачитували присутнім постанови уряду, судді здійснювали суд, розбиралися судові справи між приїжджими. У "Историко-этнографических заметках" на шпальтах журналу "Киевская старина" дослідник І. Житецький відзначав: "... шинок, корчма – це негласна банкірська контора і місце всіляких операцій ..." [12, с. 24].

У Московській Русі набув поширення кабак як заїжджий двір, у якому продавали страви і напої, "...а корчма залишилася корінною відмінністю південної Русі від північно-східної" [13, с. 774].

Наприкінці XIX ст. корчма майже повністю втратила своє значення як розважальний заклад і перетворилася на звичайне "питейное заведение", відвідувати які, особливо дівчатам, вважалося непристойним.

Побут українських міст XIX ст. порівняно з сільським вирізнявся складністю, що зумовлювалося соціальною диференціацією різних верств населення з їх специфічними формами соціальної поведінки.

До закладів гостинності, що поширилися в Україні переважно у містах, належали заїжджі двори, трактири, гостинні двори, готелі, ресторани, кав'ярні.

Уже в першій половині XIX ст. Києві та в інших містах України діяли такі заклади гостинності, як заїжджі двори, будинки для приїжджих (постояльців). Особливого значення набули заїжджі двори у портових містах. Так, населення Одеси в XIX ст. постійно зростало за рахунок прибульців, яким треба було знайти місця для розміщення, тому для них і відкривалися у місті заїжджі будинки і двори. О. Дерibas з цього приводу зазначав, що заїжджі будинки були постійно заповнені безліччю дорожніх екіпажів, тарантасами, поштовими возами, колясками, каретами, дормезами, у яких приїздили до Одеси багаті польські чи бессарабські поміщики з родинами і численною челяддю. Вони проживали тут, чекаючи, коли фактори підшукають їм у місті для подальшого перебування відповідне житло [6, с. 112–114].

У Херсоні також було декілька заїжджих дворів, серед яких кращими вважалися "Новоросійський" і "Херсонський", де "можна зупинитися і де, між іншим, набагато спокійніше, ніж в готелях". Розміщення мандрівників у місті було на низькому рівні, а заклади "знаходилися в запустінні" [14, с. 333].

Історик Н. Закревський у "Летописи и описании города Киева" 1858 року вміщує інформацію про заклади гостинності: "У 1858 році в Києві було 59 дерев'яних "питейных домов", трактирів та винних льохів – 17 кам'яних та 4 дерев'яних; 7 заїжджих дворів" [5, с. 62–63]. Дослідник київської старовини А. Макаров з цього приводу зазначав: "Епохи "божевілля трактирів"...у нас взагалі не було. Київські трактири не вражали уяви" [8, с. 459].

В українських містах упродовж XIX ст. з'являються трактири, які не відігравали у житті Києва таку роль, яку вони мали у Москві, Петербурзі та в Одесі і тому були зведені до надання послуг харчування.

Різновидом трактирів найнижчого розряду, що обслуговували малозабезпечені верстви населення, були шинки. Це місця продажу горілки, пива і холодної закуски: "...В Бериславі багато шинків, які відвідуються дуже старанно" [14, с. 287].

Виключну роль як заклади міської гостинності XIX ст., як осередок міжкультурної взаємодії, передусім, українців та різних верств населення тогочасної Російської імперії, іноземців (іноземних

купців та торговців) як представників інших культур відіграють гостинні двори, характерні саме для України з її традиціями ярмаркової торгівлі, стають своєрідним уособленням довершеності ярмаркової гостинності, економічного і культурного розквіту дореформеної доби. У "Статистическом описании Киевской губернии", Гостинний двір згадується поряд з такими громадськими будівлями, як: церкви, монастирі, духовна академія з бібліотекою, магістрат [15, с. 326].

Згідно зі свідченням Ф. Ернста, гостинні двори, діяльність яких особливо активізувалася під час проведення контрактів і у 1830–1840-і роки сягнуло свого апогею, знаменують початок формування інфраструктури української гостинності [16, с. 25].

Відкриття, функціонування та подальший розвиток закладів гостинності в Україні у XIX ст., формування її інфраструктури, як основи індустрії гостинності, обумовлене інтенсифікацією індустріального виробництва, урбанізаційними процесами, що спричинило зміну соціальної структури і зростання мобільності населення. У зв'язку з цим виникла потреба у закладах гостинності для тих, хто прибував до міста у різних справах – підприємців, представників торгівельної буржуазії.

Діяльність цих верств населення орієнтована на отримання прибутку, що вимагало багатогодинного, а то й багатоденного перебування поза місцем постійного проживання і потребувала відповідного облаштування побуту.

Уже в першій третині XIX ст. з'являються прибуткові будинки, що не відрізнялися від житлових, використовували, як готелі, саме тому їх можна вважати своєрідним "прообразом гостинності". Так, будинок на Приморському бульварі, 9 в Одесі, побудований 1830 р., згодом перетворився на Петербурзький готель [6].

Прибуткові будинки у Києві були по вул. Маложиитомирській, 13 та 18; Малопідвальной, 15; Кудрявській, 10. Квартири у прибуткових будинках мали попит серед певної частини урядовців, аристократів, інтелігенції, які не бажали обтяжувати себе податками і обов'язками з обслуговування власної нерухомості. Трикімнатна або -п'ятикімнатна квартира на центральних вулицях Києва щорічно коштувала квартиронаймачу 300 крб. [17; 18, с. 51–56].

У першій третині XIX ст. в Києві з'являються перші готелі. 1824 р. у місті Києві було 10 трактирів, 2 ресторани, 1 харчевня, 1 кав'ярня і лише 2 готелі – на Печерську ("Зелений готель") і на Подолі ("Комерційний готель", відкриття якого пов'язане з розвитком контрактів) [8, с. 211; 10].

У "Статистическом описании Киевской Губернии", виданому київським цивільним губернатором Іваном Фундуклеєм 1852 року, в інформації 1845–1850 рр. до "кращих готелів" відноситься готель "Лондон", розташований у Печерській частині Києва. Про інші заклади гостинності зазначено: "Інші готелі, як і заїжджі двори, трактири й інші заклади, не представляють нічого особливого і схожі на такі ж заклади в інших губернських містах" [15, с. 375].

Активний розвиток готельного господарства в Україні розпочинається у другій половині XIX ст. у зв'язку зі зростанням мобільності певних груп населення, зумовленої становленням індустріального суспільства. Особливим попитом користуються готелі, спеціального призначення, розраховані на різний контингент приїжджих. У них, крім номерів для нічлігу, передбачені ресторани, буфети. Досить розгалужена мережа подібних закладів сформувалася у Києві, Львові, Одесі, Харкові.

У середині XIX ст. центр Києва поступово перемістився на Хрещатик. Тут архітектор О. Беретті збудував перший київський готель європейського зразка з рестораном, названий "Європейський". У другій половині XIX ст. київські готелі обслуговували певні категорії гостей. Так, "Гранд-отель" був розрахований на поважних персон, іноземців, "Континенталь" – на бізнесменів і відомих артистів. Стійку репутацію здобули "Пале-Рояль", "Оріон", "Ермітаж", "Кане", "Національ". Свій контингент відвідувачів мали готель Чарнецького, "Номери Ільїнської". Для найменш забезпечених гостей діяли дешеві заклади з обмеженими зручностями біля вокзалу і на Подолі, поблизу річкового порту.

У центрі Одеси споруджено готелі "Імперіал" (1875 р.), "Версаль" (1894 р.), "Савой" і "Вікторія", "Біржа" (1896 р.), "Лондонський" (1899 р.). Для більшості з них були перебудовані житлові споруди. Одним з найбільш фешенебельних став готель "Брістоль" (1898–1899 рр.). У Львові мережа готелів була такою: "Belle Vue" (1895–1896 рр.), "Центральний" (1882–1884 рр.), "Гранд-отель" (1893 р.).

У 70-х рр. XIX ст. в Ялті відкрилися готелі "Росія", "Франція" (1886 р.) і "Маріно" (1895 р.). Найближчим до пароходної пристані був першокласний готель "Брістоль" на вул. Бульварній. Його реклама обіцяла "смачний, ситний і недорогий домашній стіл" [19, с. 104].

Серед найкращих і найдорожчих ресторанів путівник "Справочник-путеводитель по г. Киеву и его окрестностям" називав "Континенталь", "Гранд-Отель", ресторан в "Європейському" готелі – обід з п'яти страв там коштував ледь дорожче 1 карбованця. У елітарних ресторанных закладах поєднувалися вишуканий інтер'єр, зручні меблі, дорогий посуд, срібні прибори, кришталеві келихи, уважна прислуга, найбагатший вибір страв і напоїв. Тут вечорами грали струнні оркестри, виконували популярні пісні й романси. Ресторани такого класу були при великих готелях. У першокласних – були табльдоти, за якими повноцінний обід обходився в 1 крб. Кращий ресторан утримував міський

підприємець Дяків. Він містився при готелі "Метрополь". Смачно і недорого (усього за 40 копійок) можна було пообідати, вдавшись до послуг кухмістерських і "домашніх обідів" [10, с. 187].

Виникнення кав'ярень на українських теренах, як різновиду закладів гостинності, пов'язане із поширенням вживання кави серед вищих верств міського населення наприкінці XVIII – початку XIX ст., хоча серед простого люду кава, як і чай, вважалася розкішшю. У середині XIX ст. кава мала попит серед заможних людей і лише з часом поширюється у простонародному середовищі, знайшовши там своїх знавців і цінителів.

Відвідування кав'ярень, кондитерських було характерно для вищих соціальних верств, які займали управлінські посади у великих містах. Тут відбувалися ділові зустрічі, відпочивали, розважалися. Українська інтелігенція у Києві віддавала перевагу доступному, демократичному кафе "Варшавському" на Лютеранській та іншим пристойним закладам.

Згідно з даними довідників і путівників, у Києві наприкінці XIX ст. діяло 20 кав'ярень і кондитерських. Власниками деяких з них – "Жорж", "Франсуа", "Варшавської" – були вихідці із інших країн. Але, мабуть, єдина назва, відома сьогодні, це – кондитерська Семадені, що відкрилася у кінці 1870 р. на Хрещатику, 15 у будинку Штіфлера. Ця кондитерська здобула собі згодом славу кращого кафе старого Києва [10, с. 187]. "Ті київські кав'ярні і кондитерські, в яких в 1860–1870 рр. подавали каву, сприймалися як якийсь інший, "нетутешній світ". Вони були обставлені дорогими меблями і тропічними рослинами. Відвідувачі читали свіжі європейські газети, грали на більярді і вели ділові розмови за чашкою кави" [8, с. 224–225].

Перша львівська кав'ярня – "Віденська" по вулиці Гетьманська, 14, у так званому "будинку з чотирма фасадами" купця Кароля Гартмана, була відкрита 1829 року і впродовж десятиліть свого існування кав'ярня, змінюючи власників, вигляд, але не назву, незмінно залишалася улюбленим місцем відпочинку та дозвілля львівської публіки [20, с. 10–13].

Як стверджує дослідник історії Львова І. Лёмко, найпершою кав'ярнею у Львові була кав'ярня львівського кондитера Я. Леваковського, яка згадується 1802 року. Славнозвісні солодощі Я. Леваковського найкраще смакували з кавою. У наступні 30–40-ті рр. XIX ст. у Львові стають відомими кав'ярні "Театральна", власником якої був граф Скарбек, кав'ярня "Пекелко" Я. Добровольського [21; 22, с. 12].

Кав'ярні в Одесі були місцем для вирішення комерційних, а інколи і політичних питань, основне – місцем відпочинку і дозвілля: "В старій Одесі було багато кав'ярень, в яких дозволялися різні не тільки комерційні, а й політичні справи" [6, с. 130–131].

У 70-ті роки XIX ст. на тлі тенденції лібералізації міського побуту і дозвілля, відкриваються кафе-шантани, що спочатку виконували розважальну функцію. Попередниками кафе-шантанів були, буфет у Царському саду, в якому виступали арфисти, співаки, жонглери, "Шато-еспланад" на Мало-Васильківській вулиці, у якому бажаючи мали можливість подивитися на заборонений у місті канкан. Специфічність останніх також полягала у тому, що там виступали співаки, куплетисти, танцівниці та артисти інших жанрів. У 1890-х рр. в Києві діяли кафе-шантани "Олімп", "Шато-де-Флер" і "Аполлон" [10, с. 195].

Важливим осередком міської гостинності у 60-х рр. XIX ст. були купецькі клуби, зокрема, такий клуб функціонував при Київському купецькому зібранні, у ньому влаштовувалися концерти, новорічні сімейні вечори, бали [14, с. 349]. У 1851 р. в Львові за народні гроші збудовано Народний дім, члени якого платили на його утримання і який у 60-х роках налічував 127 осіб [20, с. 195].

Таким чином, соціокультурні трансформації XIX ст. в усіх сферах суспільного життя обумовили формування специфічної міської побутової культури і сприяли розвитку міської гостинності, внаслідок чого у XIX ст. відбувається становлення індустрії гостинності з достатньо розгалуженою інфраструктурою. У цей період будуються готельні підприємства, що в основному відповідали європейській концепції архітектури, інтер'єру та рівню обслуговування. Відкриваються і функціонують кафе, кав'ярні, кондитерські з поліфункціональним призначенням, у яких проходять ділові зустрічі, під час яких укладалися різноманітні угоди. У той же час ці заклади стають центрами розваг, відпочинку і спілкування, своєрідними осередками гостинності.

Список використаних джерел

1. Долгоруков И. М. Путешествие в Киев в 1817 году / И. М. Долгорукого. – М.: Унив. Тип. (Катковъ и К) на Страстном бульваре, 1870. – 208 с.
2. Труды этнографическо-статистической комиссии в Западно-Русский край. Юго-Западный отдел. Т. 7. Вып. 2: материалы и исследования / [собр. П. П. Чубинским]. – С.Пб., 1877. – 602 с.
3. Київ: провідник / [за ред.Ф. Ернста]. – К.: ВУАН, 1930. – 800 с.
4. Берлинський М. Короткий опис Києва / М. Берлинський. – Репр. вид. 1820 р. – К., 1990. – 224 с.
5. Закревській Н. Летопись и описание города Киева. Ч. 2. Описание / сост. Николай Закревский. – М.: Унив. Тип., 1858. – 284 с.
6. Дерibas А. М. Старая Одесса. Забытые страницы: ист. очерки и воспоминания / А. М. Дерibas. – К.: Мистецтво, 2005. – 416 с.
7. Барвінський О. Спомини з мого життя. Т. 2 [упоряд. А. Шацька; комент. Б. Янишина; ред.: Л. Винар, М. Жулинський] / О. Барвінський. – К.: Стило, 2010. – 1120 с.
8. Макаров А. Малая энциклопедия киевской

старини / А. Макаров. – К.: Довіра, 2002. – 560 с. 9. Практический иллюстрированный путеводитель по г. Киеву. – К.: Изд. Ч. А. Ящевского, 1913. – 103 с. 10. Справочник-путеводитель по г. Киеву и его окрестностям: ежегод. изд. – К.: Печатня С. П. Яковлева, 1913. – 204 с. 11. Словник староукраїнської мови XIV–XV століть. У 2 т. Т. 1. А–М / АН УРСР, Ін-т суспіл. наук. – К.: Наук. думка, – 630 с. 12. Житецкий И. Евреи в южной России. Формы труда у евреев в южной России: ист.-этногр. заметки / И. Житецкий // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – С. 1–45. 13. Энциклопедический словарь [в 82 полутоммах] Т. 13а (26). Исторические журналы–Калайдович / [под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского; изд.: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.Пб.)]. – С.Пб.: Семенов. Типо-Литограф. (И. А. Ефрона), 1894. – 481–960 с. 14. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Ч. 1. Очерки Днепра / А. Афанасьев-Чужбинский. – Изд. 2-е. – С.Пб.: Изд. книгопродавца А. О. Базунова, 1863. – 468 с. 15. Статистическое описание Киевской Губернии. Ч. 1. Обзорение площади, населения, населенных мест и путей сообщения / [изд. тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем]. – С.Пб.: Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. – 592 с. 16. Ернст Ф. Контракты та Контрактний будинок у Києві. 1798–1923: культ.-іст. етюд / Ф. Ернст. – К.: Друк. Всеукр. Акад. Наук, 1923. – 96 с. 17. Друг О. Особняки Києва / О. Друг, Д. Малаков. – К.: Кий, 2004. – 824 с. 18. Анисимов А. Киев и киевляне. Я вызову любое из столетий... Кн. 1 / А. Анисимов. – К.: Курчъ, 2002. – 383с. 19. Мальгин А. Русская Ривьера / А. Мальгин. – Симф.: Сонат, 2006. – 352 с. 20. Винничук Ю. Кнайпи Львова / Ю. Винничук. – Л.: Піраміда, 2005. – 292 с. 21. Лемко І. Легенди старого Львова / І. Лемко. – Л.: Априорі, 2008. – 176 с. 22. Бірюльов Ю. О. Музи кав'ярень старого Львова / Ю. О. Бірюльов // Галицька брама. – 1996. – № 6. – С. 12.

Валентина Русавская

ДО ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ ЗАВЕДЕНИЙ ИНДУСТРИИ ГОСТЕПРИИМСТВА НА ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ПОПРИЩАХ: КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ

В статье рассматривается культурно-исторический контекст становления заведений гостеприимства и раскрывается специфика их функционирования в предоставлении разнообразных услуг. Осуществляется попытка выявить закономерность и выявить тенденции формирования индустрии гостеприимства как составной сервисной экономики на отечественных поприщах.

Ключевые слова: заведения гостеприимства, инфраструктура гостеприимства, сервисные услуги, корчма, гостиные дворы, кофейни, гостиницы, рестораны.

Valentyna Rusavska

ISSUES OF DOMESTIC HOSPITALITY INDUSTRY ESTABLISHMENTS' DEVELOPMENT: CULTURAL-HISTORICAL CONTEXT

This article covers a social-cultural context of hospitality establishments' development, and uncovers the specific character of their functioning of rendering a variety of services. We attempt to find the consistent pattern and identify the trends in hospitality industry development as a domestic field service economics component.

Key words: hospitality establishments, hospitality infrastructure, service, tavern, shopping arcade, coffee shops, hotels, restaurants.

УДК 398. 332. 47 (=161. 2)

Альона Лавренюк

ПІСТ ТА ТРАДИЦІЙНІ ПІСНІ СТРАВИ НАРОДНОЇ КУХНІ УКРАЇНЦІВ

У статті здійснено спробу проаналізувати продукти харчування, які під час постів займали помітне місце у житті українців, а також подається низка давніх і старовинних рецептів найбільш уживаних пісних страв, багато з яких вже повністю або частково вийшли із вжитку. З цього дослідження помітно, що українська народна кухня являла собою швидше пісний, ніж м'ясний раціон. Підтвердженням цього є наявність численних рецептів грибних та рибних страв, із круп, бобів, овочів, фруктів.

Ключові слова: піст, пісні страви, національна кухня, українці, старовинні рецепти.

У християнській релігії, особливо в православ'ї, велике значення мають пости – дні часткового або повного утримання від їжі. Вони є обов'язковим елементом культової діяльності, виконуючи специфічно ритуальну роль і набуваючи індивідуального характеру [1, с. 14]. Піст – це такі дні, коли людина повинна більше думати про Бога, про свої гріхи перед Богом, більше молитися, каятися, не дратуватися, нікого не ображати, а навпаки, всім допомагати, читати Закон Божий. А щоб легше було це виконати, потрібно, насамперед, менше їсти – зовсім не їсти м'яса, яєць, молока, тобто

"скоромну" їжу, а вживати тільки "пісну" їжу, тобто рослинну: хліб, овочі, фрукти, так як ситна "скоромна" їжа викликає бажання не молитися, а поспати або ж, навпаки, веселитися [2, с. 10].

Найважливішим соціальним і біологічним чинником людського буття є харчування, як невід'ємна галузь матеріальної культури. Перш ніж займатися будь-якою діяльністю, людина повинна їсти, пити, забезпечувати життєдіяльність свого організму. Оскільки їжа етносу значною мірою залежить від напрямку господарської діяльності, вона стабільна щодо національних форм, зберігає традиції, які склались історично.

Страви українців можна класифікувати на декілька груп: щоденні, святкові, обрядові, які у свою чергу поділяються на: рослинні, мучні, молочні, м'ясні, варені, печені, сушені, а також пісні страви, які посідають важливе місце у цьому дослідженні.

Серед історіографічного доробку цієї проблеми потрібно виокремити, насамперед, дослідників, які займалися вивченням народного харчування. У монографії Л. Артюх "Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження" [3] висвітлюються особливості їжі й харчування українського народу як елемента матеріальної культури. Тут подано етнографічний опис і класифікацію повсякденної й святково-обрядової їжі українського селянства. Інша її праця "Звичаї українців у народному календарі" [4] містить 23 розділи, які присвячені святкам календарного року українського народу – від Святвечора до дня святого Андрія. Кожен розділ містить етнографічний нарис та рецепти традиційних страв національної кухні. У монографії Т. Гонтар "Народне харчування українців Карпат" [5] аналізується питання народного харчування українців Карпатського регіону. Розглядаються харчові продукти, повсякденна і святкова їжа, напої.

Звертає на себе увагу праця Є. Степанович "Страви української кухні в піст" [6], в якій подано рецепти традиційної української кухні та новітні рецепти.

Цінним джерелом є одна з перших українських кулінарних книг З. Клиновецької "Страви й напитки на Україні" [7]. Видання 1913 року містить 1000 стародавніх рецептів страв національної кухні, які свого часу були досить поширеними та популярними в Україні.

Метою статті є якомога повніше проаналізувати продукти харчування, які вживало населення України під час одноденних і багатоденних постів, а також висвітлити рецепти пісних національних страв українців традиційного суспільства.

Слід зазначити, що близько 200 днів на рік припадає на пости, які поділяються на багатоденні і одноденні. Багатоденних постів чотири: Великий піст, триває сім тижнів; Петрів піст, який в залежності від дня Святої Трійці, триває від 8 до 48 днів; Успенський піст – два тижні; Різдвяний піст, триває 40 днів. Також Православна церква встановила одноденні пости: напередодні Богоявлення – Хрещення Господнього – 9 січня, у дні свят Здвиження Хреста Господнього – 27 вересня, Усікновення глави Іоанна Предтечі – 11 вересня [1, с. 16]. Щотижневими пісними днями були середа і п'ятниця, подекуди українці постували і по понеділках. Таким чином, більшу половину року українцям доводилося постити.

Одним з найсуворіших був Великий піст, першого дня в понеділок не можна було готувати і вживати будь-яку варену гарячу їжу, крім спеціальних прісних коржів, які мали назву – "жилянники", "жиловики", "жиловці", "жалованики", "дужики", "жильні коржі", "жильники" [4, с.70]. Їх пекли з житнього борошна, без солі й соди, на сухій сковороді без олії. Поверх робили надріз у вигляді хреста й витискали візерунок головою свяченої маківки для краси й більшої сили. Кожен член родини мав з'їсти хоч одного коржа, адже вірили, що вони додають сили. Для пом'якшення смаку до жилянників подавали добре посолену терту редьку, свіжий тертий хрін з буряком і буряковим квасом, січену квашену капусту або огірки без олії [4, с. 71]. У деяких селах північної Гуцульщини на перший день посту пекли пиріг "чудофай". Тісто для нього готували із звареної та потовченої картоплі, змішаної з кукурудзяною мукою. "Чудофай" начиняли вареною капустою, заліплювали, щоб капуста не було видно [5, с. 100].

Традиційно на другому тижні посту прийнято готувати особливий вид десерту – квашу. Її робили таким чином: в макітру або чавунчик наливали теплу воду, кидали туди вишневе листя, жменю солоду (нагрітого борошна з жита), жменю гречаного, дві жмені житнього борошна, розводили суміш окропом і замішували, додаючи ще окропу, солоду і чекали, поки кваша окисне. Не всім і не завжди вдається кваша. "Дівці зовсім не можна робити квашу, бо долю втопить у ній". Не можна готувати квашу по п'ятницях і неділях: "Наробила жінка проти неділі кваші і накрила на лаві скатертинкою, а сама спати лягла і заснула. Коли чує: ляп, ляп по стіні ополоником, аж тручи і сказало: "Є кваша, та логи нема". Так жінка та встала, перехрестилася і заріклася довіку робити квашу проти неділі" [8, с. 201].

На четвертому тижні Великого посту, який отримав назву середохресний або хрестопоклонний, (тому що на цьому тижні виповнювалася середина посту), поширеним був звичай приготування обрядового печива у формі хреста. Призначення печива напередодні сівби було досить зрозумілим: хлібна випічка повинна була сприяти новому врожаю, дати силу як землі, так і

орачеві, його коням і волам. Хрести випікалися за кількістю членів сім'ї і кілька зайвих. У кожне печиво запікали різні предмети, за якими ворожили про майбутню долю. По хрестах ворожили також, кому починати сівбу (зазвичай, вибір падав на того, кому діставався хрест з монетою); той, у чиєму хресті виявилось зерно, мав кинути в землю першу жменю насіння [9, с.61]. Також пекли пшеничні хрести з відміткою для кожного члена сім'ї. У середину цих хрестів клали листя барвінку та нитку. Зотлілі нитки, пожовклий, почорнілий листок барвінку віщували швидку смерть власнику хреста, зелений – довге життя [8, с. 202].

Обід українського селянина навіть у піст не обходився без однієї з найбільш популярних народних страв – борщу, його готували з грибами, рибою або просто на олії. Поширеним був наступний рецепт пісного борщу: покласти в підсолений окріп очищену та порізану картоплю, корінь петрушки, цибулину і варити до напівготовності. Буряк та моркву нарізати скибочками чи натерти на тертці і протушувати з олією під кришкою. Промити та дрібно порізати капусту і вкинути в юшку, а згодом покласти туди і протушкований буряк з морквою. Підсмажити на олії дрібно порізану цибулю, посолити, заправити борошном і також покласти в юшку. Покласти приправу і варити на слабкому вогні 10 хв. [6, с. 7].

Значне місце у щоденному харчуванні українців посідали рідкі овочеві страви з борошняно-круп'яними, грибними або рибними додатками. У народі найчастіше називали їх юшкою і супом. Традиційно для приготування юшки використовували картоплю, капусту, буряк, моркву, цибулю, часник, гарбуз й інші овочі [10, с. 273].

Цікаві традиційні рецепти борщу і юшок знаходимо у праці З. Клиновецької "Страви й напитки на Україні": "Борщ пісний з вушками: зварить юшку з коріння, з грибів та гвоздики, підсмажить на олії дрібно покришену цибулю, вийнять і покришить гриби з зеленою петрушкою й смаженою цибулею, посолить, додати перцю й ліпить з цією начинкою вушки. Хвилин за п'ять, перед тим, як подавать, борщ заправляється смаженою цибулею з кришеним укропом, які зварено окремо в ложці борщу. Закидаються також зварені в солоному окропі вушки" [7, с. 3]; "Борщ пісний з карасями: зваривши юшку з коріння, з грибами, перцем, лавровим листям, маслинами, кидають в його розібрану, й порізану капусту з шаткованим буряком і знов варять; окремо підсмажують маленьку цибулю в ложці масла, заправляють борошном, розводять оцтом і закидають у борщ. Засмажують в маслі, обкачавши в борошно карасів і треба, щоб борщ з ними ще раз закипів. Риби береться пів фунта на особу" [7, с. 3–4]; "Юшка з картоплею: у юшку з коріння додається різана тоненькими кружальцями картопля. Коли картопля звариться, посипать юшку петрушкою, або укропом. Заправити борошном, підсмаженим на маслі" [7, с. 7]; "Юшка з грибами: взять сушених грибів (штуки три на особу), попарить, вичистить добре й покласти в окріп; як розм'якнуть, додають різного коріння, пару цибулин і варять. Тоді виймають гриби, дуже дрібно шаткують, висипають у юшку, солять, додають оцту до смаку, заправляють борошном з маслом і засипають галушечками з житнього борошна на воді. Коли юшку готують з свіжих грибів, оцту не доливають зовсім" [7, с. 7].

Ще однією популярною рідкою овочевою стравою в українській кухні був капусняк. Варили його з квашеної капусти, картоплі і заправляли пшоном. Відрізнялися капусняки один від одного набором продуктів і способами готування капусти. Так, для запорізького і звичайного капусняків капусту тушували до напівготовності, для капусняка з грибами – до готовності, а для капусняка з кашею капусту обсмажували. Основним продуктом для приготування капусняків була квашена капуста, віджата від розсолу [11, с. 29].

Важливу роль у харчуванні людини відіграють овочі. Вони є одним з основних джерел вітамінів, багаті вуглеводами, мінеральними, ароматичними, смаковими речовинами, які сприяють збудженню апетиту. Вони посилюють виділення шлункового соку і поліпшують процес травлення, підтримують кислотно-лужну рівновагу і рідинний обмін в організмі. Деякі овочі (часник, цибуля, хрін, редька) містять особливі бактерицидні речовини – фітонциди, що знищують хвороботворні мікроби або затримують їх розвиток. Овочі використовують для приготування холодних страв, супів, соусів, овочевих страв і гарнірів [12, с. 5].

Завдяки географічним відкриттям XVI–XVIII ст. з'являються нові види рослин, які сприяють значному розширенню страв української кухні. У XVIII ст. в Україні дуже поширюються посіви картоплі, яка швидко впроваджується у харчування населення [13, с. 46] і стає для багатьох українців не лише важливим доповненням до хліба, а інколи й єдиним видом їжі. З цього часу з нею готуються майже усі перші страви. Широко починає використовуватися картопля для приготування других страв, її варили, смажили, пекли, тушували, їли цілою, порізану, товченою, тертою. Ось самий простий і поширений рецепт вареної картоплі: "Наливши чищену картоплю холодною водою, варить на помірному вогні. Скоро звариться, воду злить, посолить і добре потрусити, щоб сіллю пройшла вся картопля" [7, с. 49]. Також цю рослину вживали в поєднанні з іншими продуктами: "Картопля з маком: почистить і зварить картоплю у солоній воді. Злить воду, розтерти качалкою в макітрі картоплю. Пересипать її товченим маком і поставити у піч, щоб засмажилось" [7, с. 47].

Унікальною овочевою культурою, яку широко споживали українці, була капуста. Свіжу капусту варили чи тушкували у печі, готували із неї салати; квашену – варили, тушкували або їли в сирому вигляді. Влітку свіжу капусту часто тушкували з кислими додатками: сирівцем, буряковим квасом. Населення східних Карпат варило квашену капусту разом з сушеними чи свіжими грибами, які спочатку відварювали окремо. Відварена капуста часто слугувала начинкою для вареників і пірижків. Крім того, листя сирі і квашеної капусти використовували для приготування однієї з найхарактерніших страв української національної кухні – голубців. Начинкою для них була легко зварена крупа різних зернових (пшона, гречки, кукурудзи), яку змішували з підсмаженою на олії цибулею [10, с. 272–273]. Найчастіше капусту їли так: беруть квашеної капусти, солять, додають тертого хрину, цибулі, закришки, розріджують олією і їдять з хлібом. Таку капусту кладуть і в книші [7, с. 96].

Майже у кожній родині була квашена шаткована капуста, її готували таким чином: "взявши скільки треба головок доброї білої капусти, пошаткувати їх, перемішати добре з сіллю та кміном. Укладати у бочку, дуже добре убиваючи її, аж поки не з'явиться сік. Скоро кадовб буде повний, залишить його в кухні, а капусту частенько проштрикати дубцем, щоб виходила гіркота. Через тиждень спробувати; коли капуста не гірка, закрити чистою полотниною, далі кружечком, винести в льох і нагнітати. Треба пильнувати, щоб усе було чисте – кадовб, сіль, капуста. Кмін треба пересіяти і перемити. Льох повинен бути в міру холодний і не вогкий. Набирати капусту тільки ложкою, а не руками. Часто треба перемивати кружечки і полотнину. На 15 відер капусти – горнець солі. Кміну – 5 – 6 склянок" [7, с. 83].

Асортимент страв розширила поява культури гарбузів. Українці почали варити гарбузові каші, пекти, смажити гарбузи, а також робити з них начинки для пирогів. Прикладом є гарбуз варений: "почищений гарбуз накришить у горщик, налить водою, поставити у піч. Як звариться – покласти пшона. Скоро буде готове – трохи соли, маку або конопляного сім'я. Коли не піст – молоко, масло, крашанки" [7, с. 43].

Досить вживаними були такі овочі, як кабачки, редька, хрін, часник про що свідчать наступні рецепти: "кабачки смажені: приварити кабачки з цукром і сіллю. Порізати кружальками, обкачати добре в борошні, і смажити на маслі" [7, с. 43]; редька: "ріжуть редьку як найтоншими шматочками, солять, поливають найкращою конопляною олією і подають" [7, с. 94]; хрін з квасом: "натерти хрін, розтерти його з сіллю та олією, розвести буряковим квасом. Їсти з хлібом" [7, с. 95]. Поширеною стравою була саламаха: "взявши часнику, потовкти його, посолити, заправити олією. Їсти з хлібом" [7, с. 95].

Типовим для сільських жителів пісним наїдком була таратута. Це дуже смачна овочева страва. Її готували так: зварені та подрібнені буряк, солоні огірки, хрін, цибулю шар за шаром складали в керамічний горщик, заливали маринадом з огіркової ропи, бурякового відвару й олії, давали настоятися – і пригощалися. До таратути подавали хоми – великі пампушки з розвареного та протертого гороху з товченим конопляним насінням [14, с. 19].

Важливим підтвердженням того, що населення споживало супи, гриби, овочі є старовинний рецепт грибного супу: "Взять на меру, одну треть сухих белыхъ или черныхъ грибовъ и две трети разныхъ овощей, какъ то: 1 морковь, 2 репы, 2 луковицы съ гвоздиками, 10 картофелей и 2 сельдереи. – Варить грибы особо – ихъ надобно варить по крайний мере часовъ п'ять; слить зтотъ бульонъ въ особую чашку; въ другой кастрюле варить овощи часа два не болем и влить въ нихъ грибной бульон. Все дело въ томъ, чтобъ то и другое варить особо. Обыкновенно грибной супъ бываетъ дурень отъ одной причины: варать грибы и овощи вместе, – или грибы не выварятся и не дадутъ изъ внутри свого вкуснаго сока, или овощи переваряться. Этотъ супъ можно делать тремя способами: 1) какъ сказано выше, или 2) протереть овощи сквозь сито – и тога будетъ пюре; 3) протирив овощи и процідив грибы, присыпать вареного риса" [15].

У XIX ст. в Україні з'являються такі овочеві культури, як помідори і сині баклажани. Помідори використовуються для приготування холодних закусок і других страв. З них готують томат-пюре, який потрібен при заправці борщів і соусів. Із синіх баклажанів почали готувати холодні закуски (ікру, фаршировані баклажани) і другі гарячі страви в смаженому та тушкованому вигляді [13, с. 47].

Значне місце у народному харчуванні українців, зокрема східних Карпат, посідали бобові – квасоля, біб, горох. Названі продукти мочили на ніч у воді, а зваривши, відціджували воду і солили. Найчастіше споживали бобові немащеними, з картоплею, кислицею, капустою. Часто вживаним було таке пюре з бобових: "горох, квасолю або сочевицю відварити, додавши в кінці за смаком сіль, відвар злити, а бобові негайно протерти крізь сито. Отримане пюре добре перемішати, додати обсмажену на олії цибулю" [15, с. 24]. Для різноманітності готували горохові оладки: "горох відварити до м'якості і, не зливаючи залишків води, розтерти, додавши 0,5 склянки пшеничного борошна на 750 г горохового пюре. З отриманого тіста сформувати оладки і випекти їх на рослинній олії" [16, с. 75].

Однією з найдавніших і найпоширеніших страв в Україні була каша. Її виготовляли з пшона, гречки, ячменю, пшениці, вівса, кукурудзи, пізніше рису. Товчені зерна відокремлювали від луски,

одержуючи чисту крупу за допомогою шеретування у круподерках або товчення у ступах. За консистенцією каші були круті й рідкі. Для крутих – крупів і води брали приблизно у такій пропорції: гречки – 1:2; пшона – 1:2,5; пшениці – 1:3 [17, с. 87]. Перед тим, як саджати у піч, кашу солили. Готуючи кашу господині приповідали: "Каша – мати наша". Коли ж на обід борщ бував без каші, то казали: "Наш борщ сьогодні удовець" [18, с. 4].

У період постів поширеною була кашоподібна мучна страва – лемішиха. У горщик з підсоленим окропом всипали підсушене гречане борошно, постійно перемішуючи й розтираючи його кописткою, щоб не утворювалися грудки. Води й борошна брали приблизно у пропорції 2,5–3:1. Потім цю загуслу масу ставили у піч упрівати. Вживали лемішиху переважно у піст з олією чи "пісним" молоком з конопляного або макового сім'я [17, с. 91].

Другорядне місце в щоденній народній кулінарії українців посідали риба і приготовлені з неї рибні страви. Риба має високу харчову цінність і за деякими показниками перевершує м'ясо тварин. Це важливе джерело повноцінного білка зі збалансованим складом незамінних амінокислот [19, с. 111]. Значення цього харчового продукту особливо зростало у дні посту. Улюбленими стравами українців були борщ або юшка з рибою, запечений карась, тушкована щука з хрінном, короп, фарширований грибами і гречаною кашею, рибні крученики, товченики [19, с. 110].

У праці З. Клиновецької "Страви й напитки на Україні" знаходимо низку рецептів приготування страв з різних видів риби. Ось деякі з них: щерба (крута юшка): "взять 2–3 фунта йоржів з окунями, випотрошить, перемить, позрізувать м'ясо. Всі ж кістки і голови налить 15 склянками холодної води, покласти 2 цибулини, 3 зернини перцю, 1 лавровий листочок, посолить, варить 2–3 години, поки йоржі не розваряться зовсім, поки не будуть, як каша, а щерба, щоб випріла до 9 склянок, тоді процідить на сито і дати закипіть. Вкинуть вирізане раніш рибяче м'ясо і зварить його. Покласти укропу, зеленої петрушки і подавать" [7, с. 9]; товченики: "взять щуку, карася чи якої іншої риби, свіжої чи просолоної, покрити добре м'ясо, вибравши кістки, товкти в ковганці (салатовці), покласти борошна, соли, перцю, олії і поробивши галочки кидать в окріп, зваривши, облить олією і смаженою цибулею" [7, с. 33]; крученики з щуки: "взять щупака (щуки) фунтів 4–5, здерти з нього шкурку і виїнять всі кістки. Посікти якоїсь іншої риби чи маленьких щупачків, покласти булки, намоченої в воді чи рибячій юшці, олії чи масла з смаженою цибулею, соли і перцю. Коли страва скоромна ще 2 крашанки; як пісна – 2 картоплини. Наложить цієї начинки на кожен шматок щупака, згорнуть, як крученики, зв'язати ниткою, смажить на маслі. 3 голів та кісток зварить юшку з корінням, процідить, заправить підсмаженим борошном і облить крученики" [7, с. 33–34].

Також рецепт страви, яка готується з риби і має назву "Винигрет постный" знаходимо у "Київських губернських відомостях": "Онь делается также как и скоромный изъ остатковъ разныхъ жаренихъ рыбъ; но какъ же въ рыбахъ очень много мелкихъ косточекъ, то надобно ихъ хорошенько выбрать. Можно также прибавить к нему холодной осетрины, белужины или сельдей. Обливается этотъ винигретъ или окрошка холоднымъ соусомъ изъ укусу сь прованськимъ масломъ и горчицею сделаннымъ" [20].

У неділю поширеними стравами в піст були пироги або вареники з горохом, квасолею, картоплею, грибами, капостою. Пісні пиріжки готували так: 4 склянки теплої води, 2 ложки цукру, на 3 к. дріжчів, розведених борошном, борошна стільки, щоб тісто було м'яким – все це помісить. Тоді додати 1 склянку олії, вимісить добре і дати зійти. Вироблять пиріжки з якою завгодно пісною начинкою. Скоро підійдуть обмастити і пекти [7, с. 12]. Подібними до пиріжків були книші: тісто робиться, як на пиріжки, далі смажиться цибуля на олії. У вироблених коржиках завтовшки як палець, видушують посередині ямку, накладають туди цибулі або сирій капусти. Потім роблять 4 розрізи і зліплюють, як рожан, щоб цибулю було видно. Печуть, як пиріжки [7, с. 117]. Готували ще солодкі вареники з вишнями: зробіть тісто з борошна на воді, не дуже круте, розкачать на тоненький корж. Вишні почистить од кісточок, посипать цукром. Сік, що збіжить з вишень, переварить з цукром. Вироблять маленькі вареники і, одваривши, одцідивши на друшляк, полить на тарілі соком [7, с. 54].

Серед десертів найбільш вживаними були узвар, кисіль, варення, желе, які готували з ягід полуниць, суниць, малини, смородини, чорниць, вишень, слив. Найпростіший узвар робили так: "взять сушених груш, яблук, вишень, слив, родзинки. Обмить і налить вареною водою. Накрити покришкою і поставити у піч до ранку. Уранці виїнять з печі, налить меду і поставити у холодне місце" [7, с. 71].

Отже, населення України майже 200 днів на рік дотримувалося постів. Українська народна кухня являла собою швидше пісний, ніж м'ясний раціон. Підтвердженням цього є наявність численних рецептів грибних та рибних страв, страв із круп, бобів, овочів, фруктів, про які йшлося вище. Проте, найбільш поширеними упродовж постів були борщ (з грибами, рибою або просто з олією), капуста, картопляні і горохові юшки, варена, печена картопля, різні каші, вареники, пироги. До цієї їжі вживали багато хрину, редьки, квашеної капусти й солоних огірків. Відносно розмаїття страв забезпечувало

баланс необхідних організмові речовин. У цьому дослідженні доведено, що українці упродовж постів вживали низку страв, які до наших днів повністю або частково вийшли із вжитку, це насамперед: лемішиха, кваша, товченики, крученики, прісні коржі – жилиники, пиріг "чудофай", обрядове печево "хрести", саламаха, овочева страва таратута, пампушки хоми, юшка з риби щерба та інші.

Список використаних джерел

1. Смолянський Б. Л. Харчування у православному християнстві / Б.Л. Смолянський, Ю.Г. Григоров, К.Л. Писарчук. – К.: Вища школа, 1997. – 48 с. 2. Отец Вадим. Азбука Православия / Отец Вадим. – Донецьк: ООО ПКФ "БАО", 2007. – 224 с. 3. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження / Л. Ф.Артюх. – К.: Наукова думка, 1977. – 154 с. 4. Артюх Л. Ф. Звичаї українців у народному календарі / Л. Ф.Артюх. – К.: Балгія-Друк, 2012. – 224 с.: іл. 5. Гонтар Т.О. Народне харчування українців Карпат / Т.О.Гонтар. – К.: Наукова думка, 1979. – 138 с. 6. Степанович Є. П. Страви української кухні в піст / Є. П. Степанович. – Київ-Житомир: Пошуково-видавниче агентство "Книга пам'яті України", Редакційно-видавниче підприємство "Льонек", 1998. – 104 с. 7. Клиновецька З. Страви й напитки на Україні. Репринт видання 1913 р. / З. Клиновецька. – К.: Час, 1991. – 218 с. 8. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / [Упор., прим., та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Борьяк]. – К.: Либідь, 1991. – 640 с.; іл. 9. Матвеева Н. П. Солнцеворот: праздники, обычаи, предания. (Церковно-народный месяцеслов). Научно-популярное издание / Н. П. Матвеева. – К.: Укр. Центр духов. Культуры, 1995. – 240 с. 10. Етнографія України: Навч. посібн. / [За ред. проф. С.А. Макарука. – Вид. 2-ге, перероб. і доп.]. – Львів: Світ, 2004. – 520 с. 11. Енциклопедія української кухні / [Ред.-уклад. Л. М. Безусенко]. – Донецьк: Сталкер, 2005. – 512 с. 12. Пашук З. Н., Алет Т. К. Традиции и кухня славян. – Мн.: Выш. шк., 1994. – 383 с.: ил. 13. Харчування людини / Т. М. Димань, М. М. Барановський, М. С. Ківа та ін.; [За ред. Т. М. Димань]. – Біла Церква, 2005. – 302 с. 14. Панченко В. Г. Українське національне харчування: минуле і майбутнє / В. Г. Панченко. – Дніпропетровськ: Герда, 2009. – 234 с. 15. Супь грибной // Киевские Губернские Ведомости. – 1849. – №28. – Ч. неоф. 16. Киреевский И. Р. Блюда христианских постов и праздников / И. Р. Киреевский / [Отв.ред. Т. С. Шорохова]. – С.: Сонат, 1997. – 208 с. 17. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид. / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.: іл. 18. Мицик В. Ф. Каша – мати наша: Етнологічні нариси / В. Ф. Мицик. – К.: Україна, 2002. – 192 с. 19. Смолянський Б. Л. Релігія та харчування / Б. Л. Смолянський, Ю. Г. Григоров. – К.: Здоров'я, 1995. – 176 с. 20. Винигреть постный // Киевские Губернские Ведомости. – 1849. – №28. – Ч. неоф.

Алёна Лавренюк

ПОСТ И ТРАДИЦИОННЫЕ ПОСТНЫЕ БЛЮДА НАРОДНОЙ КУХНИ УКРАИНЦЕВ

В статье предпринята попытка проанализировать продукты питания, которые во время постов занимали заметное место в жизни украинцев традиционного общества, а также подаются ряд древних и старинных рецептов наиболее употребляемых постных блюд, многие из которых уже полностью или частично вышли из употребления. Из данного исследования видно, что украинская народная кухня представляла собой скорее постный, чем мясной рацион. Подтверждением этого является наличие многочисленных рецептов грибных и рыбных блюд, блюд из круп, бобовых, овощей, фруктов.

Ключевые слова: пост, постные блюда, национальная кухня, украинцы, традиционное общество.

Alyona Lavrenyuk

FASTING AND TRADITIONAL MEATLESS DISHES UKRAINIAN NATIONAL CUISINE

The article is an attempt to analyze the foods that during fasts occupied a prominent place in the life of Ukrainian traditional society, and served a number of old and ancient recipe used most meatless dishes, many of which are wholly or partly out of use. From this study clearly that the Ukrainian national cuisine was a faster song than a meat diet. This is confirmed by numerous recipes mushroom and fish dishes, dishes from cereals, beans, vegetables and fruits.

Key words: fast, songs dishes, national cuisine, Ukrainian, traditional society.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 930, 2. '94 (477) "XVI/ XVII"

Іван Тимів

ВІРМЕНСЬКІ ЛІТОПИСНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКІ НАБИГИ НА УКРАЇНУ В XVI–XVII СТ.

В статті розглянуто повідомлення вірменських літописних джерел про татарські і турецькі походи в українські землі в XVI–XVII ст.; розкрито зміст паризької і венеціанської редакцій "Кам'янецької хроніки" та інших літописів; подано хронологію нападів та їх чисельність, наслідки ворожих вторгнень; висвітлено результати сучасних джерелознавчих досліджень вірменських літописів вітчизняними і зарубіжними істориками; з'ясовано інформативну важливість хронікальних відомостей вірменських джерел для вивчення історії османських і татарських нападів на Україну.

Ключові слова: архіви, вірменські хроніки, рукописи, джерелознавчі дослідження, набіги.

Вірмено-кипчацька писемна спадщина здавна була об'єктом зацікавлення як вітчизняних, так і зарубіжних джерелознавців, мовознавців, істориків. Вивчаючи половецькі писемні джерела, дослідники принагідно торкалися у своїх працях й питання турецьких набігів на українські землі у XV–XVII ст. Різні проблеми розглядалися у працях Садока Баронча [40; 41], Ісидора Шараневича, (висвітлив роль вірмен у відбудові економіки міст, спустошених ординськими набігами) [47], Агатангела Кримського [27], Тимофія Груніна [24] (учень А. Кримського, опублікував 298 записів за 1559–1567 рр.) [15, с. 587], Омеляна Пріцака [33], Ноя Рашби [34], Олександра Гаркавця [10–15], Ярослава Дашкевича [20–23; 43], Ярослава Ісаєвича [25–26], Дмитра Мишка [31], Федора Шевченка [38] та інших.

Із зарубіжних дослідників писемну вірмено-кипчацьку спадщину у тому числі й вірменські хроніки, вивчали і продовжують досліджувати сходознавці Гевонд Алішан [5], Ашот Абрамян [2], П'єр Акіян [39] (Австрія), Алексан Акоюн [3–4; 51], Аюп Анасян [6–7], Вагген Восканян [8], Вартан Григорян [17–18] (опублікував 632 акти із вірменських судових книг 1572–1575 рр. [17, с. 280], Левон Хачіян [32] (Вірменія), Едмонд Шютц [48], Іштван Вашарі [50] (Угорщина), Фердинанд Бішоф (опублікував низку грамот, наданих польськими королями вірменам) [42] (Австрія, Німеччина), Тадеуш Маньковський [45], Кшиштоф Рошко [46], Едвард Триярський [43; 49] (Польща), Жан Дені [44] (Франція). Іскандер Абдулін [1] (Казань, Татарстан), Сейсенбай Кудасов [28, 37, с. 98, 100] (Шимкент, Казахстан) та ін.

Однак спроба поглянути на проблему ворожих наїздів на українські землі очима давніх вірменських літописців і мандрівників здійснюється вперше.

Мета статті – здійснити огляд вірменських літописних джерелознавчих студій, у яких містяться звістки про ординські і османські набіги на українські землі у XVII ст. для більш повного, всебічного і цілісного висвітлення подій ворожої експансії в Україну.

Завдання пропонованої розвідки – проаналізувати зміст вірменських літописних повідомлень "Кам'янецької хроніки" та подорожніх записок Симеона Лехаці про турецькі і татарські набіги на українські землі; виокремити найбільш важливі звістки, вказати їх інформативну цінність та важливість як оригінальних історичних джерел, заснованих на свідченнях очевидців подій; розглянути сучасні джерелознавчі студії вірменських літописів.

У XIV–XV ст. Крим став основою базою вірменської еміграції в Україну. У 1330 р. сюди до генуезьких колоній із приволзької татарської столиці Золотої Орди Сараю переселилася значна кількість вірмен*, котрі принесли із собою половецьку мову, що у XVI – першій половині XVII ст. була панівною у вірменських колоніях України (Львів, Кам'янець, Станіслав та ін. Вірмено-половецька мова тоді стала актовою мовою у діловодстві вірменських громад (1521–1680 рр.). Цією

* Щодо переселення вірмен і утворення їх колоній в Україні існує й інша точка зору. На думку Іскандера Абдуліна, масове переселення вірменів із Сараю проходило одночасно або майже одночасно до Кафи і Кам'янця. Тому вірменська колонія у Кам'янці могла бути утворена не вихідцями із Кафи, а безпосередньо кипчакомовними вірменами із Сараю [1, с. 119]. Другий потік вірменських переселенців йшов із Малої Азії і Балканського півострова, він був пов'язаний із наступом турків у Закавказзі і на Балканах (Мишко Д. Жизнь армян в Подолии в XIV–XVII вв. – С. 187). Очевидно, саме тому архієпископ Ян Прухницький у своїй реляції 1620 р. (єдиний з авторів XVI–XVII ст.), вказує на переселення вірмен з Вірменії (Осіпян О. Л. "Реляція" Львівського католицького архієпископа Яна-Анджея Прухницького як джерело з історії вірменської громади Львова / О. Л. Осіпян // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 193).

мовою складала метричні записи, шлюбні контракти, судові протоколи, історичні хроніки, подорожні записки [20, с. 69; 22, с. 169; 33, с. 117] тощо.

Мовою давніх вірмен, якою велися записи до судових книг, окрім вірменено-кипчацької, була польська, італійська, єврейська, татарська, (1630–1641 рр.), українська (вірменськими буквами). Найдавніші вірмено-кипчацькі записи відносяться до 1521 р., а найпізніші – до 1786 р.; серед них є й польськомовні акти, у яких заголовок вірменською, а решта тексту польською мовою. Сьогодні відомі 36 судових актових книги [9, с. 282; 17, 286; 22, с. 153].

Як встановлено ученими, одним із духовних центрів кам'янецьких вірменів була церква св. Миколая, споруджена 1398 р., зруйнована у 30-х рр. ХХ ст. Тут зберігалася печатка вірменської колонії, прапор, укази польських королів про надання вірменам привілеїв. Знаходилася й невелика книгозбірня з рукописами. Деякі рукописні книги зберігалися в приміщенні дзвіниці [17, с. 283]. Тут, між іншими, знаходився й рукопис "Пам'ятної записки 1620 р." (610 арк.) священика Агопа (1582–1621), автора "Кам'янецької хроніки". У 1891 р. цей синаксар або Життя святих разом із 44 вірменськими рукописами перевезено до Санкт-Петербурга [1, с. 118, 119].

До нашого часу дійшли вірменські рукописні твори літописного характеру, зокрема "Кам'янецька хроніка", а також актові книги та окремі документи різноманітного змісту. Ці історичні джерела мають важливе значення для дослідження вірменсько-українських взаємовідносин, вірменських колоній в Україні, торговельних зв'язків зі Сходом, боротьби козацтва з татарами й турками [20, с. 69] та ін.

Дослідження вірменських історичних хронік, здійснені професором філології Олександром Гаркавцем, засвідчують, що донині збереглися три вірмено-кипчацькі літописи: "Кам'янецька хроніка", "Венеціанська хроніка", а також "Хроніка Польського улусу", інакше "Хроніка Польщі" [9, с. 81; 14, с. 535–567, 1041–1072, 1078–1079].

Археограф і сходознавець О. Гаркавець опрацював і видав як документальну збірку книгу "Кипчацька писемна спадщина", у якій оприлюднив значний масив вірмено-кипчацьких рукописних джерел, що зберігаються у архівосховищах й бібліотеках України та різних країн Європи. Цінними джерелами з історії України, що мають відношення до османських і кримсько-татарських нападів, є опубліковані кипчацька частина венеціанського рукопису "Кам'янецької хроніки" № 1700 [14, с. 535–567], кипчацька частина "Кам'янецької хроніки" із паризького рукопису № 194, що входить до збірника братів священика Агопа і Аксента, синів авакареца Крікора із Кам'янця-Подільського ("Кам'янецька хроніка", кипчацька частина 1610–1652 рр.) [14, с. 1065–1072].

Важливим джерелом про турецькі і татарські набіги є "Венеціанська хроніка та інші справи" із цього збірника, що охоплюють події 1410–1536 рр. [14, с. 1072–1078]. Ця частина містить цікаві і маловідомі хронологічні свідчення про турецькі і татарські вторгнення до Руського воєводства на початку ХVІІ ст. [14, с. 1074–1075]. Наприкінці збірки подано коротку "Хроніку Польщі" [14, с. 1070–1079]. Докладніше про ці літописи йтиметься далі.

Серед інших матеріалів дослідник подав відомості про актові книги та витяги із документів Львівського, Кам'янець-Подільського вірменського в'їтківського судів [14, с. 146–148, 872–951], запис із книги Станіславського вірменського суду 1681–1689 рр. [14, с. 770–771]. Про фрагменти архіву вірменської громади Станіславава згадує у своїй праці й польський історик Тадеуш Маньковський [45, с. 2].

Значним є також внесок у вивчення вірменських історичних джерел з історії України іншого відомого українського сходознавця Ярослава Романовича Дашкевича, який також досліджував тексти "Кам'янецької хроніки", вивчав і публікував актові документи вірменського судочинства, записи вірменської епіграфіки, зробив цікаві припущення про походження "Хроніки Польщі" [21, 22; 20, с. 69].

"Кам'янецька хроніка" ХVІ–ХVІІ ст., як пам'ятка літописного типу, охоплює події 1430–1652 рр. і складається із декількох частин, що різняться мовою і стилістикою. Літопис – результат діяльності кількох авторів. У ХVІ ст. записи здійснював Тер Аванес Авагерец, а в ХVІІ ст. – Тер Агоп (помер 1621 р., син кам'янецького архіпресвітера) і Тер Аксент. Одні з них писали старовірменською (до 1610 р.), інші – вірмено-половецькою (від 1611 р.) мовами. Упродовж 1611–1621 рр. хроніку вів Тер Агоп Дашян, а далі – його брат Аксент – експерт з питань торгівлі між українськими вірменами і турками. Він доповнив хроніку власними спостереженнями, своїми або чужими письмовими записами. Значну джерелозначу цінність має опис Хотинської війни, складений у прихильному до українських козаків дусі [20, с. 70].

Отже, "Кам'янецьку хроніку" уклав вірмено-кипчацькою і кипчацькою мовами священик Агоп (1582 – 16/26 квітня 1621 рр.), а пізніше відредагував, значно доповнив і продовжив у 1650–1652 рр. його брат Аксент. Обидва брати належали до представників вірменської аристократичної верхівки м. Кам'янця. Як хроніст-початківець, що немає кваліфікованих попередників, Аксент нехтує ретельністю. Проте багато викладених ним фактів є унікальними. "Хроніка" Агопа і Аксента

оповідає про події на Правобережній і Західній Україні, у Молдавії й Валахії, але головним чином у самому Кам'янці-Подільському з 1430 до 1652 рр. [15, с. 595–596].

Оригінал літопису, як уже зазначалося, зберігся у двох варіантах: більш повний рукопис № 1700 (арк. 74–160) зберігається у бібліотеці Конгрегації вірменських мхітаристів у Венеції (Італія). Короткий рукопис № 194 (арк. 48–59) знаходиться в Національній бібліотеці в Парижі [15, с. 595–596]. Венеціанський рукопис № 1700 охоплює події 1611–1624 рр., опублікований наприкінці XIX ст. Г. Алішаном [5, с. 15–112]. Публікацію окремих частин літопису здійснили також сходознавці Е. Шютц (вірмено-кипчацька частина [48, с. 40–84] та І. Вашарі [50, с. 139–189].

Вірмено-кипчацька частина стосується періоду загострення польсько-турецьких відносин, кульмінацією яких стали битви під Цецорою й Хотинська війна 1621 р. [10, с. 78, 88].

Коротку (чорнову) редакцію "Кам'янецької хроніки", що зберігається у Національній бібліотеці у Парижі, – вірменський рукопис № 194 досліджував і опублікував французький тюрколог Жан Дені у 1957 році, який оприлюднив латинську транскрипцію літопису, переклав його французькою мовою, забезпечив видання словником та іменним покажчиком. Паризька хроніка містить записи від січня 1611р. до 3 листопада 1613 р. [10, с. 89; 14, с. 1072–1078; 44, с. 38–41].

Друга, більш повніша редакція "Кам'янецької хроніки", зберігається у бібліотеці Конгрегації мхітаристів у Венеції на острові св. Лазаря (рукопис № 1700) і містить 169 сторінок, з яких 151, 156 і 161 – чисті. Оповідь починається записом 15 жовтня 1560 р., але після нього йдеться про події 1430 р. Вірменська частина рукопису передує кипчацькій (арк. 68–110), а потім продовжує її: вона описує події із 1430 до 1610 р. і з 1648 до 1652 р. Вірмено-кипчацькі записи охоплюють 1611–1622 рр. Текст короткого списку в повному варіанті займає арк. 74–89 рукопису. Повний текст венеціанського рукопису опубліковано в оригінальній вірменській графіці Гевондом Алішаном у книзі "Літопис вірменів Польщі і Румунії з додатком документації" [10, с. 89; 20, с. 71; 14, с. 12–13, 535–567; 5, с. 115–121].

Щодо третього варіанту літопису – "Хроніки Польського улусу", інакше "Хроніка Польщі", то вона відома за публікацією Г. Алішана. Рукописні оригінали, якими користувався автор, сьогодні, на жаль, невідомі ученим. "Хроніка Польщі" перевидана українськими і польськими орієнталістами Я. Дашкевичем та Е. Триярським [43, с. 5–26].

У короткій за змістом "Венецькій хроніці" (1290–1537 рр.) багато місця відведено подіям на галицьких землях. Такий характер хроніки дозволив сходознавцеві Я. Дашкевичу погодитися із припущенням французького дослідника Ж. Дені про те, що невідомий укладач цього твору використав як першоджерело гіпотетичну вірменську "Львівську хроніку", яка не збереглася до нашого часу. На це вказує ретельність і систематичність записів за 1492–1537 рр., що їх робив сучасник подій. У цих нотатках є згадки й про турецькі і татарські вторгнення. Зокрема, за 1524 рік зафіксовано таке: "Того ж року, червня 25, турки прийшли під Львів". Інший запис тієї ж пори доповнює події: "Того ж року, липня 26, прийшли татари і на Спаса вбили пана Меклаша" [20, с. 69]. А ще "Венеціанська хроніка та інші справи" із тієї ж Національної бібліотеки у Парижі повідомляє про те, що "1623 р. Даш-огли захопив Рогатин" [14, с. 1075]. Ці та інші відомості цінні й тим, що подають точне датування окремих ворожих набігів у першій чверті XVII ст., що є важливо для встановлення і уточнення перебігу подій, пов'язаних із ординськими набігами.

Отже, наявні у "Польській хроніці" відомості з місцевої історії, як уже було зазначено, й дали підставу Я. Дашкевичу вважати, що "Венеціанська хроніка" виникла на основі втраченого "Львівського літопису", який закінчувався 1630 р., підтвердження чого є оригінальні повідомлення, які не зустрічаються в інших місцевих джерелах. Це, зокрема, звістки про діяльність Вірменської церкви у краї та життя переселенців-колоністів. Спільним для цих творів є те, що обидва вони доволі стислі і фрагментарні, написані вірмено-кипчацькою мовою, охоплюють події від народження Ісуса Христа 1636 і 1630 року [20, с. 66–73; 9, с. 82; 14, с. 1078–1079; 15, с. 82].

Проте не усі дослідники погоджуються із таким припущенням. Сучасний тюрколог О. Гаркавець висловлює сумнів з приводу анонімної невідомої "Львівської хроніки", як першоджерела "Венецької хроніки". Він схиляється до думки про подільське походження цього джерела. На думку ученого, "за змістом вона є далеко не "Львівською". Подані у ній синоптичні записи XIV – початку XVI століть явно вказують, що хронікальні нотатки, покладені в основу "Венеціанської хроніки", велися упродовж 5–6 поколінь у Кам'янці-Подільському й інших місцевостях Поділля, Молдавії і Галичини. Відтак записи зведено в один список, непослідовний і неповзбавлений повторів" [10, с. 90]. Як би там не було, але зміст твору не заперечує галицько-подільського регіону як ареалу, на теренах якого могло бути створене це історичне джерело.

"Хроніка Польщі" ("Хроніка Польського улусу") теж відома за рукописом Національної бібліотеки у Парижі № 194 (арк. 65 зв. – 67), надрукована Г. Алішаном у збірнику "Кам'янець. Літопис вірменів Польщі і Румунії..." [5, с. 122–123]. "Хроніка Польського улусу" за рукописом і за факсиміле публікації Г. Алішана перевидана Я. Дашкевичем і Е. Триярським у 1981 році [43].

Обидва літописи укладено вірмено-кипчацькою мовою. Вони надзвичайно короткі й описують події від Різдва Христового до 1530 та 1537 рр. Попри фрагментарність і незв'язну уривчастість повідомлень, деякі свідчення "Венецької хроніки" та "Хроніки Польщі" цінні своєю оригінальністю і неповторністю в інших місцевих джерелах [10, с. 90]. Загалом, тексти усіх трьох вірменських літописів сьогодні є доступні завдяки подвижницькій праці професора О. Гаркавця, який опублікував їх російський переклад у згаданому уже каталозі документів кипчацької писемної спадщини [14].

Історичні джерела, написані кипчацькою (половецькою) мовою, що була розмовною у вірменських колоністів в Україні, досліджував й угорський орієнталіст Е. Шютц. Він – автор коментованої публікації кипчацького тексту і англійського перекладу тієї частини хроніки Авксента Кам'янець кого, що відноситься до польсько-турецької війни (Цецорська кампанія (1620 р.) та польсько-українсько-турецької війни 1621 р. (хотинська кампанія). Це джерело видане книгою під назвою "Вірмено-кипчацька хроніка про польсько-турецькі війни 1620–1621 рр." [48].

Найбільш детально угорський сходознавець схарактеризував "Кам'янецьку хроніку", котра є цінним джерелом з історії України XVI – першої половини XVII ст. Перша вірменська частина хроніки, написана кам'янецьким вірменином Гавганесом, тоді як опис Цецорської і Хотинської битв, як установив Е. Шютц, був Авксент. Заслугою Е. Шютца є ґрунтовне висвітлення взаємовідношення хроніки Авксента та інших вірменських джерел про Хотинську війну. Значення хроніки Авксента, на думку дослідника, полягає в тому, що її автор не належав до воюючих сторін. Цим пояснюється те, що він спромігся висвітлити роль запорозького козацтва у Хотинській війні 1621 р. набагато об'єктивніше, ніж польські і турецькі автори [25, с. 89].

У вступній частині до англійського перекладу кипчацького тексту "Кам'янецької хроніки" Е. Шютц подав огляд хроніки вірменського автора XVII ст. Ованеса Каменаці й щоденник подорожей, який склав його сучасник С. Леґаці [12, с. 99–100]. Дослідженням "Кам'янецької хроніки" займався й інший угорський сходознавець І. Вашарі, який опублікував фрагменти відсутні у Е. Шютца і Ж. Дені, подавши їх у транслітерації з англійським перекладом, покажчиками імен та географічних назв [50, с. 141–163]. Продовжив працю над текстом "Кам'янецької хроніки" український тюрколог О. Гаркавець, який спершу здійснив неповний російський переклад кипчацької частини "Хроніки" [11, с. 53–71]. А в українському викладі ця пам'ятка побачила світ в журналі "Жовтень" [12, с. 97–100]. Цінність вірмено-половецьких хронік і актів, насамперед, полягає у важливості збережених у них маловідомих, а то й зовсім невідомих історичних відомостей з історії України.

На сторінках згаданих вірменських хронік збереглося чимало цікавих і маловідомих повідомлень про спустошливі походи турків і татар в українські землі. Простежуючи хронологію ворожих набігів, зустрічаємо здебільшого маловідомі повідомлення про появу турецьких, татарських та інших загонів в українських землях. Важливість цих історичних свідчень полягає в тому, що більшість із них зафіксована очевидцями, а то й учасниками подій. Деякі події, пов'язані з татарськими набігами, зустрічаємо, зокрема, на сторінках кипчацької частини "Кам'янецької хроніки" (1611–1613 рр.). Там між подіями минулого знаходимо й відомості про татарські набіги. Про один із них мовиться так: "17 (27) липня 1612 р. в Преображенський піст, в п'ятницю. Невірні татари, об'єднавшись із молдаванами, прийшли в околиці Кам'янця, нищпорили і захоплювали худобу, людей, кого порізали, кого забрали, і, між іншими, забрали багатьох із нашої вірменської нації, що їхали їх Язлівця, також підпали церкву святого Христа. А приходив Мехмед Гірей солтан, брат хан" [14, с. 1069].

З іншого повідомлення цієї ж хроніки дізнаємося про наступне вторгнення орди. "[1613] р., листопада 1, понеділок – Хмара татарів-бісурманів налетіла на край. Вони цілком спустошили Покуття, палили, різали. Взяли в ясир безконечну кількість бранців, серед них – чимало шляхти, вони відійшли на Волощину..." [20, с. 71; 14, с. 1072]. Наведені повідомлення засвідчують безперервність ворожих вторгнень, вказують на маршрут відступу напасників та наслідки набігів. Вони підтверджують факт слабкості оборонних рубежів Речі Посполитої.

Ще один набіг об'єднаних турецько-татарських військ і османських васалів стався наступного 1614 року, про що у вірменській хроніці залишено таку звістку: "Року 1063 [1614], у вересні. Турки, татари, молдавани, валахи разом ходили на Запоріжжя, щоб знищити козаків, але Господь Бог не допоміг їм, так що повернулися з ганьбою" [14, с. 536]. Отже, як видно із хронікальних записів ворожі напади на українські землі відбували майже безперешкодно в різну пору року, в різних напрямках і, зазвичай, несподівано, що було наслідком неналежної організації польської військово-розвідувальної служби.

Детально і цікаво інформує "Кам'янецька хроніка" про наближення татарів до Львова у 1616 році. "[1616] р. серпня 31, четвер. Татарський хан (Джанібек Гірей 1610–1623 рр. – І. Т.) з великою кількістю вдерся у Польщу та на Україну і дійшов до самого Львова. Він спалив усі довколишні села, стодоли і сіно на сіножатях. Але піхотинці, вірменські, польські та українські добровольці зробили напад з міста і ступили в бій. Гарматами із фортеці й міста стріляли в татарів, що

наближались до міста. Опівночі татари залишили табір і перебралися через Дністер біля Хотина. Але вони забрали з собою велику здобич" [20, с. 71].

Дещо відмінний від перекладу Я. Дашкевича варіант опису цієї події пропонує О. Гаркавець у сюжеті "Про татарів". "Року 1064 [1615], серпня 31 [вересня 10], четвер. Татарський хан із величезною кількістю людей вторгся до Польщі через Україну, дійшов до самого Львова і, повертаючись, підійшов до Кам'янця, став табором біля [ріки] Долужки, і спалив усі села, гумна, і сіно в степу. Але із міста виступила піхота та інші добровольці – як вірмени, так і поляки і українці – і билися з ними, а із замку та із міста стріляли до них із гармат. Наблизившись до міста в обідню пору, вони (татари – І. Т.) опівночі залишили постій, відійшли біля Хотина пере правилися через Дністер. І забрали вони із собою велику здобич" [14, с. 537].

Порівняння варіантів перекладу "Кам'янецької хроніки" дає змогу побачити деяку хронологічну розбіжність у датуванні цієї події, незначну різницю в деталях її опису. Різниця в хронології цієї події становить один рік. Тобто, у перекладі Я. Дашкевича ця подія зафіксована під 1616 роком, тоді як у О. Гаркавця вона зазначена під 1615 р. Ймовірно, це пов'язано із тим, що учені, користуючись вірменською системою літочислення, яка починається з 551/552 рр. н. е., тобто від перших арабських вторгнень до Вірменії, брали за початок відліку різні із указаних років. Та, попри все, перевагу у цій дилемі треба, мабуть, надати останньому, найновішому й уточненому перекладові.

Попри це, інформативність цієї звістки безсумнівна. Наведений витяг цікавий ще й тим, що підтверджує факт утворення добровільних формувань для боротьби з ординцями із числа місцевих жителів, причому без огляду на національну приналежність. Зміст описаних подій має й джерелознавчу вартість, бо зафіксовані у хроніці факти відсутні в інших джерелах, до того ж це повідомлення очевидців подій. Хоча загалом послідовність запису подій у хроніці зроблених літописцями Агопом і Аксентом не завжди витримана.

Ще одне важливе повідомлення цієї вірменського літопису стосується нападу орди на Покуття у 1618 р. "Року 1067 [1618]. У Преображенський піст татари (20 тис. вершників) вторглися на Покуття, проти них виступив гетьман Конєцпольський з двома тисячами воїнів, вступив в бій, проте нічого не домогся" [14, с. 541–542]. Ця звістка важлива тим, що у ній подано співвідношення сил, коли поляки вдєсятеро поступалися чисельністю щодо кількості нападників. Така диспропорція зайвий раз підтверджує факт очевидної недостатності збройних сил, необхідних для захисту краю.

Про збройні сутички польських відділів із татарами знаходимо інформацію у наступних повідомленнях "Кам'янецької хроніки". Про одну із них, що сталася неподалік м. Ориня (тепер с. Оринін Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл. – І. Т.), довідуємося із запису під назвою "Про татарів". "Року 1068 [1619], вересня 18 [28], п'ятниця. Прийшли невірні татари, минули Кам'янець, і попрямували до Орині, до табору, і напали на табір, але нічого не змогли йому вчинити, оскільки із табору ніхто не вийшов з ними (татарами – І. Т.) битися, лише Томаш Замойський, воевода Подільський, бився з ними й уразив багато народу із невірних татарів. Потім їх застала ніч, і татари одразу, залишили табір і пішли. Проте у селах і в полях багатьох людей посікли, і навіть неподалік від міста порубали двох наших вірменів: – один син Хачко, а другий – Мурад, син Мітко, яких привезли до міста" [14, с. 542].

Із наведеного повідомлення видно, що цього разу польський воєначальник мав певний успіх у протистоянні ординцям, які, мабуть, із помсти посікли і покалічили чимало люду, в тому числі й вірменів. Однак успіх Т. Замойського, про який мовиться у хроніці у бою із татарами Девлет Гірея, був сумнівний і незначний, оскільки армія великого коронного гетьмана С. Жолкевського в більшості складалася із загонів приватних магнатів та запорожців (20 тис. осіб), що негативно позначилось на дисципліні й на обороноздатності. Річ у тім, що приватні загоны стояли у власних таборах, окремо від кварцяного війська, а їх командири не виконували наказів гетьмана. Цим скористалися татари й ударили на табір подільського воеводи Т. Замойського (3 тис. осіб) і майже знищили його загін. Становище врятували кількасот мушкетерів, які допомогли воеводі зупинити наступ ординців [29, с. 245].

Цікавим є повідомлення вірменських хроністів Агопа і Аксента й про спустошливий набіг татарської орди на землі Руського воеводства, інспірований успіхами військ Іскендер-паші та Саримсак-паші під Цецорою поблизу Ясс (нині Румунія) в серпні і в жовтні 1620 р. "Через два тижні калга-султан відправив 60 тисяч татар на Покуття, і вони спустошили все більш, ніж на 12 миль поза Львовом і вивели звіттіля великий полон – більше 100 тисяч осіб, проте, допоки дійшли до Криму, із тих 100 тисяч залишилось 30 тисяч, оскільки був великий голод та сильний холод і багато померло; загинуло й багато татарів та коней. І тоді ж вони дотла спалили Глиняни" [14, с. 546]. Виходячи із значних людських втрат серед невільників і ординців, що були спричинені голодом і переохолодженням та запису хроністів – "через два тижні", напад стався, найімовірніше, у десятих числах листопада 1620 року за умови, якщо прийняти за початок відліку дату остаточного розгрому польського війська, що стався 27 жовтня 1620 р.

Щодо кількості захопленого ясиру, то більш реальними, на нашу думку, міг би бути числовий показник не 100 тис., а 10 тис. невільників, з яких до Криму дійшло 3 тис. осіб. Допустима чисельність нападників – 10 тис. вершників впливає із категорії нападу, який вважається малим (згідно з класифікацією С. Серебковича і Я. Дашкевича, бо у такому поході, зазвичай, брало участь від 2 до 20 тис. воїнів). Сумнівною є також чисельність татарського війська. Адже із хроніки відомо, що у відділах Кантемира-мурзи було трохи більше 12 тис. татар [14, с. 546]. Отже, найімовірнішим числом учасників листопадового нападу 1620 р. могло бути не 60 тис., а 6 тис. татарських воїнів, бо 60 тис. – це уже максимальна мобілізаційна чисельність татарського війська, яке, зазвичай, очолював хан.

На сторінках "Камянецької хроніки" зустрічаються й окремі описи випадків помсти ординцям за збитки і кривди, вчинені ними селянам, котрі чи найбільше потерпали від наїздів орди. Під звичною рубрикою "Про татарів" вірменські хроністи Агоп і Аксент сповіщають: "Року 1070 [1621], в червні місяці. В села поблизу Кам'янця – Панівці, Острівчани і Руду вторглися невірні татари в кількості 30 вершників і дуже свавільно поводитися. П'ятеро татар на конях приїхали до села Довжка. Але селяни не впустили їх в село, і коли татарин схопив жінку одного із селян і вже майже зв'язав, наспів чоловік тієї жінки до татарина і убив ординця, і так врятував дружину і дочку. І забрав двоє коней і зброю татарина. А голову відрізав і приніс до міста, де її насадив на палю на валі навпроти замку" [14, с. 549–550].

Масовими були й випадки розправи над ординцями, які чинили набіги напередодні Хотинської війни. Так, у червні 1621 р. війська великого литовського гетьмана Яна-Кароля Ходкевича (1560–1621 рр.) розбили великий відділ орди під Ориніним. Учасником цього бою був майбутній володимирський земський писар Микола Горайн-Бережецький [29, с. 245]. "Камянецька хроніка" про цю подію розповідає так: "Року 1070 [1621], в червні. Прийшли 2 тисячі татарів. Переправившись через Дністер, вони пройшли повз Мокшу поза Дунаївці, де в степу, неподалік Орини, був наш табір. Гетьман [Ходкевич], отримавши звістку, послав назустріч татарам 1500 воїнів, які розгромили татарів, так що ніякої здобичі невірні не взяли [...]. Татарів-втікачів сильно били селяни і затримували живими, і багатьох піймали, а також відрізали голови і посилали гетьману, насилівши на жердину. Тоді селяни насадили на палі на валу чотири голови турків і татарів. Приводили й живих. І гетьманові відправили 50 татарів, яких той наказав закувати в кайдани. Інші татари, кинувши коней, втікали до лісу, де селяни вилловлювали їх поодиноці і вбивали упродовж двох тижнів. А ще деякі утікаючи під час переслідування, вийшли до Дністра, багато з них кидалися [в ріку] і топилися разом з кіньми. І так були розпорошені невірні татари, більше половини загинуло" [14, с. 550].

Десь у середині серпня 1621 р. ординці Кантимира-мурзи вчинили зухвалий набіг на українські і польські землі. Дійшовши аж до Любліна, напасники захопили велику здобич і багато людей у неволю. Проте камянецькі міщани разом із навколишніми селянами та німецькими найманцями позбавили ординців здобичі, за що татари вчинили руйнівні підпали в Кам'янці. Про це хроністи з боєм розповідають у своєму творі: "Через декілька днів, Хантимір-мурза (так у документі – І. Т.) з 50 тисячами татарів рушив під Замостя і до Любліна, причинив великі збитки, спалив і спустошив край і повернувся через 15 днів із великою здобиччю. Коли ж невірні татари із полоном проходили повз Кам'янець, містяни і селяни, також німці, які перебували у фортеці – всього 3–4 сотні чоловік, об'єдналися і виступили, і перегородили татарам дорогу в Довжківському лісі, і відібрали у татарів багато худоби і полонених, а самих розгромили. Тоді ж невірні татари, – мовиться далі в "Хроніці", – повністю спалили церкву Св. Григора [...], понищили навколишні сади, будівлі на церковному подвір'ї і огорожу [...], спалили покритий бляхою купол церкви, так що залишилися лише чотири стіни. Спалили вони також і покрівлю церкви Св. Христа..." [14, с. 552, 553]. Про цей епізод згадує у "Історії Хотинської війни" й Іоанес Кам'янецький, який залишив такий запис: "І тоді коли він (Кантимир-мурза. – І. Т.) проходив біля Кам'янця, міщани і селяни, і з ними 400 німців напали на татарів і відібрали захоплену здобич, звільнили полонених і привели їх до міста. У відплату бусурмани спалили вірменську церкву і дах церкви Св. Христа" [6, с. 269].

Останнє повідомлення "Камянецької хроніки" про татарський набіг, пов'язано із селом Панівці, де була міцна фортеця, яку ординці робили спробу захопити у вересні 1621 р., уже після закінчення Хотинської битви під час переговорів між ворогуючими сторонами. Про це під заголовком "Про Панівці" читаємо: "Однак перш ніж послі (польські) відправилися, того ж дня невірні (турки. – І. Т.) послали татарів у Панівці із восьми гарматами і 500 яничарами, щоб захопити фортецю. Наблизившись, вони весь день стріляли із гармат і яничарок. Але втративши багато людей, з ганьбою відступили" [14, с. 561–562]. Наведений запис засвідчує той факт, що для татарів не мало особливого значення те, у якій фазі знаходяться турецько-польські відносини (війна чи мир), для них основним стимулом і мотивом участі у військових кампаніях була здобич, зокрема ясир.

Далі розглянемо історичний твір іншого вірменського автора – Ованеса Каменаці, який теж черпав відомості з вірмено-половецької частини "Камянецької хроніки". Він – автор "Історії Хотинської війни". Рукопис цієї праці у 1954 р. виявив вірменський дослідник А. Анасян в

Матенадарані – Інституті давніх рукописів Вірменії. Переклад пам'ятки із давньовірменської мови – грабаря, на російську мову здійснив Карен Юзбашян [6, с. 258–286].

"Історія..." створена не тільки на підставі власних спостережень, а й на підставі хронологічних записів очевидця війни Авксента Кам'янецького, витяги із хроніки якого відтворював дослівно. Ованес детально описав події Хотинської війни 1621 р., невідомі за іншими джерелами. Але хроніст майже не дає точних дат тих чи інших подій війни. Він вказує лише дні тижня [34, с. 170, 171].

До того ж цей твір, копія якого виконана не з оригіналу, а із третього списку, дещо спотворений переписувачами, проте зберігає плавність і систематичність викладу подій. Він складається із 18 розділів та пам'ятної записки – приписки автора. Текст "Історії" опублікований Г. Алішаном 1896 року вірменською мовою у Венеції (Італія) [6, с. 258, 259; 5, с. 15–112].

На "Кам'янецьку хроніку" як важливе історичне джерело з історії України, зокрема Хотинської війни 1621 р., звернув увагу й вірменський історик Вартан Григорян [18, с. 66]. На думку ученого, створені у Кам'янці історичні праці є важливим першоджерелом з історії України, Польщі, Молдавії і Румунії. Особливу цінністю є "Кам'янецька хроніка" (1430–1652 рр.). Авторами цього твору були архієрей Ованес (помер 1610 р.), його син Григор і онуки, священики Аксент і Агоп. Починаючи з 1624 р., хроніку вели невідомі автори. Для української історії вельми цікавими є записи Аксента – очевидця і учасника польсько-турецької війни 1620–1621рр., зокрема цінними є його описи Цецорської і Хотинської баталій [18, с. 243].

У передмові до праці автор пише, що історію Хотинської війни він написав за настійної вимоги свого батька – Агопа і що серед ним використаних джерел була хроніка Аксента, власні спостереження та невідомі джерела. Ця книга написана у 1627 р. Частина цієї праці опублікована Г. Алішаном під назвою "Літопис вірменів Польщі і Румунії" (Базмавеп, 1895. – С. 524–534). У 1896 р. він перевидав "Літопис" у своєму збірнику "Кам'янець" разом із вірмено-половецькими матеріалами [5, с. 15–112; 18, с. 66].

Із "Кам'янецького літопису" дізнаємося, що у жовтні 1575 р. ординці досягли Кам'янця. "Татари підійшли до Кам'янця і блукали нечестиві навко ло міста, спалили вірменську церкву св. Лусаворича, села Толшку, Новосели цю, Гопочів та багато інших сіл". Автор хроніки з подивом зауважував, що міські можновладці не могли нічого вдіяти супроти татар. Залишившись без покарання, кримці взимку 1578 р. знову з'явилися на Поділлі та інших землях краю. "Татари прийшли й завдали багато лиха країні, забрали безліч полонених, пограбували і спалили міста і поселення на великому просторі (обширі), і особливо багато чоловіків, жінок і дітей постинали мечем". А в серпні 1589 р. вони вчинили новий набіг із великим полоном та здобиччю повернулися. Надалі наскоки ординців ставали усе частішими. За свідченнями "Кам'янецької хроніки", лише в 1605 р. татарами вчинено 7 набігів на Поділля [18, с. 66]. "Грабежі і спустошення Поділля, – зауважував В. Григорян, – негативно відобразилися на господарстві Кам'янця (і краю. – І. Т.), зростали ціни на продукти, інколи наставав голод" [18, с. 67].

Отже, "Історія Хотинської війни" не є якимось окремим твором, а невід'ємною складовою частиною "Кам'янецької хроніки", у якій детально описано події Хотинської війни 1620–1621 рр., учасником якої був її автор. Тому його свідчення як очевидця подій є важливим джерелом історичних відомостей про цю подію. Текст цієї частини твору опублікований згадуваним уже Г. Алішаном.

Найбільш відомим ученим серед кам'янецьких вірмен був Степанос Рошка, доктор богослів'я та філософії. Народився учений 1670 р. у Кам'янці. Освіту здобув у Римі. Займав духовну посаду – декана вірменських церков Поділля і Покуття. Він автор вірмено-латинського та латино-вірменського словника. Проте собливу цінність має також його "Хроніка або церковні анали", які він написав, використовуючи праці вірменських та зарубіжних авторів. С. Рошка намагався показати загальну історію церкви від її початків до свого часу, фіксував важливі історичні події. Єдиний примірник його "Хроніки" зберігається у бібліотеці віденських мхітаристів. Окремі частини хроніки, що відносяться до польських вірмен, опублікував Г. Алішан у збірнику "Каменец" [18, с. 243, 244, 245; 35; 5, с. 131–146].

Важливу історичну інформацію про османські і ординські набіги на українські землі зберігають інші вірменські джерела, на які звернули увагу історики А. Абрамян, В. Акопян, В. Восканян [2; 3; 4; 8] та інші.

Зокрема, у розвідці А. Абрамяна знаходимо джерельні відомості про оборону Кефе (Кафи – Феодосії) турецькими військами 1–5 червня 1475 р. та зраду татарів, які перейшли на бік супротивника. Турки вчинили жорстоку розправу над захисниками фортеці. Десять тисяч дітей дванадцятирічного віку відправили на продаж до Константинополя. Усі дзвони із християнських храмів були зняті османцями для переплавлення їх на гармати. Християн змушували приймати мусульманство. Османами були вчинені масові погроми, пограбування і вбивства християн. Населення обкладено непомерними податками. Як свідчить хроніст Хачатур Кафаєці, османи встановили податок навіть на дітей у віці 4–5 років. Податок у сумі 3 асл мав заплатити кожен

кафієць [2, с. 346–347, 348, 349–350]. Отже, ставлення османів до християн Кафи було гідне статусу завойовника.

Крим став для османів форпостом для частих вторгнень на українські і польські землі. "Чимало повідомлень про набіги татар на Україну, – пише А. Абрамян, – можна віднайти у вірменських рукописних пам'ятних записках". У одній із таких записок вірменина О. Авакереца (священника – протоієрея), мовиться про татарський набіг на Україну 1583 р. і захоплення двохсот мешканців краю, яких повели продавати на східні ринки. А записка переписувача Аветіка сповіщала про похід кримського хана (Іслам Гірея) з великою армією в українські землі в 1648 р. та масові грабежі і захоплення невольників. Згадуваний уже Х. Кафаєці зазначав, що лише самих вірмен татари, під час нападу на Західну Україну у 1650 році, захопили 300 осіб [2, с. 351]. Отже, наведені повідомлення вказують на те, що, окрім хронік, деякі відомості про татарські і турецькі набіги на Україну містить й таке історичне джерело, як вірменські пам'ятні записки – гішатакарани, що зберігаються у архіві Інституту давніх рукописів Матенадаран імені св. Месропа Маштоца в Єревані.

Матеріали цих записок, у яких зафіксовані найрізноманітніші події минулого Вірменії, України, Польщі та інших країн, опрацював і видав вірменською мовою історик А. С. Хачікян [32].

Особливістю історичних відомостей вірменських джерел про ординські набіги є те, що у них трапляються повідомлення, відсутні в інших джерелах. Маловідомим є, приміром, факт, який повідомляв вірменський автор О. Авакерец про розгром князем Костянтином Острозьким татарських військ 21 лютого 1508 р. поблизу Білої Церкви на Київщині та звільнення десятитисячного ясиру [3, с. 217].

Про татарський напад 1568 р. вірменський літописець пише так: "20 грудня 1568 р. прийшли татари з численним військом (40 тис), і вторглися на Поділля, пограбували цілу область, міста і села, людей забрали у полон, а все майно – овець, рогату худобу, спалили. І так два тижні кружляли бусурмани по цій країні" [51, с. 71].

Далі О. Авакерец повідомляв про спустошення татарами околиць Кам'янця у жовтні 1575 р. та Острожчини взимку 1578. Згадує хроніст і про османський напад на Снятин "у серпні 1589 р. турки підійшли до Снятина, підпалили місто і забрали безліч майна [...], людей порубали і полонили" [51, с. 71, 72].

Важливе значення для висвітлення подій української історії мають також так звані дрібні хроніки XIII–XVIII ст., які часто трапляються у вірменських рукописах. Їх систематизацію і упорядкування здійснив історик В. Акопян, який зібрав, вивчив і опублікував колекцію цих джерел [30]. До другого тому збірника увійшло 97 хронік, з яких 70 побачили світ уперше, а попередньо видані – 27 уточнені і виправлені, доповнені коментарями [8, с. 298]. Повідомлення, зафіксовані у малих хроніках, стосуються багатьох країн. Є тут звістки про події в Україні, Криму, Польщі, Османській імперії, Московії та інших. Цікаві події, що стосуються турецьких і татарських набігів на українські землі зафіксовані у невеликій хроніці Хачатура Кафаєці (1592–1658/1659 рр). Його хронологія охоплює 1608–1656 рр. Важливо, що автор цих літописних записок був сучасником, а у багатьох випадках й очевидцем описуваних ним подій [8, с. 299].

У хроніці Х. Кафаєці серед інших подій повідомляє про похід татарських військ хана Джанібек Гірея (1610–1632) взимку 1621 р. в українські землі і захоплення великої кількості людей, серед яких до неволі потрапило й 50 вірмен. Але через сильні морози багато невольників а з ними татарських воїнів загинули в дорозі. Повідомляє хроніст й про другий наступ турецько-татарських армій на Річ Посполиту, пов'язаний із хотинськими подіями (2 вересня – 9 жовтня 1621 р.), але датований дещо раніше: "В липні 1621 р. вдруге пішли на Польщу султан Осман II (1618–1622) і хан Джанібек, які зазнали поразки і з ганьбою повернулися додому" [8, с. 299].

Часто у цьому творі згадуються й козацькі походи на Крим і турецькі міста, татарські набіги на Україну, Польщу, Московію. Вартують уваги й розповіді автора про захоплення козаками Азова в 1637 і 1640 роках. Зокрема, про наступ козаків на цю турецьку твердиню у 1640 р. хроніст залишив такий запис: "У 1640 р. турецько-татарські війська на галерах прибули з Румелії (європейської частини імперії до якої входили Болгарія, Валахія, Греція, Сербія та ін. – І. Т.), маючи із собою солдатів із Молдавії та інших країн. Вони намагалися захопити Азов (Азак), але, зазнавши значних втрат, потерпіли поразку і повернулися додому". Згадує Х. Кафаєці й про похід хана Іслам Гірея на Горела (польського короля) у 1649 р. руйнування і спустошення, вчинені кримцями, полонення людей. Між іншим він повідомляє й про захоплення невольників з метою отримання викупу. Захоплених хан "саджав до в'язниці і за звільнення брав великий викуп, серед невольників були й особи з роду Потоцьких" [8, с. 299, 300].

Загалом пам'ятні записки і малі хроніки містять цінні джерельні відомості з історії турецьких і татарських набігів на українські землі, оскільки це значною мірою відомості очевидців і учасників подій. Їх свідчення є більш точні ніж твори пізніших істориків. Вірменські автори, зазвичай, проживали у тих українських містах, про які згадують у своїх записках, серед яких чимало

відомостей про політичні та військові події XVI–XVII ст., стихійні лиха, національний склад населення, доброзичливі взаємовідносини між представниками вірменської, української, польської громади, благоустрій міст Кам'янця, Львова, Станіслава, Снятина [4, с.15–16] та ін.

Важливими є також повідомлення про ворожі набіги на українські землі, зафіксовані у подорожніх записках та хроніці подій 1619–1635 рр. Сімеона Лехаці (1584–? рр.) – вірменського мандрівника родом із м. Замостя (сьогодні Республіка Польща). Рукопис його “Подорожніх записок” зберігався у бібліотеці Львівського університету, але в роки німецької окупації Львова ця пам'ятка зникла. Однак, перед тим вона була уже опублікована відомим вірменологом Н. Акіняном спершу в журналі угорської конгрегації мхітаристів “Андес Амсореа” (1932–1935 рр.), а в 1936 р. окремою книгою у Відні, що й врятувало її від цілковитого забуття [19, с. 229].

Доповненням до “Подорожніх записок” є хроніка подій за 1619–1635 рр. та пам'ятні записки, у яких відображені різні події суцільно-політичного та економічного життя Речі Посполитої, її зовнішньополітичні відносини [19, с. 236]. Із подорожніх нотаток С. Лехаці видно, що його родина переселилася до Замостя у другій половині XVII ст. Незважаючи на свою бідність, батьки все ж спромоглися дати синові початкову духовну освіту дпіра (писаря) і диякона. Незважаючи на глибоку релігійність, Симеон відзначався толерантним ставленням до чужих вірувань і звичаїв. У віці 24 років він розпочав паломництво святими місцями, яке тривало дванадцять років від – 1608 до 1618 р. Свої подорожні нотатки С. Лехаці робив з метою полегшити подорож тим, хто після нього наважиться на такі мандри. Він відвідав Стамбул (1608 р.) з його сумнозвісним Ясир-базаром, де продавали невільників, побував у Каїрі, Єрусалимі, Халебі, Римі, Венеції та інших містах. У своїх записах звернув увагу на піднесення ремесла і торгівлі в Османській імперії, що знаходилися у руках вірмен, греків, євреїв. Довідався про важке становище християн в імперії, обкладених великими податками, оглянув маєтки заможних вірмен в Аміді, описав звичаї і обряди східних народів [19, с. 229–230, 232, 235].

Наприкінці 1618 р. С. Лехаці повернувся до Львова. “Вїзджаючи до Польщі, – пише мандрівник, – я побачив руїни і розвалини, спричинені татарами. Багато міст, сіл, поселень фортець були безлюдними [...], бо нечестиві татари уже два-три роки поспіль, нікого не боячись, приходили і відходили, палили і убивали, грабували, а інших забирали в полон до своєї країни” [19, с. 235–236].

У нотатках С. Лехаці зафіксовані й окремі повідомлення про ординські набіги. Один із записів свідчить про татарський набіг під час Хотинської війни 1621–1622 рр. Цей напад був інспірований успішними діями козацьких відділів, які 14 вересня 1621 р. організували засідку на турецький загін будинського беглербека Каракаш-паші. Керманіч загону був убитий прицільним рушничним вистрілом у голову, а підрозділ турецького війська вщент розбитий козаками. У відповідь розлючений султан Осман відправив татарів за здобиччю на українські землі [36, с. 259].

Інший епізод, описаний С. Лехаці, пов'язаний із подіями збройного протистояння козацького і польського війська турецько-татарському вторгненню Абаз-паші у жовтні 1633 р. на Поділля. Битва відбулася неподалік Кам'янця. Чисельність сторін мандрівник подає у такому співвідношенні: 70 тис ворожого війська, а “наших разом з козаками 20 тисяч”. Штурм польських укріплень Абаз розпочав у такому порядку: правий фланг складали татари Добруджі і ногайці, лівий – молдаване і волохи, в центрі османці. С. Лехаці наводить цікавий тактичний маневр козаків, які ще перед боєм на віддалі у чверть милі перед своїм табором підготували окопи, у яких встановили гармати. А під час битви вдаваним відступом дозволили туркам наблизитися до гарматних позицій. Прицільним вогнем гарматів знищено 7 тис мусульман. Фланговий удар німецьких найманців призвів до ще більших втрат, загибелі ханського сина, захоплення ханових брата і зятя. Це викликало панічний відступ, який переріс у втечу татарів. Зазнавши значних втрат, турецько-татарська армія відступила за Дністер. Військовий похід Абаз-паші закінчився безславно [36, с. 266, 267].

Хроніка С. Лехаці містить також відомості про наступальні дії османських військ султана Мурада IV (1623–1640 рр.) проти Речі Посполитої у червні-вересні 1634 року. “Але цього разу, – С. пише Лехаці, – Мурад наказав, щоб спершу вторглися до Польщі татари (30 тис.)”. А тим часом польський король Владислав (1632–1648 рр.) відправив двадцятитисячний козацький корпус у морський похід на татарські володіння. Козаки захопили значну здобич і багатих мусульман. У жовтні 1634 р. обидві сторони підписали мирний договір [36, с. 267].

Про перебіг і наслідки татарських набігів на українські землі С. Лехаці повідомляє як очевидець подій у передостанній частині своєї хроніки під заголовком “Напади татар” (1628 р.). Його розповідь має узагальнюючий характер. Автор не вказує конкретного місця подій, він скоріше описує побачене, що мало вигляд страхітливого явища в масштабах усєї країни. “Нинішнього року, – пише хроніст, – зборища орди татар палили, розоряли країну. Кого гнали в полон, а кого убивали, [...] жінок і дітей захоплювали, щоб продавати, юних дівчат безчестили. Людей морили голодом, виснажували спрагою, сонячною спекою, холодом. Пов'язавши їх гуртами, гнали, немов отари овець, палили їхні хати і будівлі, забирали овець, коней, худобу” [36, с. 271, 272].

Отже, зафіксовані вірменськими хроністами військові і політичні події, що мали місце в українських землях Речі Посполитої, дають змогу зробити певні уточнення (за умови співставлення із відомостями літописних та інших джерел), виправити і доповнити хронологію османських і татарських набігів на українські землі; з'ясувати обставини їх перебігу, чисельність військ вторгнення, встановити масштаби, бодай приблизні, збитків, завданих нападами.

Погоджуючись із міркуваннями Я. Дашкевича щодо згубних наслідків татарських набігів, В. Григорян писав: "В окрестностях Каменца на незащищенной местности, постоянно подвергавшейся нападению татар, невозможно было основать поселения" [18, с. 56]. Тому вірмени, як вправні воїни (захищали каравани під час подорожей в чужі краї. – І. Т.), виступали спільно із українським населенням проти напасників, вони стійко захищали українські міста Бучач, Камянець-Подільський, Скалу Подільську, Язлівець та інші, від нападів турецьких і татарських військ у 1674–1676 рр. за що згодом, були позбавлені турецькою владою права проживати на Поділлі [31, с. 197–198; 41, с. 62–63, 75–77].

Варто також звернути увагу й на вагомий особистий внесок вірмен у протистояння турецько-татарській навалі на українські землі. Зокрема, значним є внесок у боротьбу проти турків і татарів вірменина Яна Авака. Добре володіючи турецькою і татарською мовою, цей розвідник часто проникав до ворожого стану, звідки приносив цінні відомості про чисельність супротивника та його наміри. За це на Варшавському сеймі 24 лютого 1605 р. король Сигізмунд III надав йому шляхетські привілеї. До шляхетського стану був переведений також й язловецький вїйт Богдан Шеферович, який прибув до цього міста в 1648 р. і всю свою життєву енергію скерував на його захист від чужинців. Вїйт за власні кошти організував загін (гарнізон), умів малими силами перемагати переважаючого супротивника. Шляхетський титул і нове прізвище Спендовський Б. Шеферович отримав від Яна Собецького на коронаційному сеймі 5 січня 1676 р. [18, с. 61, 108].

Відомо також про активну участь вірмен у війську полковника Івана Федорова в протистоянні татарським і польським військам під Уманню взимку 1660 р. [38, с. 98].

Серед представників вірменського етносу були й талановиті дипломати* та перекладачі. Таким, наприклад, був один із авторів "Кам'янецької хроніки" Аксент, який виконував обов'язки перекладача у посольстві А. Гурського до Стамбула в серпні 1614 р. У 1620 р. він супроводжував і перекладав розмову турецької і татарської делегації у Варшаві [18, с. 73].

Відвідуючи у торговельних цілях різні країни Сходу, вірмени не тільки привозили товари (килими, зброю, тканини), але й повідомляли цінні відомості про економічне становище Османської імперії, звільняли за викуп із турецької неволі українців, поляків, допомагали їм повернутися додому [16, с. 101]. Відомо, що у 1494 р. вірменин Івасько зі Львова їздив до султана Баязета у справі викупу полонених [26, с. 88]. З такою ж місією, після Хотинської війни (1621 р.), декілька разів поспіль відправлявся до Криму і в османські володіння вірменин Х. Серебкович [31, с. 198]. Отже, військові, дипломатичні і господарські заслуги вірмен були вельми помітними, нащо змушені були зважати як місцеві, так і центральні органи влади, які користувалися їх послугами [18, с. 62].

Важливу роль в розвитку культури відіграли й вірменські історики та переписувачі. Серед них варто згадати авторів цінної "Кам'янецької хроніки" тер Аксента, Григора і тер Агопа, автора "Історії Хотинської війни" Аваннеса, хроніта Степаноса Рошка [18, с. 74] та ін.

Таким чином, на сторінках вірменських літописів, пам'ятних записок, малих хронік, подорожніх записок та інших джерел зафіксовано маловідомі події про татарські і турецькі набіги на українські землі. Усього за нашими спостереженнями, у згаданих вірменських історичних творах є відомості про 27 ворожих нападів на українські землі, що відбулися відповідно в 1508–1650 роках. Із них щонайменше 10 повідомлень припадає на "Кам'янецьку хроніку".

За кількістю учасників нападу то були набіги, близькі до категорії середніх і дрібних (від 2 до 20 тис і менше воїнів). Особливо важливими є ті описи ворожих набігів, у яких літописцями відображено не тільки реалії збройного протистояння, але й участь місцевого населення у боротьбі з нападниками. Ретельно зафіксовано руйнівні наслідки нападів, чисельність захопленого люду, збитки, завдані ними пам'яткам архітектури тощо.

У цілому матеріали хронік та інших наративних творів є джерелом з вивчення історії турецьких і татарських набігів на українські землі, оскільки висвітлюють маловідомі, події, незафіксовані в інших документах. Тому у поєднанні із джерелами іншого походження вірменські літописні

* Детальніше про дипломатичну службу вірменів Речі Посполитої див.: Baranowski B. Ormianie w służbie dyplomatycznej Rzeczypospolitej / B. Baranowski // "Myśl karaimska"; Rocznik naukowo-społeczny, seria nowa. – Т. I (1945–1946). – Wrocław, 1946. – С. 119–137; Галустян Дж. О. Армяне на дипломатической службе в Речи Посполитой в XVII в. / Дж. О. Галустян // "Историко-филологический журнал" АН Арм. ССР. – 1971. – № 2. – С. 251–258; Рашба Н. С., Авербух С. И. Армяне на польской дипломатической службе в XVI–XVII веках / Н. С. Рашба, С. И. Авербух // Историко-филологический журнал АН Арм. ССР. – 1974. – № 2. – С. 181–191.

повідомлення дають змогу створити більш об'єктивну картину події цього буремного періоду вітчизняної історії.

У цілому українсько-польське середовище виявилось сприятливим для збереження вірменами своїх народних традицій і звичаїв. Автори, які творили в центрах вірменської рукописної традиції, зуміли створити низку історичних творів, у яких яскраво відображені події української минувшини. У центрі уваги вірменських авторів, окрім подій внутрішнього життя їх громади, були важливі історичні події, військові походи й війни, набіги турків і татар, дипломатичні переговори, події місцевої історії тощо.

Список використаних джерел

1. Абдуллин И. А. Памятная записка Агопа на армяно-кипчацком языке / И. А. Абдуллин // Советская тюркология. – 1971. – № 3. – С. 118–129.
2. Абрамян А. Г. Турецко-татарские набеги по некоторым армянским источникам XVI–XVII вв. / А. Г. Абрамян // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1971. – Выпуск 3. – С. 346–353.
3. Акопян А. А. Армянские источники об Украине и украинцах / А. А. Акопян // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1961. – С. 210–228.
4. Акопян В. А. Армянские источники об украинских городах / В. А. Акопян // Научная сессия, посвященная историческим связям и братской дружбе украинского и армянского народов. Тезисы докладов. – К.: Издательство АН УССР. – 1962. – С. 15–16.
5. Алишан Г. Каменец. Армянская летопись Польши и Румынии / Г. Алишан. – Венеция. – 1896. – С. 15–112.
6. Анасян А. С. "История Хотинской войны" Иоаннеса Каменецкого / А. С. Анасян. – Историко-филологический журнал. – Ереван. 1958. – № 2. – С. 258–286.
7. Анасян А. С. Отголоски битв при Хотине (1621 г.) в армянских источниках / А. С. Анасян // Великая дружба. Сборник, посвященный 300-летию воссоединения Украины с Россией. – Ереван, 1954. – С. 225–238.
8. Восканян В. К. Ценные первоисточники истории армянского народа / В. К. Восканян // Историко-филологический журнал. – 1968. – № 3. – С. 296–300.
9. Гаркавец А. Н. Армяно-кыпчакские письменные памятники XVI–XVII вв. / А. Н. Гаркавец // Средневековый Восток: Источниковедение и историография. – М., 1980. – С. 81–90.
10. Гаркавец О. М. Мова кипчацьких писемних пам'яток / О. М. Гаркавец // Матеріали Другого Всеукраїнського круглого столу "Проблеми освіти тюркомовних народів України: гагаузів, урумів, караїмів, кримчаків і кримських татар" // К. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2010. – С. 79–105.
11. Гаркавец О. Н. Каменецкая хроника // Османская империя в первой четверти XVII в.: Сб. док. / [Сост. Х. М. Ибрагим-бейли, Н. С. Рашба]. – М., 1984. – С. 53–72.
12. Гаркавец О. М. Історія "Кам'янецької хроніки" / О. М. Гаркавец // Жовтень, 1985. – С. 97–100.
13. Гаркавец О. М. Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії: Каталог / О. Гаркавец, Інститут української археографії АН України, Інститут сходознавства ім. А. Кримського АН України, Центральний державний історичний архів України. – К.: Українознавство, 1999. – 328 с.
14. Гаркавец О. Н. Кыпчакское письменное наследие / О. Н. Гаркавец // Алматы: Дешт_и_Кыпчак, 2002. – Т. I: Каталог и тексты памятников армянским письмом. – 1084 с.
15. Гаркавец А. Н. Загадочные украинские армяне, которые говорили, писали и молились по-кыпчакски и 400 лет назад напечатали первую в мире кыпчакскую книгу. – С. 584–609. – Режим доступа: http://www.qypchaq.unesco.kz/Docs/These_Mysterious_Ukrainian_Armenians.pdf.
16. Грабовецкий В. В. Армянские поселения на западноукраинских землях / В. В. Грабовецкий. – Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1961. – С. 92–109.
17. Григорян В. Р. Об актовых книгах армянского суда г. Каменец-Подольска (XVI–XVII вв.) / В. Р. Григорян // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Москва: Наука, 1964. – Т. 1. – С. 276–296.
18. Григорян В. Р. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / В. Р. Григорян / [Отв. редакторы Л. С. Хачикян, Я. Р. Дашкевич]. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР. 1980. – 291 с.
19. Дарбинян М. О. Путевые заметки Симиона Дпира Лехаца // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов / М. О. Дарбинян. – Ереван, 1961. – С. 229–238.
20. Дашкевич Я. Р. Вірмено-половецькі джерела з історії України / Я. Р. Дашкевич // Науково-інформаційний бюлетень. Архівного управління УРСР. – К., 1965. – № 2. – С. 66–73.
21. Дашкевич Я. Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. (Проблематика, стан і методика досліджень) / Я. Р. Дашкевич // Історичні джерела та їх використання: випуск 4. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 129–171.
22. Дашкевич Я. Р. Львовские армяно-кыпчакские документы XVI–XVII вв. как исторический источник // Историко-филологический журнал АН Арм ССР. – 1977. – № 2. – С. 151–175.
23. Дашкевич Я. Р. Давній Львів у вірменських вірменсько-кипчацьких джерелах / Україна в минулому. – 1992. – Вип. 1. – С. 7–13.
24. Документи на половецьком языке XVI в. / Подготовил Т. И. Грунин. – М.: Наука, 1967. – 430 с.
25. Ісаєвич Я. Д. Вірмено-кипчацька хроніка про польсько-турецькі війни 1620–1621 рр. Рецензія / Я. Д. Ісаєвич // Архіви України. – 1968. – № 5. – С. 89–90.
26. Ісаєвич Я. Д. К вопросу об армяно-украинских связях на западноукраинских землях (XV–XVII вв.) / Я. Д. Ісаєвич // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К.: Наукова думка, 1965 – Вып. II. – С. 83–88.
27. Кримський А. Ю. Тюрки, їх мови та літератури / А. Ю. Кримський // Твори. – Т. 4. – Сходознавство. – К, 1974. – С. 449–583.
28. Кудасов С. Ж. Кыпчакский памятник на армянском языке "Язык слова Дана Хикара". – Алматы, 1990. – 118 с.
29. Мандзяк В. П. Битви української середньовічної та ранньомодерної історії. Довідник / В. П. Мандзяк – Львів: Літопис, 2011. – 432 с.
30. Мелкие хроники XIII–XVIII вв. – Т. 1 / сост. В. А. Акопян, Ереван, 1951; Т. 2. – Ереван, 1956. – (вірм. мовою).
31. Мышко Д. И. Жизнь армян в Подолии в XIV–XVII вв. / Д. И. Мышко // Исторические связи.... – Вып. III, Ереван, 1971. – С. 185–200.
32. Памятные записки армянских рукописей XV в. / [Составил Л.

С. Хачикян], Т. 1–3, Ереван, 1955, 1958, 1967. 33. Прицак О. Й. Половці // Український історик. – 1973. – № 1–2 – С. 112–118. 34. Рашба Н. С. Новый источник по истории борьбы украинского и народов против турецко-татарской агрессии // Историия СССР. – М., 1959. – № 5. – С. 170–172. 35. Рошка С. Хроніка або церковні аналі / С. Рошка / [видав Амазасп Воскян]. – Відень, 1964. – (вірм. мова). 36. Симеон Лехаці. Путевые заметки, перевод с древнеармянского М. О. Дарбинян, 1965. – 324 с. – (“Памятники письменности Востока”, IX). 37. Тулеубаева С. А. Об изучении памятников письменности Востока в Казахстане (Лингвоисторико-ведческий аспект) / С. А. Тулеубаева // Вестник Казахского национального университета имени Аль-Фараби. – 2010. – № 2 (51). – С. 97–100. 38. Шевченко Ф. П. Армяне в украинском казацком войске в XVII–XVIII вв. / Ф. П. Шевченко // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К.: Наукова думка, 1965 – Вып. II. – С 93–100. 39. Akinian P. N. Katalog der Armenischen Handschriften zu Lewów und Stanislawów. – Wien, 1961. – 484 s. 40. Barącz S. Pamiątki miasta Stanisławowa. – Lwów, 1858. – 192 s. 41. Barącz S. Rys dziejów Ormiańskich. – Tarnopól: Drukiem Józefa Pawłowskiego, 1869. – S. 319 s. 42. Bischoff F. Urkunden für Geschichte der Armenier in Lemberg / F. Bischoff // Archiv für Kunde Oesterreichischer Geschichtsquellen, Wien, 1865. – Bd. 32. – 155 s. 43. Dachkévytch Ya., Tryjarski E. “La Chronique de Pologne” – un monument arméno-kiptchak de première moitié du XVII siècle // Rocznik Orientalistyczny. – 1981. – T. 42. – Z. 1. – S. 5–26. 44. Deny J. Liarmeno-coman et les “Ephemerides” de Kamieniec: 1604 ñ 1613. – Wisbaden, 1957. – P. 38–41. 45. Mańkowski T. Archiwum lwówskiej katedry ormiańskiej. – Archeion / Mańkowski. – Warszawa, 1932. – T. 10. – S. 1–11. 46. Roszko K. Rękopisy Ormiańskie w zbiorach polskich / K. Roszko // Przegląd Orientalistyczny. – T. 40. – Z. 4. – 1961. – S. 479–483. 47. Szaraniewicz I. I. Ormianie na Rusi i Podolu / I. Szaraniewicz // Szkofa. – T. II. – Lwów, 1868. – С. 279–286. 48. Schüt E. An Armeno-Kipchak chronicle on the polish-turkish wars in 1620–1621 / E. Schüt. – Budapest, 1968. – 216 p. – (Bibliotheca Orientalis Hungarica. – Vol. XI). 49. Tryjarski E. O “Historii wojny chocimskiej” i autorach ormiańskich kronik kamieniec kich / E. Tryjarski // Przegląd Orientalistyczny – 1959. – № 2. – S. 211–214. 50. Vásáry István Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle / I. S. Vásáry // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – T. XXII. – Budapest: Akademiai Kiado, 1969. – P. 139–189. 51. Акопян В. А. Армянские историки об Украине и украинских городах / А. А. Акопян // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 67–76.

Иван Тымів

АРМЯНСКИЕ ЛЕТОПИСНЫЕ ИСТОЧНИКИ О ТУРЕЦКО-ТАТАРСКИХ НАБЕГАХ НА УКРАИНУ В XVI–XVII В.

В статье рассмотрено сообщения армянских летописных источников о татарских и турецких походах на украинские земли в XVI–XVII вв.; раскрыто содержание парижской и венецианской редакций “Каменицкой хроники” и других летописей; уяснено хронологию нападений и их численность, последствия вражеских вторжений; освещено результаты современных историко-ведческих исследований армянских летописей отечественными и зарубежными историками; объяснено информационную важность хроникальных сообщений армянских источников для изучения истории османских и татарских нападений на Украину.

Ключевые слова: архивы, армянские хроники, рукописи, историко-ведческие исследования, набеги.

Ivan Tymiv

THE ARMENIAN CHRONICLE SOURCES ABOUT THE TURKISH AND THE TARTAR INVASIONS TO UKRAINE IN THE XVI–XVII CENTURY

This article considers the report of the Armenian chronicle sources about the Tartar and Turkish campaigns to the Ukrainian territory in the XVI– XVII century. It also points out the contents of the Parisian and the Venetian versions of the “Kamianetska Khronika” and other chronicles, provides the chronology and the numbers of attacks, the consequences of the enemy invasions and shows the results of the modern historical researches of the Armenian chronicles made by the domestic and the foreign historians. In the article the author finds out the informative importance of the chronicle information of the Armenian sources to study the history of the Ottoman and Tartar invasions to Ukraine.

Key words: archives, the Armenian chronicles, manuscripts, historical researches, invasions.

УДК 39: 82 (477)

Оксана Ятищук

ХУДОЖНІЙ ТЕКСТ ЯК ЕТНОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У статті здійснена спроба етнологічного підходу до контексту художніх творів українських письменників з метою виявлення якою мірою і у якій формі у їх творчості відображені ті чи інші етнографічні матеріали.

Ключові слова: художній текст, етнографічне джерело, джерелознавство, інформація, методи дослідження.

Становлення етнографії як історичної науки, що не лише вивчає населення тієї чи іншої країни, а й закономірності історичного розвитку народів, особливості його культури та побуту значно розширило джерельну базу етнографії. У цьому сенсі особливо важливими є письмові свідчення минулого, оскільки у них знаходимо свідчення про народи, їх етноніми, місця розселення, особливості життя, культури, звичаї, вірування тощо.

Особливою категорією письмових джерел етнографії є художня література, питання про можливість та доцільність використання якої у якості етнографічного джерела до нашого часу залишається відкритим.

Згідно прийнятої у джерелознавстві точки зору, історичне джерело – це "будь-який носій історичної інформації автохтонного (місцевого) або іноземного походження, що містить відомості про минуле України та етнічних груп, які населяли її територію з найдавніших часів або проживають тепер" [13, с. 43].

Ця стаття є спробою здійснити етнологічний підхід до контексту художніх творів українських письменників і з'ясувати, як, якою мірою і у якій формі у їх творчості відображені ті чи інші етнографічні матеріали. Завдання публікації полягає у порівнянні історичної реальності, що співвідноситься з літературним відображенням; усвідомленням того, що стоїть за кожним конкретним описом; пошук критеріїв етнографічного факту в літературному творі, порівнявши його, за потреби, з відомими історичними, документальними, меморіальними джерелами.

Об'єктом даної статті є основні тенденції художніх творів українських письменників і відображення у них етнографічних матеріалів.

Предметом – особливості художнього тексту як етнографічного джерела.

Вивчаючи стародавні джерела, зокрема народну творчість, та взагалі народні традиції, наука правдиво і глибоко дослідила світогляд пращурів дохристиянської доби. Той світогляд певним чином функціонує й тепер, поруч християнського світогляду.

У цій галузі працювало чимало відомих учених, які у XIX–XX ст. своїми записами внесли значний вклад у національну скарбницю. Серед найвизначніших – А. Цертелєв [33], І. Срезневський [26], О. Бодянский [2], Б. Грінченко [11], М. Сумцов [27–28], О. Потебня [22], Ф. Колесса [16], В. Гнатюк [9], В. Перетц [21], І. Франко [32] і багато інших.

Цінність конкретного літературного твору щодо етнографії визначається також і його стилістичними і жанровими особливостями, тематикою, рівнем компетенції автора і його приналежністю до того чи іншого суспільного або літературного напрямку. Завдяки своїм специфічним особливостям художня література володіє низкою переваг у порівнянні з іншими видами писемних джерел. "Внутрішнє, духовне життя епохи може бути відображене лише в художньому творі. На основі цього деякі подібні твори стоять поряд з найціннішими історичними пам'ятками" – писав Д. Писарєв [21, с. 20].

Якщо Л. Гумільов повністю заперечував твори художньої літератури як джерело з нової та новітньої історії: "Для новітнього періоду історії... XVII–XX ст. століть – сама постановка питання здається дивною і не потрібною. Ну кому прийде у голову вивчати історію Північної війни опираючись на "Полтаву" Пушкіна, або описувати похід Наполеона 1812 року по "Війні і миру" Л.М.Толстого" [12, с. 73], то при вивченні давньої історії, питань етнографії того чи іншого народу, звернення до художньої літератури є досить доцільним, особливо у тих випадках, коли інших джерел мало або їх не має зовсім. Прикладом може бути обряд першого гоління, який ще у гетьманській Україні та на Слобожанщині був досить урочистою церемонією ініціації й символізував перехід від юнацтва до стану дорослого чоловіка. Цей обряд досить точно й детально описав у своїй повісті "Пан Халявський" Г. Квітка-Основяненко: "Брат Петрусь (...) был любовной комплекции, но в занятия такого рода, по тогдашнему правилу, не мог пускаться, потому что еще не брил бороды, ибо еще не исполнилось ему шестнадцать лет отроду.

Когда же настал этот вожделенный для него день (...) коим начиналось семнадцатое лето жизни его, то призван был священник, прочтена была молитва. Петрусь сделал три поклонения к

ногам батеньки и маменьки, принял от них благословение на бритье бороды и получил от батеньки бритву, "которою, – как уверял батенька, – голился еще пращур наш, войсковой обозный пан Талемон Халявский", и бритва эта, переходя из рода в род по прямой линии, вручена была Петруси с тем же, чтобы в потомстве его старший в роде, выбрив первовыросшую бороду, хранил, как зеницу ока, и передавал бы так же из рода в род. (...).

Когда кончилось действие (должен объявить, что усы у Петруся, по тогдашнему обыкновению, не были выбриты), тога батенька попотчивали из своих рук брадобрея и Петруся, котрому приказали выпить свою рюмку, сказав: "Ты тепер совершенный муж, и тебе разрешается на вся". Потом был обед праздничный и после него лакомства разных сортов" [15, с. 47–48].

Для етнографів дуже цінним є те, що Г.Квітка записав цей унікальний обряд, бо ні письменники, які описували життя і побут народу, ні етнографи за його часів і навіть пізніше не зафіксували подібного звичаю. Достовірність цього опису підтверджує Олекса Воропай у своїй етнографічній розвідці "Звичаї нашого народу" [8, с. 359–360].

Хоча більшість творів української класичної літератури не вивчалася етнологами, але в історіографії існують деякі підходи до вивчення етнографічних реалій в літературному творі взагалі.

Особливої уваги у цьому питанні заслуговує дослідження О. Філіппової "Художня література як джерело для етнографічного дослідження міста", яке присвячене, передусім, теоретичним питанням етнологічного джерелознавства художньої літератури [31, с. 26–37].

Існуючі у науковій літературі думки стосовно цього питання досить однозначні. І.Біск пише: "Твори художньої літератури є цінними джерелами з історії культури, побуту та звичаїв" [1, с.142–143].

Аналогічної думки дотримується М. Миронець: "при вивченні побуту та звичаїв, настрою, загальної атмосфери епохи історик може взяти із художньої літератури масу відомостей, в основному із тих творів, у яких письменник відтворив сучасну йому епоху, описав ті сторони життя, які сам спостерігав" [18, с. 135].

А. Предтеченський у науковій розвідці "Художественный текст как исторический источник", вказує, що "...майже в кожному творі...класичної літератури історик знайде побутовий матеріал. Існує значна кількість побутових елементів, про які історик визнає із художньої літератури і які в жодному іншому джерелі не відображені" [24, с. 84].

Оскільки "ядро предметної галузі етнографії... складає перш за все традиційно-побутова культура" [5, с. 84], стає очевидним, що для етнографа художня література може слугувати джерелом більшою мірою, ніж для історика.

Значну кількість матеріалу може дати художня література при вивченні таких проблем, як стереотипи поведінки, ціннісні орієнтації, переконання, етнічна самосвідомість, а також сімейна обрядовість та інші аспекти соціонормативної культури.

Досить переконливою є точка зору, що художній твір може розглядатися як джерело лише у тому випадку, якщо воно створене на власних спостереженнях автора, а не є результатом вивчення інших джерел, як, зазвичай, буває при написанні історичних романів, повістей і т.д. [25, с. 120].

Зрозуміло, що особливу цінність представляє реалістична література. Письменники-реалісти прагнуть дати найбільш повне й точне зображення життя – подій, людей, предметів та явищ, зображаючи їх такими, якими вони є у дійсності.

Однак не можемо погодитися з твердженням О. Філіпової, що "Література дореалістичних напрямів – сентименталізму і романтизму, яка не ставить завдання достовірного відображення оточуючого середовища...представляє меншу цінність для етнографа і може використовуватися досить обережно" [31, с.28].

Яскравим прикладом може слугувати творчість Г.Квітки-Основ'яненка, щодо якої М. Сумцов говорив: "За стійкістю селянського побуту і світобачення квітківські типи селян, замальовки їх побуту і повір'їв в основному зберігають живе значення і, зрозуміло, мають етнографічне і сучасно-побутове значення" [28, с.119] і продовжив: "Нова малоросійська література, починаючи зі Сковороди і Котляревського, розвивалась у найтіснішому зв'язку і у прямій залежності від етнографії" [28, с. 192].

Велике значення для етнографа мало культурно-побутове тло, у якому перебувають персонажі. Зазвичай, воно відтворюється з реалістичною достовірністю.

У повісті "Маруся", яку можна вважати одним з вершинних явищ українського сентименталізму, знаходимо етнографічно точний опис обряду похорону незаміжньої дівчини: " Став день, задзвонили у старий дзвін повагом, звичайно, як на збір. Господи! Як повалить народ (...) щоб подивитись, як по старовині, що вже виводиться з моди, будуть дівку ховати.

Як передзвонили на збір, ось і несуть від церкви святий хрест і корогви, за ними мари (...).

Наум (...) став одбирати людей: кого дружком, кого у піддружі, кого у старости, жінок у свашки, і усе по двоє, дівочку у світилки, парубків аж дванадцять у бояри, а молодого не треба було вибирати, бо Василь, її посватаний жених, був тутечки (...).

А де стара мати? Нехай роздає подарки сватам та поїзд знаряджа (...)

...поперев'язувала дружка і піддружнього раз рушниками довгими-довгими, з плеча аж до долівки (...). Такими ж рушниками поперев'язували і свашок, та ще їм і по квітці прикололи до очіпків. Старост теж поперев'язували по одному рушнику. Свтилочці зробили меч, як таки водиться на весіллі (...). Боярам понашивали на шапки шовкові квітки і праві руки поперев'язували платками (...).

От і понесли: поперед усього хрест святий з корогвами, далі криша з мар, сукном мертвим покрита, несли чотири хлопчика, як янголи, і в них хусточки. За тим криша з труни, килимом покрита, а несуть її чотири боярина; за ним попи з свічками і дякон з кадилом, а там дяки (...). От тут пішли дружечки по парці, усі у свитах, і тільки самі чорні ленти покладені на головах, без усякого наряду і у кожної у руках зелена свічечка пала. За дружечками ішли сама собі світилочка з мечем; за нею свашки, далі дружко і піддружий, а за ним вже несли труну на марах бояри, а Василь, як молодий, ішов з правого боку" [11, с. 83–84].

Підтвердження достовірності та етнографічної точності цього обряду знаходимо у працях С. Браїловського [3], М. Васильєва [7], В. Сушка [29] та багатьох інших. "...можна зробити посилання на одне, досить цікаве, і наскільки пам'ятається, непомічене біографом Квітки Данилевським, друковане свідчення, що Квітка вивчав етнографію Малоросії. В XI т. "Маяка" від 1843 р., у відділі матеріалів, розміщена досить велика стаття Конст. Сементовського про малоросійські народні свята з цінними доповненнями і зауваженнями Срезневського, Костомарова і Метлинського. Перераховуючи друковані, досить небагато чисельні, джерела, Сементовський відмічає, що брак матеріалів він доповнив зауваженнями та спостереженнями власними і повідомленими йому деякими любителями малоросійської старовини; поважний письменник наш Г.Ф.Основ'яненко, вказує Сементовський, подарував нам записи про повір'я та звичаї поселян харківської губернії", – писав М.Сумцов у своїй праці "Квитка как етнограф" [28, с. 193].

У творах Марко Вовчок, П. Куліша, Ганни Барвінок, О. Стороженко та інших "помітно стиралася межа між художнім і науковим підходом до зображення дійсності. Тут художня проза вступала в тісний взаємозв'язок частково з економічними науками, частково з етнографією... з народознавством в широкому розумінні слова" [6, с. 278]. На цю особливість літератури 1860-х років неодноразово вказували як сучасники-письменники, критики, громадські діячі, так і вчені нашого часу.

Слід відзначити, що суспільство пред'являло до етнографічної белетристики досить високі вимоги. У період другої половини XIX – початку XX ст. вважалося вже недостатнім і навіть небажаними прості замальовки окремих зовнішніх деталей народного побуту або опис архаїчних рис культури. Від літератури чекали глибокого осмислення соціальної дійсності, аналізу світобачення народу. Такий підхід був можливим завдяки тому, що письменники вели не кабінетний спосіб життя, а збирали матеріал для своїх оповідань, повістей та романів безпосередньо в середовищі народу, дехто з них використовував при цьому програми Російського географічного товариства. П. Куліш наголошував на тому, що українська література повинна об'єктивно відображати насамперед національну самобутність, форми буття рідного народу, висував вимогу "живої етнографії" – достовірного відтворення національного характеру селянського побуту, народних звичаїв та обрядів, орієнтував письменників на фольклорно-оповідну традицію, творче опрацювання образного слова народу, таким чином, закладаючи теоретико-естетичні підвалини етнографічно-побутової школи в українській літературі 60-х років XIX ст. (Ганна Барвінок, Митро Омелькович, Д.Мордовець, А.Свидницький, О.Стороженко та ін.), а також народницької прози наступних десятиліть (О.Кониський, Олена Пчілка, Б.Грінченко) [19, с. 34].

Оповідання П.Куліша 60-х р. XIX ст. написані в дусі тодішньої етнографічно-побутової школи (ідеалізація патріархальної моралі, ідилічні картини старосвітського побуту, оздоблення сюжету фольклорними переказами, використання форми народної оповіді). "Печатаючи Народні оповідання, я додав од себе до них передне слово. "Великого стоять сії оповідання тим, – говорив я, – що жив описують наших селян, як вони єсть перед нашими очима, – живописують не так, як звикли дивитись на них ізверху, а так, як вони самі на себе дивляться... Се не видумки на потіху гулящим людям: се жива етнографія, котру зрозумів списатель здоровим умом і гарячим серцем" [17, с. 506].

До 1880-х років реалізм досягає свого найбільшого розвитку і стає пануючим в українській літературі. Однією з вимог, які ставилися перед художніми творами, було об'єктивне зображення дійсності, "впізнання" картин життя, звертання до суспільно значимих питань. На сторінках

літературних творів аналізуються аграрні відносини, суспільний стан і розвиток особистості, релігійні, моральні, суспільний стан, самосвідомість і поведінка широкого загалу [6].

Для розуміння та найбільш повного використання інформації, що знаходиться в художньому тексті, необхідний ретельний джерелознавчий аналіз творів, що вивчаються, із застосуванням усього комплексу методів, що існують в історичній науці.

Перший етап такого аналізу – виявлення та відбір джерел. На основі вивчення періодичних видань часу, що нас цікавить, а також літературознавчої та довідкової літератури, потрібно виявити усіх письменників, що жили у цей період і підготувати список створених ними у цей час творів.

Наступний етап роботи – аналітична критика джерел і визначення об'єктивної наукової цінності кожного з них. Як наголошує О.Філіпова: "Такий аналіз має дві сторони: кількісну (об'єм етнографічної інформації, яку містить те чи інше джерело) і якісну (наскільки ця інформація історично достовірна). Для відповіді на перше запитання достатньо уважно перечитати джерело, в процесі якого виявляємо до якого суспільного стану і до яких професійних груп належать дійові особи (як головні, так і другорядні, епізодичні), які сторони їх життя і наскільки детально відображені автором. Відповідь на друге запитання потребує детального вивчення (...) біографії письменника, (...) конкретних обставин створення кожного твору" [31, с. 30].

Такий підхід дозволяє виявити взаємозв'язок між джерелами, встановити характер вміщеної у них інформації і ступінь її достовірності.

При збиранні та обробці етнографічної інформації, що міститься в творах художньої літератури, досліднику приходиться звертатися до різноманітних методів. Уже на початковому етапі збору інформації велике значення має структурно-системний підхід, який полягає у виокремленні основних структурних компонентів етносу "від матеріальної культури до психічного складу і етнічної самосвідомості" [4, с.235]. Збір інформації з одночасним її групуванням за завчасно складеним розділам, значно полегшує наступну обробку матеріалу.

Можна збирати відомості за заздалегідь складеною програмою. Проте специфіка художньої літератури така, що не завжди вдається знайти відповіді на усі поставлені питання, і у той же час текст може містити цікаву та цінну інформацію, не передбачену програмою.

Досить продуктивним методом при вивченні етнографічного матеріалу є складання термінологічного словника. Наприклад, при вивченні одягу згадування тих чи інших її різновидів може слугувати показником її розповсюдження. Зрозуміло, що, фіксуючи назви предметів чи явищ, не можна забувати про контекст, тобто відзначити, хто і за яких умов носить даний одяг, як відноситься до нього і т.п.

Усю інформацію, що міститься в художніх творах, можна розділити на три категорії. Перша включає окремі згадки тих чи інших компонентів матеріальної та духовної культури, побуту і т.д. Це штрихи, які автор використовує для створення колориту епохи, для характеристики того матеріального та суспільного середовища, в якому живуть його герої. "Лет – куды! – болем чем за сто...нашого села и не узнал бы никто: хутор, самый бедный хутор! Избенок десять, не обмазанных, не укрытых, торчало то сям, то там, посередине поля. Ни плетня, ни сарая порядочного, где бы поставитъ скотину или воз" [10, с. 68].

Друга категорія – інформація, що відноситься до власне героїв твору. Ці свідчення, зібрані в усьому тексті твору, дозволяють скласти комплексне уявлення про побут того чи іншого персонажу. Для того, щоб отриману інформацію можна широко та об'єктивно інтерпретувати, необхідно у кожному випадку дати повну характеристику герою. Найкраще це можна зробити, склавши так звану "анкету", у якій, вивчаючи художній текст, можна фіксувати вік дійової особи, сімейний, соціальний стан, віросповідання та ін. Такий підхід дозволяє перейти від конкретного до загального, опираючись на прикладах, скласти уявлення про характерні особливості побуту та звичаїв різних соціальних, професійних, вікових та інших груп. Так, вивчаючи повість "Бурлачка" І. Нечуя-Левицького, можемо зробити висновок, щодо життя молодіжних громад в Україні з їх звичаями, правилами, законами і т.п. Знаходимо і детальний опис ставлення сільської громади до покритки: "Василь став, подивився на неї через рідке листя страшними очима й показав кулак:

Ховайся, ховайся, дівчино! Час тобі скидати квітки та покривати голову хусткою! – крикнув Василь і пішов вулицею" [20, с. 61].

"Тільки вона наблизилася до густих лоз, лист зашелестів, з-за куців вискочили парубки, вхопили Василю за руки, обрізали коси ножицями та й побігли по греблі. Василю тільки крикнула. В неї дух забився.

Минулося твоє дівування! Ось твоя дівоча честь! – крикнув до неї один парубок, піднімаючи вгору у руці довгу розкішну косу – Тепер ти покритка. Оце тобі пани і паничі!

...У пекарні молодіці й наймити підняли її на сміх. Одарка знайшла хустку й зав'язала Василю голову. А вранці на посесорових воротах знов стриміла віха, знов ворота були обмазані дьогтем" [20, с. 62].

"...пам'ятала, як карав одну комарівську покритку священик, як карала громада. Священик поставив її у церкві перед громадою на коліна, ще й дав держати здорову книжку обома руками. Потім дяк знайшов десь у дзвіниці дерев'яного змія, з-під старинної статуї архангела Михаїла, а священик звелів їй обнести того змія кругом церкви. Старі люди гомоніли, що треба її вивести на дзвіницю та вибити посторонками од дзвонів або, по давньому звичаю, забити на ніч у церкву в куну, замкнувши руку залізною дужкою, прибитою до стіни. Василина згадала ту страшну куну, за котру розказували старі люди, й вся охолела. В Комарівці, як у маленькому селі, покритки траплялися дуже рідко. Громада карала їх ще давніми карами, по давньому народному звичаю" [20, с. 63–64].

Третя категорія етнографічної інформації – це детальні, широкі описи тих чи інших предметів, явищ, звичаїв, обрядів і т.п. Наприклад, у повісті "Маруся" Г. Квітки-Основ'яненка знаходимо дуже детальний опис сватання з усіма елементами цього дійства, що побутував на Слобожанщині у другій половині XIX століття: "Затим стукнуло під двер'ю палицею тричі. (...)

От вже стукнули і вдруге, теж тричі, палицею. (...)

Аж ось стукнули під дверима і втретє, теж тричі.

Тоді Наум перехрестився і каже до них:

- Коли, добрі люди та з добрим словом, то просимо до господи! Насте, іди ж сідай і ти! (...).

За Наумовим словом ввійшли в хату двоє старостів, люди хороші, міщани, у синіх жупанах, аглицької каламайки, поясами попідперізувані, з паличками, і у старшого старости хліб святий у руках (...).

Старший староста і каже:

- Ми є люди німецькїї, а йдемо з землі турецької. Ми собі ловці, удалії молодці (...). Чи віддасте, чи нехай підросте?" [14, с. 49–51].

Цінність подібної інформації – у її цілісності та комплексності. Наукову точність цього опису підтверджує у своїй праці "Быт русского народа" О.Терещенко [30].

Сказане переконує нас у тому, що звернення етнографів до художньої літератури може бути досить корисним, а при вивченні таких питань, як повсякденність, сім'я та сімейний побут, норми поведінки та інше просто необхідними.

При обробці інформації, яку отримує дослідник при вивченні художніх творів, можна використовувати різні методи. Один із них – широко розповсюджений в історичній науці порівняльно-типологічний метод, що заключається у порівнянні даних художнього тексту з матеріалами інших джерел і спеціальною літературою. Цей метод дозволяє у значній мірі перебороти неминучу суб'єктивність кожного джерела.

Інший метод – ретроспективний, або метод історичного моделювання. Для побудови моделей можна запропонувати два способи. Перший – побудова моделі на матеріалах, зібраних за формалізованою програмою. У другому випадку основою для моделі служить знайдений у якомусь творі детальний опис, доповнений окремими штрихами, деталями, які є у цьому тексті.

Аналізуючи художній твір як етнографічне джерело, можна отримати доволі цілісну модель тогочасного суспільства. На прикладі творчості українських письменників стає зрозуміло, що об'єктом етнографічних описів для письменника-реаліста є не лише дії головних героїв, а й ті незначні штрихи, що проходять через канву усього художнього тексту.

Отже, є цілком очевидним, що художня література є одним із цінних джерел етнографічної науки, яка заслуговує найширшого застосування. Особливо корисним може бути її використання при вивченні таких питань, як спосіб життя, різні аспекти соціонормативної культури, етнічної самосвідомості і т.п. Щоб це стало можливим, необхідно виробити єдині критерії аналізу і оцінки інформації, що знаходяться в художньому тексті та способи її обробки.

Зрозуміло, що для отримання достовірних результатів, джерело повинно використовуватися у комплексі з різними видами традиційних етнографічних джерел, які будуть сприяти всебічному висвітленню предметів і явищ, що вивчаються. Переборовши певні труднощі, що завжди зустрічаються при розробці нової методики, етнографи отримають багатий та цікавий матеріал для дослідження.

Список використаних джерел

1. Биск И.Я. Курс лекций по источниковедению новой и новейшей истории / И.Я.Биск. – Тамбов, 1971. – 176 с.
2. Бодянский О. Объяснение / О.Бодянский // Чтения. – М., 1871. – Т.1. – С. 221–222.
3. Брайловський С. Малорусская похоронная причеть и мифическое ея значение / С.Брайловский // Киевская старина. – 1885. – № 9. – С.73–84.
4. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография / Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1973. – 412 с.
5. Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии / Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1981. – 393 с.
6. Бялый Г. А. Проза 60-х годов. Общий обзор История русской литературы / Г.А.Бялый. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1956. Т.VIII. Ч.I. – 315 с.
7. Васильев М. К малорусским похоронным обрядам / М.Васильев // Киевская старина. – 1889. – № 5 – 6. – С. 635–636.
8. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / О.Воропай. – Українське

видавництво, Мюнхен, 1966. – Т.ІІ. – 445 с. 9. Гнатюк В. Деякі уваги над байкою / В.Гнатюк // Вибрані статті про народну творчість. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 173–197. 10. Гоголь Н. Вечер накануне Ивана Купала / Н.Гоголь Избранные сочинения. В 2-х томах. – Т. 1. [Вступит. статья П.А.Николаева]. – М., "Худож. лит." 1978. – 574 с. 11. Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях / Б. Д. Гринченко. – Чернигов. – Вып. 1. – 1895. – 308 с. 12. Гумилев Л. Н. Может ли произведение изящной словесности быть историческим источником? /Л. Н. Гумилев // Русская литература, 1972. – №1. – С. 73–82. 13. Историчне джерелознавство: Підручник / [Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін.] – К.: Либідь, 2002. – 488 с. 14.Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах / Г.Ф.Квітка-Основ'яненко. – Т.3. Прозові твори. – К.:Наукова думка, 1981. – 478 с. 15. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах. Том четвертий / Г.Ф.Квітка-Основ'яненко. – К.: Наукова думка, 1979. – 542 с. 16. Колесса Ф. Про генезу українських народних дум / Ф.Колесса. – Львів, 1921. – 91 с. 17. Куліш П. О. Твори: В 2т. / П. О. Куліш. – К.: Дніпро, 1989. – Т.2. – 585 с. 18. Миронец Н. И. Художественная литература как исторический источник (к историографии вопроса) / Н.И.Миронец // История СССР/ – 1976/ – №1. – С. 125–141. 19. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш // П.Куліш Твори в двох томах. – Том 1. Прозові твори, поетичні твори, переспіви та переклади / Є.К.Нахлік. – К.: Наукова думка, 1994. – 752 с. 20. Нечуй-Левицький І. Твори в двох томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.2. Повісті та оповідання – 638 с. 21. Перетц В. Историко – литературные исследования / В.Перетц. – М., 1902. – 627 с. 22. Писарев Д. И. Сочинение в четырех томах / Д. И. Писарев. – Т.1. – М.: Гос. Изд-во худож. литературы, 1955. – 136 с. 23. Потебня О. О некоторых символах в славянской народной поэзии / О. Потебня. – Харьков, Издание М.В.Потебня, 1914. – 243 с. 24. Предтеченский А.В. Художественная литература как исторический источник / А.В.Предтеченский // Вести Ленинградского государственного университета, 1964. – № 14. Серия истории, языке и литературы, – Выпуск 3. – С.76–85. 25. Рабинович М.Г. Город и поэт (к этнографическому источниковедению) // Сов. этнография – 1985. – №1. – С. 116–129. 26. Срезневский И.И. Запорожская старина / И.И.Срезневский. – Харьков, Университетская типография. – 1833. – 440 с. 27. Сумцов Н. Культурные переживания / Н.Сумцов. – К.: Изд. ред. журн. "Киевская старина", 1890. – 408 с. 28. Сумцов Н. Квитка как этнограф / Н.Сумцов // Киевская старина. – 1893. – Т.ХІІ. – С. 190–214. 29. Сушко В.А. Поховальна обрядовість українців Слобожанщини ХІХ–ХХІ ст.: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.05 "Етнологія" / В. А. Сушко. – Київ, 2007. – 19 с. 30. Терещенко А. Быт русского народа / А. Терещенко – СПб: Тип. Минист. Внутр. Дел. – Ч.2: Свадьбы. – 1848. – 619 с. 31. Филиппова Е.И. Художественная литература как источник для этнографического изучения города / Е.И.Филиппова // Советская этнография. – 1986. – №4. – С.26–37. 32. Франко І. Студії над українськими народними піснями / І.Франко // Зібрання творів у п'ятдесяти томах – Т.43. Фольклористичні та літературно-критичні праці. – К.: Наукова думка, 1984. – 482 с. 33. Цертелев М. Взгляд на русские сказки и песни и повесть в духе старинных русских стихотворений. – Спб.: в типографии Н.Греча, 1820. – 35 с.

Оксана Ятышук

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТЕКСТ КАК ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

В статье осуществлена попытка этнологического подхода к контексту художественных произведений украинских писателей и определить, как, в какой степени и в какой форме в их творчестве отобразены те или иные этнографические материалы.

Ключевые слова: художественный текст, этнографический источник, источниковедение, информация, методы исследования.

Oksana Yatyshchuk

ARTISTIC TEXT AS AN ETHNOGRAPHIC SOURCE

In this paper an attempt of ethnological approach to the context of artistic works by Ukrainian writers to identify to what extent and in what form their creativity reflected in these and other ethnographic materials.

Key words: artistic text, ethnographic source, information, research methods.

УДК 93:331.105.44 "18"/ "20"

Ігор Берест

ПЕРЕДУМОВИ, ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ. НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ

Проаналізовано, виявлені у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Львові та Державного архіву Львівської області, матеріали, отримано відомості про зародження й діяльність робітничих організацій, які за мету свого існування ставили соціальний захист робітництва, що стало основою формування перших професійних спілок на українських землях. Акцентовано значну увагу на важливому значенні профспілкових організацій в системі захисту економічних інтересів робітників краю, особливостях розвитку професійного руху в умовах поліетнічного суспільства Східної Галичини XIX–XX ст.

Ключові слова: Східна Галичина, робітничі організації, робітники, професійні спілки, професійні товариства.

Актуальність теми дослідження, насамперед, полягає у надзвичайній важливості профспілкового руху як невід'ємної складової соціально-економічного розвитку будь якої цивілізованої країни світу. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити одне з найважливіших питань – історичного досвіду діяльності профспілкових організацій Східної Галичини, зокрема до питань, які поки що не стали об'єктом комплексних досліджень.

Наукова новизна даного дослідження визначається тим, що воно є однією з перших спроб системного наукового дослідження діяльності професійних спілок на території Галичини у період кінця XVIII – початку XX ст. виключно на основі архівних матеріалів.

Метою цієї статті є комплексне вивчення архівних документів і на основі дослідженої інформації показати особливості розвитку руху профспілок у Галичині в кінці XVIII – на початку XX ст.

Завдання дослідження ґрунтується на дослідженні документів, які дадуть змогу з'ясувати історичне значення розвитку профспілкового руху в Галичині у період кінця XVIII – початку XX ст.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Львові та державного архіву Львівської області. Деякі з них публікуються вперше.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. українці Львова все частіше пов'язували проблему української державності з економічною діяльністю, її самоорганізацією та розвитком, диференціацією суспільства на соціальні групи, класи, стани. Прогресивні кроки в організації економічного життя Львова й національної ідеї були реалізовані шляхом створення та діяльності кооперативів, профспілкових товариств, осередків фахового вишколу української молоді.

Генеza та розвиток української національної ідеї на землях Східної Галичини, в тому числі у Львові, тісно пов'язані з економічним компонентом. У цьому аспекті важливу роль відіграють українські профспілкові та професійні товариства, а саме самоорганізація українських ремісників, промисловців і торговців, їх роль у формуванні української ідентичності. На сьогодні ця проблематика є мало вивченою і основною базою її дослідження слугують архівні матеріали. Саме цим дослідженням, ми намагаємось показати величезний потенціал проблеми та охопити хоча б якусь частину неопублікованих архівних матеріалів.

Безпосередньою базою став комплекс архівних документів і матеріалів, які відображають історичні передумови й безпосередні процеси щодо зародження, становлення та розвитку профспілкового руху у Східній Галичині. Важливе місце займають джерела, які виникли в процесі утворення та діяльності профспілкових організацій – програмні документи профспілок, їх листування, інформаційно-аналітичні матеріали, офіційні звернення страйкових комітетів, лідерів профспілкових організацій тощо.

Широке коло джерел з теми дослідження містять фонди Центрального державного історичного архіву України у Львові (далі – ЦДІАЛ України). Насамперед, слід відзначити матеріали фонду 146, "Галицьке намісництво, м. Львів (1772–1921 рр.)", опис 25 (Департамент XIII (1864–1921 рр.). У компетенцію Департаменту XIII входило управління усіма товариствами на території Галичини (надання санкцій щодо заснування товариств, збір інформації стосовно їх стану та діяльності тощо).

В урядовій практиці намісництва термін "товариство" мало доволі широке значення. Товариства, що створювалися у часи австрійської влади в Галичині, стали однією з форм існування культурно-освітніх установ, легальних політичних партій, професійних об'єднань тощо. Одночасно вони були одним із засобів державного контролю за їх діяльністю, строго регламентованою статутами [1, с. 85].

Опис 25 охоплює 18246 справ, у яких вміщено списки товариств на території Галичини, списки товариств на території староств, статuti товариств, справи про затвердження статутів тощо. При написанні цього дослідження опрацьовано справи про затвердження та зміни до статутів товариств взаємодопомоги студентів сільськогосподарської академії у м. Дубляни [2], про реєстрацію львівських товариств "Ognysko" ("Вогнище"), "Syla" ("Сила"), "Ognivo" ("Вогонь"), "Napszud" ("Вперед"), "Стоваришування робітників фірмових пекарень", "Стоваришування учнів друкарської справи", "Взаємодопомоги вчителів" [2–9], а також списки товариств на території Галичини [10–12] і статuti товариств за 1910–1914 рр. [13].

Багато матеріалів про існування товариств у Галичині зосереджено в описі 58, що охоплює документи, розділені на 8 тематичних груп, з яких перші три – матеріали товариств за період з 1860 до 1909 рр.). Зокрема, відомості про наявність товариств та їх діяльність відображено у справах 53–208; матеріали про затвердження або зміну статутів робітничих товариств містяться у справах 209–386; політичних – 387–444; національних – 445–453; вчителів, студентів та учнів – 460–605; культурно-освітніх – 695–1256; товариств взаємодопомоги службовців – 2514–2633 тощо. Також опрацьовані у процесі написання статті справи опису 58 [14–41].

Одну з найбільших груп документів становлять матеріали про робітничі товариства, які виступали прообразом профспілкових організацій: товариства робітників металообробної, ливарної, деревообробної, керамічної, нафтової, гірничої, соляної, текстильної, харчової, пивоварної промисловості; об'єднання робітників тютюнових, фабрик, цеглень, друкарень, учнів друкарської справи, поштових працівників; об'єднання ремісників – столярів, мулярів, гончарів, кравців, пекарів, ковалів, перукарів тощо.

Матеріали, що відображають діяльність об'єднань представників розумової праці, студентських товариств, які створювалися за національною приналежністю тощо, містять документи опису 7, зокрема: донесення Львівської дирекції поліції про загальні збори товариств "Академічний кружок", "Академічне братство" (1876–1893 рр., спр. 4101, 4217, 4477), "Академічна читальня" (1884 р., спр. 4233); звіт про діяльність товариства братньої допомоги слухачам Львівського університету (1871–1872 рр., спр. 4053); інформація Дирекції поліції про діяльність і соціалістичний характер українського студентського товариства "Академічне братство" (1890 р., спр. 4452).

Чимала кількість унікальних документів та матеріалів міститься у архівосховищах Державного архіву Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.), зокрема у перших описах фондів 301 "Товариство українських робітників "Сила" у Львові", 295 "Товариство українських ремісників і промисловців "Зоря" у Львові", 110 "Львівське гродське староство". Так, у справі 806 фонду 110 знаходимо інформацію щодо українських міщан, які у 1872 р. створили у Львові товариство ремісників "Побратим" [42, арк. 22], члени якого 1884 року брали участь у створенні товариства "Зоря". У справі 29 фонду 295 бачимо, що це товариство мало зміст організаційного, національно-культурного, економічного центру українських ремісників, промисловців і торговців. Метою своєї діяльності львівська "Зоря" декларувала: "організувати українських ремісників, промисловців і торговців, усвідомлювати їх всесторонньо в любові до нашої минувшини, охороняти перед відступництвом від нації, у всіх потребах давати поради і матеріальну поміч та опікуватися ремісничою молоддю" [43, арк. 80].

Товариство сприяло розвитку української промисловості, реалізуючи заклик "свій до свого", підтримувало діяльність бюро посередництва праці, відстоювало фахові інтереси членів товариства, надавало допомогу при відкритті нового верстату праці, займалося національним вихованням української фахової молоді.

У справах 14, 63, 64 фонду 295 вже знаходимо матеріал, що у своїй діяльності товариство не мало підтримки з боку державних установ, а навпаки зазнавало переслідувань та ревізій зі сторони поліції [44, арк. 4]. Існували перешкоди зі сторони влади щодо заснування філій [45, арк. 4]. З боку поліції були заборони, що стосувалися національного одягу [46, арк. 129].

На початку ХХ ст. опікуном українського середнього стану було робітниче товариство "Сила", яке проводило свою діяльність у національно-культурному, соціальному та економічному напрямках шляхом створення й діяльності профспілкових секцій. Саме про це товариство містяться документи у 301 фонді Держархіву Львівської обл. З другої справи даного фонду дізнаємось, що керівним органом товариства був відділ, який контролював усю його роботу. Йому підпорядковувалася профспілкова комісія й організаційний відділ. У товаристві існували різні секції профспілок: столярів, металістів, будівельників, шевців, музикантів. За поданням Головного відділу на чолі кожної секції стояла профспілкова комісія, яка й спрямовувала її діяльність. Вона складалася з голови і секретаря, а також з двох представників від головного відділу. Одним із головних завдань кожної секції – був розвиток малих підприємств (кооперативів). Тому на секційних зібраннях завжди відпрацьовували такі важливі для робітників питання. Так, секція будівельників, яка позитивно рекомендувалась, працювала над створенням окремого кооперативу [47, арк. 19, 26].

У матеріалах справи 13 та 15 вище згаданого фонду зазначено, що внутрішню документальну основу товариства складали "Статут" [48, арк. 1–17], "Правила діяльності філіалів товариства", "Правила порядку в приміщенні товариства" [49, арк. 1–11]. Справи 1, 2, 6, 7 також містять інформацію про діяльність "Сили" у культурно-освітньому й допомоговому напрямках, одночасно здійснюючи заходи щодо ведення професійної роботи, тісно співпрацюючи та маючи спільні інтереси з іншими українськими товариствами, зокрема "Зорею", "Волею", "Будучністю", і проводячи з ними спільні національно-патріотичні, культурно-освітні та релігійні заходи [50, 51, 52]. Так, наприклад, разом із товариством "Зоря" організували посвяту прапора, концерт на честь пам'яті Маркіяна Шашкевича [47, арк. 6]. "Зоря" спільно із товариством "Сила" вшанували роковини І. Франка на Личаківському кладовищі [53, арк. 51, 59].

Загалом, якщо проаналізувати документи, які містяться у львівських архівах щодо профспілкових товариств, то бачимо чітку організаційну структуру і діяльність відповідно до статутних норм, правил і інших організаційних документів. Вони організували українське робітництво та відстоювали його інтереси, враховуючи інтереси всього суспільства. Свою діяльність товариства проводили у різних напрямках, одночасно здійснюючи заходи щодо ведення професійної роботи. Вони перебували у тісній співпраці з українськими економічними, культурно-освітніми товариствами й установами, церковними діячами, з якими його поєднували не лише професійні, а й національні інтереси та переконання.

Дуже часто для цілковитого виконання своїх завдань профспілковим товариствам і організаціям перешкоджало нелегке фінансове становище. Основними джерелами надходження коштів були лекції, вистави, вечірки з танцями, різноманітні курси, внески членів товариства, в окремих випадках – оренда.

Матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Львові та Державного архіву Львівської області можуть бути доповнені документами державних архівів інших західних областей України, зокрема, Івано-Франківської (ф. 2 "Станіславське воєводське управління", ф. 226 "Прокуратура Станіславського окружного суду", ф. 90 "Коломийський окружний суд", ф. 227 "Прокуратура Коломийського окружного суду") та Тернопільської (ф. 231 "Тернопільське воєводське управління") областей [54–59].

В обласних архівах західного регіону України зберігаються матеріали, поточні документи центральних органів влади, органів місцевого самоврядування про профспілковий рух у Галичині, листування між різними відомствами щодо діяльності профспілкових об'єднань.

Отже, проблематика вивчення передумов, формування та розвитку профспілкового руху в Східній Галичині XVIII – першої чверті ХХ ст. відкриває багато нових й маловідомих сторінок історії українського робітництва і, особливо, практичного значення організацій у справі згуртування й соціального захисту членів, їх місця та ролі в суспільстві.

Список використаних джерел

1. Єдлінська У. Я. Товариства / У. Я. Єдлінська // Галицьке намісництво (1772–1921 рр.): архівно-бібліографічний фондний покажчик. – К., 1990. – 212 с. 2. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України), ф. 146, оп. 25, спр. 13, 225 арк. 3. ЦДАЛ України, ф. 146, оп. 25, спр. 46, 57 арк. 4. Там само, спр. 183, 16 арк. 5. Там само, спр. 185, 12 арк. 6. Там само, спр. 624, 9 арк. 7. Там само, спр. 627, 8 арк. 8. Там само, оп. 25, спр. 1078, 11 арк. 9. Там само, спр. 1084, 27 арк. 10. Там само, спр. 1454, 44 арк. 11. Там само, спр. 1967, 49 арк. 12. Там само, спр. 1968, 192 арк. 13. Там само, спр. 3568, 192 арк. 14. Там само, оп. 58, спр. 122, 145 арк. 15. Там само, спр. 1500, 28 арк. 16. Там само, спр. 210, 26 арк. 17. Там само, спр. 217, 95 арк. 18. Там само, спр. 222, 50 арк. 19. Там само, спр. 225, 105 арк. 20. Там само, спр. 226, 17 арк. 21. Там само, спр. 227, 77 арк. 22. Там само, спр. 230, 6 арк. 23. Там само, спр. 232, 34 арк. 24. Там само, спр. 233, 90 арк. 25. Там само, спр. 237, 11 арк. 26. Там само, спр. 240, 4 арк. 27. Там само, спр. 245, 62 арк. 28. Там само, спр. 247, 25 арк. 29. Там само, спр. 251, 62 арк. 30. Там само, спр. 272, 39 арк. 31. Там само, спр. 279, 50 арк. 32. Там само, спр. 279, 43 арк. 33. Там само, спр. 288, 32 арк. 34. Там само, спр. 290, 16 арк. 35. Там само, спр. 315, 22 арк. 36. Там само, спр. 328, 21 арк. 37. Там само, спр. 341, 25 арк. 38. Там само, спр. 354, 13 арк. 39. Там само, спр. 488, 15 арк. 40. Там само, спр. 571, 7 арк. 41. Там само, спр. 577, 84 арк. 42. Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.), ф. 110, оп. 1, спр. 806, 29 арк. 43. Держархів Львівської обл., ф. 295, оп. 1, спр. 29, 105 арк. 44. Там само, спр. 14, 12 арк. 45. Там само, спр. 64, 16 арк. 46. Там само, спр. 63, 160 арк. 47. Там само, ф. 301, оп. 1, спр. 2, 29 арк. 48. Там само, спр. 15, 17 арк. 49. Там само, спр. 13, 11 арк. 50. Там само, спр. 1, 42 арк. 51. Там само, спр. 6, 36 арк. 52. Там само, спр. 7, 24 арк. 53. Там само, ф. 295, оп. 1, спр. 66, 77 арк. 54. Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 6, оп. 2, спр. 52, 88 арк. 55. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 262, оп. 1, спр. 698, 115 арк. 56. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.), ф. 2, оп. 3, спр. 781, 25 арк. 57. Держархів Тернопільської обл., ф. 231, оп. 1, спр. 1590, 98 арк. 58. Там само, ф. 262, оп. 1, спр. 698, 180 арк. 59. Там само, ф. 278, оп. 1, спр. 31, 133 арк.

Игорь Берест

**ПРЕДПОСЫЛКИ, ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СОЮЗОВ
ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЕ КОНЦА XVIII – НАЧАЛА XX В. НА ОСНОВЕ АНАЛИЗА
АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ**

Проанализированы, обнаружены в фондах Центрального государственного исторического архива Украины во Львове и Государственного архива Львовской области, материалы, получены сведения о зарождении и деятельности рабочих организаций, целью своего существования ставили проблему социальной защиты рабочих, что стало основой формирования первых профессиональных союзов на украинских землях. Акцентировано важное значение профсоюзных организаций в системе защиты экономических интересов рабочих края, особенностях развития профессионального движения в условиях полиэтничного общества Галичине XVIII–XX вв.

Ключевые слова: Восточная Галичина, рабочие организации, рабочие, профессиональные союзы, профессиональные общества.

Ihor Berest

**BACKGROUND, FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE TRADE UNIONS IN
EASTERN GALICIA LATE XVIII – EARLY XX CENTURY BASED ON ARCHIVAL
MATERIALS**

Analyzes found in the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv and Lviv Region State Archives, the materials, obtained information about the origin and activities of labor organizations that aim to put the problem of existence of social protection of workers, which was the basis for the formation of the first trade unions in Ukrainian lands. Attention is great attention to the importance of trade union organizations in the protection of economic interests of workers edge, features of the trade union movement in terms of multi-ethnic society in Galicia nineteenth and twentieth centuries.

Key words: Eastern Galicia, protection of workers, workers, trade unions, professional societies.

УДК 94(477)

Руслана Труба

**ПУБЛІКАЦІЇ ОМЕЛЯНА ТЕРЛЕЦЬКОГО НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСІВ
ТОВАРИСТВА "ПРОСВІТА"**

У статті аналізується частина творчої спадщини О. Терлецького, зокрема, тематична спрямованість та сутність його науково-популярних статей, опублікованих у різних часописах товариства "Просвіта".

Ключові слова: О. Терлецький, "Просвіта", часописи, науково-популярні статті, видання.

Омелян Терлецький (1873–1958) – типовий представник нової української світської інтелігенції в Галичині, яка на зламі XIX–XX століть, відзначалася активною громадянською позицією та широкомасштабною культурно-просвітницькою діяльністю в національному русі краю, зокрема у товаристві "Просвіта", з яким він був тісно пов'язаний ще із часів свого перебування у Тернополі й Тернопільщині впродовж 1898–1913 рр. [1, с. 28–32] та продовжив співпрацю із ним перебравшись до Львова 1913–1939 рр.

У цій статті висвітлюється один із аспектів творчої спадщини О. Терлецького, зокрема тематика та сутність його науково-популярних статей, опублікованих у просвітянських часописах "Народна Просвіта", "Просвіта: місячник освіти-виховання-культури", "Народний ілюстрований календар товариства "Просвіта".

Актуальність теми зумовлена насамперед неналежним станом її розробки в історіографії, адже ця проблема практично зовсім не висвітлена в літературі. Ця обставина визначає наукову новизну роботи. У статті зібрано, систематизовано й проаналізовано малознані науково-популярні праці О. Терлецького, опубліковані у виданнях товариства "Просвіта".

Об'єктом дослідження є науково-популярні видання товариства "Просвіта": "Народна Просвіта", "Просвіта: місячник освіти-виховання-культури", "Народний ілюстрований календар товариства "Просвіта".

Предмет дослідження – тематика і зміст публікацій О. Терлецького, вміщених на сторінках цих просвітянських видань.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі опрацьованого комплексу джерел всебічно і об'єктивно дослідити кількість, тематичну спрямованість та суть науково-популярних публікацій О. Терлецького у часописах товариства "Просвіта".

Досягнення поставленої мети передбачає дослідження тієї частини творчої спадщини педагога та історика О. Терлецького, яка вплинула на популяризацію історичних знань про минуле України серед читачів просвітянських часописів.

Аналіз книжкових видань О. Терлецького, що виходили у серії так званих історичної бібліотеки "Просвіти", детально висвітлено у статті О. Полянського [2, с. 453–461]. Детальніше проаналізуємо ті праці О. Терлецького, які публікувалися у часописах товариства "Просвіта", адже впродовж тривалого часу історик не просто брав активну участь у його роботі, а входив до складу його керівництва, був редактором науково-популярної серії книжечок, що називалася "Знання. Бібліотека науково-популярних викладів під редакцією Омеляна Терлецького" [2, с. 454].

О. Терлецький також редагував фаховий журнал товариства "Народна Просвіта" [3, с. 135]. У першому номері часопису, який вийшов у січні 1923 р., в редакційній статті, що без сумніву належить перу О. Терлецького, зазначалося – головною метою видання є "найтісніший зв'язок між матірним товариством і його поодинокими частинами (філіями і читальнями)" [4, с. 1]. У статті наголошується на значній ролі у просвітницькій роботі читалень і філій товариства, які у своїй праці повинні враховувати особливості соціальних верств населення, його вікові категорії. Тут має бути зосереджено дошкільне й позашкільне виховання, читальні забезпечені книжками і часописами, повинні проводитись виклади і відчити, забави і розривки. "Бібліотека й викладова сая, а біля них сая для хороших і аматорських вистав, концертних і театральних вистав" – так розумів і бачив завдання філій "Просвіти" О. Терлецький [4, с. 1].

Він неодноразово повертатиметься до цих питань у своїх статтях, які публікувалися у часописі. Так, в одній із них – "Яка повинна бути народня просвіта?" [5], О. Терлецький порушує актуальні проблеми методики проведення просвітянської роботи, зокрема врахування рівня освіченості народу, різних його верств, специфіки регіонів, наявності чи відсутності національної держави і т. ін. При цьому він однозначно наголошує: "Українознавство мусить бути осію, навколо якої мусить обертатися ціле просвітне колесо. Тільки ж це українознавство треба досить широко розуміти. Не тільки буде тут увіходити українська історія чи українське письменство або географія України. Тут мусять увіходити відомості з різних ділянок науки, але таким чином, щоби в'язалися з Україною. Коли мова про політичні науки, то їх слід зв'язати з існуванням української держави, коли мова про технічні винаходи чи улпшення в хліборобстві, то й це буде зв'язане з Україною, якщо відповімо на питання, оскільки ці винаходи притінено в житті на Україні [...] Навіть така наука, як астрономія [...] дається зв'язати з українознавством, якщо ми скажемо про світогляд нашого народу щодо вселенної. Не кажу про такі практичні річі, як відомості з кооперації, їх можна дуже легко зв'язати з конечністю національної і політичної свідомості й організації" [5, с. 155].

О. Терлецький суть просвітянської роботи розглядав надзвичайно широко і всебічно, більше того, він порушує також моральні аспекти цієї роботи. "Подавання масам просвіти, – писав він, – мусить відбуватися під знаком безпартійності чи "понадпартійності". Духова пожива повинна бути така, щоби не викликувала відрази в людини такої чи інакшої партійної приналежності. Просвітня робота буде все моральна, як ми перед собою будемо бачити насамперед чоловіка, а далі Українця без огляду на його партійну приналежність. Вона буде тоді національною просвітою, опертою на високих ідеях, що виростили не тільки в нас, але й у інших народів" [5, с. 156].

У іншій статті "На віче!" [6], О. Терлецький порушує питання необхідності проведення в усьому краї народних віче, на яких потрібно обговорювати актуальні проблеми просвітянської роботи. При цьому він закликає до критичної оцінки стану просвітянських справ: "темних красок нема що боятися й їх треба показувати [...] Треба навчити людей дивитися тверезо на справи, а не вчити їх самообману" [6, с. 73–74].

На сторінках "Народної Просвіти" знаходимо також статтю О. Терлецького на історичну тему – "В якій історичній добі тепер живемо?" [7]. Вчений і громадський діяч поставив собі за мету у популярній формі пояснити широкому читацькому загалу перспективи України й українців для подолання песимістичних настроїв у суспільстві. Шукаючи аргументів для показу позитивного майбутнього України, він використовує історичну науку, яка "мусить дати нам відповідь на те, в якій історичній добі тепер живемо". У статті йдеться про т. зв. "старі" й "молоді" народи, а до останніх історик відносить український. "Молоді" народи, на його думку, мають добрі перспективи, вони розширюють свої територіальні володіння, зростають чисельно, що свідчить про їх "життєву силу". Так, в українському народі, незважаючи на поразку національної революції 1917–1921 рр., зросло почуття національної і політичної єдності і спільності. Тому, висновки О. Терлецького щодо

майбутніх українських перспектив доволі оптимістичні: "ми живемо в добі відродження України, в добі поступу українського. Це доба, що провадить до гарної долі українського народу. І цьому не можуть бути перешкодою політичні невдачі, що нас стрінули. Вони можуть мати тільки хвилеве значіння..." [7, с. 133].

У намаганні знайти позитиви й показати добрі перспективи автор подекуди навіть ідеалізує ситуацію. Так, наприклад, він пише, що дуже корисною надією є також те, що велика земельна власність, яка була в руках чужинців – знищена, а "українська земля на Великій Україні дісталася в українські руки". Зрозуміло, що стаття писалася й вийшла у 1923 р., коли більшовицька політика у земельному питанні визначалася т. зв. "непом". Ще не було колективізації, голодомору, розстріляного відродження, тому, напевно, саме цим можна пояснити деяку ідеалізацію ситуації в радянській Україні. Загалом, О. Терлецький у своїй статті дав читачеві чітку картину історичного минулого й окреслив можливі перспективи у майбутньому.

У часописі "Просвіта: місячник освіти-виховання-культури" опубліковано статтю, присвячену 280-річчю смерті Богдана Хмельницького [8] та рецензію на "Історію українського війська" Івана Крип'якевича й Богдана Гнатевича [9]. Так, у статті про Б. Хмельницького, історик у популярній формі характеризує місце і роль гетьмана в історії України. О. Терлецький наголошує не лише на цьому аспекті, а й значно ширшому резонансі його впливу: "Він належить до таких історичних постатей, які викликали переворот в історії не тільки свого рідного народу, а й сусідніх народів. [...] в історії Східної Європи, і то передовсім – Польщі і Москви" [8, с. 138].

Щодо союзу Б. Хмельницького з Московщиною, О. Терлецький трактує його всебічно і об'єктивно, зазначаючи, що такий союз був для України конечністю, "такою самою конечністю, як у 1648 р. союз з татарською ордою. [...] Про постійну злуку України з Москвою гетьман ніколи не думав" [8, с. 140]. Своє твердження дослідник аргументує фактами переговорів Б. Хмельницького у 1655 р. з Швецією, а зближення України із нею у 1655–1656 рр. вважає періодом "найбільшої могутності України в козацькій добі" [8, с. 140].

В рецензії на "Історію українського війська", О. Терлецький зосереджує свою увагу на новітній добі, зокрема наголошує на важливій ролі збройних сил для розбудови держави й підкреслює, що поразка Української національної революції 1917–1921 рр., значною мірою була викликана відсутністю національної армії. "Українська держава не мала такого війська, яке було потрібне для безпеки цієї держави перед запільними ворогами та й перед своїми власними руйнівниками та зрадниками [...] І це наука для всіх українських поколінь [...] Ми мусимо з української історії пізнати те, що означало силу, дисципліну та лад, порядок і організацію [...] І коли українські змагання покінчилися невдачею, то вина в цьому не українського війська! Українське військо нової доби сповнило своє завдання як треба, гідно і з честю вийшло з українських визвольних змагань!" [9, с. 22–23].

Низка праць О. Терлецького опубліковано у щорічних ілюстрованих календарях "Просвіти". Вони присвячені різним і в той же час концептуальним проблемам історії України. Так, у статті "Географічні обставини і три українські держави" [10] він розглядає одну із своїх улюблених тем, яку активно розробляв упродовж багатьох років й опублікував по ній ряд праць [11] в т. ч. книжкового формату [12].

Проблема ролі географічного чинника в історії України опрацьована також в його "Історії української держави", де у відповідності з тим чи іншим історичним періодом, автор детально аналізує це питання. Тому стаття в календарі "Просвіти" має популярний характер. О. Терлецький акцентує увагу на тому, що чимало історичних подій можна пояснити тільки географічними обставинами. Власне під таким кутом зору він розглядає вплив географічного фактора в історії різних українських держав, починаючи від київської й закінчуючи новітньою, "що зачалася будувати в 1917 році".

Завершується стаття такими висновками О. Терлецького: "Українська історія має у собі багато драматичності. Побіч дуже гарних часів ми мали часи упадку. Але одно і друге можна пояснити також географічними обставинами. Ми бачили, що вплив їх був різнородний. З цього можемо випроводити різні внески, але одно під цю пору певне, що географічні обставини є тепер дуже корисними для існування незалежної української держави. Природа дає нам усе, що потрібне, решта належить до нас усіх, до українського народу, до його зібности і волі в будованні своєї держави" [10, с. 85].

Тему соціальної структури українського суспільства, чи як пише О. Терлецький, "суспільних верств в історії України", дослідник порушував неодноразово в різних виданнях – від фундаментальних "Історія української держави" та "Історія України", до популярних статей у часописах, газетах, календарях. Так, у календарі "Просвіти" на 1929 рік видрукувана стаття "Суспільні верстви в історії України" [13] у якій дана проблема аналізується в різні хронологічні періоди української історії.

Робота складається із п'яти частин. У першій О. Терлецький розглядає причини появи суспільних верств у стародавню (первісну добу) і вважає, що головним чинником у цьому процесі стала поява у первісному суспільстві майнової нерівності. Далі, історик аналізує появу та ієрархію суспільних верств у київській державі, наголошуючи при цьому, що суспільний лад та соціальні верстви за княжої доби були такими ж, як і в інших тогочасних європейських державах. Ще один важливий концептуальний висновок дослідника полягає у констатації факту наявності повної соціальної структури у давньоруській державі.

У другій частині О. Терлецький аналізує зміни, які відбулися з суспільними верствами внаслідок занепаду київської держави й загарбання українських земель іноземцями. Він показує як запровадження панщини та кріпацтва, фільваркової системи господарювання спричинили не тільки “тяжкі економічні обставини, а й втрату особистої свободи та всіх громадянських прав”, що, у свою чергу, викликало суспільні суперечності та заворушення, внаслідок чого “суспільні верстви на Україні втратили давню національну одноцільність [...] А до того міста втратили давній чисто український характер [...] Тепер, за польських часів, український нарід не мав усіх суспільних верств. Йому не доставало земельної аристократії й багатого міщанства, цих верств, які тоді грали головну роль в державному життю [...] Словом український нарід не мав тоді повної суспільної будови, він був zdeформований під суспільним оглядом [...]” [13, с. 136].

Третя частина статті присвячена суспільним змінам в Україні під час т. зв. Хмельниччини, які на його думку, йшли “утертим шляхом тодішніх європейських народів”, а утворення козацької держави “вийшло на користь усім українським суспільним верствам”, тобто – козацтву й козацькій аристократії, середній і дрібній шляхті. селянству та міщанству.

У четвертій частині стисло розглядаються особливості суспільного ладу в різних регіонах України після упадку української держави козацької доби. О. Терлецький робить важливий висновок, що із втратою власної державності, українському народові “не доставало деяких суспільних верств, що їх мали інші народи”, а це негативно впливало на всі сторони його життя.

Важливе місце у статті посідає п'ята, завершальна частина, у якій йдеться про суспільні зміни, що настали внаслідок революційних подій 1917–1921 рр., зокрема на т. зв. Великій Україні, тобто радянській Україні. Його висновки, зважаючи на світоглядно-ідеологічні позиції та історичну концепцію, доволі неординарні з одного боку й неоднозначні, з другого. Так, О. Терлецький пише: “Там, з повстанням Української Народної Республіки, а опісля за Радянської України упала велика земельна власність [...] Словом, упало те, що з маленькими виїмками не було в українських руках. Таким чином сталася незвичайна подія. На Великій Україні разом із знищенням давнього суспільного ладу настало очищення української території від чужих елементів, від чужих “верхів”, що галапасували на суспільности українській [...] Незважаючи на знесення приватної власності, закріплюється на Радянській Україні середня і мала земельна власність в українських руках, бо нема сили, яка могла би цю землю українським селянам забрати. Між фабричним робітництвом росте український елемент і здобуває поволи перевагу, а міста українізуються. Словом Велика Україна стає поволі дійсно українською під суспільним оглядом” [13, с. 139–140].

Стаття написана О. Терлецьким у 1928 р., тобто в період НЕП й українізації на радянській Україні. Очевидно саме цим можна пояснити ідеалізацію там суспільних відносин. У автора, як і в багатьох його західноукраїнських сучасників, в т. ч. навіть Є. Петрушевича, не говорячи вже про т. зв. “ікродів”, зважаючи на антиукраїнську політику Другої Речі Посполитої, появилася дещо ідеалізоване бачення ситуації в УСРР.

Таким чином, майже у кожному випуску щорічного календаря “Просвіти”, О. Терлецький публікував свої праці. Незважаючи на популярний характер видання, вони, переважно носили концептуальний характер. Візьмемо для прикладу статтю “Україна на вершці могутості за козацької доби” [14]. У ній, для розкриття теми, автор взяв невеликий хронологічний період з історії України, а саме події 1655–1657 рр., зокрема зовнішньополітичну діяльність гетьмана Б. Хмельницького. В роботі звертається увага на те, що й після 1654 р., Б. Хмельницький продовжував пошук оптимального для козацької держави союзника, у зв'язку з чим дистанціювався від Московщини і зближувався з Швецією та деякими іншими тогочасними державами. Власне намагання гетьмана укласти союз із Швецією, О. Терлецький оцінює позитивно, зауважуючи, Б. Хмельницький “бачив, що спілка з Польщею чи Московією не є можлива без шкоди інтересів України. Він склав в 1654 році союз з Московією, але зробив це просто з konieczності й уважав його хвилевим, бо вже перед 1654 роком брав у політичну рахубу Швецію” [14, с. 84].

Аналізуючи плюси і мінуси союзу із Московщиною та причини зближення із Швецією й перспективи українсько-шведського союзу, О. Терлецький підкреслює, що в гетьманській столиці Чигирині сходилися всі нитки тогочасної східноєвропейської політики: “тут були шведські послы, які добивалися союзу з Україною проти Польщі, сюди приїжджали послы з Туреччини і від Криму, тут перебували московські послы, щоби вдержати гетьмана при союзі з Московією, сюди явилися теж

польські послы [...], послы з Австрії [...]. Тоді не Варшава і не Москва були осередками цієї політики в Східній Європі, а наш Чигирин" [14, с. 78].

Цю тему продовжує ще одна стаття О. Терлецького у наступному випуску календаря "Україна і Московщина" [15]. У ній висвітлюються взаємини України і Московщини, починаючи з княжої доби і закінчуючи ХХ століттям включно. У вступі автор порушує важливі методологічні проблеми цієї теми. Він, зокрема, порівнює дві пари понять: "Україна і Московщина" й "Україна і Польща". Щодо першої, головний висновок полягає в тому, що українці вважають Московщину "головною причиною недолі, яка почалася переяславським договором у 1654 році і досі триває". А от щодо проблеми "Україна і Польща", безумовно важливу роль відіграв "могутчий виступ Богдана Хмельницького, який у дальших своїх наслідках спричинив остаточний розвал Ягайлонської Польщі [...] Чогось подібного не було у відносинах українсько-московських, бо Конотоп з 1659 р. остався без наслідків" [15, с. 68].

Розглядаючи етимологію назв "Україна" і "Московщина", історик вдається до цікавих порівнянь: "Царська Росія, чи як вона тепер називається Союз Соціалістичних Радянських Республік", – писав він, – є немовби відверненням на другий бік давньої Київської держави, то тут Московщина є таким фундаментом. І тому, коли давню Київську чи там Руську державу можна з деякими застереженнями назвати українською державою, то з такими самими застереженнями, можна російську державу назвати московською" [15, с. 69].

Значний інтерес, з точки зору сучасних проблем України і Росії, являють собою порівняння географічних факторів в історії обидвох країн. Аналізуючи природу, клімат, водні ресурси, межові кордони, О. Терлецький звертає увагу на геополітичні проблеми Росії, яка на його думку, буде змушена звернутися "на схід до Азії, де ждуть її завдання великої ваги. Там прийдеться їй подумати над своїм відношенням до китайсько-японського світу" [15, с. 72].

Аналізуючи проблему "Україна і Московщина в княжій добі", О. Терлецький базовим принципом визначає тезу, що відмінні географічні обставини обох країн, доповнюються також їх різною історією. Найважливішими чинниками історії України княжої доби він вважає вплив візантійської цивілізації, боротьбу із степовими народами та взаємини із західними сусідами. Щодо першого чинника висновок історика такий: "Наше письменство чи мистецтво стояло за княжої доби на одному з перших місць в Європі і під тим оглядом Україна йшла зараз за Візантією та Італією. Україна стала розсадником візантійської цивілізації на Білій Русі і в Московщині..." [15, с. 72].

Боротьба Русі зі степовиками – це тема до якої О. Терлецький повертається неодноразово у різному форматі, в т. ч. книжковому. В даній статті він наголошує на особливій місії України у цій боротьбі: "...ім'я України стоїть на історичній карті побіч імени старинних вавилонців, асирійців, персів, римлян та китайців, як заборона культури й цивілізації" [15, с. 72]. Стосовно третього чинника – взаємин із західними державами, історик вважає, що "Україна мала в княжій добі над ними перевагу як на тлі духовної так і на тлі матеріальної культури" [15, с. 73]. Врахування цих чинників, на думку О. Терлецького, може стати ключем до пізнання історії Східної Європи.

А от історія Московщини, у цей період, суттєво відрізняється від історії України, – зазначає він: "Вона далеко бідніша [...] це країна з дуже низькою культурою". Слідом за своїм вчителем М. Грушевським, О. Терлецький повторює відому тезу, що "Україна і Москва йшли зовсім окремими шляхами, а там, де ці шляхи почали зближатися до себе, зараз приходило до політичних суперечностей" [15, с. 73–74].

Ще більше відмінностей в "українській і московській історії" дослідник фіксує в козацькій добі. У ній він виокремлює такі складові частини: самооборона українського народу перед загибеллю, боротьбу з татарами та Польщею, створення української держави та боротьбу з Московщиною. Далі, як і у випадку з княжою добою, О. Терлецький розглядає суть цих факторів. Оскільки перші чотири добре проаналізовані в інших працях вченого, зокрема "Історії української держави" й "Історії України", зупинимося дещо детальніше на п'ятому. Автор, зазначає: "Боротьба України з Москвою не є випадковою справою двох сусідів. Вона вийшла з того, що зі собою сусідували два суперечні до себе політичні організми..." [15, с. 75]. Він підкреслює "демократичний характер гетьманської монархії" й звертає увагу на "деспотичний характер Московщини" та її експансіоністську політику щодо України. В цьому контексті, у статті наголошено на характерній особливості московської політики – вона "погодилася з тим, щоби частина України належала до Польщі, ніж мала б вона погодитися з існуванням незалежної України" [15, с. 76]. Вже вкотре О. Терлецький акцентує на окремих історичних шляхах України і Московщини, на тому, що вони були різними політичними організаціями: "Україна і Московщина були не тільки особливими, самостійними символами, але навіть собі суперечними" [15, с. 77].

Привертають до себе увагу ті рядки статті, в яких йдеться про сучасну авторові епоху. Її автор називає "селянською – бо у нас, на жаль, тільки селянство представляє поважнішу силу, на якій можна опертися" [15, с. 78]. Він констатує, що комуністична революція ліквідувала українську державу над Дніпром і, взагалі, московська політика нищить будь-які спроби збудувати незалежну

українську державу. “Московщина, будучи осередком великої російської держави, – зазначає О. Терлецький, – проводить імперіалістичну політику і змагає до поширення свого значіння на земні кулі, хоч би коштом поневолення інших народів. Україна може проводити тільки одну політику, а саме політику відбудови власної держави цілком незалежної від Москви”.

“Нещасливе закінчення війни з Москвою за козацьких часів і некорисливий досі вислід змагань України з большевизмом – викликають у нас почування слабшого суперника у боротьбі з Москвою” – писав історик іншої своїй статті “Велика битва під Конотопом” [16].

Далі він зазначає: “сумно думаємо про програний бій під Полтавою, про упадок гетьманату, про руїну Січи, і про програну наразі війну з большевиками”. З докором звертає увагу на те, що “чомусь не думаємо, що чейже й Україна мала часи слави і сили, і триумфувала не раз над Москвою. А про це думати нам треба, бо наші колективні успіхи в боротьбі з Москвою підносять духа і дають сподіватися і вірити, що ті тріумфи ще колись повторяться і будуть тривалі. Тим то й варто в 280-ті роковини згадати про один з таких тріумфів української зброї, про битву під Конотопом у 1659 році” [16, с. 76]. Підкреслюючи значення битви під Конотопом у 1659 р. О. Терлецький пише: “...найбільше значіння має ця битва і перемога для нас самих. Вона ставляє нам перед очі велич і силу України і каже сподіватися і вірити в величні майбутні перемоги” [16, с. 79]. Матеріал цієї статті фактично було покладено в основу книжки О. Терлецького “Від Переяслава до Конотопу”, яка була приурочена 280-літтю конотопської битви і у 1939 році вийшла під грифом товариства “Просвіта”. На жаль, нам не вдалося відшукати жодного примірника книжки, тому припускаємо, що наклад книжки було знищено у зв’язку з першим приходом більшовиків на західноукраїнські землі у цьому ж таки 1939 році. Про зміст книжки можемо судити із короткої бібліографічної довідки, вміщеної на сторінках часопису “Життя і знання” [17]. У ній зазначається, що у книжці О. Терлецький “змальовує не тільки сам бій, але ж розводить цілу картину як до нього дійшло” [17, с. 272]. Книжка складається із п’ятнадцяти розділів: 1. Як прийшло до союзу України з Москвою; 2. Війна України й Москви з Польщею й татарами; 3. Розрив союзу з Москвою; 4. Вибір Івана Виговського гетьманом і українська суспільність; 5. Українсько-московські відносини; 6. Бунт Мартина Пушкаря; 7. Московська політика щодо гетьмана Івана Виговського й Мартина Пушкаря; 8. Дальша війна з Мартином Пушкарем; 9. Унія з Польщею; 10. Перед війною; 11. Початок війни України з Москвою; 12. Похід гетьмана Івана Виговського; 13. Гетьманський універсал; 14. Перед вирішальною битвою; 15. Велика битва. “Написана вона так, – зазначає оглядач, – що цілий той час стає відразу зрозумілий, а на цьому тлі зарисовуються обидві великі постаті нашої історії того часу Богдан Хмельницький і Іван Виговський” [17, с. 272]. “Автор змалював і суспільний світогляд тодішніх наших людей, і політику Запорожжя, й московські круті стежки, – продовжує свій огляд невідомий рецензент і підкреслює – то міркуємо всякому стане ясно чому тяжко було Виговському використати перемогу над москалями...” [17, с. 272].

У іншій своїй статті “Велика подія: Берестейський мир” [18]. О. Терлецький надзвичайно високо оцінює Берестейський мирний договір 1918 р.. У цій високій оцінці викладена позиція не лише історика, а й представника СБУ, який впродовж чотирьох років працював у таборах для інтернованих українців в Німеччині і мав змогу бачити зсередини політику і позицію Німеччини щодо України і українців.

Щось на зразок своєрідної добірки хронології подій із всесвітньої історії та історії України, у якій О. Терлецький виокремлює найважливіші події кожні сто років, починаючи з 37 р. є матеріал “За століттями історії” [19]. Варто також звернути увагу на дві передруковані статті О. Терлецького в аргентинському календарі товариства “Просвіта” [20], які присвячені козацькій добі.

Таким чином у трьох часописах товариства “Просвіта” О. Терлецький у 20–30-х рр. опублікував тринадцять науково-популярних статей, дві з яких згодом були передруковані у просвітянському часописі в Аргентині. Цікаво, що матеріал однієї із статей було покладено в основу книжки О. Терлецького “Від Переяслава до Конотопу”, яка не дійшла до нас, а про її зміст можна говорити лише завдяки детальній бібліографічній довідці в журналі “Життя і знання”. Щодо тематичної спрямованості цих статей О. Терлецького, то дві з них присвячено організації роботи товариства “Просвіта” та його філій, а решта історичній тематиці, а також ролі географічного фактора в історії України. Написані легкою і доступною мовою і в той же час, спираючись на наукову основу, вони сприяли популяризації історичних знань серед широких верств тогочасного західноукраїнського суспільства.

Список використаних джерел

1. Труба Р. Омелян Терлецький в культурно-освітньому просторі Тернопільщини / Р. Труба // Мандрівець. – 2013. – № 6 (листопад-грудень). – С. 28–32.
2. Полянський О. Публікації Омеляна Терлецького у виданнях “Просвіти” / О. Полянський, Р. Полянська // Україна: культурна спадщина, національні свідомість, державність. – Л., 2009. – Вип. 19. – С. 453–461.
3. Перський С. Популярна історія товариства “Просвіта” / С. Перський. – Львів: Накладом товариства “Просвіта”, 1932. – 271 с.
4. Народня Просвіта: просвітний місячник товариства

"Просвіта" / [Під ред. Омеляна Терлецького]. – Львів: Накладом товариства "Просвіта", 1923. – Річник І. 5. Терлецький О. Яка повинна бути народня просвіта? / О. Терлецький // Народня Просвіта. – 1923. – Ч. 10. – С. 155–156. 6. Терлецький О. На віче! / О. Терлецький // Народня Просвіта. – 1923. – Ч. 5. – С. 73–74. 7. Терлецький О. В якій історичній добі тепер живемо? / О. Терлецький // Народня Просвіта. – 1923. – Ч. 8. – С. 131–133. 8. Терлецький О. Великий Гетьман (з приводу 280-ліття смерті Б. Хмельницького) / О. Терлецький // Просвіта: місячник освіти-культури. – 1937. – Ч. 7–12. – С. 138–140. 9. Терлецький О. [Рец. на кн.]: Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. – Л., 1936. – 568 с. / О. Терлецький // Просвіта: місячник освіти-виховання-культури. – 1937. – Ч. 1–2. – С. 22–23. 10. Терлецький О. Географічні обставини і три українські держави / О. Терлецький // Народний ілюстрований календар товариства "Просвіта" на звичайний рік 1923. – Львів, 1922. – С. 78–85. 11. Терлецький Омелян. Антропогеографія в середніх школах / О. Терлецький // Наша школа. – Львів-Чернівці, 1913. – С. 234–259. 12. Терлецький О. Елементарна географія / О. Терлецький. – Львів: Рідна школа, 1926. – 84 с.; Терлецький О. Вплив природи на історію України / О. Терлецький. – Львів: Видавнича Спілка "Діло", 1930. – 75 с. 13. Терлецький О. Суспільні верстви в історії України / О. Терлецький // Народний ілюстрований календар товариства "Просвіта" на звичайний рік 1929. – Львів, 1928. – С. 132–140. 14. Терлецький О. Україна на вершці могутності за козацької доби / О. Терлецький // Народний ілюстрований календар товариства "Просвіта" на звичайний рік 1930. – Львів, 1929. – С. 77–84. 15. Терлецький О. Україна і Московщина / О. Терлецький // Народний ілюстрований календар товариства "Просвіта" на звичайний рік 1931. – Львів, 1930. – С. 68–78. 16. Терлецький О. Велика битва під Конотопом: у 280-ті роковини конотопської перемоги / О. Терлецький // Народний ілюстрований календар товариства "Просвіта" на звичайний рік 1939. – Львів, 1938. – С. 76–79. 17. Без підп. [Про кн.]: Терлецький О. Від Переяслава до Конотопу // Життя і знання. – 1939. – Ч. 7–8. – С. 272. 18. Терлецький О. Велика подія: Берестейський мир / О. Терлецький // Народний ілюстрований ювілейний календар товариства "Просвіта" на звичайний рік 1938. – Львів, 1937. – С. 105–108. 19. Терлецький О. За століттями історії / О. Терлецький // Народний ілюстрований календар товариства "Просвіта" на звичайний рік 1937. – Львів, 1936. – С. 12–13. 20. Терлецький О. Україна на вершці могутності за козацької доби / О. Терлецький // Ілюстрований календар-альманах українського товариства "Просвіта" в реп. Аргентина на рік звичайний 1934. – Буенос-Айрес, 1934. – С. 107–115; Терлецький О. Україна і Московщина / О. Терлецький // Ілюстрований календар-альманах українського товариства "Просвіта" в реп. Аргентина на рік звичайний 1934. – Буенос-Айрес, 1934. – С. 141–154.

Руслана Труба

ПУБЛИКАЦИИ ЕМЕЛЬЯНА ТЕРЛЕЦКОГО НА СТРАНИЦАХ ИЗДАНИЙ "ПРОСВИТЫ"

В статье анализируется часть творческого наследия Е. Терлецкого, в частности, тематическая направленность и сущность его научно-популярных статей, опубликованных в журналах общества "Просвита".

Ключевые слова: Е. Терлецкий, "Просвита", журналы научно-популярные статьи, издание.

Ruslana Truba

PUBLICATION OF OMELIAN TERLETS'KYI ON THE PAGES OF MAGAZINES "PROSVITA"

The article analyzes the part of the creative heritage of O. Terlets'kyi, in particular, thematic focus and the essence of his published in various journals of the society "Prosvita".

Key words: Omelian Terlets'kyi, "Prosvita", magazines popular, scientific articles, edition.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94(478)

Іван Зуляк

РАЙКІВСЬКИЙ І. Я. ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ В ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ ГАЛИЧНИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ. – ІВАНО-ФРАНКІВСЬК: ВИДАВНИЦТВО ПРИКАРПАТСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА, 2012. – 932 + 16 С.

Рецензується монографія І. Райківського "Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття".

Ключові слова: І. Райківський, монографія, Галичина, національна єдність, громадське життя.

Монографія кандидата історичних наук, доцента, завідувача кафедри історії України Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника І. Райківського висвітлює актуальну і малодосліджену проблему у вітчизняній історіографії – виникнення і рецепцію ідеї національної єдності (соборності) в контексті формування модерної української національної самосвідомості в Галичині ХІХ століття, утвердження українофільства серед місцевих русинів, що розглядається крізь призму суперництва декількох національно-політичних орієнтацій, з урахуванням польського і російського чинників. Автор, зазвичай, вживає науковий термін "національна єдність" для позначення слова "соборність" ("соборний"), що не має аналогів в іноземних мовах, зокрема в англійській, польській, російській та інших. Особливу увагу звернуто на взаємини між українськими ("руськими", "малоруськими") діячами по обидва боки кордону між Російською та Австрійською (Австро-Угорською) імперіями. Дослідження має значну не лише наукову, а й суспільно-політичну актуальність, зроблено спробу здійснити ретроспективну реконструкцію процесу зародження й еволюції ідеї української національної єдності в регіональному аспекті.

Монографія підготовлена з урахуванням сучасних західних теорій нації і націоналізму, що долають поширений в історичній літературі надто спрощений, заідеологізований підхід, за яким ідея національно-державної незалежності та соборності упродовж віків була головною засадою українського національно-визвольного руху. "Хоча в українській історіографії переважає національний наратив, – стверджує сучасний австрійський професор А. Каппелер, – специфічних досліджень націотворення, формування національної свідомості та національних рухів все одно дуже мало" [3, с. 19]. Водночас можна погодитися з твердженням автора рецензованої монографії, що "науковцям в Україні необхідно долати культивоване на державному рівні надто спрощене розуміння національного патріотизму, брати на озброєння новітні теоретико-методологічні підходи до висвітлення проблем українського націотворення" [2, с. 15]. І. Райківський здійснив у цілому успішну спробу проблемно, в руслі новітніх теоретико-методологічних підходів проаналізувати питання модерного українського націотворення ("національного відродження") в ХІХ – на початку ХХ ст. По суті, автор здійснив дослідження типологізації українського руху, визначення його подібних і відмінних рис із національними рухами інших слов'янських народів Габсбурзької монархії. Обрана тема є своєрідним ключем для розуміння тогочасної української історії, ідея національної єдності або, як частіше прийнято називати у вітчизняній історичній літературі, "соборності" була одночасно умовою і засобом формування новочасної української національної ідентичності.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від початку ХІХ ст. до 1890-х рр. Нижня межа дослідження пов'язана з передумовами та утворенням "Руської трійці", а верхня – з політикою "нової ери" (1890–1894 рр.), що спричинила кардинальні зрушення в суспільній свідомості руського, тобто українського населення Галичини, кристалізацію ідеї політичної самостійності та "соборності" України, зміцнення модерного українства як національно-політичної течії, що остаточно утвердилася в суперництві з русофільською та полонофільською орієнтаціями.

Автор завершує монографію загальним аналізом процесу модернізації ідеї української національної єдності в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Рецензована книжка добре структурована, складається з п'яти розділів, 15 підрозділів, що для зручності читача поділені на так звані "ліхтарики", де називаються конкретні питання, порушені автором у кожному структурному елементі змісту. У монографії вміщено цікаві додатки, зокрема близько 80 світлинами українських громадських діячів, письменників і учених з Галичини й Наддніпрянщини, що відіграли найбільшу

роль в утвердженні ідеї наддніпрянсько-галицької єдності обабіч р. Збруч, якою проходив кордон між двома імперіями.

Основою для написання роботи послужило широке коло першоджерел, значна частина яких уперше введена в науковий обіг. І. Райківський опрацював фонди низки українських архівів, передусім у Львові та Києві (Центральний державний архів громадських об'єднань України, Центральний державний історичний архів України у Києві, Центральний державний історичний архів України у Львові, відділ рукописів ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка, Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Державний архів Львівської області, Державний архів Івано-Франківської області), зарубіжних архівних установ у Польщі та Росії (у Варшаві – Архів актів нових (Archiwum akt nowych), заклад рукописів Бібліотеки народової (Zakład Rękopisów Biblioteki Narodowej), у Кракові – Державний архів (Archiwum państwowy w Krakowie), відділ рукописів Ягеллонської бібліотеки (Oddział rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej), Наукова бібліотека ПАУ і ПАН (Biblioteka naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk (PAU i PAN) w Krakowie), у Перемишлі – Державний архів (Archiwum państwowe w Przemyślu), в Москві – Государственный архив Российской Федерации), а також у Словаччині, усього використано близько чотирьох сотень архівних справ.

Найбільш цінний матеріал для дослідження почерпнуто з джерел особового походження – приватного листування, мемуарної літератури, щоденників, автобіографій та з тогочасної преси. Автор опрацював основні здобутки вітчизняних і зарубіжних дослідників з обраної теми. У монографії використано значну кількість цитувань, конкретних фактів, що дають уявлення про складність і неоднозначність процесу формування модерної української національної самосвідомості в Галичині під австрійською владою. Висновки мають аналітичний характер, є спробою ґрунтовно, комплексно, по-новому розкрити політичну історію Галичини, взаємини між галичанами й наддніпрянцями імперського періоду.

І. Райківський приділив багато уваги методологічним аспектам проблеми, з'ясував в окремому підрозділі "концептуальні засади українського "національного відродження" (націотворення) в ХІХ – на початку ХХ ст. з огляду на розбіжності між дослідниками. Зокрема, примордіалістського і модерністського напрямків, в оцінці тогочасних подій і явищ. На думку автора, "і примордіалісти, й модерністи не заперечують того, що існування будь-якої нації має як об'єктивні (на їх пріоритетному значенні акцентують увагу примордіалісти – І.3.), так і суб'єктивні (вони в першу чергу наголошуються модерністами – І.3.) ознаки...". Звідси в рецензованій монографії значна увага до проблеми становлення української національної свідомості, під якою розуміється уявлення про себе, як про національну спільноту, про націю [2, с. 819].

У першому розділі "Джерела, історіографія і методологія дослідження" І. Райківський розкрив багатогранну джерельну базу дослідження, стан наукової розробки досліджуваної проблеми в українській, діаспорній і зарубіжній історіографії, проаналізував методологічні підходи до висвітлення українського національного руху. За прийнятою в історичній науці для "недержавних" народів періодизацією він поділений у роботі на три періоди: "А" – збирання спадщини, науковий, "В" – організаційний або культурний, стадія активізації національної свідомості, "С" – політичний. Другий розділ "Усвідомлення етнічної спорідненості Галичини з Наддніпрянською Україною в першій половині ХІХ ст." присвячений аналізу наукового етапу в "національному відродженні" (фаза "А"), що характеризувався становленням українського народознавства як науки, в поле зору якої потрапили мова, фольклор, історія. Окремо висвітлюються уявлення наддніпрянських науковців про Галичину, внесок Кирило-Мефодіївського товариства у формування новочасної української національної ідеї, місце і роль народознавства в етнічній самоідентифікації галицьких русинів першої третини ХІХ ст., ідея єдності русько-українського простору в діяльності "Руської трійці" та її послідовників у Галичині в 1830-х – середині 1840-х рр.

У третьому розділі "Весна народів" 1848–1849 рр. та формування проукраїнської концепції національної ідентичності" розкрито розвиток української ("малоруської") національно-політичної свідомості в Галичині під час революції, мовно-правописні дискусії серед місцевої руської інтелігенції, що виходили з потреб вироблення літературної мови і правопису, як чинник національного самоусвідомлення в 1850-х рр. Кульмінаційним моментом під час дискусій стала "друга" азбучна війна в 1859 р. (перша розгорілася в середині 30-х рр.), коли галицька інтелігенція засудила спроби запровадження в "руському" письмі латинського алфавіту. Четвертий розділ "Українофільство і русофільство у процесі національної самоідентифікації галицько-руського населення в 1860–1870-х рр." висвітлює місце і роль Галичини в ідеології та практичній діяльності наддніпрянських громадівців-українофілів, утвердження модерної української нації в краї показано крізь призму суперництва ідейних орієнтацій, причому питання про національну приналежність практично вирішувалося у формі українофільства або русофільства. Якщо українофіли (народовці) обстоювали належність галицьких русинів до розділеного між двома державами українського

("руського", "малоруського") народу, відмінного від поляків і росіян, то наріжним каменем ідеології русофілів (москвофілів) була теза, що місцеві русини – це частина єдиного в історичній, культурній і духовній сферах панруського, східнослов'янського простору.

Висвітлюючи посилення русофільських тенденцій у національному русі південноукраїнської Галичини наприкінці 1860-х – на початку 70-х рр., автор звернув особливу увагу на "соборницьку" діяльність П.Куліша, якого І.Франко справедливо вважав "промотором" наддніпрянсько-галицького єднання в 60-х рр. XIX ст., особливо з виходом у Львові журналу "Правда" 1867 р. Окремий параграф четвертого розділу аналізує національний рух у Галичині в 1873–1879 рр., що влучно характеризуються автором як період "між русофільством і "громадівським соціалізмом" М.Драгоманова". Народовська течія в той час була значно слабшою порівняно з русофільською (не випадково І.Франко кваліфікував 70-і рр. як "найтяжче, найбільш хаотичне десятиліття в цілій історії нашого національного розвою") [4, с. 475, 476].

Однак на арену суспільного життя Галичини в середині 1870-х рр. вийшов наддніпрянський політичний емігрант М.Драгоманов, що відіграв ключову роль у розвитку українофільських настроїв у краї (до переїзду до Львова М.Грушевського), під його ідейним впливом молоді політики І.Франко, М.Павлик та ін. наворачтаються до соціалізму. Як відомо, особливе значення в активізації наддніпрянсько-галицьких зв'язків відіграли народовські, українофільські товариства, передусім "Просвіта" до заборони радянською владою у 1939 р. [1]. Водночас полонофільство, як переконливо показує автор монографії, в особі "русинів польської нації", що були своєрідними посередниками між польським та українським національними рухами, в умовах зростаючого після 1848 р українсько-польського розмежування поступово зникло як окрема національно-політична течія.

У п'ятому розділі "Кристалізація ідеї національної єдності українців та перетворення Галичини в український "П'ємонт" на зламі XIX–XX ст." проаналізовано національний рух на етапі політизації, формування партійно-політичної системи і модерних українських політичних партій (фаза "С"), що виступили під гаслом національно-державної незалежності та соборності України. І.Райківський звернув увагу на посилення уваги до Галичини в діяльності наддніпрянських громадівців після антиукраїнського Емського указу 1876 р. Значний інтерес викликає параграф про політичне зміцнення галицьких народовців у руслі концепції "органічної праці" та активізацію наддніпрянсько-галицьких взаємин у 1880-х рр. Багато місця приділено впливу на український рух "нової ери" – польсько-української угоди, укладеної при підтримці наддніпрянських громадівців, що незважаючи на провал, сприяла остаточній перемозі українофільських, "соборницьких" ідей у Галичині. З інтересом читаються сторінки про активізацію взаємин між галичанами і наддніпрянцями в кінці XIX – на початку XX ст., зокрема про мальовничий куточок краю Гуцульщину як місце відпочинку і творчості видатних наддніпрянсько-українських діячів. Не обійшов увагою автор і складну проблему утвердження серед галичан етноніму "Україна" ("український"). На його думку, вибір власного етноніму був "ключовим питанням у процесі українського національного самоусвідомлення в Галичині", що "стало результатом свідомої діяльності інтелігенції в другій половині XIX – на початку XX ст.", передусім В.Антоновича, І.Франка, М.Грушевського та ін. [2, с. 789].

У цілому зібраний та опрацьований І.Райківським історіографічний і джерельний матеріал є справжньою енциклопедією формування новочасного українського національного руху досліджуваного періоду як у Галичині, так і Наддніпрянській Україні. Сподіваємося, що сучасні дослідники будуть звертатися до рецензованої книжки у пошуку вичерпної бібліографії, систематизованого викладу основних поглядів діячів досліджуваного періоду. Цьому сприятиме іменний покажчик, що налічує понад 800 прізвищ тогочасних суспільних діячів, письменників і науковців, згаданих у монографії (включаючи істориків, що займалися досліджуваною проблемою до сьогодні).

Оцінки і судження автора, на наш погляд, достатньою мірою аргументовані, йому вдалося опрацювати й інтегрувати надзвичайно цінну інформацію про становлення і розвиток української національно-політичної свідомості в південноукраїнській Галичині. Зрозуміло, що питання, порушені автором у монографії, потребують подальшого ґрунтовного вивчення, деякі з них є дискусійними, можуть бути по-різному сприйняті у наукових колах. Однак можна стверджувати, що вихід у світ названої монографії є важливим внеском у розвиток історичної науки, відкриє нові перспективи для дослідників українського національного руху і польсько-українських стосунків у краї австрійського періоду.

Список використаних джерел

1. Зуляк І.С. Діяльність товариства "Просвіта" у національно-культурному відродженні українського народу Східної Галичини (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Іван Степанович Зуляк. – Чернівці, 1997. – 24 с.; Зуляк І.С. Товариство "Просвіта" у Західній Україні в міжвоєнний період: організаційні засади, господарське становище та

культурно-просвітня діяльність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Іван Степанович Зуляк. – Чернівці, 2006. – 34 с. 2. Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття / Ігор Райківський. – Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012. – 932 с. + 16 с. 3. Україна. Процеси націотворення / [упоряд. А. Каппелер; пер. з нім.]. – К.: К.І.С., 2011. – 416 с. 4. Франко І. З останніх десятиліть ХІХ в. / Іван Франко // Зібрання творів: у 50 т. / Іван Франко. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С. 471–529.

Иван Зуляк

РАЙКІВСЬКИЙ І. Я. ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЄДИНСТВА В ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ ГАЛИЧИНИ ХІХ ВЕКА. – ІВАНО-ФРАНКІВСЬК: ІЗДАТЕЛЬСТВО ПРИКАРПАТСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТА ІМЕНІ ВАСИЛІЯ СТЕФАНІКА, 2012. – 932 + 16 С.

Рецензується монографія І. Райківського "Ідея українського національного єдинства в общественной житті Галичини ХІХ века".

Ключевые слова: І. Райківський, монографія, Галичина, національне єдинство, общественную життя.

Ivan Zulyak

RAIKIVSKYI I. Y. THE IDEA OF THE UKRAINIAN NATIONAL UNITY IN THE COMMUNITY LIFE OF GALICIA IN THE SIXTH CENTURY. – IVANO-FRANKIVSK: CARPATHIAN NATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER V. STEFANIK, 2012. – 932 + 16 S.

Reviewed monograph I. Raikivskiy "The idea of the Ukrainian national unity in the community life of Galicia in the XIXth century"

Key words: I. Raikivskyy monograph, Galicia, national unity and social life.

ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ

ЮВІЛЕЙ КОСТЯНТИНА КОСТЯНТИНОВИЧА КОНДРАТЮКА

У травні 2014 р. виповнилося 70 років відомому українському історичному діячowi Костянтину Костянтиновичу Кондратюку. Ювіляр народився 5 травня 1944 р. у с. Нападівка Ланівецького району Тернопільської області у селянській родині.

У 1963 р. закінчив Ланівецьку середню школу № 1, після закінчення якої працював лаборантом. Упродовж 1964–1968 рр. навчався на історичному факультеті Львівського університету імені Івана Франка, який закінчив з відзнакою. Значну роль у становленні майбутнього науковця відіграли провідні викладачі історичного факультету Д. Похилевич, І. Вейцківський, Я. Кісь, М. Кравець, В. Інкін, О. Карпенко, І. Кошарний та інші.

Після закінчення університету Костянтин Костянтинович працював учителем історії середньої школи № 9 м. Тернополя. Демонструючи організаторські здібності та лідерські риси, упродовж 1970–1973 рр. працював керівником лекторської групи Тернопільського обкому комсомолу.

Упродовж 1970–1974 рр. Костянтин Костянтинович продовжив навчання в аспірантурі при кафедрі історії СРСР Львівського університету, завершивши його успішним захистом кандидатської дисертації у 1975 р. на тему "Діяльність профспілок УРСР в 1966–1970 рр.". Успішній підготовці кандидатської дисертації сприяли глибокі знання та ерудиція, поради наукового керівника – професора О. Карпенка.

3 січня 1974 р. по сьогодні – викладач історичного факультету Львівського університету. З 1976 р. – доцент кафедри історії СРСР. У 1984–1990 рр. – завідувач кафедри історії СРСР. У 1991–1994 рр. – професор кафедри історії та етнографії України. З червня 1995 р. – до 2010 р. – завідувач кафедри новітньої історії України.

У 1991 р. Костянтин Костянтинович успішно захистив докторську дисертацію на тему "Профспілки України у перше повоєнне десятиліття (1945–1955 рр.)". Упродовж тривалого часу К. К. Кондратюк перебував на посаді голови спеціалізованої вченої ради з захисту кандидатських дисертацій з історичних наук при Львівському університеті імені Івана Франка.

К. Кондратюк знаний науковець не лише в Україні, але й за кордоном. Цьому сприяли участь у міжнародних конференціях, читання лекційного курсу "Історія СРСР" у Велико-Тирновському університеті імені Кирила і Мефодія (Болгарія, 1978 р.) та стажування у Московському університеті (1985 р.).

У своїй науковій роботі ювіляр керується насамперед засадами наукової етики, фаховості, ініціативності та відповідальності. Костянтин Костянтинович вирізняється доброзичливим ставленням до колег і наукової молоді, з якими працює поруч, тактовністю і повагою у взаєминах із зарубіжними вченими.

К. Кондратюк – автор понад 200 наукових, науково-популярних та довідкових праць. Костянтин Костянтинович зарекомендував себе як успішний учений. Ювіляр є членом редколегій таких періодичних видань і збірників, як "Вісник Львівського університету. Серія історична", "Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка", "Мандрівець", "Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія".

Повсякденну напружену працю ювіляра гідно відзначено науковою громадськістю й органами державної влади. Зокрема, у 2004 р. він отримав почесне звання "Заслужений діяч науки і техніки України", а у 2006 р. – "Заслужений професор Львівського національного університету імені Івана Франка".

Попри зайнятість, ювіляр завжди готовий до неформальних зустрічей, розв'язання нагальних питань, з яким звертаються до нього не лише співробітники його кафедри, а й учені з інших вузів та наукових установ.

Свій ювілей знаний учений-історик зустрічає у доброму здоров'ї і з новими планами щодо подальшого поступу української історичної науки, виховання нових поколінь фахівців-істориків.

*Іван Зуляк
Андрій Кліш*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Баковецька Ольга** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського.
- Безпалько Уляна** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Берест Ігор** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства Львівського національного аграрного університету.
- Берест Роман** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Львівського інституту економіки і туризму.
- Бондаренко Володимир** – кандидат історичних наук докторант кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Запорізького національного університету.
- Валіон Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Воляннюк Сергій** – аспірант кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.
- Ганусин Олена** – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Горішна Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри "Право" Вінницького інституту МАУП.
- Грабар Микола** – асистент кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету.
- Гусак Руслан** – кандидат історичних наук, доцент (м. Івано-Франківськ).
- Звягіна Олександра** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин історичного факультету Запорізького національного університету.
- Зуляк Іван** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Зуляк Мар'яна** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Іваневич Лілія** – кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського.
- Ільчук Ірина** – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Карпенко Вікторія** – аспірант Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, викладач кафедри всесвітньої історії та правознавства.
- Кліш Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Криськов Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і філософії Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.
- Ковбасюк Стефанія** – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Лавренюк Альона** – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Лагіш Роман** – здобувач кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Лахманюк Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лиса Марія** – аспірант Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Лукашенко Аліса** – кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства та міжнародного туризму Київського міжнародного університету.
- Малярчук Олег** – кандидат історичних наук, доцент (м. Івано-Франківськ).
- Мартиненко Тарас** – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету ім. І.Франка.
- Москалюк Микола** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

-
- Новосадова Наталія** – аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету ім. І.Я. Франка.
- Олійник Микола** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- Полич Мар'яна** – аспірант кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Полянський Олег** – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури.
- Русавська Валентина** – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету культури і мистецтв.
- Сайко Михайло** – кандидат історичних наук, доцент кафедри державної служби, історії та політології Буковинського державного фінансово-економічного університету.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Скакальська Ірина** – доктор історичних наук, завідувач кафедри суспільних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка.
- Тимів Іван** – історик, завідувач етнографічного музею Калущини (м. Калущ, Івано-Франківська обл.).
- Тітка Олена** – здобувач Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Труба Руслана** – викладач кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури.
- Швалюк Інна** – здобувач кафедри суспільних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка.
- Шульга Яна** – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Ятищук Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	3
Вікторія Карпенко	
Т. Г. ШЕВЧЕНКО І МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ СИМИРЕНКІВ.....	3
Олег Полянський	
СТОРІНКА З БІОГРАФІЇ КОБЗАРЯ: ТАРАС ШЕВЧЕНКО І ЗАХІДНА УКРАЇНА (ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ).....	8
Ірина Скакальська	
ІСТОРІЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: СПРОБА ІСТОРІОСОФСЬКОГО ПРОЧИТАННЯ	13
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	18
Яна Шульга	
СОЦІОПРОФЕСІЙНІ ПАРАМЕТРИ СВІТСЬКОГО ПРОЧАНСТВА ДО КИЇВСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ СВЯТИНЬ У ХVІІІ СТ.	18
Ольга Баковецька	
ДІЯЛЬНІСТЬ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ГРОМАДИ У ХАРКОВІ В ХІХ СТОЛІТТІ	22
Андрій Криськов	
АКЦІОНЕРНІ УСТАНОВИ ПОТЕЧНОГО КРЕДИТУВАННЯ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.....	26
Микола Москалюк	
ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНСЬКОЮ ЦУКРОВОЮ ПРОДУКЦІЄЮ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	30
Наталія Новосадова	
РОЛЬ І МІСЦЕ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕННЯХ НА ЖИТОМИРЩИНІ ВПРОДОВЖ 1917 РОКУ.....	36
Микола Олійник	
СТАН ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НА ПОДІЛЛІ В 1921–1925 рр.	39
Марія Лиса	
ТОВАРИСТВО “ВЗАЇМНА ПОМІЧ УКРАЇНСЬКОГО ВЧИТЕЛЬСТВА”: СТРУКТУРА, ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УЧИТЕЛЬСТВА (1924–1925 РР.)	44
Наталія Горішна	
ПОЛІТИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ В УСРР – ЗАСІБ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ.....	49
Руслан Гусак	
ПОШУКИ ШЛЯХІВ ПОРОЗУМІННЯ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ І ПОЛЬСЬКОЮ СПІЛЬНОТАМИ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ.....	56
Інна Швалюк	
РОЛЬ ДУХОВЕНСТВА В РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНОМУ ТА ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ПОВІТУ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ	62
Роман Лагіш	
РОЛЬ ЧЕРНЕЧИХ ОРДЕНІВ У ПОШИРЕННІ “НОВОЇ УНІЇ” В СХІДНИХ ВОЄВОДСТВАХ ПОЛЬЩІ (1924–1938 рр.)	65
Тарас Мартиненко	
РЕАКЦІЯ НЕЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЛЬВОВА НА ГОЛОКОСТ 1941–1943 РР.: СПЕЦИФІКА ПОВЕДІНКИ В УМОВАХ МІСТА	70
Сергій Воляннюк	
БОРТЬБА ВІДДІЛІВ УПА ПРОТИ ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ВОЄННОЇ ОКРУГИ “ЛИСОНЯ” (ДРУГА ПОЛОВИНА 1943 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1944 РР.)	77
Володимир Бондаренко	
УКРАЇНСЬКЕ ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1944–1945 РР.)	83
Іван Зуляк	
ФУНКЦІОНУВАННЯ ПУНКТІВ ВОЄННОЇ ЦЕНЗУРИ В УРСР (1945–1946 РР.).....	87
Олена Тітка	
РАЙОННІ ТА МІСЬКІ ПРОМИСЛОВІ КОМБІНАТИ СИСТЕМИ НАРКОМАТУ (МІНІСТЕРСТВА) МІСЦЕВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР У 1943–1950 рр.: ВІДБУДОВА,	

ФУНКЦІОНУВАННЯ Й РОЛЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПОТРЕБ ЕКОНОМІКИ ТА НАСЕЛЕННЯ РЕСПУБЛІКИ	92
Олег Малярчук	
СКЛАДОВІ ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ ПРИКАРПАТТЯ – ЛІСОВЕ ГОСПОДАРСТВО, ПЕРЕРобКА ДЕРЕВИНИ (1950–1991 рр.).....	97
УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА	
Олена Ганусин	104
ВОЛОДИМИР БАРВІНСЬКИЙ: ОБРАЗ ІНТЕЛІГЕНТА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРИВАТНОГО ЖИТТЯ.....	104
Мар'яна Зуляк	
ЛИСТУВАННЯ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО З ІВАНОМ ФРАНКОМ..... (1904–1912 рр.)	111 111
Мар'яна Полич	
СТАНОВЛЕННЯ ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСЬКОГО ЯК ОСОБИСТОСТІ, НАУКОВЦЯ ТА ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	115
Микола Грабар	
СПОСІБ ЖИТТЯ ВЕЛИКИХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ РОДИНИ ЛЯНЦКОРОНСЬКИХ)	121
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ	127
Михайло Сайко	
КРЕДИТНІ ТОВАРИСТВА У ДАВНЬОМУ РИМІ (ЕПОХА ПІЗНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ – РАННЬОЇ ІМПЕРІЇ).....	127
Стефанія Ковбасюк	
ДЕНЬ СВ. МАРТИНА У РАННЬОМОДЕРНИХ НІДЕРЛАНДАХ (1480–1580-ТІ): ТОПОСИ, НАРАТИВИ, ВІЗУАЛЬНІСТЬ	131
Олександра Звягіна	
КОРОЛІВСТВО ПОЛЬСЬКЕ І ФРАНЦІЯ: ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У 1500–1525 РР.	135
Андрій Кліш	
ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ТА ПРОГРАМНІ ОРІЄНТИРИ КАТОЛИЦЬКО-СУСПІЛЬНОГО СОЮЗУ В ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	141
Уляна Безпалько	
ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ОБРЯДОВОЇ ПРАКТИКИ ЯК ПРІОРИТЕТНА СКЛАДОВА СТАНОВЛЕННЯ УНІЙНОЇ ЦЕРКВИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	146
Ярослав Секо	
РЕВІЗИОНІЗМ СЕРЕДИНИ 1950-Х РР. У КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ.....	151
Ірина Ільчук	
УКРАЇНА-ПОЛЬЩА: ВІДНОСИНИ У ПОЛІТИЧНІЙ СФЕРІ (1991–2010 РР.).....	157
Оксана Валіон	
ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ БІЛОРУСІ (ПОЧАТОК 90-Х РР. ХХ СТ. – 2010 Р.)	162
Тетяна Лахманюк	
ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТОРГІВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СПІВПРАЦІ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЯПОНІЄЮ (1991–2011 рр.).....	169
ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ.....	173
Аліса Лукашенко	
ХРИСТІЯНСЬКИЙ ДУАЛІЗМ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ТЕНДЕНЦІЇ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР	173
Роман Берест	
СЕРЕДНЬОВІЧНІ АСКЕТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ПЕЧЕРНОГО ЧЕРНЕЦТВА УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ	177
Лілія Іваневич	
КЛАСИФІКАЦІЯ НАРОДНОЇ НОШІ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ.....	181
Валентина Русавська	
ДО ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ЗАКЛАДІВ ІНДУСТРІЇ ГОСТИННОСТІ НА ВІТЧИЗНЯНИХ ТЕРЕНАХ: КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ	187

Альона Лавренюк	
ПІСТ ТА ТРАДИЦІЙНІ ПІСНІ СТРАВИ НАРОДНОЇ КУХНІ УКРАЇНЦІВ.....	191
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ.....	197
Іван Тимів	
ВІРМЕНСЬКІ ЛІТОПИСНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКІ НАБІГИ.....	197
НА УКРАЇНУ В XVI–XVII СТ.....	197
Оксана Ятищук	
ХУДОЖНІЙ ТЕКСТ ЯК ЕТНОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО.....	209
Ігор Берест	
ПЕРЕДУМОВИ, ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК СХІДНОЇ	
ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.	215
НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ.....	215
Руслана Труба	
ПУБЛІКАЦІЇ ОМЕЛЯНА ТЕРЛЕЦЬКОГО НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСІВ ТОВАРИСТВА	
“ПРОСВІТА”.....	218
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ.....	225
Іван Зуляк	
РАЙКІВСЬКИЙ І. Я. ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ В	
ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ ГАЛИЧИНИ XIX СТОЛІТТЯ. – ІВАНО-ФРАНКІВСЬК:	
ВИДАВНИЦТВО ПРИКАРПАТСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ	
ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА, 2012. – 932 + 16 С.....	225
ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ.....	229
ЮВІЛЕЙ КОСТЯНТИНА КОСТЯНТИНОВИЧА КОНДРАТЮКА.....	229
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	230

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 1. – Ч. 1. – 236 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 28.05.2014 р. Підписано до друку 04.06.2014 р. Формат 60×84/18.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 28,1.
Замовлення 234. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України "Про підвищення" вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти **українською, російською та англійською мовами**);
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де "13" і "14" – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з "Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) "Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників".

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
"Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія"